

B I 157

SL no 19375

1488

PREFACE.

1488

IN the preface to the *Varṣakriyā-kaumudī*, I have said all that can be said about the life and time of the author Govindānanda Kavikankañācāryya. There I have tried to prove that the author wrote about 1540 A. D.

The present work is *Śrāddha-kaumudī*, the third work of Govindānanda's code. The definition of *Śrāddha* as given by the author has been accepted by Śrī kṛṣṇa Tarkalañkāra in his commentary on the *Śrāddha-viveka* by Śūlapāṇi. The great commentator succeeds at Śūlapāṇi.

The writer seems to have been a more gifted person than Raghunandana who in his *Malamāsa* and *Ahnika-tattvas* quotes the author to support his own decisions.

Three Mss. have been used in preparing the manuscript copy for the press, two of them being Nos. I, B. 20 and III, G. 95 belong to the Asiatic Society and the third to a descendant of the author, Paṇḍit Kṣetra nāth Bhaṭṭācāryya of Ariadaha. One of the Society's manuscripts is exceptionally correct.

The descendants of the author still perform their religious ceremonies according to the directions given by the author in this work.

Kamal-kṛṣṇa Smṛtibhūṣaṇa.

The 7th October 1904.

आङ्गिक्रियाकौमुदी ।

ॐ नमो गोविन्दाय ।

पूतं पञ्चमरागतोऽपि सुभगं बालाविलांसादपि ।
आर्ष्यं कोकिलकूजितादपि मनोमोहं मनोजादपि ।
शीतं शीतमयूखतोऽपि मधुरं माध्वीकमध्यादपि ।
श्रीगोविन्दपदारविन्दसुरखीमाहात्म्यमाराधुमः ॥

श्रीगोविन्दपददहनखेन्दुवृक्षिसन्ततिः ।

सन्तसिन्ताभिरद्गन्तचित्तध्वान्तं धुनीतु नः ॥

येन ज्योतिषपङ्कजेषु नितरां भार्त्तन्वद्विन्वायितम् ।
श्रीगोविन्दपदारविन्दसुखे लीलाभरात्तसितम् ।
वेदांस्तस्यृतिसन्ततिप्रियगोश्लेषे हिमाङ्गीयितम् ।
शेषां नो परिश्रीलितो गन्धर्पतिर्भट्टः सतां द्विविधः ॥

लसतनुजन्मा चिदुषामधुरागमपूङ्गवामभिराश्रितः ।

मधुरिपुपदारविन्दश्चाद्यतमांशुरीरवाभिन्नः ॥

आह्निक्रियाकौस्तुभे ।

आलोष्याखिलसंप्रहानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
प्रोक्ताः सम्यग्दथो विविच्य मुनिभिर्मन्वादिभिः संहिताः ।
श्रीमत्सातपदारविन्दविलसद्वृत्तीभरोद्दिशतः
श्रीगोविन्दकविः करोति गह्वनां आह्निक्रियाकौमुदीम् ॥

अथ आह्निक्रियाकौमुदीं निरूपयते ।

तत्र वेचित्—

पृथिवी ते पात्रमिति मन्त्रकरणकपात्रालम्बनपूर्वको हवि-
स्वागः श्रीहमित्याहुः ।

तत्र, पिण्डपितृयज्ञोऽप्याप्तेः, न च तत्र लक्ष्यमिति वाच्यं,
गोभिलेन पिण्डपितृयज्ञमभिधाय तच्छ्राद्धमितरदभावस्याया-
मित्यनेन तस्य आह्निकाङ्गीकारात् ।

नचामावस्यायां तत्पिण्डपितृयज्ञरूपं कार्यं इतरच्छ्राद्धमन्वा-
हार्यपात्राभिधेयञ्च कार्यमिति सूत्राक्षरार्थं इति वाच्यम् ।

विशेषणीभूतानामितरादिशब्दानां विशेषजातीयप्रतियोग्यु-
पस्थापकत्वमित्यभादत्रापेतरदित्यस्मात् प्रतियोगिनः पिण्डपितृ-
यज्ञस्य आह्निकजातीयत्वावगमात् अन्यो घट इति वत् अन्यथा
इतरकृत्यस्य वेद्यर्थापत्तेः । किञ्च एकोद्दिष्टश्राद्धे नित्यश्राद्धेऽप्यति-
व्याप्तेः इतरेषां दत्त्वां पात्रमालम्बं जुपति पृथिवी ते पात्रं इति
पारस्करोक्तमन्त्रलिङ्गेन पात्रालम्बनवाधात्, मन्त्रोऽमृतं जुहोमोत्स-
वत्पदस्य इतरेषवाचकत्वेन पात्रालम्बनस्य पदाह्नत्वात् ।

1488

तथाच मनुः—

विचसं भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषन्तघामृत्तम् । इति ।

न च

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृत्तं चिन्तयेत् पठन् ।

इति वचनानुसारात् मन्त्रे स्वधातुल्लक्षणोक्ति वाच्यम् ।

इतश्चेषस्यैव स्वधातुल्लक्षणाया चिन्तनाहचनार्थोपपत्ती मुख्याह-
बाधाभावात् मन्त्रे लक्षणाया अयोगात् ।

अन्यसु—

वेदबोधितसम्बोधितदैवतो हविस्स्यागः आह्नमित्याह ।

तदशुद्धं यजुर्वेदिनां तर्पणेऽतिव्याप्तिः ।

न च हविःपदेनाग्निप्रक्षेपार्हादनौयद्रव्यस्य विवक्षितत्वात्
जलस्य चाग्निप्रक्षेपयोग्यत्वाभावात्तदतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

दद्यादहरहः आह्नमसाद्येनीदकेन वा ।

इति मनुना नित्यआह्नविधानात् । तत्र जलस्याग्निप्रक्षेप-
योग्यत्वाभावादव्याप्तिः ।

किञ्चाग्निप्रक्षेपरूपाङ्गविधिज्ञाने आह्नज्ञानं आह्नज्ञानेऽग्नि-
प्रक्षेपरूपविधिज्ञानश्चेत्यन्योन्याश्रयो दुर्निवारः । ।

किञ्च अम्बे अम्बिके इति मन्त्रकरणकाम्बिकाहोमेऽति-
व्याप्तिश्च तत्र हविस्स्यागस्य देवताया अग्नेनेव मन्त्रेण वेदेन
सम्बोधितत्वात् ।

पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणस्त्रीकारपर्यन्तो हविस्स्यागः आह्नमिति

आह्निकवाचीकरी ।

कल्पतरुलक्षणमप्यनुपादेयं सत्रासिनामात्मत्राष्ट्रे देवत्राष्ट्रे सन-
कादित्राष्ट्रे चाव्याप्तिः पितृप्रबलिदाने चार्तिव्याप्तिः ।

अपरसु मन्वादिपञ्चकान्यतमदानपूर्व्यज्ञो हविस्त्रयागः आह-
मित्याह ।

तदपि पिण्डपिष्टयज्ञाव्याप्त्या विष्णुपूजादावतिव्याप्त्या च
इयम् ।

असुतसु वेदबोधितसम्बोधनपदोपनीतोद्देश्यकतर्पणैतरः
प्रधानो हविस्त्रयागः आह्निकमिति लक्षणम् ।

अस्यार्थः—

सुन्धन्वानि ययः सोमो मांसं यज्ञानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणश्चेति प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

इति मन्वादिनानासुन्धुक्तादिषा वेदबोधितादनीयद्रव्यमिह
हविष्त्वेनाभिमतम् । मनुवचनेऽनुपस्कृतमविकृतमित्यर्थः । वेद-
बोधितसम्बोधनपदोपनीत उद्देश्यो द्रव्यस्वामित्वेनाभिमतो यः
तेन विष्णो इदमन्नं तुभ्यं नम इत्यत्र नातिव्याप्तिः सम्बोधनपदस्य
वेदबोधितत्वाभावात् ।

न च

निवेदयामि भगवते जुषाषेदं हविर्हरे ।

इति विष्णुनेषेद्यदानेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

निवेद्यार्पणमन्त्रोऽयं सर्वाङ्गः सु नियोजयेत् * ।

* अ इत्यन्ते—सर्वाङ्गं विनियोजयेत् ।

इत्युत्तरार्धेन तस्य नैवेद्यसमर्पणमन्त्रत्वेन विधानात् त्याग-
मन्त्रत्वाभावात् ।

नाप्यन्विकाहोमेऽतिव्याप्तिस्तत्र सम्बोधनपदस्य वेदत्वेन वेद-
बोधितत्वाभावात् ।

तर्पणैतरपदं यजुर्वेदिप्रैततर्पणेऽतिव्याप्तिवारणायैति । प्रधान-
पदन्तु अर्घ्यपिण्डयोरप्रधानाङ्गयोर्व्यावर्तनायावश्यं देयम् । प्रधान-
शाबोत्सर्ग एव

निम्नश्राद्धमदैवं स्यादर्थ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति हारीतेनार्घ्यपिण्डयोर्वर्जनात् प्रधानस्य च वर्जनासम्भ-
वात् पिण्डपिण्डयज्ञगयाः पिण्डदानयोस्तु कर्मान्तरत्वात्तत्र तयोरेव
प्राधान्यमिति तत्र नाव्याप्तिः । तथा सत्यप्यङ्गत्वे ऋद्धिश्राद्धस्य
प्रकृतकर्त्तव्योऽभ्युदयप्रसूतया देवश्राद्धस्य च—

तेषामारक्षभूतं हि देवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुप्यन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥

इति मनुना रक्षावत्ताफलकथनादस्ति प्राधान्यम् ।

कर्त्तव्यत्वेऽपि सञ्ज्ञायाः प्राधान्यवदिति तत्र नाव्याप्तिः ।
एवञ्च सञ्ज्ञासिनामात्मश्राद्धे, जीवत्पिण्डकश्राद्धे सनकादिश्राद्धे च
सञ्ज्ञासमनुगतमीवेति ।

अथ सर्वेषां प्रकृतित्वात् प्रथमं पार्ष्णीयश्राद्धं विविच्यते ।

भविष्यपुराणे—

आह्वानिकाचोदरी ।

अभावस्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम् ।

क्रियते पर्व्वणिः यत् तत् पार्व्वणमिति स्थितिः ॥

पर्व्वान्वष्टका माघीपौर्णमास्यादि ।

यथा हारीतः—

अष्टका माघ्यभ्युदया स्तीर्थद्रव्योपपत्तयः । इति ।

अभावस्यायां आह्वविधिमाहू गोतमः—

अथ आह्वमभावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
क्षणपक्षस्य सर्व्वस्मिन् काले वा नियमः शक्तिर इति ।

अभावस्यायां मुख्यविधिस्तत्राशक्तिसम्भावनायां क्षणपक्षस्य
पञ्चमीप्रभृति वा यस्यां कस्याश्चित्तिथौ कार्य्यम् “सकृत् कृते
कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् । अत्राप्यशक्तिसम्भावनायां सर्व्व-
स्मिन् क्षणपक्षे यस्यां कस्याश्चित्तिथौ कार्य्यं तत्र चतुर्दशीं
वर्ज्जयित्वा इति बोध्यम् ।

तथाच मद्रुः—

पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्थं विप्रञ्जन्दक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्य्यकं आह्वं कुर्यान्भासानुमासिकम् ॥

इत्यादिना अभावस्यायां आह्वमभिधाय तत्राशक्तौ

क्षणपक्षे दग्म्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आह्वे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥

इत्यनेन . क्षणपक्षे चतुर्दशीं वर्ज्जयित्वा अनुकल्पविधिसु
निरन्तरेव नतु साम्नेः ।

मनुः—

न पैठयन्नियो होमो लौकिकेऽग्नेर् विधीयते ।

न दर्शेन विनः आह्वमाहिताग्नेर्हिजन्मनः ॥

दर्शएवान्युद्धरणस्य विहितत्वाद्भूतहोमबाधात् पार्वण-
आह्वं दर्शेन विना नास्ति अन्वष्टकादिषु विप्रपाण्यादौ होमः ।
अत्र दर्शेतिकर्त्तव्यतां विना न आह्वमिति हलायुधः । तत्र
लक्षणाप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तेः ।

तथाच विष्णुपुराणे—

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

अष्टकासु प्रकुर्वीत काम्यानन्यान् शृणुष्व-मे ॥

असितपक्षे पञ्चदश्याममावस्यायामित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्येनापि—

अमावस्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

इत्यनेन प्रथममावस्यायामित्युक्ताऽशक्ती इति कृष्णपक्ष-
मात्रेऽपि विधिरुक्तः ।

एवञ्च यानि यानि कृष्णपक्षविधयकानि तानि सर्वान्पि
अमावस्यायामशक्तिसम्भवेन विषयकानि ।

यथा च कात्यायनः—

आह्वानिभ्यः आह्वं कुर्वीत कन्यामपरपक्षं नातिक्रमेत् ।

वैजवापः—

कृष्णपक्षे आह्वं कुर्वीत अक्षं सुसंस्कृत्य ।

आह्निकाशौचम् ।

ब्रह्मपुराणे—

पयोमूलफलैः शक्नैः कृच्छ्रपक्षे च सर्वदा ।

पूराधीनः प्रमासी वा निर्धनो वाऽपि मानवः ॥

मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्सिलोदकम् ।

आपस्तम्बः—

मासि मास्यपरपक्षस्यापराश्रितः श्रेयान् ॥ अथापरपक्षस्य
जघन्यान्धहानि सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितॄन्
प्रीणाति ।

जघन्यानि दशम्यादीनि श्रेयासीत्यर्हः । पक्षं व्याप्य क्रिय-
माणे श्राद्धे पितृप्रीत्यतिशयः फलमित्यर्थः ।

यत्—

अपरपक्षस्य यदहः सम्पद्यते अभावस्यान्तु विशेषेषु ।

इति निगमपरिशिष्टवचनम् ।

तस्यायमर्थः—अभावस्यायां विशेषेषु प्राधान्येनैव श्राद्धं
कुर्यात् तत्राश्रितौ अपरपक्षमात्रे यदहः सम्पद्यते अस्मिन्नहनि
शक्तिः स्यात् तत्र कुर्यादिति । अयमर्थो गोभिलेनापि
स्मृतः ।

यथा गोभिलः—

अथ श्राद्धमभावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् पक्षमीप्रभृति वा
अपरपक्षस्य यदहः सम्पद्यते तदहः पूर्वेषुर्ग्राह्यानामन्वयेति ।

अतएवामावस्यापिहितपार्ष्ण्यश्राद्धं कारिष्ये इत्येव वाक्यं
कुर्वन्ति । अन्यथाभावस्यायां प्रायस्त्वात् कृच्छ्रपक्षे कृच्छ्रविधिः

क्षणपञ्चविहितश्राद्धमिति वाक्यमभावस्याश्रद्धे स्यात् अभावस्या-
निमित्तेन विधानाभावात्तस्य श्राद्धस्य ःपार्श्वेणश्राद्धानुपपत्तिः
स्यात् ।

एतेन—सामान्यक्षणपक्षप्राप्तं श्राद्धमनूय ब्रह्मपुराणे तदेव
श्राद्धमश्वयुक्क्षणपक्षगोचरतया दिने दिने विधीयते नतु विधिष्ट-
विध्यन्तरं सुख्यविध्यन्तरकल्पनागौरवात् ।

ततश्च

क्षणपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इत्यनेन चतुर्दशीवर्जनमप्यत्र सिद्धं तदनुवादकत्वादश्वयुक्-
विधेरिति यन्मैथिलैरुक्तं तन्निरस्तम् ।

प्रधानस्याश्वयुग्विधेरनुपपत्तिप्रसङ्गाच्च । अतोऽश्वयुक्क्षणपक्षे
पृथगेव विधिः कल्प्यते । दिने दिने इति वीष्वावचनाच्चतुर्दशी-
श्राद्धमविरुद्धमेव ।

यच्च— विध-श्रापद-शस्त्राहि-तिर्यक्-ब्राह्मण घातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषाम्नु विगर्हिता ॥

इति मरौचिवचनम्

तत्रमाणशून्यं क्षणपक्षप्रकरणपादाश्वयुक्क्षणपक्षश्राद्ध-
विषयम् । अन्यथा चतुर्दश्यां सम्प्रातिश्राद्धमपि न स्यात् ।

यच्चान्यमैथिलैरुक्तं आश्विनचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यापि श्राद्ध-
प्राप्तौ—

आह्वेषु विपन्नानां जलाग्निष्टगुपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अभावस्यान्तु कामिकी ॥

इत्याश्विनापरपक्षप्रकारवस्त्रदेवीपुराणवचने यत्तत्र पुनः आह-
विधानं तदाश्विनचतुर्दश्यां प्रागेव शस्त्रहतानामिति परिसङ्गार्ध-
मन्यथा वैयर्थ्यादिति । तदपि मन्दं

अश्वत्या एवादिवाक्याकारणे आश्विनचतुर्दश्यां शस्त्रहत-
आह्निकमशक्तीनाप्यवश्यं कर्त्तव्यमिति विधिरिव न तु दोषदुष्टा
परिसंख्येति ।

यदा अन्यत्र चतुर्दश्यां शस्त्रहतआह्निकस्य प्राशस्त्रसमुक्तं आश्विने
तु नित्यविधिरिति । अतएव अमावस्यान्तु कामिकीत्युक्तं
आश्विनचतुर्दश्यामकारणे प्रत्यवायतादवस्थादित्यर्थं बहुना ।

अमावस्याआह्निकस्य नित्यत्वेऽपि नक्षत्रविशेषयोगिन इत्यप्रति-
शयमाह विश्वपुराणे—

अमावस्या यदा मैत्र-विशाखा-स्नाति-योगिनी ।

आह्निकः पित्रगणस्तुतिं तदाभ्रोत्वष्टवार्षिकीम् ॥

अमावस्या यदा पुष्ये रीद्रुक्ते पुनर्वसौ ।

हादश्याब्दं तदा ऋषिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

वासवाजैकपादर्थं पितॄणां ऋषिमिच्छताम् ।

वारुणेनाप्यमावस्या देवानामपि दुर्लभा ॥

मैत्रमगुराधा रीद्रं आर्द्रां वासवं धनिष्ठा अजपदं पूर्वभाद्र-
पदं वारुचं शतभिषा ।

अथ आह्वे हविर्द्रव्याणि ।

मत्स्यपुराणे—

अन्नन्तु सदधिचीरं गोष्टतं शर्करान्बितम् ।
 मासं * प्रीणाति वै सर्वान् पितृनित्याह केशवः ॥
 धौ मासौ मत्स्यमासेन त्रीन् मासान् हरिर्धेन तु ।
 श्रीरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥
 षष्ण्मासान् छःगमासेन पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ।
 सप्त पार्षतमासेन तथाष्टावैष्णजेन तु ॥
 रौरवेच्च तु मासेन दक्षिर्मासान्नवैव तु ।
 दशमासांस्तु दध्यन्ति वराहमहिषामिधेः ॥
 शशकुन्धयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ।
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन तु ॥
 वार्ध्निस्सप्त मासेन दक्षिर्द्वादशवार्धिकी ।
 कालशालेन चानन्धं खड्गमासेन चैव हि ॥
 यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोःचीरं मधुपायसम् ।
 दत्तमन्नमथमित्याहुः पितरः पूर्वेदेवताः ॥
 अन्नं त्रीहिशाख्युद्भवं । यथा हृन्दोगपरिश्रिटम्—
 शाख्यन्नं दधिमध्वन्नं वदराणि यवांसुधा ।
 तिलैर्त्रीहिद्युवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलैश्च ।
 दक्षेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो वृषाम् ।

मनुवचने माषैरिति कृष्णमाषपरम् ।

कृष्णमाषास्तिन्नाशैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः ।

इति वायुपुराणवचनात् ।

सद्विष्वीरिति माह्विष्वीरपरं परतो गोष्टृतमित्त्वभिधानात्
तदितरक्षीरप्रतीतेः गोक्षीरस्य संवत्सरप्रीतिफलत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वाच्च ।

भारख्यमह्विष्वीरं शर्कराशुण्ठीसंयुतम् ।

* भध्नक्तं हि नरो दद्यादमृतमेव तत् ॥

इति कूर्मपुराणवचनाच्च ।

यच्च—

क्षीरमेकशफानां यदौद्रमाधिकमेव च ।

आजञ्च माह्विषं मार्गं वर्जयेच्छास्त्रकर्म्मणि ॥

इति विष्णुपुराणवचनं तद्ग्राम्यमह्विष्वीरनिषेधकमिति ।

‘सरभो’————— हृषण एव च ।

अतः प्रभृति काकुत्स्थ पितरः कव्यभोजनाः ।

अफलं भुञ्जते मेघं सफलं नैव भुञ्जते ॥

इति रामायणदर्शनात् शाकुनेन भक्ष्यपक्षिणां मांसेनित्यर्थः ।
पृषतश्चित्रसृग एनः कृष्णसारः रुहः स्रकुमारो सृगविशेषः वराह-
मह्विषावारण्यौ ।

* च एतन्ने भध्नक्तं मह्विषं वाहि दद्यात् ।

आरख्यमाह्वयञ्चाजं मार्गं रौरवमेव च ।

भक्ष्यमांसं समुद्दिष्टमौरभं पार्षतं तथा ॥

वराह्याश्च तथा, भक्ष्या महारख्यनिग्नासिनः । *

इति देवलवचनात् ।

संवल्लरन्विति—

अत्र केचित् उपकरणमध्यपांठादुपकरणभूतेनैव पायसेन न त्वन्नं विहाय केवलं परमान्नेन आहुतमित्याहुः । तन्न, मांसादीनामुपकार्यत्वासम्भवादुपकरणतैवास्तु परमान्नस्य तु उपकार्यत्वसम्भवेन प्राधान्याविरोधात् उपकरणमध्यपाठस्याकिञ्चित्—* करत्वादन्नं विनापि केवलपरमान्नेन आहुतमविरुद्धम् ।

अतएव याज्ञवल्क्ये प्रधानेन सह पठितं तदधिकफलश्चीकृतम् ।

यथा—

हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वल्लरम् ।

तथा च महाभारते—

परमान्नेन यो दद्यात् पितृणामीर्द्धदेहिकम् ।

गजङ्गायान्तु पूर्वस्यां कुरुते दक्षिणामुखः ॥

अत्र निरपेक्षश्रवणात् प्रधानभूतेन परमान्नेन यः श्रावं कुर्यात् स पूर्वस्यामर्थादपराङ्मालीनायां गजङ्गायायामेव श्रावं कुरुते गजङ्गायाकृतश्रावफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

वार्द्धानसस्य द्विविध्यमुक्तं कालिकापुराणे—

* स पुस्तके किं चेत् ।

त्रिपिवं त्विन्द्रियचीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्द्धीनसं विजानीयात् इव्यकव्येषु संस्कृतम् * ॥

नीलधीवो रक्तशिराः कृष्णपादः सितकृदः ।

वार्द्धीनसः स पक्षी स्यान्मम विष्णोरपि प्रियः ॥

त्रिपिवमिति त्रिभिः कर्णद्वयमुखैः पिवति स त्रिपिवः यस्य जलपानकाले कर्णद्वयं निपततीत्यर्थः । इन्द्रियचीणं क्लृप्तवृषणं स प्रसिद्धः पक्षी तन्नाम्ना स्यात् इत्यर्थः । शश्वोर्वृत्तत्वान्मम शश्वोरित्यर्थः ।

यत्किञ्चिदिति यत्किञ्चिद्द्रव्यं मधुमित्रं दक्षमक्षयं स्यात् विशेषतस्तु गोक्षीरं, घृतपायसञ्च ।

महाभारते—

† वर्षमानतिलैः श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् ।

सर्व्वकामैः स यजते यस्त्रिलैर्यजते पितॄन् ॥

* वर्षमानतिलं प्रचुरतिलम् ।

गोभिलः—

श्राद्धाक्षय्यद्वृत्तिः खड्गः कालशकां लोहितहागो मधु महा-
शल्का वर्षासु मघासु श्राद्धं हस्तिह्यायायाञ्च ।

मनुः—

कालशकां महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।

पानन्थायैव कल्पन्ते सुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥

* ख सत्कृतम् ।

† ख वर्षमानतिलः ।

महाशक्तो रोहितमस्य इति प्राञ्चः, युक्तश्चेतत् ब्रह्मपुराण-
वचनेकवाक्यतावशात् ।

यथा ब्राह्मे—

संवत्सरं तथा गर्भं पयः पायसमेव च ।

बाष्पीनसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु ॥

रोहितामिषमुन्मत्तं दत्त्वा तु खजुलोद्भवाः ।

अनन्तां वै प्रयच्छन्ति ढतिं गौरीशुतस्तथा ॥

यो ददाति गुणोन्मिश्रान् तिलान् वा श्राद्धकर्म्मणि ।

मधु वा मधुमिश्रं वा अक्षयं सर्वमेव तत् ॥

षष्टमवर्षे विवाहिता गौरी तस्याः सुतो यत्किञ्चिद्दत्त्वा

अनन्तां ढतिं प्रयच्छतीत्यर्थः ।

आधुनिकानु—महाशक्तः शिष्ट इत्याहुः ।

वचनञ्च—पुस्तकनाम्ना पठन्ति—

एकशफोऽर्धचन्द्रश्च ललाटे खड्गसंयुतः ।

शक्तवर्णश्च यो मत्स्यो महाशक्तः स उच्यते ॥

खड्गामिषं गण्डकमांसं लोहितच्छागमांसम् ।

अजेन सर्वलोहेन मघाशु च यतव्रतः ॥

इति महाभारतवचनात् ।

तथाच देवलः—

आगन्ध्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं दिनधये ।

महाशक्तुनिनो मत्स्याश्चागो वा सर्वलोहितः । इति ।

मुन्मत्तानि नीवाराणीत्यर्थः ।

आह्निक्याकौसरो ।

तथा मास्ये—

रोहिमांसञ्च पांठीरं गोक्षीरं मधुरं रसाः ।
सुहो लोहामिषञ्चैव मधु श्यामाक्रभालयः ॥
यव-नीवार-सुहृन्नु-शुक्लपुष्प-घृतानि च ।
वक्त्रभाण्डानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्व्वदा ॥

हारीतः—

क्षत्रियैस्तु सृगव्यायां विधिना यदुपाज्जितम् ।
आह्निककाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥
विषवाणहतं मांसं व्याधतिर्य्यग्घतञ्च यत् ।
न प्रशंसन्ति तच्छ्राद्धे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

सृगयायां यदुपाज्जितं भक्ष्यपशुमांसमित्यर्थः । तिर्य्यग्घोऽत्र
सिंहव्याघ्रव्यतिरिक्ताः पशुसर्पादयः पूर्व्ववचनात् । मन्त्रवर्जितम-
प्रोक्षितमित्यर्थः । मांसञ्च पक्षमेवादेयं नामम् ।

अत्यस्त्रमृतिलवणमतितक्तकटूनि च ।
आममांसं तथा मद्यं पूतिमांसं सुरासमम् ।
असुराणां हि भोज्यानि तानि तस्माद्विवर्जयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

एतेन शुद्धस्यामआह्निकविधानादाममांसस्य चास्त्ररसात् शुद्धेण
मत्स्यमांसं न देयम् ।

अथ विहितफलानि ।

ब्राह्मे—

आम्बमान्नातकं विष्णं दाडिमं बीजपूरकम् ।
 पनसामलकं क्षीरं नारिकेलं परूषजम् ॥
 नारङ्गञ्च सखर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकम् ।
 एतानि फलजातानि आद्ये देयानि यत्नतः ॥
 यानि च व्यवहार्याणि स्वादुस्निग्धानि भो द्विजाः ।
 ईषदक्लृप्तान्येव देयानि आद्यकर्माणि ॥

वायुपुराणे—

विश्वामलकमृद्धीका पनसाम्नातदाडिमम् ।
 भव्यं पारावतं मोक्षं खर्जूराम्बफलानि च ॥
 *कसेरुः कोविदारश्च कर्कन्तुर्वली विसम् ।
 मृद्धीका द्राक्षा भव्यं कामरङ्गफलं पारावतं ज्योतिष्मतीं मोक्षं
 कदलीफलं कर्कन्तुर्वदरीफलं कोविदारो युगपत्तः काञ्चनविशेषः,
 विसं मृणालम् ।

* च पुस्तके कसेरुत्वादि चरुग्रह्यं नास्ति । .

निषिद्धफलानि ।

ब्राह्मे—

तालं कर्णकाकाशि बहुपुत्रार्जुनीफलम् ।

जम्बीरं रक्तविल्वञ्च शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥

बहुपुत्रं बहुवारफलम् ।

तथा तत्रैव—

फलं तालतरूणाञ्च भुञ्जां नरकमृच्छति ।

दत्त्वा पितृंस्तैः सार्धं पूयवन्नरकं व्रजेत् ॥

विष्णुपुराणे—

यवाः प्रियङ्गवो मुद्गा गोधूमा ब्रीहयस्तिलाः ।

निष्वावाः कोविदारश्च सर्षपाश्चात्र श्रीभजाः ॥

निष्वावो देवधान्यम् ।

आदित्यपुराणे—

मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं तथा ।

आहकर्मणि शस्तञ्च सैन्धवं त्रपुषं तथा ॥

सुखाशनं वायुपुराणे—

कालशाकं दधि क्षीरं चिञ्चा वेत्राङ्गुरस्तथा ।

वैकङ्कतं नारिकेलं मृङ्गाटक-परुषजम् ॥

पिप्पलीं मरिचञ्चैव यटोसं बृहतीफलम् ।

रामठं मत्स्यनांसञ्च कलायाः सर्व्व एव हि ॥

कर्पूरं नागरञ्चैव दीर्घमूलकमेव च ।

वैकृतं वंदिच इति ख्यातं परुषजं पलुषफलमिति ख्यातम् ।
 रामठं हिङ्गु नागरं शुण्ठी दीर्घमूलकं मूलकमिति प्रसिद्धम् ।
 तत्र न भक्षयेत् ककरीरञ्च रक्तमूलकमेव च । इति निषेधात्
 रक्तमूलकं न देयम् ।

तथा ब्राह्मे—

रामठं मागधञ्चैव नागरार्द्रकतिन्दिमीम् ।
 लवङ्गं जीरकञ्चैव तुम्बुरुञ्च नियोजयेत् ।
 कालशार्कं कलायञ्च वास्तूकं मूलकमथा ।
 वेत्ताङ्गुरं पटोलञ्च सर्षपं सुनिषण्णकम् ॥
 शकमारण्यकञ्चैव श्राद्धे दद्यादमूनि च ।
 मागधं पिप्पली नागरं शुण्ठी तुम्बुरुधन्याकः ।

यञ्च—

पिप्पलीं मरिचं हिङ्गुं वंशाग्रञ्च विवर्जयेत् ।

इति शङ्खचनं तत्पुत्र्यञ्चमरिचादिदाननिषेधपरं द्रव्यान्तर-
 संस्कारे तु विधिरिति न विरोधः, तेन ग्रामश्राद्धे मरिषादिकं न
 देयम् ।

कुर्मपुराणे—

ष्टतेन भोजयेद्विप्रान् षट्ठं भूमौ ससंयुजत् ।
 शक्तून् लाजांस्तथा पूषाद् दत्त्वा सन्वृत्तं भोजयेत् ॥
 शर्कराशीरसंबुक्ताः पृथुका नितम्बमक्षयाः ।

ब्राह्मिवाकोहरी ।

घृतं भूमौ समुल्लजेत् इति—तथा घृतं देयं यथा भूमौ
श्रवतीति । पृथुकास्त्रिपितकाः ।

देवलः—

धानाश्च मधुसंयुक्ता इक्षुश्चैव सगोरसान् ।
शर्कराफलमूलञ्च सर्व्वं दद्यादमत्सरी ॥

ब्राह्मि—

गुड़-शर्कर-मत्सण्डी-खण्ड फालितकं तथा ।
गन्धं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवम् ॥
सैन्धवं सागरोत्पञ्च लवणं सारसं तथा ।

मत्सण्डी खण्डीभूतसितशर्कराविशेषः । सारसं मानस-
सरोजातं शाश्वरीति प्रसिद्धम् ।

वायुपुराणे—

सैन्धवं लवणं तद्वत् तथा मानससम्भवम् ।
पवित्रे परमे ज्ञेते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः ॥

तथा मनुः—

सुन्धानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
अक्षारलवणश्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

सोमः सोमस्तारसः अनुपस्कृतं अविज्ञतं पूतीभवमित्यर्थः ॥
उत्पात-प्रतियत्न-विज्ञत-वाक्याध्याहारिष्विति विज्ञतार्थं सुट् ।

तथा तत्रैव—

भर्षा भोज्यञ्च क्विचिन् मूलानि च फलानि च ।
वृथानि चैव मांसानि पानानि सुरभीषि च ॥

कार्पाजिनिः—

यदिष्टं जीवतश्चासौत्तद्दद्यात् प्रयत्नतः ।

इष्टं निषिद्धेतरम् ।

अथ श्राद्धवर्ज्यानि ।

याज्ञवल्क्यः—

चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

यश्चार्थलब्धमददन्नासः काकोऽपि जायते ॥

देवलः—

कुशाण्डालानु-वार्त्ताकु-पालङ्गा-राजिकास्तथा ।

पिप्पलीं मरिचञ्चैव रामठं पिण्डमूलकम् ॥

कतञ्च लवणं सर्व्वं वंशायञ्च विवर्जयेत् ।

राजमाषान् मसूराञ्च तथा वै कोरद्रूपकान् ।

लोहितान् वृक्षनिर्व्यासान् श्राद्धकर्म्मणि वर्जयेत् ।

पालङ्गा शाकभेदः राजिका राजसर्षपः पिप्पल्यादिवर्जनं
प्रत्यक्षविषयमिति प्रागेवोक्तं पिण्डमूलकं मूलकविशेषः कोरद्रूपः
कोद्रवः ।

महाभारते—

अश्रादीयानि ध्यान्यानि कीद्रवाञ्चणकांस्तथा ।

हिङ्गु इवेतुं शक्रेषु नास्तिका-लक्ष्मणादिकम् ।

कृष्णाजार्जी विडङ्गश्च शीतपाङ्कीन्तश्चैव च ।

वर्जयेत्तवणं सर्व्वं तथा जम्बुफलानि च ।

अवक्षुतावरुदितं तथा आह्ने विवर्जयेत् ।

आह्नानर्हाणि शरत्पक्षहैमन्तिकेतराणि धान्यानि द्रवद्रव्येषु मध्ये हिङ्गुं वर्जयेदित्यर्थः । नालिकां कलम्बिका कृष्णाजार्जी कृष्णजीरकं शीतपाङ्की सकजङ्गा । लवणं सर्व्वमिति कृत्विमलवणविषयं अवक्षुतावरुदितं यस्योपरि क्षुतं रुदितं वा क्षतमित्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—

अक्षताग्रयणश्चैव धान्यजातं नरेश्वर ।

राजभाषानणूश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत् ॥

अलावुं गृह्णन्श्चैव पलाण्डुं पिण्डमूलकम् ।

आरक्ताश्चैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च ॥

वर्ज्यान्येतानि वै आह्ने यच्च वाचा न शस्यते ।

धान्यजातं शरद्वैमन्तोद्भवधान्यसमूहः अक्षताग्रयणं अक्षत-प्रथमागमआह्नमित्यर्थः । अणवो मर्कटाः प्रत्यक्षलवणं दृश्यलवणं न देयं किन्तु व्यञ्जनादिसंस्कारकाले द्रव्यान्तरमिश्रितं देयमित्यर्थः ।

मात्स्ये—

मसूर-शन-निष्पान-राजभाष-कुलत्थकाः ।

कीद्वीहाल-चणक-कपित्थ-मधुकातसी ॥

एतान्मपि न देयानि पिष्टव्यः प्रियमिक्षिता ।

निष्वावो, देवधान्यं ग्राम्यं निषिद्धं एवं विधिसु आरण्य-
निष्वावंपरः । उहालो बहुवारकः मधुक्रं यष्टिमधु अतसी
मांसलेति स्याता ।

हारीतः—

पालङ्गा-नालिका-पुती-वार्त्ताकु-माष-मसूर-शिशु-नृपमाष-
कृतकलवणानि आद्ये न दद्यात् ।

माषोऽत्र कृष्णतरः ।

कृष्णमाषास्तिलाद्यैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।

इति वायुपुराणवचने कृष्णमाषविधानात् । नृपमाषो वर्धट
इति स्यातः ।

तथा त्रिकाण्डशेषः—

राजमाषसु वर्धट इति । शिशुः शोभाञ्जनः ।

विष्णुः—

पिप्पली-भूस्तृणासुरीसर्षप-पालङ्गा-तण्डुलीयक-सुरसा कुष्मा-
ण्डालावु-वार्त्ताकु-तदु-कुसुम्भ-महिषीचीराणि वर्जयेत् राजमाष-
मसूर-कृतकलवण-पर्युषितानि च ।

आसुरीसर्षपो वाजीसर्षपः विष्णुपुराणे तु तदितरसर्षप-
विधिः । सुरसा तुलसी व्यञ्जनप्रकरणाच्छ्रकासा निषिद्धा ।

जातीचम्पकपुष्पाणि मङ्गिकां तुलसीं तथा ।

इति ब्रह्मपुराणे पुष्यलेन तुलसा विधानात् ।

ब्रह्मपुराणे —

द्विःस्त्रिंशत् परिदग्धञ्च तथैवाद्यात्रलेहितम् ।
 शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यज्ञाप्युपस्कृतम् ॥
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ।
 पिष्ट्याकं मथितश्चैव तथातिलवणञ्च यत् ॥
 वाग्भावदुष्टञ्च तथा दुष्टैश्चोपाहृतञ्च यत् ।
 वाससा चावधूतञ्च वर्णानि आहकर्मणि ॥

द्विःस्त्रिंशत् वशिष्ठवचने व्याख्यास्यते । अथावलेहितं उप-
 सुक्ताग्रभागं शर्कराद्यैः सहोपस्कृतं पक्वमित्यर्थः । पिष्ट्याकस्तिल-
 काक्काः मथितं तद्दुः सिद्धा निष्पन्नाः कृताः सन्तो येऽवतारिता-
 स्तत्तोत्तरकालं लवणप्रक्षेपेण प्रत्यक्षलवणीकृतास्ते वर्णा इत्यर्थः ।
 भावदुष्टं मनोदुष्टं दुष्टैश्चाण्डालाद्यैश्चाहृतं दुग्धादि । वाससा
 अवधूतं उपरिवासोविधूनितम् ।

नाद्यादित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः—

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं पुनःस्त्रिंशन्नामं ऋजीवपक्वञ्च ।
 कामन्तु दध्ना घृतेन वा अभिघारितमुपसृञ्चीत ।

पुनः स्त्रिंशत् निष्पन्नमोदनं काठिन्यादिनिमित्तं पुनर्जलादिना
 कृतपाकं यच्च स्त्रिंशधान्यतण्डुलानामोदनं तदपि पुनः स्त्रिंशत् ।
 दाक्षिणात्यासु—

स्त्रिंशदावतारितं व्यञ्जनं पुनर्घृतादिपाकेन संस्कृतमपि द्विः-
 स्त्रिंशन्नाहुः । अतएव ते प्रथमतो घृतादिसंस्कारेण तत्रैव वा
 घृतप्रक्षेपेण व्यञ्जनं संस्कुर्वन्ते । युक्तश्चेतत्

प्रत्ययमेकदा खिन्नमपर्युषितमुत्तमम् ।

* इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

एतेनाहं निधाय 'तदन्नं' दुग्धेन सह पुनः पाकेन .पायसं क्रियते इति केषाञ्चिदाचारो दुराचार एवेति ।

आमनिषेधस्तु खिन्नधान्यतण्डुलविषयः पुनःखिन्नसान्निध्यात् ।

न च आमं तण्डुलमुद्गादीति .कल्पतरुव्याख्यानं युक्तं, प्रकृत-
त्वादन्नस्य विशेषणात् ।

नचादनीयमात्रे अन्नशब्दः, ओदनशब्दवाचे धान्यविकार-
विशेषे योगरूढत्वात् । अतएव

भिःसा स्त्री भक्तमन्वोऽन्नमीदनोऽस्त्री स.दीदिविः ।

इत्यमरकोषः ।

ततश्चामविशेषणात् स्वकारणे तण्डुले लाक्षणिकमन्नाम-
पदम् । अतो नाममुद्गादिनिषेधः ।

किञ्च—

तण्डुलमात्रस्याभक्ष्यत्वे आमाद्येन आद्ये वैश्वदेवादिविधान-
मसङ्गतं स्यात् ।

आपस्तम्बेनापि—

सर्वं पर्युषितमन्नाद्यं फालितं पृथुकधाना तण्डुलं करश्च
तरुञ्ज .शाकं मधु मांसं क्षीरविकारौषधिसूत्रवर्ज्यमिति प्रति-
प्रसूय पर्युषितस्यापि तण्डुलस्य भक्ष्यत्वमभिहितम् । .

* स प्रसूये इति आद्ये इच्छीनाच्चत्वात् ।

अविर्गणेन सर्वेशिष्टप्रवृत्तिश्च दृश्यते तस्मात् साक्षिभ्यात्
स्त्रिन्नतण्डुलविषयोऽयं निषेधः । ऋजीषं पिष्टपचनभाष्यं तत्र
पक्वमित्यर्थः । उक्तानां सर्वेषां प्रतिप्रसवमाह कामन्विति अयन्तु
प्रतिप्रसवो भक्षणविषय एव नतु आहविषयः पूर्वोक्तवचनेषु आह्ने
सामान्यतो निषेधात् ।

अत्र विहितद्रव्याणां पीकविधानात् ब्राह्मणभोजनविधा-
नाच्च पाकोऽङ्गं तदभावे आहं विगुणं वचनात्तु क्वचित् पाकाभावे-
ऽपि आहमविगुणमेव ।

यथादिपुराणे—

जातश्वेन दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेषु च ।

तथा लघुहारीतः—

आहविन्ने द्विजातीनामामन्नाहं प्रकीर्तितम् ।

पाकसामग्र्यभावेनाशक्त्यादिना वा आहविन्ने सतीत्यर्थः ।

उशनाः—

आत्मनो देशकालानां विज्ञवे ससुपस्थिते ।

आमन्नाहं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

अथात्मनो विज्ञवः पाककरणार्तिः, देशविज्ञवः स्थानसङ्कीर्णा-
दिना पाकासामर्थ्यम्, कालविज्ञवः पवनचक्रादिभयादिना
पाककृतकालनिपासहिष्णुता ।

प्रचेताः—

आपद्यन्मन्वी तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।

आमन्नाहं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

• आ०क०नो दैशकालानामित्यनेनोशनसैवापहितता । अन्मनी
• पाकयोग्यान्म्यभाव इत्यर्थः ।

चण्डालान्नेरभिधानेः सूतकान्नेश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्नेक्षिताग्नेश्च न शिष्टैर्यज्ञं स्मृतम् ॥

इति देवलेन चण्डालाद्यग्नेः कर्मापयोगनिषेधात् ।

केचित्तु—

अन्म्यभावे निरग्निना पाकेन आह्नं न कार्यमित्याहुः ।

तत्र । निरग्नेः सर्वदेवामश्नाद्विधौ सति साग्नि-निरग्नि-
साधारणानां पूर्वोक्तहारीतोशनःप्रचेतोवचनानां विघ्नादि-
निमित्तेन साग्निपरतया सङ्कोचोऽवश्यं वाच्यः । उक्तरीत्या
चानग्नावित्यस्य सम्भवति गत्यन्तरे सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।
पाकनिषेधस्य पाकोपयुक्तान्म्यभावेन दृष्टार्थतयैवोपपत्तौ निरग्नि-
गोचरत्वेऽदृष्टार्थकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च ।

किञ्च मत्स्यपुराणे—पाकाङ्ककश्नाह्नमभिधाय-

एतद्वाशुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

आह्नं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याधिरहितोऽप्येतन्नवासख्योऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इत्यनेनानुपनीतादीनां पाकाङ्ककश्नाह्निकक्षानात् आह्नं साधा-
रणं नामेति साधारणकर्तृत्वाभिधानाच्च निरग्नेरपि पाकाङ्कक-
श्नाह्नं प्रतीयते ।

अतएव मत्स्यपुराणे शूद्रस्यापि पाकप्रसङ्गी निषेधमाह—

एवं शूद्रोऽपिऽसामान्यं वृद्धिश्चाहंश्च सर्व्वदा ।

नमस्तारेण मन्त्रेण कुर्व्यादामाक्षवहुधः ॥

तथा ब्रह्मपुराणे—

स्त्रीभिर्वर्णावरैः शूद्रेदंयं विप्रानुंशासनात् ।

मन्त्रवृद्धिपूर्व्वं हि बर्द्धिपाकविवर्जितम् ॥

अत्र स्त्रीणां प्रकरणात् सपिण्डनोत्तरश्चाहविषय एव पाक
निषेधः । शूद्राणाम् 'शूद्रेण तु सदैव हि, इत्युपनिषत्तत्त्वात्
सर्व्वदैवामविधिः शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

यत्तु—

आमश्चाहप्रदोऽनग्निः सर्व्वताहुर्मनीषिणः ।

इति जावालनामकं वचनं यदि समूलं तदपि पाकीप-
युक्ताग्न्यभावपरं शूद्रपरं वा मन्तव्यम् ।

यच्च—

भार्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमश्चाहं द्विजैः कार्य्यं यस्य भार्या रजस्वला ॥

अपत्नीकः प्रवासे च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्तेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते ॥

इति नामशून्यं वचनद्वयं तदमूलं मत्स्यपुराणे भार्याविर-
हितोऽप्येतदित्यादिना भार्याभावे प्रवासे च पाकाङ्गकश्चाह-
विधानात् ।

प्राख्येदम्भी तदन्नञ्च दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।
 अन्नो तु क्षुद्रयादक्षमसु वा तत्रवेद्यैत् ॥
 भूमौ दर्भेषु वा दद्यात् विना पात्रं कथञ्चन ।

इति विशिष्टहस्त्वनुवचनाभ्यां द्विजाभावेऽपि पाकप्रतीतेश्च
 समूलत्वेऽपि भार्याद्यभावे स्वयं पाककरणासामर्थ्यं मन्त्रव्यं पुत्र-
 जन्मनि तु वचनान्तरात् सामर्थ्येऽसामर्थ्यं च सति ।

न च द्विजाभावोऽप्यापदिति वाच्यम् ।
 निधायथ दर्भचयमासनेषु समाहितः ।
 प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

इति सत्यव्रतेन द्विजाभावेऽपि श्राद्धस्य विहितत्वेनापस्त्रा-
 भावात् तदन्नस्याग्न्यादौ प्रक्षेपोपदेशाच्च । एवञ्चापदादिना पाका
 शक्तावामासविधानं सामान्यतः प्राप्तमप्येकोद्दिष्टे नास्तीत्याह
 लघुहारीतः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।
 अभावस्यादिनियतं माससंवल्लराट्टते ॥
 एकोद्दिष्टस्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
 अभावे पाकपात्राणां तदहः ससुपोषणम् ॥
 अभावस्यादिनियतं प्रोषिते सङ्घचारिणी ।
 पत्नी तु कारयेद्विष्यमन्येनाप्यृत्विगादिना ॥

अशक्त्या पाकाङ्ककश्राद्धविघ्ने सति अभावस्यादिविहितं
 नियतभावशकश्राद्धमामंश्राद्धं कीर्तितम् ।

काम्यश्राद्धे तु “नित्ये हि किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु काम्ये” इति सर्वशक्त्यधिकरणे दर्शितत्वात् नामश्राद्धविधान-
मिति । श्राद्धविघ्न इत्यनेन दाश्राद्धिकप्रिच्छदानस्य विघ्नेऽप्याम-
विधिर्निरस्तः । माससंवत्सरादृते इति माससंवत्सरविहित-
श्राद्धादिनेत्यर्थः ।

मासशब्दोऽत्र सकलप्रेतकृत्यकालोपलक्षकः, तेन एकादशा-
हादीनि सपिण्डीकरणान्तानि श्राद्धानि नामान्नेन कार्याणि
किन्तु पाकेनैव ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

सपिण्डीकरणं यावच्छ्राद्धं प्रेतस्य तृप्तिदम् ।

पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः ॥

तथा प्रचेताः—

प्रेतश्राद्धानि कुर्वीत पक्वान्नेनैव सर्वदा ।

तथा प्रतिश्राद्धमेकोद्दिष्टविधिना साम्यादिना पार्वण-
विधिना वा क्रियमाणं श्राद्धं नामान्नेन, पाकेनैव कार्यमित्यर्थः ।
ततश्च एकोद्दिष्टपदेन पूर्वोक्तं सकलप्रेतकृत्यं सांस्कारिकञ्चोच्यते ।
पाकेनेति विशेषणे तृतीया पाकेन विशेषितं सकलप्रेतकृत्यं
सांस्कारिकञ्च स्वयमेव सदा विघ्नेऽविघ्नेऽपि कार्यं न तु वक्ष्यमाण-
वचनात् भ्रमावस्थादिवत् ऋत्विगादिद्वारा कारयितव्यम् ।
अत्रापि स्वयमशक्तौ गोत्रजहारैव कर्त्तव्यं न ऋत्विगादिद्वारैति ।
यथा प्रेतक्रियां प्रकृत्य ब्रह्मपुराणे—

न कदाचित् सगीत्राय श्राद्धं कार्यमगोचरैः ।

सगोत्रजैः सगोत्रायेत्यसम्बन्धादगोत्रजैर्हारभूतैः सगोत्राय
 श्राद्धं न कार्यं किन्तु गोत्रजहारैव विशिषणस्वरसात् । इति
 श्रीशूल्पाचार्यः ।

अचाधुनिकाः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दकं पतिता न च । •

इति यज्ञवल्कानिषेधात् ब्रह्मचारिणा मातापितृश्राद्धं
 गोत्रजद्वारा कर्त्तव्यमित्येवंपरत्वोपपत्तौ स्वयमेवेत्यस्य सङ्कोचे
 प्रमाणाभाव इत्याहुः ।

तदशुद्धं पतितप्रव्रजितवत् ब्रह्मचारिणां कर्त्तव्यधिकार-
 निषेधादनधिकारिणाञ्च प्रतिनिधेरशास्त्रीयत्वात् । अन्यथा
 पतितादीनामपि प्रतिनिधिकरणप्रसङ्गात् तदनधिकारे च
 तत्सपिण्डादीनां स्वतएवाधिकारात् ब्रह्मचारिणां गोत्रजद्वारा-
 नुष्ठानमाकाशकुसुममेवेति ।

वस्तुतस्तु—अभावस्यादि-श्राद्धानामुत्तरकाल-कर्त्तव्यत्वाभावा-
 ल्लोपप्रसक्तौ अन्यद्वारा कर्त्तव्यत्वमस्तु एकोद्दिष्टस्य तु कृत्वाकादश्या-
 सुत्तरकाले स्वयमनुष्ठानसङ्गात् । सद्वा स्वयमिति विधान-
 बलाच्च स्वानुष्ठाननियमे सत्यपि चिरकालापाटवविदेशगमनादिना
 वत्सरमञ्चेऽपि कृत्वाकादश्यां स्वयं करणाशक्तिसम्भावनायां
 गोत्रजद्वारा ब्रह्मपुराणेन विधीयते इत्यास्तां विस्तरः ॥

अशक्त्या पाकाभावे तर्हि किं स्यादित्याह—अभावे पाक-
 पात्राणामिति ।

एतच्च सकलसामग्र्यभावोपलक्षकम् । तदहः ससुधीषण-
मिति तदहः अहहेतुपाकसामग्र्यसम्प्रादनजनितपापक्षयार्थं
प्रायश्चित्तरूपमुपोषणं न तु आह्निकानीयं प्रमाणाभावात् ।
आह्निकेनैकैकादशीविधिरंशतो बाधापक्षेण ।

किञ्च उपवासस्यानुकल्पत्वे प्रेतआह्निक्याप्यकरणप्रसङ्गात्
षोडशश्राद्धानामजातत्वेन प्रेतत्वपरीहारो न स्यात् ।

अभावस्यादौति—प्रोषिते पत्नी अभावस्यादिनियतमभाव-
स्याद्यनुष्ठेयं नित्यमावश्यकश्चाहं पत्नी ऋत्विगादिना कारयेत्
नतु काम्यमित्यर्थः ।

ऋत्विगादिसु—

ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिनियोऽथ विट्पतिः ।

एभिरेव हुतं यत्तु तद्वृतं स्वयमेव हि ॥

इति हारीतोक्तेः ।

मत्स्यपुराणे—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाहञ्च सर्व्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवद्बुधः ॥

सामान्यं यत्किञ्चिन्नम्यं दशाह्निकपिण्डदानदेवतानैवेत्या-
दिकम् । वृद्धिश्चाहपदेन सकलश्चाहमुपलक्ष्यते अन्यथा वृद्धिश्चाहनेन
नमस्कारप्राप्तौ नमस्कारेणेति व्यर्थं स्यात् सर्व्वदा आपद्यनापदी-
त्यर्थः । अतएव—शूद्रेण तु सदैव ह्येति प्रचेतोवचनम् ।

तथा देवलः—

आमं शूद्रस्य पक्वान् पक्कमुच्छिष्टमुच्यते ।

पक्वामिति द्विजातिना पक्वाणेन यत् क्रियते शूद्रेषु
तत्पक्वामिमाणेन कार्यमित्यर्थः ।

उच्छिष्टं देव-पितृ-द्विजातिगोचरतया उच्छिष्टतुष्यमित्यर्थः ।

अथेह कः पक्वपदार्थः ।

नचाम्निप्रकृतविकारापन्नं पक्वमिति वाच्यम् ।

शूद्रकृतदुग्धलाजादीनामप्राप्तत्वप्रसङ्गात् ।

नचाम्निसन्तापे यस्य स्वर्गे आचमनं विहितं तत्पक्वमिति
वाच्यम् । पक्वज्ञाने आचमनविधानं आचमनविधानज्ञाने च
पक्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयदोषात् ।

वसुतसु सहजकठिनानामग्नितापितानां स्निग्धता पाकः
तद्युक्तमिह पक्वं विवक्षितम् ।

तेन लाजादीनां जलसम्पर्के स्निग्धतायोगात् पक्वत्वं
दुग्धादीनान्तु कठिनत्वाभावात् पक्वत्वं शुद्धशर्करामिच्छादीनां तु
द्रवमूलत्वेन सहजकाठिन्याभावात् पुनः पुनरग्निसंयोगात् *
दृढतया पक्वत्वमिति ।

तेन—

नाप्रोक्षितं स्पृशेत् किञ्चिद्देवे पित्रे कथञ्चन ।

इति वायुपुराणवचनात् अजस्रप्रोक्षितानामिव आग्ने देयत्वात्
लाज-शर्करु-चिपिटकादीनां अज्ञस्पर्शे पक्वत्वात् शूद्रेषु लाजादीनि
न देयानीति । एतत् सर्वमाचारानुरोधेनैव विवक्षितम् ।

* अ पक्वणे • संयोगेऽग्नि ।

अथ आह्वानब्राह्मणाः ।

मनुः—

- दूरादेव परीक्षित ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
- तीर्थं तद्व्यक्तव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥
- दूरान् पितृपितामहादिक्रमेण, तीर्थं पात्रम् ।

यत्तु—

न ब्राह्मणं परीक्षित देवे कर्मणि धर्मवित् ।
पित्रे कर्मणि तु प्राप्ते * परीक्षित प्रयत्नतः ॥

इति तदीयापरवचनं तत् यत्नेन पितृब्राह्मणस्य परीक्षा-
धिक्यकथनार्थं न तु देवब्राह्मणपरीक्षा न कार्येति ।

श्रोत्रियायैव देयानि इत्यक्तव्यानि दाढभिः ।

इति तदीयापरवचनात् ।

तीर्थयात्रे तु ब्राह्मणपरीक्षा न कार्या ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षित कदाचन ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

याज्ञवल्क्यः—

अथःसर्वेषु वंदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिस्तुपर्षकः ॥

सखीय ऋत्विक्-जामातृ-याज्य शशुर मातुकाः ।

त्रिनाचिकेरा दौषिन्न शिष्य सम्बन्धिबान्धवाः ॥

ः कर्षं निष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाम्बित्तचारिणः ।

पितृमातृपराचैव ब्राह्मणाः आहसम्पदः ॥

ओत्रियोऽधीतसाङ्गवेदः युवेत्युभयविशेषणं प्राशस्त्यार्थं *
त्रिमधुत्रिसुपर्णा वेदभागविशेषास्तदध्ययनयोगात् ब्राह्मणास्तथा
व्यपदिश्यन्ते स्वस्वीयो भागिनेयः त्रिनाचिकेतो वेदभागविशेष-
स्तद्विद् ग्रिथो गुणवान् ।

वशिष्टः—

शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

हारीतः—

पचनः पाचनस्त्रेता यस्त्र पञ्चाम्नयो गृहे ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

पचनः पाकान्भिः पाचनोऽतिथीनां शीताद्यपमोदनाग्निः

आहसम्पदः आहोऽत्यन्तं प्रशस्ता इत्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे—

ओत्रियः ओत्रियस्ततो विधिवाक्यविशारदः ।

सर्व्यज्ञो वेदविष्मन्वी ज्ञानवंशकुलाश्रितः ॥

पुराचवेत्ता धर्षन्नः स्वाङ्ग्यायी-जपतेत्परः ।

शिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽथ वैष्णवः ॥ *

ब्रह्मस्थो योगविष्टान्तो विजितात्मा सुशीलवान् ।

यस्य व्याकुर्वते वाचं यस्य श्रीमांसुतेऽक्षरम् ॥

* स पुराणे त्रिमधुत्रित्सारम् प्रशस्ता इत्यन्तोऽप्यो नास्ति ।

सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्तिपावनपावनाः * ।
 षडङ्गवित् ध्यानयोगी योगतत्त्वज्ञ एव वा ॥
 अथाचिताशी शुद्धात्मा आचक्षतेऽविदेव वा ।
 अष्टादशानां विद्यानामेकस्यापि च पारगः ॥
 इतिहासपुराणैश्च पवित्रीकृतमानसः ।
 अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते ।
 सा गौरी तस्मिन्तो गौरः पङ्क्तिपावन एव सः ॥
 भोजयेच्चापि दौहित्रं यत्नतः श्वशुरं गुरुम् ।
 विट्पतिं मातुलं बभ्रुसुत्विकाचार्य्यसीमपान् ।

विजितात्मा जितेन्द्रियः यश्च व्याकुरुते वाचं वेदाङ्गव्याख्याता
 यश्च मीमांसतेऽध्वरं यज्ञविधिव्याख्याता, पङ्क्तिपावनामुक्त्वा
 तदभावे दौहित्रादीनां प्राशस्त्यमाह भोजयेच्चापीति विट्पतिर्जा-
 माता ।

तथा तत्रैव—

विप्रान् पूर्व्वे परे वाङ्गि संयतात्मा निमन्त्रयेत् ।

शीलदृष्ट्या गुणोपेतान् वयोरूपसमन्वितान् ॥

गोभिलः—

शाखाध्यायी मन्त्राध्यायी षडङ्गवित् ज्येष्ठसामस्त्रिनाचिकेत
 स्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निर्मन्त्रवित् मन्त्रब्राह्मणवित् धर्मज्ञो ब्राह्मोद्गा-
 पुञ्च वागीश्वरो याज्ञिकः पङ्क्तिपावन इति ।

* च षडङ्गो विद्विपारगपारगः ।

नियोज्यानामभावे पंक्तिपावनमेकं पङ्क्तिमूर्धनि सञ्चरात् ।
 रासहस्रात् पंक्तिं पुनातीति श्रुतेः कामम्भितरे ।

अथ चेन्नन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।

अदूर्ध्वं तं यमः प्राह पंक्तिपावन एव सः ॥

धर्मज्ञो धर्मशास्त्रज्ञः शारीरैः स्थूलत्व-हीनातिरिक्ताङ्गत्वादि-
 दोषैः ।

यमः—

ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।

व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥

शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविद्वेषङ्गवित् ।

मन्त्र-ब्राह्मणविश्वेव यश्च स्वान्मन्त्रपाठकः * ॥

ब्रह्मदेयासुतश्चैव गर्भशुभः सहस्रदः ।

चान्द्रायणव्रतपरः सत्यवादी पुराणवित् ॥

निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो दान्तोऽविकल्पनः ।

शुद्धदेवान्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥

वेदविद्याव्रतज्ञातो ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ।

अव्युत्क्रान्ताः स्वधर्मैर्भ्यो ये विप्राः श्रुतिसत्कृताः ॥

प्राणिविंसानिवृत्ताश्च क्षमावन्तोऽनसृजकाः ।

ये प्रतिग्रहनिःक्षेपा नित्यं दानरताश्च ये ॥

मङ्गलाचारबुक्ताश्च ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ।

ऋतुकाल एव गमनपरा नान्यकाले इत्यर्थः ।

ब्रह्मदेयासुतः ब्रह्मविवाहितापुत्रः गर्भशुचः पुंसवनादिगर्भ-
संस्कारयुक्तः सहस्रदोः बहुप्रदः । शान्तो रागादिशुचः दान्त-
स्तपःक्षेत्रसहः । :

स्कन्दपुराणे—

कुलश्रुतिभ्यां संयुक्तादसुखसु विशिष्यते ।

दौहित्रप्रशंसामाह मनुः—

व्रतस्यमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नैः भोजयेत् ।

कुतपांशसने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपास्तिलाः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति श्रीचमक्रोधमत्सराम् ॥

कात्यायनः—

स्नातकान् यतीन् गृहस्थान् साधून् त्रिव्रियान् अनवद्यान्
सकर्मस्थान् । अनवद्यानिति त्रिव्रियविशेषान् ।

कूर्मपुराणे—

भिक्षावमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।

भोजयेत् प्रक्षिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ॥

काले श्राद्धकाले इत्यर्थः । यतिब्रह्मचारिभ्यां श्राद्धे मधु-
मांसश्च न भोज्यम् ।

यथा याज्ञवल्करः—

ब्राह्मणः काशमश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीहयन् ।

व्रतम् ब्रह्मर्षी मधुमांसत्वागेनार्जयन्नित्यर्थः ।

अथ वर्ध्नाङ्गणानाह याज्ञवल्करः—

शेगी हीनातिरिक्ताङ्गः काथः पीनर्भवस्तथा ।
 भवकीर्षी कुण्डगोली कुनखी श्यावदन्तकः ॥
 भृतकाध्यापकः क्रूरः * कन्यादूष्यभिग्रस्तकः ।
 मित्रभ्रुकु पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥
 मातापिढशुदत्वागी कुण्डाशी हृषलात्मजः ।
 परंपूर्वापतिः स्तनः कर्षदुष्टाद्य निन्दिताः ॥
 पीनर्भवः द्विरुदापुत्रः भवकीर्षी स्त्रीसङ्गमी ब्रह्मचारी ।

कुण्डगोलावाङ् मनुः—

परदारेषु जायेते ही सुती कुण्डगोलकी ।

पत्नी जीवति कुण्डसु मृते भर्त्सरि गोलकः ॥

भृतकाध्यापको वेतनं गृह्णीत्वा योऽध्यापयति तेनाध्यापि-
तोऽपि मन्त्रोऽत्र ज्ञेयः ।

कन्यादूषी कन्यागन्ता अभिग्रस्तः उपपातकादिना परिवाद-
ग्रस्तः पिशुनः परदोषसूचकः परिविन्दकः अज्ञतदारि ज्येष्ठे
ज्ञतदारः अन्न तज्ज्येष्ठपरिवित्तिरपि मन्त्रो मन्तव्यः कुण्डाशी
बहुभोजनशीलः हृषलात्मजः शूद्रायामुत्पादितः पुष इत्यर्थः ।
हृषलीपतिरप्यत्र मन्त्रो मन्तव्यः स्तेनचौर्यशीलः कर्षदुष्टा
निषिद्धवाचिज्यादिकर्षकारिणः ।

वामनपुराणे—

* यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां छाद्यते दशनावह्नी ।

विरूपः स तु विज्ञेयो ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥

मनुः—

चिकित्सकान् देवलकात्यांसविक्रीयिषस्तथा ।
 विषयेन च जीवन्तो वर्णाः स्तुर्ह्यव्यकथ्ययोः ॥
 प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्वक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥
 यस्त्री च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ।
 कुशीलवोऽवकीर्णो च हृषलीपतिरेव च ॥
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः ॥
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ।
 पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिश्चस्तश्च दान्भिको रसविक्रयी ॥
 आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 हृषिजीवी श्लीपदो च सद्भिर्निन्दित एव च ।
 प्रेतनिर्यातकश्चैव * वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

गुरोः प्रतिरोद्धा प्रतिकुलाचरणशीलः वार्धुषिर्हृष्याजीवी
 यस्त्री चयरोगी निराकृतिः पशुयन्त्राशुष्ठानरहितः ।

हृन्दीमपरिशिष्टम्—

निराकर्ताऽमरदीनां च विज्ञेयो निराकृतिः ॥

गुणाभ्यन्तरो गवायीकृष्टमठधनोपजीवी । कुशीलवो
नर्तकः । शुद्धस्य शुद्धस्यैव । धान्दुष्टः पक्षधभाषी कितवो
दूतकारः रसविक्रयिन् सवथादिरसविक्रेता । प्रेतनिर्यातकः
कपर्दकप्रहयेन नृतहारौत्वर्थः ।

तथा तत्रैव—

न आत्मे भोजयेन्मित्रं धनैः काव्योऽस्य संग्रहः ।
नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं आत्मे भोजयेद्द्विजम् ॥
यस्य मित्रप्रधानानि कव्यानि च हवींषि च ।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आत्मेषु च हविःषु च ॥

॥ कामं आत्मेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥

धनेर्धनान्तरैः संग्रहः प्रीतिः अभिरूपं विहांसमपीत्वर्थः

प्रेत्य परलोके ।

तथा— ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणान्निरिव ग्रास्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षानि ज्ञयते ॥

मत्स्यपुराणे—

पतिताभिश्चस्त्रीवाग्भपिशुनव्यङ्गरोगिणः ।
कुण्ठी श्वावदण्डिनी जटिलः कुण्डगोसकौ ॥
परपूर्वोपतिः स्तेनः किणवो धूमयाजकः ॥
वेङ्कालव्रत-दुर्जित-दन्धि-द्विजसकाद्रयः ।
जतन्ना नास्ति काञ्चैव श्लेषेऽपि निवासिनः ॥

त्रिशङ्कुवर्जरीड्रान्ध#टङ्कद्रविड कोङ्कयाः ।

कर्षाटाश्च कलिङ्गाश्च चीनाः श्राद्धेषु निन्दिताः ॥

जटिलो जटाधरः त्रिशङ्कादिदेशवासिनः ।

ब्राह्मे—

इदानीं संप्रवक्ष्यामि वर्जनीयान् द्विजाधमान् ।

मित्तभ्रुकु कुनखी क्लोवः क्षयी खिली वणिक तथा ॥

श्यावदन्तोऽयं खल्मीटः कापोऽन्धो वधरो जङ्घः ।

मूकः पङ्कः कुणिः षण्डी दुश्कर्मा व्यङ्गकेकरी ॥

कुष्ठी रत्नेक्षयः कुञ्जो वामनो विकटोऽलसः ।

• भित्तं शत्रुदुष्कलीनः पशुपालो निराकृतिः ।

कात्यायनः—

नम्न-शुक्लविक्रयि-श्यावदन्त-विप्रजनन-व्याधित-व्यङ्गाधिकारः

खिलि १ कुष्ठिकुनखिवर्जम् ।

विप्रजननोऽनपत्यः ।

अथ श्राद्धपरिभाषा ।

श्रातातपः—

उदङ्मुखसु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात् पार्वणे श्राद्धे देवपूर्व विधानतः ॥

* च इत्येते चङ् ।

† च इत्येते-चेति ।

इन्दीगपरिशिष्टम्—

दक्षिणं पातयेज्जाशु देवान् परिचरन् सदा ।
पातयेदितरज्जान् पितॄन् परिचरन्नपि ॥

इतरत् वामम् ।

वायुपुराणे—

आप्रोजितं सृशेत् किञ्चित् देवे पित्रेऽथवा पुनः ।
उत्तरेणाहरेद्देवा दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥

वेदिः आश्वभूमिः यत्किञ्चित् प्रवेश्यं तदुत्तरदिशा प्रवेशयेत् ।
यन्निःसार्यं तद्वक्षिणदिशा निःसारयेदित्यर्थः ।

ब्राह्मि—

तर्ज्जान्पुष्टयोरग्नः पितॄन् तीर्थमुदाहृतम् ।
अङ्गुल्यग्रे तथा देवं तेन देवक्रियाविधिः ॥

विष्णुपुराणे—

यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्घ्यादिकं बुधः ।
तिलाम्बुना पितॄणान्तु दद्यादर्घ्यादिकं नृप ॥

देवलः—

प्राचीनावीतिना पितॄन् दैवं चैकोपवीतिना ।

देवानां नमसा देयं पितॄणाञ्च स्वधिति च ॥

नमसा नमःपदेनेत्यर्थः ।

* अ पुस्तके बुधः ।

† अ पुस्तके देवसवचनस्य पूर्वपादद्वयं नास्ति ।

तथा विश्वः—

ममो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यनमवदौ ब्राह्मसुखयोनिवेदवेत् ।

यस्तु—

विश्वे देवा एष वोऽर्घ्यः स्नाहेति पितरेषु ते अर्घ्यः स्वधेति
वे दद्यात्, पितृषाञ्च यथाक्रमम् इत्यग्निपुराणे देवे स्नाहापदमुक्तं
तच्छाख्यन्तरीयं इच्छापिकल्प इति श्रीदत्तः ।

मनुः—

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पितृग्रामानिधनात् कार्यं विधिवद्भूपाणिना ॥

अपसव्यं वामावर्त्तक्रमेणेत्यर्थः । आनिधनात् आहसमाप्ति-
पर्यन्तम् ।

उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्च स्पष्टयति गोभिलः—

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सव्येऽग्निं प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमनुप-
लक्ष्यं भवत्वेयं यज्ञोपवीती भवति ।

सव्यं बाहुमुद्धृत्य दक्षिणांशे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्ष-
मनुपलक्ष्यं भवत्वेयं प्राचीनावीती भवति ।

तत्र यज्ञोपवीतस्यैव दक्षिणांशधारणविधानादुत्तरीयधारणे
तु विशेषाभावात् प्राचीनावीतित्वपक्षेऽपि सव्यांश एवोत्तरीय-
धारणमिति ये वदन्ति त एवं प्रष्टव्याः विशेषवचनाभावात्
उत्तरीयधारणं सव्यांशे कथं लब्धमिति ।

अथवा कल्पमगौरुवाद्यज्ञोपवीतधारणपरिपाद्या तत्साक्षि-

धादुःसरीयस्यापि धारणं कल्पयत इति चेत् प्राचीनावीति-
त्पक्षेऽपि तत् साहित्येन धारणं सिद्धमेवेति ।

किञ्च नारायणोपाध्यायेन परिशिष्टप्रकाशे
सिद्धेदस्थीनि सर्वाणि प्राचीनावीत्यभाषयन् ॥

इति वचनेन्याख्यानावसरे आदिपुराणवचनं लिखितम् ।

यथा—

अपसव्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कश्चित् सगोत्रजः ।

प्रेतस्यास्थीनि गृह्णीयात्प्रधानाङ्गोद्भवानि च ॥

तथा हारलतालिखितप्रेततर्पणे शङ्खलिखितवचनम्—

राजन्यवेश्यावपसव्यं वासयन्प्रोपवीते कृत्वा असावेतन्न इति ।

पारस्कारः—

पित्रे तु द्विगुणा दर्भाः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र
प्रश्रेषु † पंक्तिमूर्धन्यं पृच्छेत् ॥

पवित्रग्रन्थोऽत्र कुशवचनः ते च वक्ष्यमाणहृन्मोगपरिशिष्ट-
विधिना पाणौ कुशा धार्याः ॥

हारीतः—

मन्त्रैरङ्गिस्त्रिलोदत्तं तूष्णीमप्यभ्रुते दिवम् ।

मन्त्रैर्यथाविध्युक्तवाक्यैः तूष्णीं ग्रन्थान्तरप्रयोगं विनेत्यर्थः ।

बोधार्थः—

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामुजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणः स्मृताः ॥

* च पुस्तके साहित्यात् ।

† च पुस्तके कासनेतु ।

प्रदक्षिणं दक्षिणावर्तेन देवानां कार्यं पितृभ्यास्तु वामावर्ते
नेत्यर्थः ।

आह्निकं प्रकृत्य हारोतः—

श्वो भूते आह्निकर्म्मणि दक्षिणां दिशं गत्वा, दक्षिणप्रवधान्
समूलान् कुशानाहरेदन्थापरिगृहीताद्यापः । इति ।

निमग्नदिनात् श्वः परदिने भूते सति आह्निकदिने इत्यर्थः ।
हृन्दीगपरिशिष्टम्—

हरिता यन्निया दर्भाः पीतकाः पाकयन्नियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्पाषा वैश्वदेविकाः ॥

पांकयज्ञा वैश्वदेवादयः समूला मूलसमीपे छिन्ना इत्यर्थः ।

बर्हिरूपमूललूना, इति गोभिलवचनात् पितृकर्म्मणि समूलत्व-
नियमादन्यत्रामूलानियमः कल्पाषः कृष्णपाण्डुरः ।

ब्रह्मपुराणे—

गोकर्णमात्रास्तु कुशाः सक्ताच्छिन्नाः समूलकाः ।

पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाः श्यामाक एव च ॥

काशाः कुशाः बल्लजाश्च तथा वै तीक्ष्णरोमशाः ।

मौञ्जश्च शम्भुस्यैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

आह्ने वर्ज्या विशेषेण * झुलपाःसगवेधुकाः ।

गोकर्णमात्रा विस्तृतानामिकाङ्कुष्ठप्रमाणाः तीक्ष्णरोमशा
इति बल्लजविशेषणम् । अतएव गोभिले बल्लजविशेषस्तदितर-

बलजंपरः, सुखः शरस्तत्रवं मीच्छं दलं अत्र दलविधानात् कर-
धारणासामर्थ्याच्च गोभिले शरनिषेधः शरकर्मण्डपरः शाहलमिति
दूर्वादीनां सर्वेषां विश्लेषणं । दूर्वादिषु दर्भशब्दो गौणपरस्तत्-
कार्थ्यकारणार्थः । अत्र दर्भत्वाव्यभिचारेऽपि यथा मध्ये यत् कुशस्य
गणनं तत्तु कुशवदेतेष्वपि पञ्चसु दर्भशब्दप्रयोगार्थम् ।

अत्र कुशाभावे काशं दूर्वां वा दद्यात् इति विश्वावचनात्—

पिण्डनिर्वपणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः ।

काशेषु राजन् दूर्वांसु पवित्रे परमे मते ॥

इति विश्वाधर्मोत्तरवचनाच्च काशदूर्वयोर्मुख्यप्रतिनिधित्वम् ।
तयोरभावे त्वन्येषामिति ।

अतएव मैत्रावरुण्यपरिशिष्टम्—

दर्भास्तरणार्थं काशः प्रतिनिधिः तदलाभे पर्वतीभिः
काण्डवतीभिरोषधीभिःस्तरणं कुर्वन्तीति ।

उलपस्तृणभेदः गवेधुक्का गवेडुरित्यर्थः ।

शूकं दृणं बल्लजं शरं शीर्यं...वर्जं सर्वं दृणानि ।

इति गोभिलवचनेन प्रतिनिधित्वेन, प्राप्तयोर्निषेधोऽयम् ॥
शूकदृणं शूकयुक्तदृणं घान्यादि शीर्यादयस्तृणभेदाः स्वनाम-
ख्याता दृशविशेषप्रसिद्धाः ।

वायुपुराणे—

रत्निमात्राः प्रशस्ता वै पिण्डतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थं कुंभोत्तराः ॥

गुम्हाः आशे श्रीरकुया बख्जग गन्धकी तथा ।

श्रीरणाञ्चौहरीस्यैव लम्बा वर्णाञ्च नित्ययः ।

संस्कृता संवृष्टाः प्रस्तरोऽत्र पिण्यास्तरः कुशोत्तराः कुशत्रेष्ठाः
गुम्हा सुस्फक्कः श्रीरकुयाः प्रत्यप्रजाताः गन्धकी गन्धकणानि लम्बा
उक्तपरिभाषादधिकाः कुया एवेत्यर्थः ।

विनियुक्तविनियोगविरोधाद्दर्भादीनां पुनर्नियोगप्रसङ्गावाह
नृद्वपरिशिष्टम्—

दर्भाः कृष्णाभिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरम्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

हविर्वृतं अयातयामानि अजीर्णानि सर्व्वदा कर्म्मक्षमाणौ-
त्यर्थः ।

अत्र केचित्—

मासे नभस्वभावस्था तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

इति मरीचिवचनेकावाक्यतया आवणामावस्थोत्पाटित-
कुशानामेवायातयामत्वं गान्धेषात्प्रित्याहुः ।

तन्मन्दं,—हारीतेन शो भूते आहकर्म्मशौचनेन आहदिने
प्रातः कुशाहरणसुक्ता अनन्तरं—

स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्ज्ये

इत्यनेन तेषामेवास्तरचसम्बन्धिनां वर्जनस्याभिधानादस्मिन्ना-
मयातयामत्वप्रतीतेः ।

किञ्च—

कद्राचिन्नाहरेद्विद्वां प्रसुप्ते केशवे कुंशान् ।

अभावे तु समुद्धृत्य परेऽहनि विवर्जयेत् ॥

इति विश्वधर्मोत्तरेण श्रयनाहृतकुशानामेकरात्रोपयोग-
विधानात्, तदपवादः श्रावणामावस्याहृतकुशानां मरीचिवचनेन
विधीयते । ततश्च गृह्यपरिशिष्टवचने दर्भपदसङ्कोचे प्रमाणाभावा
सर्वेषामेव कुशानामयातयामत्वं सिद्धम् ।

ऋन्दोगपरिशिष्टम्—

पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भाः स्तरणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते च विष्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥ १ ॥

धृतैः कुशैरुपलक्षितेन पुंसा कृते विष्मूत्रे सतीत्यर्थः ।

हारीतः—

चित्तौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा येः कृतं पिण्डतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टप्रलेपे च तेषां त्यागो विधीयते ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयांश्चथा कांयस्तथा कुशाः ॥

यज्ञभूमिष्विति अचिरकृतयज्ञभूमिष्वित्यर्थः अचिरकृतयज्ञ-
भूमिजातकुशानां वर्जनीयत्वे प्राचीनवर्द्धिषा सकलधृष्टिव्यामिव
यज्ञकरणात् कुशानामप्राज्ञतापत्तेः ।

अत्र केचित्—

चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च ब्राह्मणस्य षवित्प्रकम् ।

एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्षे वर्षेऽनुपूर्व्यशः ॥

इति शारीतोक्तं चतुर्द्वारूपं पवित्रं यथावर्षं हस्ते धार्यं
द्विद्वारूपपवित्रस्वर्घ्यादिविषयमिति वदन्ति ।

केचित्तु द्वयोरेव विकल्पमाहुः ।

वस्तुतस्तु—हृन्दोगपरिशिष्टे “कौशं द्विद्वारमेव च पवित्रं यत्र
कुत्रचित्” इत्यभिधाय सभ्यादिकर्मसु दक्षिणः सपवित्रकः” इत्यभि-
धानात् तादृशपवित्रस्यैव प्रतीतिः कर्मकाले तदेव धारणीयम् ।
शारीतोक्तचतुर्द्वारादि तु—

त्रिभिर्दर्भैः कृतं यत्तु पवित्रं शान्तिकं भवेत् ।

चतुर्भिः पौष्णिकं ज्ञेयं पञ्चभिश्चाभिचारिकम् ॥

देवकार्ये भवेद्वाभ्यां पिष्टकार्ये तथैव च ।

इति यज्ञपार्ष्णपरिशिष्टवचनैकावाक्यतया पौष्णिककर्मपरं देव-
पिष्टकार्ये तु द्विद्वारमेव । अतएव कौशं द्विद्वारमेव च इत्येव-
कारोऽपि सङ्गच्छते ।

कुशानां धारयेन्मूलमग्रं मध्यं यथाक्रमात् ।

अधः कनिष्ठातर्ज्ज्वोर्मध्यमानामिकोपरि ॥

इति हेमाद्रिलिखितवचनोक्तपारिपात्या कुशा धार्याः ।

ब्रह्मचरिभ्युतमपि पवित्रं कर्मकाले धार्यम् ।

तथा शङ्कः—

ः कर्मकाले प्रकुर्वीत सपवित्रामनामिकाम् ।

लङ्घयेदेकपर्व्यास्या द्वितीयं नैव लङ्घयेत् ॥

द्वितीयं न लङ्घयेत् मूलपर्वणि न धार्यमित्यर्थः ।

निगमपरिशिष्टम्—

अनामिकायाः प्रथमं पर्वं स्वर्णेन योजयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्यं विप्रेण नित्यशः ॥

अत्राधोगणनया प्रथमद्वितीयव्यवस्था तेनामिकाया अग्रे
मध्यमे च पर्वणि धार्यं नाध इति ।

निमग्न्यादिकं सर्वं दैवादिक्रमेण कार्यम् ।

देवलः—

यत्र यत्क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत् सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेवानुपूर्वकम् ॥*

शातातपः—

सदैवं भोजयेच्छास्त्रे तत्पूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत् ।

अन्यथा त्ववलुम्बन्ति सदैवासुरराक्षसाः ॥

गण्डपुराणे—

पूर्वं निमग्नयेद्विप्रान् निशि स्यु ब्रह्मचारिणः ।

प्रदक्षिणोपवीतेन दैवान् वामोपवीतितः ॥

पितृन् निमग्नयेत् पादौ चालयित्वा विधानतः ।

ते निमग्नता विप्रा निशि ब्रह्मचारिणस्त्वक्तमैथुनाः स्युः ।

क्रममाह प्रदक्षिणोपवीतेनेति । पितृन् पितृब्राह्मणान् ।

* अ पुराणे वैश्वदेवतापूर्वकम् ।

यत्तु—

आपादसेचनात् पूर्वं कुव्याहैवद्विजन्मनाम् ।

इति विष्णुपुराणवचनं । तत्

पितृन् निमग्नयेत्पादौ क्षालयित्वा विधानतः ।

इति गरुडपुराणवचनैकवाक्यतया निमग्नपूर्वकर्त्तव्यपाद-
क्षालनावधिपरं नतु श्राद्धकालकर्त्तव्यपादक्षालनावधीर्ति तस्यार्थः ।
तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

विश्वेदेवोपविष्टानां शरमं हस्तधावनम् ।

विसर्ज्जनञ्च निर्हिष्टं तेषु रक्षा यतः स्थिता ॥

• सर्व्वमन्यत् प्रकर्त्तव्यमादौ तेषां नराधिप ।

हस्तधावनमाचमनम् ।

मनुः—

तेषामारक्षभूतं हि दैवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥

देवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥

हिरवधारणे नियोजयेदित्यर्गः ।

अत्र श्राद्धविवेकः—

देवाद्यन्तमित्यन्तत्वेन दक्षिणायाः परिग्रहात् दक्षिणा

पितृपूर्वेषु च विसर्जनमीवान्तः ।

ब्रह्मणे दक्षिणा देया यः यत्र परिकीर्त्तिता ।

कथ्यान्तोऽनूच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ।

इति ह्यदोषपरिशिष्टादिवचने दक्षिणाया एव सर्वकर्माम्ना-
त्वबोधनात् । अथवा प्रदक्षिणीकरणपिण्डप्रतिपत्त्यादीनामिवात्मता
न विसर्जनस्येति । तेनचमनदक्षिणाविसर्जनानि पितृपूर्वाण्ये-
वित्याह ।

*कल्पतरुकारप्रभृतयस्तु—दक्षिणाया देवादित्वमाहुः ।

तेषामिदं हृदयम्—

सर्वमन्थप्रकर्तव्यमादौ तेषां नराधिप ।

इति विश्वधर्मोत्तरवचने आचमनविसर्जनयोरन्यत्र देवादित्व-
प्रतिपादनादन्यपदसङ्कोचे प्रमाणाभावात् लाघवादेकश्रुतिमूलत्वेन
मनुवचनेऽप्यन्तपदेन विसर्जनं गृह्यते ।

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतमिच्छणा ।

पित्रमानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥

इति तस्यैव वचनान्तरे आनिधनादित्यनेन विसर्जनस्यान्तत्व-
प्रतिपादनाच्च देवपूजायां विसर्जनञ्च कर्मान्ते इति दर्शनाच्च ।

विष्णुपुराणे—

आचमनविसर्जनयोर्विशिष्य पित्रादित्वकथनेनान्यत्र देवा-
दित्वप्रतीतेश्च सिद्धं दक्षिणाया देवादित्वम् ।*

यथा विश्वपुराणे—

पूजयित्वा द्विजाग्रगणां दद्यादाचमनं ततः ।

पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्त्रो नरेभ्यः ॥

* य इत्यनेन कल्पतरुवचन-विश्वधर्मोत्तरवचने न स्याः ।

सुखधेत्याग्निषां युक्तां दद्याच्छ्रुत्या तु दक्षिणाम् ।

दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो वाचयेद्दैवदेविकान् ॥

प्रीयन्तामिति ये विश्वे देवास्ते च इतीरयन् ।

पश्चाद्दिसर्जयेद्देवान् पूर्णं पित्राग्नाहामते ॥

सुखधेति स्वधावाचनसंयुक्तामित्यर्थः ।

तथा अपिपालधृतदेवलवचनम्—

अथ वै वैश्वदेवाद्यान् ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।

वैश्वदेविकान् ब्राह्मणान् दक्षिणादाने स्वस्ति वाचयेदित्यर्थः ।

अथ आङ्गदेवाः ।

तथाच बृहस्पतिः—

ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।

धुरिश्च लोचनश्चैव तथा चैव पुरोरवाः ॥

माद्रवाश्च दग्धैवैते विश्वेदेवाः प्रकीर्तिता ।

इष्टिश्चाङ्गे ऋतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामौ कश्यपे च धुरिलोचनौ ॥

पुरोरवो माद्रवाश्च पार्ष्ण्ये समुदाहृतौ ।

उत्पत्तिं नाम चैतेषामविचार्य द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अज्ञासमन्वितैः ॥

आंगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये यत्र विहिताः आङ्गे सावधाना भवन्तु ते ॥

इष्टिआहं इच्छाआहं क्वचिआहमित्यर्थः ।

श्रीदत्तसु—

नानिहा तु पितृन् आहैः कर्मै वैदिकमारभेत् ।

इत्यनेन विहितं कर्माङ्गआहमित्याह ।

तदयुक्तं—नान्दीमुखपदेन कर्माङ्गआहयहृषात् ।

सांख्यैरिकाआहे साग्न्यादिना पार्वणविधिना अनुष्ठेये इति

केचित् । तन्न—

तस्यैकोद्दिष्टत्वाभावेन नैमित्तिकपदानभिधेयत्वात् ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

अन्ये तु—

उपरागादिनिमित्तविहिते आहे इत्याहुः ।

तन्न—रुद्रेयोगापहारित्वात् ।

वसुतसु—

चतुर्थे नवमे चैव दशमैकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवआहमुच्यते ॥

इति यमोक्तनवआहसंज्ञके एकोद्दिष्टे—

• यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरि ।

• आसुरं तन्नवेच्छ्राद्धं हृषलं मन्त्रवर्जितम् ॥

इत्याश्वलायनेन सदैवकतया विहिते बह्वृगनुष्ठेये काश-
कामयोर्देवतात्वमवगन्तव्यम् ।

काम्ये स्वमतफलानुसन्धानेनानुष्ठेये तिथिआद्यादौ पाष्यंशे
अभावस्यात्राद्ये तद्विदित्ते युगाद्ये च ।

यच्च—

पुरोरवसमाद्रवमिति शङ्खवचनम् ।

तत्र—

उच्चैःश्रवससङ्कितमितिवत् पुरोरवसेत्यत्राकारागम आर्षः ।

माद्रवमित्यत्र सकारलोपश्च ज्ञेयो ब्रह्मस्यतिवचनात् ।

मादिसान्तपाठस्य कामधेनुशूलपाणिप्रभृतिभिः स्वीकृतत्वाच्च ।

आद्ये पुरः प्रथमतो रूयते कीर्त्तते इत्यीणादिकाद्यनुग्रहयान्त-
भोकारवान् पुरोरवःशब्दो न तु पुरुरवःशब्दो दीर्घोकार-
वान् स हि चन्द्रवंशजे राजविशेषे वर्त्तते । महाभारते तथा
दर्शनात् ।

ब्रह्मपुराणे—

विश्वेदेवाः क्रतुदक्षी सर्व्यास्त्रिष्टिषु विन्दुती ।

नित्यं नाम्दीमुखत्राद्ये वसुसत्यौ च पैटके ॥

नवाक्षालभने देवो कालकामी सदेव हि ।

अपि कन्यागते सूर्यं काम्ये च धुरिलोचनौ ॥

नवाक्षालभन इति पूर्वोक्तब्रह्मस्यतिवचनात् नैमित्तिक-
पदाभिधेये नवत्राद्ये चेति बोद्धव्यम् ।

कन्यागते सूर्यं इति—

कन्यायाश्चतुर्दश इत्युक्त्वा

अतः अर्चन्तु कन्याया यान्यहानि तु क्षीरम् ।
 क्रतुभिस्तानि तुष्यानि तेषु दत्तमथान्वयम् ॥
 इत्यनेन सूर्यसिद्धान्तोक्ते कन्यागतत्राहे.इत्यर्थः ।

न चैतस्य वचनस्य सन्दिग्धमूलत्वाद्यङ्गा संवत्सरप्रदीप त्राह-
 णाथ-राजमार्त्तण्डादिभिर्लिखितत्वात् ।

तथा च रत्नाकरलिखितं देवलवचनम्—

पार्व्येण विधानेन नवग्रहस्यागमे स्मृतम् ।
 विश्वेदेवासु तच्छ्राद्धे कालकामौ प्रकीर्त्तितौ ॥

अत्र मेथिलाः—

एषां नामोल्लेखे प्रमाणाभावात्—
 विश्वान् देवानावाहयिष्ये ।

इति कात्यायनवचने

विश्वान् देवान् यवेः पुष्पैः ।

इति मत्स्यपुराणे च

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः इत्यन्वमादौ प्राप्नुष्वयो निर्वेदेयेत् ।

इति विष्णुवचने च

एतद्दोऽस्यमित्युक्त्वा विश्वे देवांस्य संयजेत् ।

इति ब्रह्मपुराणे च केवलविश्वदेवपदश्रवणात् विश्वेदेवा इदं
 वो नम इति वर्णयन्ति ।

तदयुक्तम्—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुष्यं द्विजातयः ।

इति वृहस्पतिना नामज्ञानकथनस्य नामोल्लेखं विना प्रथो-
जनाभावात् । न च नामचिन्तनमेव प्रयोजनमिति वाच्यं नाम-
चिन्तायाः काप्यदृष्टत्वात् संप्राविधेस्तच्छब्देन तु प्रयोगार्थ-
त्वाच्च ।

नामाज्ञाने—

अयमुच्चारणीयस्यैः श्लोकः अज्ञासमन्वितैः ।

इत्युक्त्वा आगच्छन्तु महाभागा इति नामरहितश्लोकीच्चारण-
विधानात् । तत्तन्नाम—देवतात्वावगमाच्च ।

यच्च—

विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्यादि तदपि पितृनावाहयिष्ये
इत्यादिवत् सामान्येनोपपद्यत एव ।

न च विधायार्थवादे उत्सर्गवाक्ये च विश्वेदेवपदात् बहुवचन-
निर्देशात् तथैवाभिलापस्य ग्राह्यत्वत्वात् क्रतुदक्षयोर्द्वयोर्बहुत्वा-
सम्भवात् द्विवचनबहुवचनयोः सामानाधिकरण्येनान्वयाभावात्
वाक्यरचनापि न साधीयसीति वाच्यम् ।

विश्वपदोत्तरं सामानाधिकरण्यदेवपदं तुसापुरुषादिषु षोडशसु
महादानशब्दवत् क्रतुदक्षादिषु दशसु आह्वेदेवेषु रुद्रं तस्माच्च
दारशब्दवत् बहुवचनमेव साधु ।

एवञ्च सामानाधिकरण्यानेका विभक्तिरेवेति नियमात् वचनस्य
सति सम्भवे तुल्यत्वनियमादक्षम्भवे यथासम्भवस्यैव श्यायत्वात्
बल्यजास्तृणं रिवती दारा इत्यादिवत् क्रतुदक्षी विश्वे देवा
इदं वो नम इति वाक्यमविरुद्धमेव ।

तथा च शब्दसंस्कारशास्त्रम्—

विश्वेष्ववचनमीकाधिकारणस्य प्रायेणैति ।

अतएव—

विश्वेदेवंः क्रतुदक्षौ सर्वास्त्रिष्टिषु विन्दुतौ ।

इति ब्रह्मपुराणवचनम् ।

न च क्रतुदक्षसंज्ञका विश्वेदेवा इति वाक्यमुक्तं विधी क्रत्वादीनां प्राधान्येन श्रवणात् गत्यन्तरसम्भवे समासे गुणी-
भावस्थान्याव्यत्वात् संज्ञाशब्दान्तर्भावेन देवतात्वभावाच्च ।

न च क्रतुदक्षावित्येवास्तु किं विश्वेदेवपदेनेति वाच्यम् ।

एष वोऽर्घ्य इति एतद्वोऽन्नमित्युक्त्वा विश्वेदेवांश्च संयजत् ।

इति पारस्कारब्रह्मपुराणादिषु वाक्यविधायकविधिषु बहु-
वचनान्वयानुपपत्त्या विश्वेदेवा इत्यवश्यं वाच्यत्वात् ।

न च नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राप्नुष्वयोर्निवेदये-
दिति विश्ववचनाच्चतुर्थ्यन्तं वाक्यं श्रौदक्षोक्तं युक्तम् ।

एष वोऽर्घ्य इति एतद्वोऽन्नमित्युक्तेति पारस्कारब्रह्मपुराणादिषु
बुधच्छब्दप्रयोगेन सम्बुद्धान्तपदस्यैव निर्णीतत्वात् । विश्वसूत्रस्य
तु भिन्नश्रुतिमूलत्वकल्पनाभिया नम इत्यनेन विश्वेभ्यो देवेभ्योऽन्नं
निवेदयेदित्यवश्यं । अन्यथा नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यपि
क्रमः स्यात् ।

अथ पितृणामन्नादिसंकाशवाक्यम् ।

प्रचेताः—

गोत्रसम्बन्धिनामानि पितृणामनुकीर्तयन् ।
 एकैकस्य तु विप्रस्य हस्तोऽर्घ्यञ्च विनिश्चयेत् ॥
 गोत्रसम्बन्धिनामानीति क्रमपरोऽयं निर्देशः ।

तथाच पारस्कारः—

अर्घदानेऽन्नसंकल्पे पिण्डदाने तथाऽक्षये ।
 गोत्रसम्बन्धिनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥
 अक्षये अक्षयदाने । वचनत्रयपाठक्रमेण गोत्रसम्बन्धनाम्नां
 क्रममाह गोभिलः—

गोत्रं खरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुञ्चति ॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां ढसिमिच्छता ॥

शर्मन्कर्त्तृदिके कार्य्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

खरान्तमिति अकारान्ततया सम्बोधनान्तमित्यर्थः ।

पितरित्यादिसम्बोधनपदस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

एतेनामुकसगोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुकामु-
 क्रेभ्य इदमक्षं क्षधेति केषाञ्चिन्नतं निरस्तम् ।

न चामुकसगोत्रां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमु-
 कामुकशर्माच इदमक्षं युष्मभ्यं क्षधेति वाक्यं युक्तम् ।

प्रयोक्तुरेव समन्विततयोपस्थितत्वाद्दस्मत्पदवैयर्थ्यात् सर्व्व-
 त्वैवास्मत्पदविनाभावेन त्रयैकाच्च ।

असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे इत्यादि श्रुतौ प्रतिनिधि-
करणपक्षे यजमानसम्बन्धितया निर्देशाभिप्लवनाच्च विधावथवादे
च गोत्रपदमात्रश्रवणात्सस्य सकाशादेत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अर्घदानान्नोर्घ्यापिण्डदानादिसु श्रुतौ ऋतौ च बहुशः पित्रा-
दीनां निरपेक्षाणां प्रत्येकं देवतात्वावगमात् पृथक् पृथक् निर्देश-
स्यैव न्याय्यत्वेन समुच्चयाभिधायकइन्द्रसमासस्यानुचितत्वाच्च ।

श्रुतिस्मृतिभ्यामेकवचनान्तपदप्रयोगेन वाङ्मयरचनाविधानाच्च ।

यथा श्रुतिः—

असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे ।

असावेतत्ते इति पितामहाय ।

असावेतत्ते इति प्रपितामहाय । इति

अत्रासाविति सम्बोधनैकवचनान्तनामनिर्देशः ।

वैजवापः—

पितरेतत्तेऽर्घ्यं पितामहेतत्तेऽर्घ्यं प्रपितामहेतत्तेऽर्घ्यमित्यनु-
दिशति ।

पारस्कारः—

असावेष ते अर्घं इति ।

अतएव वचनात् यजुर्वेदिनामर्घशब्दः पुंसि एव सर्वत्र
मन्तव्यः पूर्वोक्तवैजवापगोभिल्लादिदर्शनात् सामगानामर्घ्यशब्दो
योपान्तो नपुंसकलिङ्गश्चेति ।

पिण्डदाने शङ्कलिखितौ—

एकैकं त्रिभिरामन्त्र्य असावेतस इति ।

त्रिभिर्गोषुसम्बन्धिनामभिरित्यर्थः ।

पिण्डपितृयज्ञाधिकारे पारस्करः—*

यथावनित्तं पिण्डान् दद्यादसावेतस इति ।

यथावनित्तं भवनेजनस्थानाभुक्रमेचेत्यर्थः ।

अत्र शङ्खलिखितवचने पारस्करे च पिण्डदानवाक्यरचनाया-
मेतदिति नपुंसकनिर्देशात् यजुर्वेदिनां नपुंसकलिङ्ग एव पिण्डदाने
पिण्डशब्दः सर्वत्रैव मन्तव्यः ।

पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति पारस्करान्तिदेशात् दृश्यते हि
प्रेतपिण्डदाने पिण्डशब्दस्य नपुंसकता । यथा—

भवेदेतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकमिति ।

ब्राह्मोऽपि—

मातामहानामप्येवं ददौ पिण्डानि श्रीकरः ।

एतेन त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यादिति पारस्करदर्शनात्
यजुर्वेदिनामपि पुंलिङ्गः पिण्डशब्द इति मैथिलानां भ्रमो ह्ययं
एव ।

सामगानान्तु—

एष ते पिण्ड इति गोभिलदर्शनात् पुंलिङ्ग एव निर्वावाद
इति ।

अतएव श्रुतिस्मृतिविरोधाद् सपत्नीकस्य पित्रादेदेवतात्वं
केनचिदङ्गीकृतं तदपि निरस्तम् ।

* च पुस्तके पारस्करशब्दं पठितम् ।

यत्

अन्वष्टकायां हृषी च गयायां हृतवांसरी ।

अत्र मातुः पृथक् त्राहमन्वर्त्तं पतिना सह ॥

इति वचनम् ।

तदमूलकमेव समूलत्वे तु विधौ मन्ववाक्ये च निरपेक्ष-
देवतात्वावंगमात् भोग्यपदाध्वारिणं भोगि सहभावं कल्पनीयो
नतु दाने ।

किञ्च—

स्त्रेण भर्षा सह त्राहं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।

इति हृहस्यतिवचनानुसारात् ।

भर्षुरेव सहभावोऽत्रावगम्यते न तु मातृसदां च समर्त्तृके
मातरिति वाक्यं स्यात् ।

ब्रह्मपुराणे—

ततो मधुघृताक्तन्तु सोऽथमर्चं तिसाम्बितम् ।

गृहीत्वा देवतीर्थेण प्रणवेनैव तत्पुनः ॥

एतदो ह्यत्रमित्युक्त्वा विद्यान् देवांसं संयजेत् ।

पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्ववेन तु ॥

अमुक्त्वासुकगोत्रैतत्तुभ्यमर्चं स्वधा नमः ।

अत्रं प्रणवेनैवेति दर्शनात् पितृपक्षेऽपि स्वर्ध्वैवाहो प्रणवः
प्रयोक्तव्य इति ।

अत्र च द्विजातिमधिकृत्य ब्रह्मोपदेशात् ब्रह्मोक्तं "ते" पदेन
द्विजातीनां प्रयोगः पौराणिकविधेः सामान्यधर्मत्वात् ब्रह्म-

पुराणोक्तं “तुभ्यं” पदेन सर्व्ववर्षगोचरः प्रयोगः, विशेषेण तु शूद्राणां
पौराणिकविधेस्तीषां विहितत्वात् ।

यथा भविष्ये—

विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।
अष्टादशपुराणानि चरितं राघवस्य च ॥
तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्य्येण धीमता ।

अत्र च श्रुति-वैजवाप-पारस्कार-शङ्खलिखित-ब्रह्मपुराण-गोभिला-
दिषु च सर्व्वथैव एतच्छब्दानन्तरं देयद्रव्यस्य पूर्वं ते तुभ्यं पदयो-
र्नियमेन दर्शनादेतदक्षं तुभ्यं नम इत्यादिप्रयोगोऽशुद्ध एव ।
श्रुतिस्मृतिविहितकर्मसुल्लङ्घनं स्नातन्मस्यान्थाव्यत्वात् । एतेनेदं-
शब्दप्रयोगोऽपि निरस्तः ।

स्नधा नम इति स्त्रीशूद्रविषयो नमःप्रयोगः ।

अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति गीतमवचनात् ।

नतृभयस्य युगपत्प्रयोगः आहप्रदीपाद्युक्तो युक्तः । उभयो-
र्दानार्थत्वेनैकस्य वैयर्थ्यात् गोभिलादिषु केवलस्नधाकारेण दान-
दर्शनाच्च ।

यथा गोभिलः—

असावेव ते पिच्छो ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु-तस्मै ते
स्नधा । एवं असावेत्तस्तेऽर्घ्यमित्यादि स्नधान्तम् ।

अत्र तेषु पदद्वयं वाचनिकत्वाददोषाय एकपदस्नादृष्टार्थत्वादिति
ब्राह्मः ।

भाष्यक्रियासौहरी—

एष ते पिण्ड इत्यस्य लौकिकत्वात् ये चेत्यादेश वैदिकमन्त्र-
त्वात् लौकिकप्रयोगवैदिकमन्त्रयोरन्वयायोगादुभयैव ते पदं
अन्वयमित्याहुः । तदसङ्गतम्—

लौकिकमन्त्रस्य वैदिकमन्त्रेण सहानन्वय इति यदुच्यते तत्र
किं वैदिकमन्त्रो निरर्थकः सार्थको वा सार्थको वा कीदृशः
निराकाङ्क्षः साकाङ्क्षो वा ।

भाष्ये षोडशमि ब्रूमः ।

द्वितीये तु—गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिवदाकाङ्क्षाविरहा-
लौकिकेनापि लौकिकस्य नान्वयः किमुत वेदिकेनेति ।

तृतीये तु—नेतादृशी राजान्नाऽस्ति तत् कथं नान्वयः ।
अन्वया अत्रैव कथं ये चात्र त्वेत्यादि वैदिकमन्त्रप्रविष्टेन स्वधापदेन
सह एष पिण्ड इत्यस्यान्वय इति ।

वस्तुतस्तु—ये च त्वामनु लक्ष्मीकृत्य तिष्ठन्ति यांशानु लक्ष्मी-
कृत्य त्वं तिष्ठसि तस्मै सर्व्वस्मै ते तुभ्यश्च एष ते त्वदर्थं कल्पितः पिण्डः
स्वधा दीयते इति ते पदद्वयार्थः । तस्मा इति बहुष्वेकवचनमार्थं
त्वामिति सार्व्वत्रिकः पाठः त्वामिति भाष्यव्याख्यानात् ।
त्वादेशे सति निरनुस्वारः पाठ इत्यपरे ।

अत्र—श्रीदत्तादयः—

अर्थ्यगन्धादिदानावनेजनहयपिण्डदानसूत्रदानेषु षट्सु गोभि-
लेन प्रत्येकं निर्द्देशात् आश्वनाश्वीसर्गशोरनुक्तत्वात्तत्र ये

चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति अन्यथा पुनः पुनः पाठवैकल्यं
स्वादित्वाद्भुः ।

भाषुनिकालु—

भवनेजनद्वयपिण्डदानसूत्रदानेषु चतुर्षु ये चात्र त्वामिति
मन्त्रपाठो भाग्यत्र इति ।

अर्घ्यदानसमये गोभिलेन यत्तिलोदकदानमुक्तं न तदर्घ्यदानं
किन्तु भवनेजनार्थमुपयुज्यमानस्य तिलोदकस्य तस्मिन्नवसरे
*स्वापनमात्रं विधीयते ।

तदुक्तं—यदि तदवनेजनार्थं स्वापनमात्रं तदा कथं गोभिलेन
दर्भान् प्रदाय उदकपूर्वम् तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा
असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधे-
ल्लर्गवाक्यमुक्तम् ।

कथं वा भवनेजनस्थाने† पितुर्नाम गृहीत्वा असाववनेनिष्ठ
ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति अप उयस्मृश
एवमेवेतयोरिति गोभिलेन पुनरुक्तम् ।

किञ्च—

तथा मन्वानित्त्वनेन तथाशब्दात् मन्वादिदानेषु ये चात्र
त्वैत्वादिवक्त्वमुक्तं ? अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ।

* च पुनरुक्ते स्वापनमात्रं ।

† च, न इत्युक्ते स्थाने ।

आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं वशिष्ठेन यद्योदितम् ।
 कृत्वा कार्पाय पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम् ॥
 तूष्णीं पृथगपो दत्त्वा मन्त्रेषु तु तिलोदकम् ।
 गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु ।

इति छन्दोगपुरिशिष्टवचनम् ।

तस्यायमर्थः—

अर्घ्यपर्यन्तमर्घ्यावधिकमासनादि आसनमावाहनञ्च वशिष्ठोक्तं
 कर्म कृत्वा अनन्तरं पात्रेषु ब्राह्मणेषु उदकपूर्वं तिलोदकं
 ददातीति सूत्रेषु गोभिलोक्तं तिलोदकमर्घ्यं दद्यात् ।

तत्परिपाटीमाह—

ब्राह्मणहस्ते पृथगपो जलान्तरं तूष्णीं मन्त्रं विना दत्त्वा ये
 चात्र त्वेत्यादि मन्त्रेषु तिलोदकमर्घ्यं दातव्यं तथा गन्धानिति
 सूत्रोक्तं गन्धोदकं जलवृष्टचन्दनं गन्धं ये चेत्यादिमन्त्रेषु दातव्यं
 सन्निकर्षक्रमेण पित्नादित आरभ्येत्यर्थः ।

अत्र गन्धोदकमिति गन्धादिपञ्चकोपलक्षणं गोभिले तथा
 गन्धानिति बहुवचनात् । ततंचामन्त्रपाठोऽर्घ्यगन्धादौ समायात
 एव ।

न च तिलोदकदानं गन्धदानञ्चाद्यर्घ्यगन्धादिदानात् पृथगिति
 वाच्यम् । अदृष्टान्तकल्पनागौरवात् ।

* च इत्यने गोभिलोक्तमित्यादिभ्योऽन्तेऽपि वाच्यं वाच्यं वाच्यं वाच्यं ।

यदि पुनश्चापि पिण्डदानावनेजनदानाद्यः पृथगिव सांख्यिकं
कार्यम् पिण्डदानाङ्कं कर्षूषु तिलोदकदानं गन्धोदकदानं च
अष्टकायां गोभिलेनोक्तम् आसनाद्यन्नोत्सर्गपर्यन्तम् गोभिला-
नुक्तमेवेत्युच्यते । तदा पिण्डदानमात्रस्यैवोक्तत्वादनुक्तेषु आसना-
द्यन्नोत्सर्गपर्यन्तेषु वाक्याकाङ्क्षायां पिण्डदानोक्तवाक्यस्यैवोपस्थित-
त्वात् तेष्वपि तदेव समन्त्रकवाक्यमुपतिष्ठते ।

यश्चान्यदुक्तम्—अतएवाश्रलायने—

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुग्रहो न युज्यते ।

इति पिण्डपदं दत्तं अन्यथा एकोद्दिष्टत्वित्येवार्थ इति ।

तदपि मन्दं पूर्वोक्तयुक्त्या अर्घ्यादिषु प्राप्तेः किमनेनोप-
न्यासेन ।

किञ्च—

यदि पार्ष्वणे पिण्डमात्रे विधिस्तदा तदतिदेशादेकोद्दिष्टेऽपि
तन्मात्रप्राप्तौ तत्रैव निषेधसम्भवात् पिण्डपदमनर्थकमेव ।

वस्तुतस्तु पिण्डपितृयज्ञाधिकारे मन्त्रमुक्त्वा प्रसङ्गादेकोद्दिष्टे
निषेधोक्तौ आश्रलायनदत्तं पिण्डपदं सकलकार्योपलक्षणमन्यथा
पिण्डमात्रे निषेधादवनेजनइत्यस्यदानेष्वपि मन्त्रप्रसङ्गः स्यात् ।

यश्चान्यदुक्तम्—

अतएव गोभिलीये अभावस्यात्राद्ये असावेतत्सोऽर्घ्यमिति
पृथगुक्तमिति ।

तदपि मन्दं गोभिलेभ्यः यदनुक्तं तत् गोभिलीयो विदुषोति—
या दिव्या आप इत्यादि मन्त्रं गोभिलानुक्तमधिकमुक्त्वा असावेतत्ति

नैकोद्देशेन गोभिलोक्तमेव ये चात्र खेत्वादि स्मारितं न तु
मुप्रगिति ।

यच्च मेघिलैरासनाङ्गदानयोर्षे चात्र खेति मन्त्रो नास्तीत्युक्तं
दन्विबहुशूलपाणिप्रभृतीनां प्राचामसम्मतम् ।

निवामेवं हृदयं—

गृह्यान्तरे ब्रह्मपुराणादौ चान्यथा वाक्यकल्पनात् येचात्र खे-
त्यस्यैकत्र निर्देशे कृते तन्मात्रे तत्प्रयोग इतिशङ्कानिरासाय पुनः
पुनर्निर्देशो गोभिलस्योपलक्षणत्वसूचकमेव ।

किञ्च—

हृन्दोगगोचरतया श्रुतिद्वयकल्पनागौरवं दुर्निवारमेव अत्र
पित्रादित्तिकस्य तन्त्रे शैवासीत्सर्गः ।

अर्घ्येऽस्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनमेव च ॥

इति हृन्दोगपरिशिष्टवचनेऽर्घ्यादिषु तन्त्रतानिषेधात् एवकारा-
दन्यत्र तन्त्रताप्रतीतेः ।

नचार्घ्यादिषु तन्त्रतानिषेधादन्यत्रानियम इति वाच्यम् ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यादिति पर्युदासो वा निषेधो वाच्यः ।

पर्युदासपक्षेऽर्घ्यादिव्यतिरिक्तस्थले तन्त्रताविधिर्वाचनिक एव
स्फुटः, निषेधपक्षे तु प्राप्तस्यैव प्रतिषेधः प्राप्तिसु न्यायादेव न्यायोऽपि
लाघवमेव । तन्त्रता च अनेकानुष्ठानजन्यानैकफलीद्देशेन सकृदनुष्ठानं
तन्त्रात् हेतुः समानदेशकालकर्तृकत्वे सत्त्वगृह्यमाणविशेष-

तथा सावनेति । ततश्च न्यायसिद्धयर्थं न्यायधातुस्य न्येदिकं *
नेवेति ध्येयम् ।

नचासावेतसे इति यजमानस्य पित्रे इत्यादि पूर्वोक्तश्रुति-
दर्शनात्तन्मताभावोऽप्यस्त्विति वाच्यम् ।

अर्घ्यपिच्छादिपरतयैव श्रुतेरुपपत्तेः । तर्हि सूत्रद्वयानि क्लृप्तं
तन्मतेति चेत्—

एतद्दः पितरो वास इति जल्पन् इयक् इयक् ।

असुकामुकगोत्रैतसुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥

दद्यात्कुमिष वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । ततश्च स्वधावाचन एव चेति चकारिण
सूत्रदानमपि गृह्यत इत्यायातम् ।

न च

असुकामुकगोत्रैतसुभ्यमसं स्वधा नमः ।

इति ब्रह्मपुराणे एकस्यनिर्देशादसौक्ष्ण्ये कथं तन्मतेति
वाच्यम् ।

नेदं वचनमेतावन्मात्रवाक्यरचनाविधानपरं किन्तु सम्बोधन-
पदोपनीतान् चतुर्थ्यन्तेन तच्छब्देनोद्दिश्य स्वधापदेन इविख्या-
नाभिलाषविधानपरं स चाभिलाषो न्यायानुसारेणैव कार्यः । अन्यथा
नीत्रकीर्त्तनमपि नास्ति परं स्वात् सम्बन्धकीर्त्तनश्च न स्वात् ।

ततश्च—यथा नागृहीतविशेषथा न्यायात् नास्ति प्राक् नीत्र-
सम्बन्धकीर्त्तनं तथा तन्मतापि न्यायात् ।

प्रकृतपरामूर्धितया तुभ्यमिति पदेन तन्त्रेषैर्कोद्देश्यसम्भवात् तन्त्रेषैव स्वधासम्बन्ध इति ध्येयम् ।

[इयञ्च तन्त्रता त्यागवाक्य एव न तु प्रक्षेपादनीयद्रव्ययोः अन्वयादिषु ब्राह्मणत्वेन भेदात् । एकब्राह्मणपक्षेऽपि—

यद्येकं भोजयेद्विप्रं स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुच्यते तभ्योऽन्नं विनिवेदयेत् ॥

इति बृहस्पतिवचनात् भेदावगमाच्च ।]

तर्हि पित्रमातामहादीनां अन्वयेति तन्त्रेषोऽर्गोऽसु ।

नैवं—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिच्छते ।

इति जावालवचने पुरुषत्रयस्य सह पार्ष्णभोक्तृत्वरूपस्य सामान्यस्य सपिण्डनाधीनत्वावगमत्वात् ।

पित्तादिभिस्तु मातामहादीनां सपिण्डनाभावेन सह आह-
भोक्तृत्वाभावात् तन्त्रेषोऽर्गस्यान्याय्यत्वात् ।

मातामहानामप्येवं आहं कुर्यात् विचक्षणः ।

इत्यादि विष्ण्वादिवचनैरेवमित्यनेन मातामहादीनां पृथक्
आहविधानाच्च ।

अतएव—

• मातृणामग्रतः कृत्वा पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहादीनां हृषी आह्वयं स्मृतम् ॥

* च इत्यन्ते [] चिह्निकांशौ नास्ति ।

इति विश्वपुराणे विष्णोर्नाम्नोऽपि इत्यं चात्रयसुक्तामिति ।

यत्तु—

सोमपा नाम् विप्राणां क्षत्रियाणां इतिर्भुजः ।

वेङ्कानामाज्या नाम शूद्राणाञ्च सुकालिनः ॥

इति मनुवचनं तत् विप्रादिभिः सोमपादिरूपतया क्षत्रिया-
दीनां ध्यानोपदेशपरं पूर्वोक्तस्मृतिश्रुतिविरोधात् ।

पिता यस्य तुं वृत्तः स्वाप्तीवेद्यापि पितामहः ॥*

इत्यादितदीयवचनान्तरविरोधाच्च ।

तथा ब्राह्मे—

वसुसुद्रंस्तथादित्याञ्चत्तत्रयहतारकाः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितरः आहवर्षिताः ॥

यान्नवल्क्योऽपि—

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

तदयं संक्षेपः ।

ॐ असुकगोत्रं पितरसुकदेवशर्मान् असुकगोत्रं पितामहासुक-
देवशर्मान् असुकगोत्रं प्रपितामहासुकदेवशर्मान्नेतस्तेऽसुं स्वधा इति
यसुर्वेदिनामन्नाद्युत्सर्गप्रयोगः ।

सामगानाम्नु—

ॐ असुकगोत्रं पितरसुकदेवशर्मान् एवं पितामह एवं प्रपिता-

अं एतन्मन्त्रे के प्राच म्नामह यांश्च त्वमनु तस्यै ते स्वधेति
प्रयोगः ।

श्रीं अनुकण्ठोत्रं पितरस्तु कश्चिन् एवं पितामह एवं प्रपिता-
मह एतत्तुभ्यमन्नं स्वधेति सामान्यधर्मः पौराणिकत्वात् विशेष-
तस्तु शूद्रस्वात्मैव विधिः किन्तु प्रभवस्थाने स्वधास्थाने च नमः-
पदं योज्यं “अनुमतोऽस्य नमस्तारो मन्त्र” इति गीतमवचनात्
आवाहनादि मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मणद्वारा करणीयः ।

वराहपुराणे—

अथमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥

विप्रो मन्त्रेण गृह्यते सम्बध्यते इत्यर्थः । परिभाषेयम् ।

न च परिभाषा प्रकरणेन नियम्यते, तेन शूद्रस्य सर्वक्रियास्त्रैव
ब्राह्मणेन मन्त्रः पठनीयः, अन्यथा प्रकरणादेकोद्दिष्ट एव ब्राह्म-
णस्य मन्त्रपाठः स्यान्न पार्व्विषादी ।

अतएव पित्रे तु द्विगुणा दर्भा इति पारस्करवचनं प्रकरणात्
आहमात्रविषयं किन्तु परिभाषात्वात् पितृकृत्यमात्रविषयमिति ।

अमन्त्रस्येति विशेषणोपादानं यावदमन्त्रव्याप्तार्थं तेन
स्त्रियापि क्रियमाणे कर्मणि ब्राह्मणस्य मन्त्रपाठस्तुल्यन्यायात् ।

तेनांवाहनादीं दृष्टार्थप्रकाशनं, ब्राह्मणपठितमन्त्रेषु च दृष्टन्तु
स्वयंपठितमन्नः पदेनैव जन्वत इति, एवं पौराणिकमन्त्रेऽपि ।

यथा पुराणमधिकृत्य भविष्ये—

अर्धेतव्यं नचान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना ।
 त्र्योतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥
 त्र्योतं स्मार्त्तं हि वै धर्मं प्रोक्तमग्निं नृपोत्तम ।
 तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न त्र्योतव्यं कदाचन ॥
 विप्रं विना विप्रद्वारैव त्र्योतव्यं नतु क्षत्रियद्वारैर्यथैः ।
 शूद्रेण तु यजुर्वेदविधिना कार्यं यथा कूर्मपुराणे—
 अर्धक्रमेण सर्वे तु शूद्रा वाजसनेयिनः ।
 तस्माच्छूद्रः स्वकं कर्म यजुर्वेदेन कारयेत् ॥
 स्त्रिया तु स्ववेदविधिनैव कार्यं विशेषाश्रवणात् ।
 छन्दोगान्मेकोद्दिष्टे ये चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति ।
 एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।
 इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।
 तदतिदेशात् सांवत्सरिकेऽपि तत्र चाभावस्यामरणादिनिमित्तेन पार्वणविधिना क्रियमाणे तु ये चात्र त्वेति पाठोऽस्त्येवेति ॥

अथ श्राद्धपूर्वदिनकृत्यम् ।

वराहपुराणे—

वज्रशीचादि कर्त्तव्यं शूःकर्त्तास्तीति जानता ।
 स्नानोपलेपनश्चैव कृत्वा विप्रान् निमग्नयेत् ॥
 दन्तकाष्ठञ्च विकृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥

आदिशब्दात् मन्त्रापकर्षश्चक्षीरादिना देहश्रीचादीनां ग्रहणम् ।
दन्तकाष्ठं विच्छजेत् निमन्त्रितब्राह्मणेष्वभ्योऽद्यादिति केचित् ।
स्वयं दन्तकाष्ठं वर्जयेदित्यन्ये ।

देवसः —

अक्रुद्धो निभृतः सुस्थः अहावानत्वरः शुचिः ।

शूः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान् निमन्त्रयेत् ॥

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्व्वसुप्तजने गृहे ।

असन्धवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ॥

अज्ञातीनसमानार्थानयुग्मानात्मशक्तितः ॥

निभृतो विविक्तदेशस्यः निश्चित्येत्यभिधानात् ।

उपरागतीर्थश्चाहादौ भविष्यद्दशासप्रत्यक्षस्य तीर्थप्राप्तेः
सन्देहात् प्रधानकर्त्तव्यतानिश्चयाभावात् ।

स्वया श्लेषभक्तयागाधिवासवत् सकृद्भोजननिमन्त्रणयोर्बन्ध
इति । दातेत्यनेन अन्यहारा निमन्त्रणं निषिद्धम् ।

*यत्तु—साधुभिः सन्निमन्त्रयेदिति वचनात्

स्वयमशक्तौ सजातीयपुरुषद्वारा निमन्त्रयेदिति श्रीदत्ते-
नोक्तं तत्तद्वचनस्य पूर्व्वोपरमन्त्रालोच्यैव ।

यथा कूर्मपुराणे—

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।

सन्निपात्य द्विजानघरात् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

* स इत्यनेन वृत्तिविचारस्य पङ्क्तित्रयंग्राह्ये ।

स्यो भविष्यति मे आद्यं पूर्वेषु अभिपूज्य च ।

असम्भवे परेषुर्वा यद्योक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥

भिन्नार्थभागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ॥

तत्र साधुभिः सृष्टवचनैरित्यर्थः ।

निरामिषं सकञ्जुञ्जोति—

अत्र केचित्

भुञ्जोति ज्ञानश्रवणौत् भोजनस्य निमन्त्रणाङ्गताप्रतीतिरङ्गस्य च प्रधानकालान्वयनियमात् परदिने च आद्याग्राक् भोजन-निषेधात् अनन्वयिसर्वसुसमजनपदव्यवधानाच्च सद्यो निमन्त्रणे निरामिषसकञ्जुञ्जनं नाङ्गमिति वदन्ति ।

तदयुक्तं नहि ज्ञानप्रत्ययोऽङ्गत्वबोधकः भुञ्जा हसतीत्यादौ व्यभिचारात् । किन्तु क्रम एव ज्ञानप्रत्ययार्थः ।

एवञ्च—

चन्द्रक्षयाहःपूर्वेषुः स्नात्वा चैकाग्रनो भवेत् ।

अधःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्रान् निमन्त्रयेत् ।

इति ब्रह्मचारदीयवचनेन पृथक् पृथक् आद्याङ्गतया बोधितयो-रैकभोजननिमन्त्रणयोः ज्ञानप्रत्ययेन क्रममात्रबोधनात् ।

सद्यो निमन्त्रणपक्षेऽपि पूर्वेषुर्भिरामिषसकञ्जुञ्जनमव्याहृतमेव अन्यथा आहवैगुण्यप्रसङ्गः तस्य आद्याङ्गत्वात् । अतएव कुशब्राह्मण-पक्षेऽपि पूर्वेषुर्भिरामिषसकञ्जुञ्जनं सिद्धमिति ।

अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन विधानायोगात् गुणहयविशिष्ट-नियमविधौ तु सामिषभिलीयभोजनस्य प्रसङ्गस्तत्र ब्रह्मचारी

शुचिर्भवेदिति वराहपुराणि अघःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्र-
विमन्त्रयेदिति नारदीये च ब्रह्मचर्यविधिवाधापत्तेः ।

निमन्त्रयेत् पूर्वेषु ब्राह्मणानामवान् शुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यमिति याज्ञवल्क्योक्तसंयमविधिवाधापत्तेश्च ।
तदेकवाक्यतया आमिषभोजन-पुनर्भोजनयोर्निषेधविधौ सक्त-
निरामिषमेव- भुञ्जीत नान्यदिति गुणद्वयविशिष्टपरिसंख्याविधौ
वा सति कदाचिद्भोजनासम्भत्तावपि न आह्वयैर्गुण्यमिति ध्येयम् ।
असमानार्थान् असमानप्रवरान् नामतः संख्यातश्चेत्यर्थः ।
अत्र गुणवदसपिण्डाभावे सपिण्डमपि गुणवन्तं भोजयेत् ।

यथा बौधायनः—

तदभावे एवंविधं सपिण्डमप्याशयेदिति ।

एतच्च पुरुषत्रयादूर्ध्वं यथा गोभिलः—

भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवन्तं सपिण्डमपीति ।

मार्कण्डेयपुराणे—

निमन्त्रयेत् पूर्वेषुः पूर्वोक्तान् द्विजसप्तमान् ।

अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषिप्रसङ्गिणम् ॥

अत्र अत्राद्यात् क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तं मैत्रुनिनो निषेधः ।

यस्तु—

कारणं कीर्तनं कौलिः प्रेषणं शुक्लभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्ववसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

इति दक्षिणाष्टविधमैत्रुणं निषिद्धम् । तन्निमन्त्रयोत्तरविवयम् ।

तथा च विष्णुपुराणे—

आह्ने नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियुज्य वा ।

व्यवायी रेतसो गर्से मज्जयत्यात्मनः पितृन् ॥

पारस्करेऽपि—

तद्दहरक्षीधनोऽप्रमत्तोऽत्वरितः सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रम-
स्त्राध्यायान् वर्जयेन्निमन्त्रितसैवमिति ।

यमः—

योनिक्रियावबीधाद्यैर्गुणैर्युक्तानलोलुपान् ।

• प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्त्वा च श्रयितान् द्विजान् ॥

सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।

भवद्भिर्भवितव्यं नः श्वो भूते आह्वकर्मणि ॥

ते तं तथेत्यविघ्नैर्न याति चेद्भजनौ सुखम् ।

यथाश्रुतं प्रतीचेरन् आह्वकालमतन्द्रिताः ॥

योनिगुणो 'विशुद्धमातापितृकत्वं, क्रियागुणः सत्कर्मशालित्वं
अवबोधगुणो ज्ञानगुणश्चात्मनात्मविवेचनशक्तिः, आदिग्रहणात्
स्त्राध्यायतत्परत्वादिः, अलोलुपान् अलुब्धान्, प्रदोषान्ते रत्रि-
प्रथमग्रहणान्ते, प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियममभ्यर्षयेदित्यर्थः ।

तं नियममाह सर्वायासेति—ते ब्राह्मणाः, तं निमन्त्रयितारं,
यद्यविघ्नैर्न रजनैः याति तदा सर्वमेतत्कारिष्य इति प्रतिवदेयु-
रिति शेषः । तद्दहरामन्त्रापद्ये तु नास्व मन्त्रस्व पाठो-
ऽसमवेतार्थत्वात् ।

न च अः पदस्थानेऽप्यपदीहः ।

उपदेशविधेरन्यथाकल्पनभिया प्रकृताः बहुकल्पनाया अयोगात्

प्रकृतावेवातिदेशप्रामस्यान्यथागुपयन्त्यां अहकल्पनासम्भवात् ।

अज्ञो धनैः शीघ्रपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवन्निश्च मया च आह कर्माणि ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तसमवेतार्थमन्त्रसम्भवे अहकल्पनाया अन्वा-

यत्वाच्च ।

तस्मात् पूर्वदिने सर्वायासपाठस्तदहरज्ञो धनैरित्यस्तीति
व्यवस्थितविकल्पः ।

अत्र केचित्—एकब्राह्मणनिमन्त्रणे अज्ञो धनैरित्यादी बहु-

वचनस्यैकवचनोहः कार्ये इत्याहुः । तस्मिन्—

मत्स्यपुराणे—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्र्य नियमान् पैठकान् आचयेद्बुधः ॥

अज्ञो धनैः शीघ्रपरैरित्यादी मत्स्यपुराणे एकब्राह्मणनिमन्त्रण

एव बहुवचनप्रयोगाद्बहुवचनस्य समवेतार्थत्वेनोदायोगात् ॥*

तथा—

अस्मिं गते तथादित्से गत्वा विप्रनिवेशनम् ।

इति वराहपुराणवचनाद् विप्रमृष्टगमनेनैकैकविप्रस्यैव सम्भवात्

सर्वायांसेत्त्रापि बहुवचनस्वासमवेतार्थत्वाद्दूहोऽन्याय्य एवेति ।

अत एकोद्दिष्टे त्वामहं निमन्त्रये इति वराहपुराणदर्शनात्

* अत्र एकैके उपबोगात् ॥

पार्श्वेषुऽपि आर्षं कर्तुं त्वामर्षं निमन्त्रये इति शङ्कना एवम्-प्रयोगः
कार्यः ।

न तु—

दक्षिणं जानुमाहन्म त्वं मयाऽथ निमन्त्रितः ।

इतिमन्त्रपुराचरवचनात् तत्प्रत्ययान्तं वाक्यं त्रौदशीकं युक्तम् ।

निमन्त्रित इत्यस्यातीतनिमन्त्रचप्रकाशकत्वात् निमन्त्रस्य
वर्तमानत्वात् वर्तमानतस्य जानुबन्धातुविषयत्वात् अतीततस्य
शोभनवेतार्थत्वाद्द्वयमवेतार्थपदस्य च विज्ञापनाद्यमत्वात् निम-
न्त्रणवाधापत्तेः, निमन्त्रितोऽस्मीति प्रत्युत्तरवाधापत्तेः ।

तस्मात् पुंल्लक्षां दृष्टार्थत्वेन मन्त्रपुराणि तत्प्रत्ययस्याविवक्षित-
त्वात् निमन्त्रिप्रकृतेः* सम्भवेतार्थ—अट् प्रक्षेपे च वाक्यं साधौबः ।

अतएव त्वामहमामन्त्रये इत्यपि निरस्तं यत्र प्रत्याख्यानं
प्रत्यवायस्तानिमन्त्रचं यत्र कामचारस्तदामन्त्रचमिति निमन्त्रणा-
मन्त्रणयोर्भेदेन निरस्तत्वाच्च ।

आहो चानिन्द्येनामन्त्रितो नातिक्रमेत् ।

इति पारस्करे प्रत्यवायस्यचानिमन्त्रचमिति ।

यच्च—

शामन्त्रितां शामन्त्रयिता च मुच्यस्तां रात्रिं निनयेयुः ।

इति शारीरवचने ।

* अ-इत्यने चोत्तरवचनं एव ।

† अ-इत्यने निमन्त्रणप्रकृतेः ।

यथाः—

प्रातराम्भितान् विप्रान् युग्मानुभयमस्तथा ।

इति ह्यदोगपरिशिष्टादावर्धवादावाक्ये, आमन्त्र्यं श्रूयते
तन्मन्त्रादीनां विधिसाक्यत्वनिमन्त्र्यपदस्यवचसाद् गीषम् ।

यथा मनुः—

निमन्त्रयीत त्रयवरान् सम्भृग् विपान् यजोदितान् ॥

देवतः—

श्वः कर्त्तासीति निश्चित्य दाता विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

निमन्त्रयीत पूर्वेषुः पूर्वोक्तान् द्विजसप्तमान् ॥

कूर्मपुराणे—

साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

नारदीये—

निमन्त्रयेद् द्विजं प्राञ्चं दर्भपात्रिर्जितेन्द्रियः ॥

पराशरपुराणे—

स्नानोपलेपनश्चैव कृत्वा विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ॥

गर्भपुराणे—

पूर्वं निमन्त्रयेद्विपान् निशि स्वर्गं चारिषः ॥

यत्तु—

ॐ अथास्मिन् देये असुकमावे असुकराग्रिखे सवितरि
असुकपवे असुकस्वामिषी असुकगोत्राणां पित्रादीनां यथानाम-
गर्भानाम् आद्यं युष्माकस्यं करिष्ये । इति गर्भपुराणवचनम् ।

यदपि—युष्मास्वहं श्राद्धमाचरिष्य इति श्रद्धलिखितवचनम् ।
तस्मिन्मन्त्रान्तरैस्त्रियमावाणुष्माप्राश्ननावाक्यपरं न तु निम-
न्त्रचम् ।

नन्वनुष्मायां विधिः क्व दृष्ट इति चेत् सत्यम् ।

मत्स्यपुराणे—

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं भयात्र निमिन्त्रितः ।

इत्यादिना नियमत्रवणपर्यन्तं निमन्त्रणमुक्त्वा—

भासनेषु तु कृतेषु दर्भवत्सु समाहितः ।

उपसृष्टोदकान् विप्राणुपवेश्यानुमन्त्रयेत् ॥

इत्यनेनासनीपवेशनानन्तरमनुष्माविधिरुक्तः ।

विष्णुपुराणे—

अनुष्माच्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् द्विधाकृतान् ॥

अत्रानुष्माकथनात् तत्प्राश्ननरूपं प्रश्नवाक्यमाक्षिप्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुनोरन्तरास्थितौ ।

सप्रश्नयोपविष्टः सन् सर्वान् पृच्छेद् द्विलोत्तमान् ॥

श्राद्धं करिष्ये इत्येवं भक्तिंनम्रः समाहितः ।

कुक्ष्येति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः ॥

तथा ब्राह्मे—

ऋषीनादाय पप्रच्छ करिष्ये श्राद्धं कर्म तु ।

तैरप्युक्ते कुक्ष्येति विच्छेदेवासातो भुवि ॥

॥३॥ अथ मन्त्रस्तोत्र वेदीकविधिना इति ।

अथतेर्देवता रक्षां चक्रे चक्रगदाधरः ॥

आपस्तम्बोऽपि—

पूर्व्वेद्युर्निवेदनं पर्य्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणञ्च ।

अस्यार्थः—

पूर्व्वेद्युः कार्य्यव्यासङ्गान्निमन्त्रणाग्रतो ऋः आहुं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तः प्रातर्निमन्त्रयितव्या इति मनुष्यद्वारा योषित्-प्रसङ्गवारणाय निवेदनं कार्य्यं, पर्य्युर्द्वितीयं प्रातर्निवेदनं नियम-अवशान्तं मन्त्रपुराणोक्तं निमन्त्रणं, तृतीयं निवेदनमनुज्ञाप्राथन-रूपं गरुडपुराणोक्तं, द्वित्वत्रित्वे तु निवेदनापेक्षया मन्त्रस्य अत्र गरुडपुराणदर्शनान्निमन्त्रणानुज्ञयोर्मासपक्षतिथ्याद्युल्लेखः कार्य्यः ।

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।

उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे न तस्य फलभागभवेदित्यनेन यत्र यत्रैव प्रधानकर्म्मल्लेखे स्तत्र तत्रैव मासपक्षादीनामुल्लेखविधानाञ्च ।

अतएव निमन्त्रणानुज्ञाप्राथनदक्षिणाच्छिद्रावधारणेषु प्रधानो-ल्लेखसंभवाभासादीनामुल्लेखो निर्दिष्टाद् एव, अर्घ्यादिषु त्वङ्गेषु प्रधानकर्म्मल्लेखाभावाभासादीनामुल्लेखो नास्ति देवतानैवेद्यादि-दानवदिति ।

अतएव श्रीदत्तलिखितोऽद्यप्रयोगोऽपि निरस्तः । अन्नाद्युत्कर्ग-वाक्याभिधायकानामानुनिवचनेऽदृष्टत्वाञ्च दिग्भात्रभिदं विशेषतो दानकौमुद्यां सर्व्वमेव विद्वत्सस्तीति ।

यथाभुजिकाः—

पित्रादित्त्रयश्राद्धार्थं त्वामहं निमन्त्रय इति वाक्यं कर्तव्यमिति,
तत्र ।

श्राद्धानतर्पणादिषु समस्तकार्येषु उद्देश्यगतगीर्णसम्बन्धनात्
कीर्त्तनस्त्रानिक्तमुनिवचनैः प्राप्तत्वात् न तद्वाधस्त्रान्ध्यायत्वात् दृष्ट-
कल्पनान्ध्यायस्य दुर्निवारत्वात् प्राशुक्तगरुडपुराणादिकथनाभ्यास-
पक्षतिथीनामुल्लेखस्य प्राप्तत्वाच्च ।

अन्ये तु—

अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुक्तामुक-
श्राद्धार्थं आश्राद्धमित्याहुः । तदपि हेयम् ।

पित्रादीनां निरपेक्षायां प्रत्येकं देवतात्वात् समुच्चयाभिधायक-
हन्वसमासस्यान्ध्यायत्वात् प्रयोक्तुः स्वसम्बन्धितयैव प्रतीतेरस्मत्पद-
वैयर्थ्याच्च ।

यश्च मेधिलाः प्रथमं श्राद्धसङ्कल्पमाचरन्ति । तदप्ययुक्तं
मनसा सङ्कल्पयति वाचाभिलपति कर्त्तव्या प्रतिपादयति ।

इति शारीतवचनस्य कार्यकार्यपरत्वात् । अन्यथा सम्बन्धवच-
नहायशादिष्वप्यतिप्रसङ्गः । अतएव न तस्य फलमानुभवेदिति
ब्रह्माण्डपुराणं किन्तु धनपुत्राद्यभिसन्धानेन क्रियमाणां कार्या-
वृत्तिविश्राद्धादावभिलाषो निर्विवादः ।

कुशमग्रब्राह्मणपक्षे तु निमन्त्रणं न कार्यं श्राद्धव्यस्रीकार-
णार्थमनुमतिफलकस्य विज्ञापनस्य निमन्त्रणवदार्थत्वात् । कुशमग्र

ब्राह्मण्यस्य प्रतिपत्त्येव श्लोकापसिद्धिवादसुखसम्भवात् निसंख्यथा-
सम्भवात् ।

एवञ्च फलाभावात् नियमत्रावणमपि बाधितम् तथा स्वागत-
प्रत्युपास्याभ्यासमनीयान्यपि ब्राह्मण्यमात्रोपयुक्तत्वात् ।

न च सुपवित्रेषु हस्तेष्विति पारस्कारवचनात् अन्नब्राह्मण्यत्राद्यै
हस्ताभावादर्थबाधोप्यस्त्विति वाच्यम् ।

पित्राद्युद्देशेनैव दानादुत्तरप्रतिपत्त्यपेक्षया द्विजकरस्वार्थ-
प्रतिपाधारमात्रत्वेन तदभावे द्विजस्थानाभिषिक्तदर्भवटोरिव
गन्धादिदानवदुत्तरप्रतिपत्त्याधारत्वसम्भवात् ।

न च ब्राह्मण्यस्य सुख इति मन्त्रलिङ्गात् ब्राह्मण्यभावे पात्रा-
लक्षणबाधोऽस्त्विति वाच्यम् ।

सुहोमीति वर्त्तमाननिर्देशात् ।

हुतशेषं प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहितः ।

इत्यादिवचनैः पात्रेष्वेव हुतशेषार्पणविधानाच्च ।

हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपतीति वाक्यावधृतपात्र-
परत्वात्तुपपत्त्या च इतिवतीति इति मन्त्रे ब्राह्मण्यस्य सुखतुल्यतया
सुखशब्देऽप्युक्तत्वात् । इष्टा हि इष्टदि तच्छुक्तनावपतीति वाक्याव-
धृततच्छुल्लक्षणात्तुपपत्त्या धान्यमसीति मन्त्रे धान्यपदे तच्छुल्ल-
क्षणात्तच्च ब्राह्मण्यभावे कुतः पात्रालक्षणबाध इति ।

न च

इत्यादिवाक्येण विष्णुरित्यने प्रजापुत्रं निवेद्यते ।

इति याज्ञवल्क्यावचनादङ्गुष्ठनिवेशनवाचीऽप्यसु भीष्मद्विजा-
भावादिति वाच्यम् ।

अङ्गुष्ठनिवेशनस्य यमहारीताभ्यामसुरेभ्यो स्वरूपप्रयोजन-
कथनादावशकत्वेन द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठनिवेशनस्यैव युज्यमान-
त्वात् ।

यथा यमः—

अङ्गुष्ठमात्रो भगवान् विष्णुः पर्यटते महीम् ।
राक्षसानां बधार्थायैको मेऽस्य प्रहरिष्यति ॥
तस्माच्छास्त्रेषु सर्वेषु अङ्गुष्ठारोपणं स्मृतम् ।
निरङ्गुष्ठन्तु यच्छास्त्रं वहिर्जानु च यत्कृतम् ॥
वहिर्जानु च यदुक्तं सर्वमेवासुरं भवेत् ॥

हारीतः—

निरङ्गुष्ठन्तु यच्छास्त्रं न तपीष्यते पितृन् ।
तस्माद्दङ्गुष्ठमारोप्य जपेन्नृत्नं समाहितः ॥

इति । यत्

किञ्च—वैष्णव्यार्क्षा यंशुषा चाङ्गुष्ठमन्वेऽवदायेति गोभिले
स्वाङ्गुष्ठदानं प्रतीयते अन्यथा अवदाप्येति ब्रूयात् तच्च ब्राह्मणभावे
मन्तव्यम् ।

तथा—

ततोऽन्नं सृष्टमत्यन्तमभौष्टमपि संस्कृतम् ।
दत्त्वा शुषध्वमिच्छंतीति वाच्यमेतदनिष्टुरम् ॥

विष्णुपुराणेऽपि भोजनप्रवर्तनं अनुभवमिति वचनं
बाधितम् ।

अथ भोजनानन्तरं दक्षिणप्रसोऽपि बाधितः भोजनस्य दक्षि-
णप्रसवत् । तथा ब्राह्मणभोजनानन्तरं माषजनमपि तथा
शामावाजस्येति ब्राह्मणानुजनमपि बाधितम् ।

अनुष्ठाप्रार्थनन्तु कर्त्तव्यमेव कुग्रमयब्राह्मणेऽहं श्रावं कस्मिन्
इत्युक्ते कुरुष्वेति प्रत्युत्तरदानस्य ब्राह्मणान्तरपाराऽपि सिद्धेः ।

न च श्रावभोक्तृब्राह्मणस्यैव प्रकृतत्वेन सर्वत्र तस्यैव
प्रत्युत्तरदानस्योचितत्वादन्येषामकिञ्चित्कारत्वात् भोक्तृब्राह्मणाभावे
ऽनुष्ठापि बाधिता स्यादिति बाध्यम् ।

भोक्तृब्राह्मणाभावे श्रावविधायकब्राह्मणस्य प्रकृतत्वाद्बाधित-
प्रत्युत्तरदाने तस्यायोग्यत्वाभावात् । निमग्न्यादौ तु श्रावभोक्ति-
तरब्राह्मणानां प्रत्युत्तरस्य बाधितत्वेन निमग्न्याद्यभाव एवावाहन-
पिण्डान्नीकरणप्रश्नस्य धावाचनाशीर्षहृषादीन्यपि कर्त्तव्यान्वेव ।

किञ्च—

निष्कथाय दर्भचयमासनेषु समाहितः ।

प्रेषानुप्रेषसमुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

श्रावभक्तिः सत्यजननं दर्भमयब्राह्मणपक्षेऽपि प्रेषानुप्रेषौ विहितौ ।

प्रेषोऽनुमतिग्रहणं अनुप्रेषोऽनुमतिपूर्वकनियोगः यथा
कुरुष्वेति नियोगस्य चेतनसाध्यत्वऽदर्याद्ब्राह्मणद्वारेति सिद्धमेव ।

निमग्नितोऽपि श्रावोऽपि इत्यदिक्कन्तु कर्त्तव्यः, नियोगा-
भावात् ।

एतेन केनचित् कुशमयब्राह्मणे प्रमाणाभावादङ्गभूतब्राह्मणा-
भावे आह्निकलोप इति यदुक्तं तन्निरस्तम् ।

ननु आसने दर्भचयस्यैव निधानविधानात् दर्भवटुश्च कुतो
लभ्यत इति चेत् दर्भचयस्य ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन प्रतिपादनात्
ब्राह्मणप्रतिनिधेश्च दर्भवटोः सर्वत्रैव दृष्टत्वात्तज्जाभः ।
यथा पैठीनसिः—

दर्भमयीं प्रतिष्ठाति तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।
मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य चष्टभागं लभेत सः ॥

गोभिलः—

यद्युभयं चिकीर्षेत् द्वौतं ब्रह्मत्वञ्च तेन कल्पेनष्टतमुत्तरा-
सङ्गमुदककमण्डलुं दर्भवटुं वा निधायेति ।

उपाकर्त्तव्येण छन्दोगपरिशिष्टम्—

कौशानृषीन् स्थण्डिलस्थान् गन्धादिभिरलङ्कृत्य ।

तथा तत्रैव—

यज्ञवासुनि सुध्याञ्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥

यज्ञवासुनि दर्भजूटिकाहोमे धारणार्थायां कुशमुष्टौ च स्तम्भे
गोभिलेन श्रवणकर्त्तव्येण दर्भस्तम्भे दर्भवटौ ब्राह्मणाभावे
तत्प्रतिनिधित्वेन कल्पिते च मुनिभिर्दर्भसंख्या न विहितेत्यर्थः ।

यस्तु—

पञ्चायज्ञिर्भवेद्ब्रह्मा तदहो न च विष्टरः ।

तदहो नोपयमेमं तदहो न द्विजः स्मृतः ॥

॥ इति गोभिलसुत्रनाम्ना वचनं पठन्ति तद्यदि समूलं तदा-
सश्ववासश्ववत्यां नियमानियमयोर्व्यवस्थितो विकल्पः ।

अथानतिलक्षणस्य द्वारस्य बाधात् कुशमयत्राङ्गणपक्षे दक्षिणा-
बाधोऽस्तु यथ सत्रयागे यजमानस्यैव ऋत्विक्त्वेन दक्षिणाबाध
उक्तः ।

तत्र दक्षिणाया अपङ्गत्वेनावश्यकत्वाददृष्टार्थदक्षिणायाः सत्त्वात् ।
यथा व्यासः—

अथायुक्तो अचिर्दांस्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तद्दानं निष्फलं भवेत् ॥

बृहस्पतिः—

इतमश्रोत्रियं आहं इतो यन्नस्वदक्षिणः ।

तस्मात् पणं काकिनीं वा फलं पुष्यमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ।

अत्र पुष्यादीनामानत्यर्थाभावादवश्यभावो द्रक्षिणायाः ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टे स्वयंकर्तृकपक्षे दक्षिणोक्ता यथा—

विदध्याधौत्रमन्यसेहक्षिणाह्वरो भवेत् ।

स्वयसेदुभयं कुर्यादन्यसौ प्रतिपादयेत् ॥

ततश्च सत्रयागेऽप्यतिदेशागतदृष्टार्थदक्षिणाबाधो नादृष्टार्थाया
दक्षिणाया इत्युक्तं आह्वानिवेके ।

ग्रालग्रामशिलायान्तु यः आहं कुरुते नरः ।

सुप्रीताः पितरस्तस्य प्रयान्ति ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥

इति पद्मपुराणात् केचित् कुम्भाम्नाम्नश्च इव शास्त्राभिः
आइन्द्रिमाचरन्ति ।

वस्तुतस्तु—

शास्त्रायामशिक्षाये तु यैः आचं क्रियते नृभिः ।

तेषां ब्रह्मान्तिकं स्थानं दृष्ट्वाः स्युः पितरो दिवि ॥

इति लिङ्गपुराणवचनेकवाक्यतया शास्त्रायामशिक्षायां सन्नि-
हितायां सत्यामित्यर्थः ।

ब्राह्मणसंख्यामाह याज्ञवल्क्यः—

देवे युग्मान् यथाशक्ति पित्रेऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिष्कृते शुची देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥

हौ देवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगीकौकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्मं वा वैश्वदेविकम् ॥

परिष्कृते सर्वतो वेष्टिते । प्राक् प्राङ्मुखा उदक् उदङ्मुखाः ।
एकैकमिति देवे चैकं पित्रादित्रिके चैकमित्यर्थः । यथाशक्तीत्यनेन
शक्तिज्ञतो विकल्पः । मातामहानामप्येवमित्यनेन देवे युग्मनिय-
मात् इति यथाशक्तीत्यादिसर्वमनुक्तं च ।

तन्मं वेति पितृदेवमातामहदेवयोस्तन्ममेकप्रयोगो वेत्यर्थः
वाकारादावृत्तौ फलभूमेत्यर्थः । अस्मादेव वचनाच्चाद्यसिद्धाया
अपि तन्मताया बाधः ।

अत्र श्रीदत्तः—

प्रकाराद्ब्राह्मणस्यैव तन्मत्वं नतु आइन्द्र्य किन्तु एकब्राह्मण-
स्यैव देवआइन्द्र्यं पृथक्प्रयोगेण कार्यमित्याह ।

तथा—

तथा मातामहत्यां वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्नं वा वैश्वदेविकम् ॥

पृथक् तन्वीः केचिदाहुः आश्वस्य कारणं नृप ।

एकश्चैकीन पाकीन वदन्त्यग्रे महर्षयः ॥

इति विश्वपुराणे आश्वस्य तन्त्रताभिधानात् ।

एतेनागृहीतमातामहधनस्य दौहित्रस्य पुत्रिकापुत्रस्य च माता-
महत्यादमावश्यकं अन्यस्य त्वनियमः अन्यथा पुत्रिकाकरणं
निष्फलं स्यादिति केषाञ्चिन्नतं निरस्तं विश्वपुराणादिभिः
सामान्येन विधानात् ।

तथा च योगियाज्ञवल्करः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषात्तरकं व्रजेत् ॥

पार्व्विषयाच्चे पारस्कारः—

पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यताम् ।

हृन्दीगपरिशिष्टे—

कर्तुंसमन्वितं सुज्ञा तथायं आश्वषीदृशम् ।

प्रत्याश्रिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

इति षट्संख्यानियम उक्तः ।

कर्तुंसमन्वितमष्टकाश्वसं षोडशानां पूरणं षोडशं ऋषिण्डो-
करणमायं प्रथमपार्व्विषम् ।

तथा चाश्वलायनः—

आदिः सपिण्डीकरणमिति ।

प्रत्याब्धिकं साम्यादिना पार्व्वषविधिना क्रियमाणम् ।

अतएव मनुना—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयञ्च पितुस्तस्यास्तृतीयञ्च पितुः पितुः ॥

इत्यनेन पुत्रिकापुत्रस्य प्रकारान्तरमुक्तम् ।

पुत्रिकाकरणस्तु अन्वष्टकायामेकोद्दिष्टे च जीवत्वपि पितरि
दर्शादौ च नित्याधिकारार्थमिति ।

मनुः—

द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥

सत्क्रियां देशकालौ च शीचं ब्राह्मणसम्पदः ।

पश्चेतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरे ॥

उभयत्र पूर्वीति दैवे पैत्रे च एकैकमित्यर्थः ।

अतएव वशिष्ठः—

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

श्रुतशीलोपसम्पन्नं सर्व्वलक्षणवर्जितम् ॥

तथा च ब्रह्मपुराणम्—

*देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।

सत्क्रिया पूजा ब्राह्मणसम्पदो विशिष्टब्राह्मणलाभः ॥

* च पुनर्कै देतकाचोभयाभावात् ।

• यत्तु—एकैकमेकैकस्य ही ही स्त्रीस्त्रीन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेकैकं सर्वेषां काममनाद्यमित्याश्रलायवचनम् ।

अस्यायमर्थः—एकैकस्य पित्रादेरेकैकं ही हाविति वीषा देवे तन्मताभावपक्षे इति श्राद्धविवेकः ।

कल्पतरी तु—

आभ्युदयश्राद्धविषयमुक्तं एकैकस्य पित्रादेः किन्तु अनाद्यं अद्यं सपिण्डीकरणं आदिः सपिण्डीकरणमित्याश्रलायनवचनात् तद्वर्ज्यित्वेत्यर्थः अतः सपिण्डीकरणे पितामहादीनां त्रयाणां पृथक् पृथक् ब्राह्मणोपवेशनं कार्यं न त्वेकैकं सर्वेषामिति आचारोऽपीदृश एवेति ।

त्रीस्त्रीन् वा अस्मिन् पक्षे फलभूयस्त्वं न तु वै सर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां एतच्च शक्तिसङ्गावे च ज्ञेयं तदसम्भवे त्वाह काममनाद्यमिति कामं यथेष्टमेकमेव ब्राह्मणं भोजयेत् एतच्च पूर्वोक्तवशिष्टवचनसमानार्थम् ।

[*प्रातः स्नात्वेति प्रातःस्नानं क्तत्वर्थमपीति दर्शितम् ।

अन्ये तु—परिसंख्यया मध्याह्नस्नानं न कार्यमित्याहुः । तन्मन्दं नियमविधिसम्भवे दीपत्रय—

अन्ये तु—प्राद्यमदनीयं तदभाव इत्याहुः] ।

* च उक्तके [] चिह्नितानि शोभासि ।

अथ आहुतिनक्षत्रम् ।

यमः—

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्रात्वां सिताम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरन्वारभञ्च बान्धवैः ॥

यन्त्रितो नियमस्थः नवैः पात्रैः पाकस्थाल्यादिभिरन्नस्यारभं
पाकक्रियां बान्धवैर्ज्ञातिभिर्द्वारभूतैरारभेतेत्यर्थः ।अत्राधुनिकैर्लिपिसादृश्यमोहितैरामन्त्रित इति पाठं मत्वा
आमन्त्रितद्विजस्य प्रातःस्नानमात्रेणान्वयः पाकारभे दातुरेव
योग्यत्वादिति व्याख्यातम् ।

तथा देवलः—

पत्नीं नियोजयेत् पाके सपिण्डं वा स्वयञ्च वा ।

पत्न्यशक्तौ स्वयं सपिण्डो वा पचेदित्यर्थः ।

सर्वेषु पाकादिग्रहणत्वेषु पत्न्याश्च प्राधान्येन नियोगात् ।

यथा गोभिलः—

निष्पन्ने *प्रातराग्ने सायमाग्ने च भूतमिति प्रवाचयेत् ।

यञ्च—

शाकञ्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यपि न पचेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनं तदुभयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनेन दम्पत्योः

शक्तौ सपिण्डव्याहृत्यर्थम् ।

तत्रैव वीभत्सादिवर्णनमाह देवलः—

वीभक्तमशुचिं नम्रं मत्तं धूर्तं रजस्वलात् ।

नीलक्रीपायवसनं ह्यिदं कर्षणं वर्जयेत् ॥

वीभक्तं विद्वताकारं नम्रस्यक्तवेदाचारः रजस्वलां चतुर्ब-
दिगन्नातामपि ।

देवे कर्षणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ।

इति मनुवचनात् ।

महाभारते—

रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्षयोस्तथा ।

निवापे नोपतिष्ठेत् संघाह्ना नान्यवंशजा ॥

कर्षयोर्व्यङ्गिता त्रुटितकर्षी निवापे पितृकर्षणि पाकादा-
वित्थर्थः, न संघाह्ना न व्यापारयितव्या इत्यर्थः । अन्यवंशजा
पितृवंशासम्बन्धा अन्यवंशजानिवेधादसपिच्छाया वंशजाया अपि
ग्रहणम् ।

पाकपात्रमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

कुसालचक्रनिष्कं भास्वरं वृष्यं भवेत् ।

तदेव हस्तघटितं पैत्रिकं दैविकं भवेत् ॥

तिर्यग्ूर्ध्वं समिन्धात्रा दृढा नातिहृद्युच्छी ।

वृष्ययौडुम्बरी वापि चरुस्वार्त्वी प्रयस्यते ॥

समिन्धात्रा प्रादेशप्रमांसा धौडुम्बरी ताम्बमयी ।

बृहन्नारदीये—

ततः प्रार्तः समुत्थाय नित्यं कथं समाचरेत्* ।
दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ॥
स्वाध्यायश्च परादानि श्राद्धकर्त्ता विवर्जयेत् ।

महाभारते—

उपवासे तथा श्राद्धे दन्तकाष्ठश्च वर्जयेत् । -

पारस्करोऽपि—

अनिन्द्येनामन्त्रितो नातिक्रमेत् आमन्त्रितो नाक्षमन्नं प्रति-
गृह्णीयात् अहान्वितः श्राद्धं कुर्वीत शाक्तेनाप्यपरपक्षं नाति-
क्रमेत् तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी च स्यात् ।
अध्वमैथुनश्चस्वाध्यायान् वर्जयेदामन्त्रितश्चैवमेवम् ।

पराशरः—

आमन्त्र्य ब्राह्मणं मोहाददुष्टं यो व्यतिक्रमेत् ।
तमर्पसाद्य घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

मत्स्यपुराणे—

पुनर्भोजनमध्वान् द्यूतमायासमैथुनम् ।
स्वाध्यायं कलहश्चैव दिवास्वप्नश्च सर्व्वदा ॥
श्राद्धकृच्छ्राद्भुक् चैव सर्व्वमेतत् विवर्जयेत् ।
मैथुनं दन्तोक्तमष्टविधं प्रागुक्तम् ।

* च इत्युक्ते समापयेत् ।

विष्णुपुराणे—

वज्र्यानि कुर्वता आहं कोपोऽध्वगमर्षं त्वरा ।
भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र त्रयमेतन्न अस्यते ॥

ब्रह्मपुराणे—

अहिंसा सत्यमक्रोधी दूरे चाचमनक्रिया ।
अभारोहजनं क्षान्तिः आहस्योपासने* विधिः ॥
निमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कथञ्चन ।
चिरकारी भवेद्भोग्धा पच्यते नरकाग्निना ॥
... .. ग्लानिस्तद्धेतुका क्रिया ।
चिरकरणेन आहकालात्ययं न कुर्यादित्यर्थः ।

देवलः—

शस्त्रग्रहणमुद्देगं प्राणिहिंसां तथावृतम् ।
यूतं चीर्यं विवादञ्च यानारोहणमुत्सृजेत् ॥
यानं नौकाश्वादि ।

व्यासः—

पुनर्भोजनमध्यायं भारमध्वानमैथुनम् ।
दानं प्रतिग्रहं होमं आहकञ्चाष्ट वर्जयेत् ॥
अध्वनीनो भवेदश्वः पुनर्भोजी तु वायसः ।
होमकञ्चेन्नरोगी स्यात् पाठादायुः प्रहीयते ॥
दानं निष्फलतःमिति प्रतिग्राह्यौ दरिद्रताम् ।
कर्मकञ्जायते दासो मैथुनी शूकरो भवेत् ॥

* ग पुस्तके आहोऽस्य ।

होमोऽपानावश्यकः पाठश्चाध्वयनाध्यापनरूपः, कर्मणः सिन्धु-
द्वेषव्यतिरिक्तम् ।

आपस्तम्बः—

आमन्त्रयितुश्चाभोजनमासमापनाङ्गोक्तुञ्चेति ।

आह्नमापनात् आह्नसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।

यच्च—

रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आह्नवासरे ।

सप्तम्यां जम्भदिवसे न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् ॥

इति मरीचिवचने तिलतर्पणवर्जनं तत् साव्यकारिकाद्वाददिन
एव ज्ञेयमभावस्वादौ विशेषदर्शनात् ।

यथा स्कन्दपुराणे—

अभावस्वान्तु यो मर्त्यः करोति तिलतर्पणम् ।

विशेषात् कुशसंसर्गात् पीयूषादधिकं भवेत् ॥

विष्णुपुराणे—युगाद्यामधिकतत्त्व—

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रम् ।

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

विष्णुः—

ज्ञातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि ।

नरसिंहपुराणे—

अज्ञातस्तु पुमाकर्मः; पितृदेवतकर्मणि ॥

अहंरिदित्तुत्ती शरीतः

अन्यापरिगृहीताद्याप इति ।

अन्यस्वामिकेतरा इत्यर्थः ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे—

यच्च सर्वार्थमुत्कृष्टं यच्चाभोजननिपानजम् ।

तद्वर्धं सखिलं तात सदैव पिष्टकर्म्मणि ॥

पित्तार्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यच्चाप्युपाहृतम् ।

वर्जनीयं सदा सन्निस्तपयः आह्वकर्म्मणि ॥

यत् सर्वस्मै नोत्कृष्टमप्रतिष्ठितमित्यर्थः ।

अभोज्या अन्यजाः कौवर्त्सादयः ।

वायुपुराणे—

दुर्गन्धिफेनिलक्ष्णम् तथा वै पल्ललोदकम् ।

न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥

पल्ललमल्पसरः ।

विष्णुपुराणे—

नक्ताहृतमनुत्कृष्टं दृष्यते न च यत्र श्रीः ।

दुर्गन्धिफेनिलं चाम्बु आह्वयोर्ग्यं न पार्थिव ॥

अनुत्कृष्टं स्वकीयं परकीयञ्च ।

अथ आङ्गस्थानम् ।

मनुः—

शुचिं* देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।
 दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥
 अर्वकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
 विविक्तोषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥
 विविक्तं विजनं चोक्षेषु मनोहरेषु ।

यमः—

जघान दानवौ विष्णुः पूर्वन्तु मधुकैटभौ ।
 वृत्रं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्मेदसावृता ॥
 अतोऽनु मेदिनी नाम लोके विज्ञायते जनैः ।
 तस्माच्छास्त्रे पञ्चगव्यैर्लेप्या शोध्या तथोष्णकैः ॥
 गौरमृत्तिकाया ह्यत्रा प्रकीर्णतिलसर्षपा ।
 तथैव मन्त्रितो दाता स्नात्वा प्रातःसिताम्बरः ॥
 आरभेत नवैः पात्रैरन्वारम्भञ्च बान्धवैः ।
 तिलांश्च विकिरेत्तत्र परितो बन्धयेदजान् ।
 अखरोपहतं* श्रावं तिलैः* शुष्यत्यजेन च ॥

नवाजनेत्येकवचनादेकस्याजस्य बन्धनमिति वाच्यम् ।

विधौ बहुत्वश्रुतेरर्थवादस्थितैकवचनस्याकिञ्चित्कारत्वात् परित
 इत्यनुपपत्तेश्च ।

* अ पुराणे-गुणितेयं ।

अथैव भूमिसंस्कारो वाराणस्यां नास्ति ।

भेदसा विष्णुता भूमिरविमुक्तो तु वर्जिता ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

गोमयोपलेपनन्तु तत्रापि ।

शुचिं देशमित्यादिना मनुना गोमयोपलेपनस्य शुचिदेशेऽपि
विहितत्वात् ।

तथा यमः—

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिं देशं परीक्ष्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

शुभलक्षणं श्मशानादिचिह्नरहितम् ।

विष्णुः—

पुलिनेषु मनोन्नेषु वनेषूपवनेषु च ।

पुलिनं तीयोत्थितप्रदेश उपवनमुद्यानम् ।

तथा मत्स्यपुराणे—

तीर्थायतनगोष्ठेषु द्वीपोद्यानगृहेषु च ।

विविक्तेषूपलिनेषु आह्वं देयं विजानता ॥

एवमासाद्य तत् सर्व्वं भवनस्याग्रतो भुवि ।

गोमयेनोपलिप्तायां गोमूत्रेण च मण्डलम् ॥

अक्षताग्निः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यप्रापसव्यवत् ।

विप्राणां क्षालयेत् पादावभिनम्य पुनः पुनः ।

आह्नकभवनस्याग्रत इत्यर्थः । अक्षताग्निवा अपसव्यवत् प्राचीना-

धीतित्वादिधर्मण पिढ्विप्राणां पादौ क्षालयेत् ।

ब्रह्मपुराणे—

परकीयगृहे शसु स्वान् पितृं क्षर्षयेज्जङ्घः ।
तद्भूमिस्वामिगृहस्थ हरन्ति पितरी बलात् ॥
अथभागं ततस्तेभ्यो दद्याद्भूष्यञ्च जीवताम् ।

गृह इति भूभागोपलक्षणं पारक्ये भूमिभागे चेति वक्ष्यमाण-
यमवचनात्, जीवतां भूमिस्वामिनां भूष्यं वेत्यर्थः । . स्वकारौर्ध्वं
विकल्पार्थं न समुच्चयार्थः ।

अथभागदानेन तत्पितृदत्तेः आहहरणाभावात् भूष्यदानेन
तदर्थं स्वाम्योपादानाच्च अत एतच्छास्त्राग्रमन्त्रादिकमेतत्भूमि-
स्वामिर्पितृभ्यः स्वधेत्येव वाक्यं नतु नमःपदेन ।

देवानां नमसा कार्यं पितृणाञ्च स्वधेति च ।
इति देवलवचनात् ।

यमः—

पारक्ये भूमिभागे च पितृणां निर्व्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः आहकर्म विहन्त्यते ॥
तस्माच्छास्त्रानि देवानि पुच्छीष्यायतनेषु च ।
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ॥
उपकूलनितम्बेषु तथा पर्व्वतशानुषु ।
गोमयेनोपस्मितेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥
अटव्यः पर्व्वताः पुष्पा मद्यस्तीर्थाणि यानि च ।
सर्व्वेष्वस्वामिकान्ताङ्गुलं हि तेषु परित्यजः ॥

रुचं कृमियुतं क्लिबं सङ्कीर्णानिष्टगन्धकम् ।
 देगन्धनिष्टगन्धं वर्जयेच्छाकशैफिः ॥

परिग्रहः स्त्रीकारो नास्ति ।

उपकृषं पर्वताम्लिकं स्वामित्वाभावे हेतुमाह नहीति
 कस्यापि तेषु । रुचं धुलीयुतं, क्लिबं पङ्क्तिं, सङ्कीर्णं स्वल्पं स्वल्प-
 तया तत्कार्योच्यते ।

कालिकापुराणे—

ज्वरे कृमिसंयुक्ते स्थाने सृष्टेऽपि नाचरेत् ॥

विष्णुः—

न स्वेच्छविषये श्रावं कुर्यान्न च गच्छेत् ॥ ५ ॥

अथ श्राद्धेऽपसारणीयाः ।

मनुः—

चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।
 रजस्वला च षण्णश्च नेचेरकग्रतो द्विजान् ॥
 होमि प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिंवीक्षितम् ।
 देवे हविषि पैत्रे च तद्भवत्वयथायथम् ॥

अथथायथं विफलमित्यर्थः ।

• च कुक्कुटे—

न स्वेच्छविषये कुर्यान्न च गच्छेत् वराहणे ।

विष्णुपुराणे—

षण्डापविद्धं षण्डालपाषण्डीकान्तरोगिभिः ।

काकवाकु-श्च-नग्नैश्च वागर-ग्रामशूकरैः ॥

उदक्या-सूतिकाशौचिसूतहारैश्च* वीक्षिते ।

आह्ने न चैव पितरो भुञ्जते पुंश्वर्षभ ॥

अपविद्धः परिवादग्रस्तः पाषण्डी नास्तिकः, काकवाकुः

कुक्कुटः नग्नस्यक्तवेदांचरः ।

यमः—

कुक्कुटो विट्वराहश्च काकः श्वा च विडालकः ।

वृषलीपतिश्च वृषलः षण्डी नारी रजस्वला ॥

एतानि आह्निकाले च परिवर्ज्यानि नित्यशः ।

कुक्कुटः पक्षवातेन हन्ति आह्निकसम्बृतम् ॥

घ्राणेन विट्वराहश्च वायसस्तु रतेन च ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन मार्जारश्चरणेन तु ॥

वृषलीपतिश्च दानेन चक्षुर्भ्यां वृषलस्तथा ।

कायया हन्ति वै षण्डः स्पर्शेन च रजस्वला ॥

खञ्जः काणः कुषिः श्वित्री दातुः प्रेष्यकरो भवेत् ।

हीनाङ्गो व्यतिरिक्ताङ्गस्तमाशु निनयेत्ततः ॥

स्पर्शेन चेति चकाराहर्शनेन च पूर्वोक्तमनुवचनात् ।

* ख इत्यनेन कृताहारैः ।

च इत्यनेन कथेषतः ।

अथः—

मद्यपः खैरिणी चैव परपूर्व्यापतिस्तथा ।

नैव आह्नेऽभिवीक्षेरन्नारम्भात् प्रभृति क्वचित् ॥

देवसः—

हीनाङ्गः पतितः कुष्ठो व्रणो पुक्कशनास्तिकी* ।

कुक्कुटः शूकरः श्वा च वज्रगाः आह्नेषु दूरतः ॥ †

वीभंक्षेमशुचिं नग्मं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।

नीलकाषायवसनं छिन्नकर्णं विवर्जयेत् ॥

शस्त्रं कालायसं शीमं मलिनाम्बरवाससम् ।

अन्नं पर्युषितं वापि आह्नेषु परिवर्जयेत् ॥

मलिनमम्बरं वासः परिधम्नं यस्य स तथा ।

विष्णुः—

संवृते च आह्नं कुर्व्यात् न रजस्वलां पश्येत् न श्वानं न विडु-
राह्नं न ग्रामकुक्कुटं प्रयत्नाच्छाहमजस्य दर्शयेत् ।

पुनर्विष्णुः—

न हीनाधिकाङ्गाः आह्नं पश्येदु न शूद्रा न पतिता न महा-
रोगिणः ।

उग्रनाः—

श्वपाकवण्डपतिताः श्वानः शूकरकुक्कुटाः ।

रजस्वला च चण्डालः आह्ने कार्यास्वदर्शनाः† ॥

* च पुक्कशे इत्यथमालिकी ।

† च पुक्कशे आह्निकान्तासङ्घर्षिणीः ।

परिहृते प्रदद्यात् तिलैश्चावकिरिष्णहीम् ।
शमयेदुपविष्टसु तं दोषं पंक्तिपावनः ॥

हारीतः—

दैवे वा यदि वा पौत्रे सुरापी यत्तु संसृशेत् ।
रजस्रला पुंस्रली वा रक्षः सङ्गच्छते हि तत् ॥

एभिर्दृष्टवस्तूनां शोधनमाह वायुपुराणे—

हविषा संस्कृतान्मानु पूर्वमेव हि मार्जनम् ।
स्रसंयुक्ताभिरग्निसु प्रोक्षणन्तु विधीयते ॥

सिद्धार्यकैः कृष्णतिलैः कार्यञ्चैवावकीरणम् ।

गुरुवस्ताग्निस्त्र्याणां दर्शनं वापि कारयेत् ॥

आहारश्चात् पूर्वमित्यर्थः । अवकीरणमित्यार्थम् ।

गुरुमैहसरः पंक्तिपावन इत्यर्थः, वस्तुच्छांशः ।

अथ आह्वसमयकृत्यम् ।

देवलः—

ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभोषणवत् ।

घोषपियसम्बद्धञ्च यथाग्रस्तमुपकन्दयेत् ॥

ततोऽग्निहृत्ति मध्याह्ने क्लृप्तकेयनखान् द्विजान् ।

तैलसुहर्त्तनञ्चैव आनीयञ्च पृथग्विधम् ।

पानैरीडुम्बरेर्दद्यान्निष्पदैवाद्यपूर्वकम् ॥

ततः काला निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पादुमाचमनीयञ्च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥

अनिवृत्ते प्रवृत्ते मध्याह्न एव ज्ञानविधेरपराह्णे आशीपक्र-
माञ्च । श्रीडुम्बरैस्त्राम्रमयैः पात्रैर्यथाक्रमं देवब्राह्मणपूर्वक-
मित्यर्थः ।

यसः—

पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वयमेव विनीतवत् ।

शङ्कलिखितौ—

प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवासा दर्भेषु तिष्ठन् स्वागतमिति
पृच्छेत् । पादार्घ्याचमनीयानि च दद्यादित्यर्थः ।

प्रयतः पादप्रक्षालनाचमनादिना संयतः पादप्रक्षालनञ्च
दक्षिणामुखेन कर्त्तव्यम् ।

प्रथमं प्राङ्मुखो भूत्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा देवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

इति देवलवचनात् ।

पादार्घ्याचमनीयानि तूर्णानि ब्राह्मणेभ्य एव दद्यात् अर्घ्यञ्च
गन्धपुष्पाक्षतरूपं पूजार्हद्रव्यम् ।

अथाधुनिकाः—

पादार्घ्याचमनीयानि पादार्घ्यैरेवेति व्याख्याय देवपितृ-
द्देशेनासनादिवदुत्सङ्ग्य गन्धपुष्पाक्षतरूपं पादार्घ्यं ब्राह्मण-
पादेऽर्पणीयं प्रकरणादिति वदन्ति—द्रव्यद्रव्यम् ।

देवपित्वाद्युभेकदानप्रकारणमन्त्रस्याभावात् अथवाचं करिष्ये
इत्यनुप्रायहयानन्तरमेवासनमारभ्य देवपित्वादिदानप्रकारणात् ।

ततः स्नात्वा गृह्णतेभ्यं इत्यादि पूर्वोक्तदेवलवचनोक्तापाद्या-
चमनीयदानवत् ब्राह्मणपूजार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाच्च वारह्यमर्घ्यदान-
प्रसक्तेः । अन्यथा तैलोदसर्जनादिदानमपि पित्राद्युद्देशेन स्यादिति ।

यदि पूर्वं निमन्त्रणं न कृतमस्ति तदास्मिन्नवसरे गोमयोप-
लिप्तप्राङ्गणे गोमूत्रकृतमण्डले निमन्त्रणं पूर्ववत् कुर्यादिति ।
अक्रोधनैरिति नियमश्रावणं कार्यम् ।

यमः—

• आसनं कुतपं दद्यादितरहा पवित्रवत् ।

कुतपो नेपालकम्बलः । इतरत् इत्यादिकं वाशब्दात्
कुतपस्य प्राशस्त्यार्थमुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे—

तत्रासनानि देयानि चेलानि च कुशैः सह ।

देवलः—

ये चात्र विश्वेदेवार्थं द्विजाः पूर्वं निमन्त्रिताः ।

प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥

दक्षिणामुखमुक्तानि पितृणामासनानि च ।

दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥

प्राङ्मुखत्वं दक्षिणामुखत्वञ्चापक्रमात् ।

आसनं कुतपं दद्यादितरं वा पवित्रवत् ।

ततः सिद्धमिति श्रेष्ठ कल्पितेषां सनेषु तु ॥

अत्रासध्वमिति ब्रूयादासनं संसृशन्नपि ॥

कल्पितासनस्य ब्राह्मणोपवेशनैरेवोपयोगकथनाच्च ।

तेन कुतपास्यासनं ब्राह्मणोपवेशनार्थमेव नतु पित्राद्यर्थ-
सुसृष्टमिति । देवपित्राद्यर्थन्तु कुशत्रयात्मकमासनमुत्सर्जनीयम् ।

पाणिप्रक्षालनं *दद्याद्विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यु चा ॥

द्विगुणांसु कुशान् दत्त्वा उग्रन्तस्वेत्युवा पितृन् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

तथा चाश्वलायनः—

दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं पिष्टभ्यः प्रदापयेदिति† ।

विष्णुः—

ब्राह्मणानुपसंगृह्णोपवेशयेद्दासनमालभ्य ।

उपसंगृह्य हस्ते धृत्वा आलभ्य सृष्ट्वा इत्यर्थः ।

यमः—

ततः सिद्धमिति प्रोच्य कल्पितेष्वसनेषु तु ।

अत्रासध्वमिति ब्रूयादासनं संसृशन्नपि ॥

आसीरन् दक्षिणासंस्था न संश्रुश्रुयुः प्ररस्सरम् ।

सिद्धमित्यन्नादिसामग्रीसमुदायापिच्येत्यर्थः ।

अत्र पृथक् पृथक् ब्राह्मणोपवेशनादासनमित्येकवचनाच्च

एकब्राह्मण एवासध्वमिति बहुवचनं गौरवादिति मन्तव्यम् ।

* च पुस्तके दत्त्वा ।

† क पुस्तके प्रदावेति ।

दक्षिणास्यसूत्रा दक्षिणास्यसूत्रम् ।

महाभारते—

दक्षिणायास्तथा दर्भां विष्टरेषु निवेशिताः ।

पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नसुपभुञ्जते ॥

ये विप्रा भुञ्जते तेषां विप्राणां विष्टरेष्वासनीपरि पादयो-
र्दक्षिणाया दर्भां निवेशिता दत्ता इत्यर्थः । दक्षिणायाः पितृपञ्च
एव दैवे तु प्रागयाः ।

याज्ञवल्करः—

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगीकैकमेव वा ।

• मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

प्राक् प्राक्षुखा उदक् उदक्षुखा इत्यर्थः ।

हारीतः—

विद्यातपोऽधिक्रानाश्च प्रथमासनमिच्छते ।

ब्रह्मपुराणे—

पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।

अच्छिन्नायास्तथा देयास्ते* च वर्ष्यासु तैर्द्विजैः ॥

आसनेषु आसनसमीपेषु अच्छिन्नायाः आहपर्यन्तस्त्रायिनः
तैः आचीयद्विजैः । रक्षा उत्तेजनीया इत्यर्थः ।

ब्राह्मे—

† ब्रह्मोद्याः सङ्ख्याः कुर्यात् पितृणामितदीप्सितम् ।

* च उदगीकै—ते च उदगीकै द्विजाः ।

† च उदगीकै—ब्रह्मोद्याश्च कथाः ।

ब्रह्मोत्पत्त्या ब्रह्मप्रतिपादिकाः ।

वायुपुराणे—

लक्ष्णाजिनस्य साक्षिष्यं इर्यं दानमेव वा ।

रक्षीन्नं ब्रह्मवर्चस्यं पशून् पुत्रांश्च (दाप)बन्धयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकथ-

भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽपि ।

तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो

रक्षांस्त्र्येषाण्यसुराश्च सर्वे ॥

अतो राक्षसादिनिवारणार्थं शालग्रामशिलादिकं सन्निधो-
क्तत्वं तत्र प्रथमं यज्ञेश्वरमर्चयेत् ।

बृहदारदीये—

प्रक्षाण्य विप्रपादांश्च स्वाचान्तानुपवेश्य* च ।

यथावदर्चयेद्ब्रह्मया परं नारायणं प्रभुम् ॥

ब्राह्मणानां ततो मध्ये द्वारदेशे च सप्तमाः ।

अपहृता इत्युच्चार्य कर्त्ता तु त्रिकिरित्तितान् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

रक्षीन्नांश्च जपेन्मन्त्रांस्तिलैश्चावकिरेणहीम् ।

सिद्धार्थकैश्च रक्षांश्चैव साष्टं हि प्रचुरकलम् ॥

गारुडे—

प्रारभ्ये कर्षणां विष्णुं पुष्करीकं करिचरिम् ।

* च इत्येके ज्ञानतान् ।

पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षमित्थर्धः । स्मरेत् विष्णुादिनामंत्रव-
मुच्चारयेदित्यर्थः ।

रक्षणाय तु, यद्दत्तमुदकं आहकर्मणि ।

तद्वदश्रन्ति पितरो यावत्तिष्ठति तज्जलम् ॥

इति बृहन्ननुवचनानुसारात् ब्राह्मणसमीपे रक्षाधं जलं
स्थापनीयम् ।

ब्रह्मपुराणे—

उपवेश्य जपेक्षीमान् गायत्रीं तदनुज्ञया ।

पापापहं पावमानीमश्नमेधफलं तथा ॥

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं देवनिर्मितम् ।

ॐ—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्यावसाने आहस्य त्रिराहुत्या जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेनं समाहितः ॥

पक्ष्यमानमिमं श्रुत्वा आहकाले उपस्थिते ।

पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ॥

उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुनोरन्तरास्थितौ ।

सप्रश्रयोपक्रिष्टः सन् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान् ॥

आहं कर्मिण्य इत्येवं भक्तिनम्रः समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः ॥

उपवेश्य ब्राह्मणानिति शेषः । तदनुज्ञया कुरुष्वेति

ब्राह्मणानुग्रयेत्यर्थः । अनुज्ञास्त्रमर्थात् गायत्रीजपमहं करिष्ये इति प्रश्नवाक्यमाक्षिप्यते ।

गावत्रीं प्रशवमहाव्याहृतित्रयादिकां प्रशुनान्तां जपेत् ।

योगियाश्रवणोक्तम्—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वरनन्तरम् ।

गायत्रीं प्रशवसान्ते जपे श्लेषमुदाहृता ॥

इति परिभाषितत्वात् ।

तथा पापापहं मन्त्रं जपेत् । प्रावमानीं पावमानीष्टके-
तुल्यफलदामित्यर्थः । तं मन्त्रमाह मन्त्रं वक्ष्यामीति ।

अत्र ब्राह्मे नित्यमेव भवन्त्विति पाठं क्लिप्त्य रुद्रधरी-
पाध्यायेन नमो नम इति यजुर्वेदिनां भवन्त्विति सामगानां
पाठो व्यवस्थापितः ।

अन्ये त्विच्छाविकल्पमाहुः ।

आद्ये गायत्रीजपानन्तरं आह्वानुज्ञाग्रहणात् पूर्वं तथैव
क्रमात् । अनिरुद्धेन तु आह्वानुज्ञाग्रहणानन्तरमभर्षनदानात् प्राक्
लिखितम् ।

अन्ये तु—यजुर्वेदिनामनुज्ञाग्रहणात् प्राक् सामगानान्तु
पश्चादिति निर्वासनं व्यवस्थापयन्ति ।

अवसाने विसर्जनात् प्राक् इत्यर्थः । विसर्जनात् परमिति
मैथिलाः । तन्न आह्वसावसानावयवतया जपाम्यनुज्ञानात्
विसर्जनेन च आह्वसमाप्ता तदवसानावयवत्वाभावात् । पिण्ड-
निर्घृणयो पिण्डदानव्यवहितसमये अवस्तेजानानन्तरमित्यर्थः ।

अवनेजनात् प्रागिति तु श्रौततः ।

[सदेत्स्वनेन स्वप्नत्रय एव प्रत्येकं त्रिराहुत्तिपाठः ।

उभौ हस्तौ समौ कृत्वन्ति पुटान्त्रिं कृत्वैत्सर्गः ।

मासपक्षतिथ्याद्युक्तेष्वेव पार्वण्यत्राहमहं चरिष्य इत्यनुष्ठा-
प्रहणं कार्यम् ।]

पूर्वलिखितमरुद्धपुराणादिवचनादुक्तयुक्तेषु ।

आधुनिकाले मासपक्षतिथ्याद्युक्तेष्वो निष्प्रमाणाक इति
विशेषादर्शनादेव वदन्ति ।

सद्भ्रूरोपाध्यायेनापि तदीयत्राहविवेके सङ्ख्यवाक्यतया
मासपक्षाद्युक्तेषुः स्वीकृत इति ।

वायुपुराणे—

इविषां संस्कृतानाञ्च पूर्वमेव हि मार्जानम् ।

स्यत्संयुक्ताभिरङ्गिषु प्रोक्षणन्तु विधीयते ॥

अग्निपुराणे—

सप्त व्याधा दशाणेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सुरहीपे हंसाः सरस्वति मानसे ॥

तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदत ॥

आडादौ पठते त्राहं पूर्णं स्वाह्नल्लोकदम् ।

याज्ञवल्क्यः—

पाणिप्रक्षालणं दत्त्वा विष्टरार्धं कुशानपि ।

आवाहयेदनुष्णतो विश्वेदेवा स इत्यृष्या ॥

देवादिक्लमेण प्रत्येकं पाणिप्रक्षालणार्धं ब्राह्मणपाणी जलं
दत्त्वा देवपितृत्राद्युद्देशेन कुशानुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

विष्टरार्धमासनार्धमित्यर्थः । कुशमयब्राह्मणे तु जलदानबाधः
पाणिप्रक्षालणाभिधानात् । अत्र कुशानिति देवे ऋषुकुशमय-
दानमुक्तम् ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उग्रन्त स्वेत्यूचा पितॄन् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनान्तरात्—

भुञ्जकुशत्रयदानं पितृपक्षे मन्तव्यम् ।

श्राद्धलायनः—

दर्भान् द्विगुणभुञ्जानासनं पितृभ्यः प्रदायेति ।*

कार्ष्णाजिनिः—

दर्भांश्चैवासने दद्यात् न तु पाणी कदाचन ।

पितृदेवमनुष्णाणामेवं ढसिर्हि श्राद्धती ॥

ब्रह्मपुराणे—

कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनन्ततः ।

अत्रासनादिगन्धान्तं देवे प्रदायं पञ्चादासनादि गन्धान्तं पितॄं
देयमिति याज्ञवल्क्यमार्कण्डेयपुराणोक्तमिदं मतम् ।

* ऋषुकुशे प्रदापयेदिति ।

आसनाद्येकैकं देवे दत्त्वा पश्चात् पित्ने दियमिति ॥ पारस्कर-
मन्त्रपुराणादीनामपरं मतम् ।

अथञ्चेच्छाविकस्यो मन्तव्यः, आवाहयेदनुज्ञात इति अनुज्ञा-
सामर्थ्यात् प्रश्नवाक्यमाक्षिप्यते ।

तथाच पारस्करः—

आसनेषु दर्मानास्तौर्यं विश्वान् देवानावाहयिष्ये ।

इति पृच्छति आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यनेना-
वाह्यावकीर्यं जपति विश्वे देवाः शृणुतेममिति ।

पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहय इत्यनुज्ञातोऽपि
उग्रन्तं स्वेत्यादिनावाह्यावकीर्यं—

आयान्तु न इति जपित्वा यस्त्रियद्वचमसेषु पवित्वात्तर्हिंतेषु
एकैकस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नो देवीति, एकैकस्मिन् तिलानाव-
पति—

तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिश्चितः ।

प्रत्नमग्निः घृत्तः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति सौवर्णराजतीडुम्बरस्वङ्गमयानां पात्राणामन्यतमेषु
यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेषु वा एकैकस्यैकैकेन ददाति ।

सप्रविनेषु हस्तेषु—

ॐ या दिव्या आपःपयसा सम्बभूवुर्था

आन्तरीक्षा उत पार्श्वीथ्याः ।

द्विरण्ववर्णा यज्ञीयास्ता न आपः

शिवाः संश्लोभः सुहवा भवन्तु ॥

इत्यस्यैव इति अर्थ इति प्रथमे पात्रे संश्रवमानीय न्युजं
पात्रमधो दध्नाति ।

अस्वार्थः—

अवकीर्येत्त्वत्र देवे यवैः पित्रे तिलैरिति च शेषः ।

यथा याज्ञवल्करः—

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्तके ।

शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवान् क्षिपेत् ॥

यथा गरुडपुराणे—

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि मन्त्रान्तमावाहनसुक्ता
ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति त्रिर्यवान् विकिरे
दित्युक्तम् ।

एतेन यवोऽसीति मन्त्रेण यवविकिरणमिति श्रीदत्तस्य
निष्प्रमाणकलिखनं निरस्तम् ।

अस्मादेव वचनादागच्छन्तु महाभागा इति मन्त्रोऽपि
देवावाहने पठितव्यः पौराणिकविधेः सर्वसाधारणत्वात् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

देवानावाहयिष्ये तं प्राङ्गुरावाहयेति च ।

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत् ॥

ततो मन्त्रं जपेन्मनीं विश्वे देवाः स आगत ।

द्वितीयञ्च जपेन्मन्त्रं विश्वेदेवाः शृणुते चं ॥

तृतीयञ्च जपेन्मन्त्रं पौराणं पुष्टिवर्धनम् ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ॥

ये यत्र विहिताः आद्ये सावधाना भवन्तु तेन
 पितृनावाहयिष्ये च शेषान् विप्रान् वदेत्ततः ॥
 आवाहयेति, चोक्तस्तैः सावधाना भवन्त्विति ।
 उशन्तस्वेति च अपन् पितृनावाहयेत्ततः ॥
 ततस्त्रिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेच्च प्रदक्षिणम् ।
 अहया परया युक्तो जपसपहता इति ॥

अत्र द्विजाङ्गुष्ठग्रहणं देव एव तत्रैव विशेषविधानात् कुम्भ
 ब्राह्मणे तु तद्वाधः ।

अत्र पित्रादीनां मातामहादीनाञ्च तन्त्रेषु च सकदावाहनं
 न तु पृथक् ।

पितृनावाहयिष्ये । आयान्तु नः पितर इत्यादौ पित्रपदस्य
 षड्भ्यः पित्रभ्यस्तदनु आहदानसुपक्रमेत् ।

इत्यादिवत् पार्व्यभोक्तृत्वोपाधिना षट्सु पुरुषेषु उक्तत्वात्
 न तु जनकत्वेनोपाधिना बहुवचनात् । अन्यथा पितामहप्रपिता-
 महयोरपि पृथगावाहनप्रसङ्गः ।

एवञ्च सति ब्राह्मणे सावधमूलस्य तन्त्रताम्यायस्य सर्वत्र
 आगच्छत्वात् गायत्रीजप देवताभ्य इति मन्त्रपाठः, अपहता
 इति तिलविकिरणम् पित्रभ्यः स्नानमस्तीति मृजीकरणाग्नीकरण
 पित्रसंहितादिजपविकिरण-ऋतुनमस्काराग्नीर्षहवादीनां तन्त्रे-
 चैवानुष्ठानमिति ।

सामगानामावाहनमाह गोभिर्होयः—

आसनेषु कुशानास्तीक्ष्णं विमान् देवान् आवाहयिष्य इति
पृच्छेत्, आवाहयेत्स्वनुज्ञातः—

ओं विश्वेदेवा स आगत शृणुताम
इमं हवं एदं वर्हिर्निषीदत ।

ओं विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं ।

ये मे अन्तरीक्षे य उपव्यविष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा

आसव्यास्मिन् वर्हिषि मादयद्मन् ॥

ओं ओषधयः सममदन्तः सोमेन सह राज्ञाः*

यस्मै क्षणोति ब्राह्मणस्तं पारयामसीति ।

अथ पिष्टणावाहयिष्य इति पृच्छति आवाहयेत्स्वनुज्ञातः ।

ओं एत पितरः सौम्यासो

गन्धोरेभिः पथिभिः पूर्व्विषेभिः ।

दत्तास्त्रभ्यं द्रविषीह भद्रं

रथिञ्च नः सर्व्वीवीरं नियच्छथ ॥

ओं— उग्रन्तस्त्वा निधीमद्भ्यन्तः समिधीमहि ।

उग्रभ्यन्त आवह पितॄन् द्रविषे अस्तवे ॥

ओं— आयान्तु नः पितरः सौम्यासो

अग्निष्वास्ताः पथिभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे स्वप्नया मदन्तो

ऽधिह्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ इति ।

* अ इत्यन्ते राजान् ।

ततोऽपहृता असुरा रक्षांसि धेदिप्रदः ।

इति तिलान् विकिरेत् ।

अत्रापि—

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समान्नयेत् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् देवावाहनं द्विजाङ्गुष्ठप्रहणपूर्वकं
कार्यम् ।

अत्र याज्ञवल्क्यादिषु यवविकरणविधानात्

दैवे यवविकरणं कार्यम् ।

यथा याज्ञवल्करः—

यवैरन्ववकीर्यीथेति ।

मत्स्यपुराणे—

विश्वेदेवा स इत्यृग्भगामावाह्नः* विकिरेद्यवान् ।

ब्राह्मि—

आह्वय मन्त्रतस्त्रेषु वेदोक्तविधिना हविः ।

अक्षतेर्देवतारक्षां चक्रे चक्रगदाधरः ॥

न कुतश्चित् क्षता यस्मात्तस्मात्ते ह्यक्षताः स्मृताः ।

देवानां ते हि रक्षार्थं निर्धिक्ता विष्णुना पुरा ॥

अत्र केचित्—

पारस्कारदर्शनात् विश्वे देवा स आगतेति मन्त्रेणावाह्य

यवान् विकीर्य विश्वे देवाः शृणुतेममित्यादि मन्त्रद्वयं अपनीय-

मिति वदन्ति । तन्मन्त्रम्—

* संप्रसारणे ऋषिणा आवाह्यम् ।

गोभिलेन देवावाहनेन एव मन्त्रत्रयस्य विनियुक्तत्वात्
तदनन्तरमेव यवविकरणस्योचितत्वात् तत्रैव द्विभिर्मन्त्रैः पित्रा
वाहनेमुक्त्वा पञ्चास्तिलविकरणविधानाच्च ।

[गरुडपुराणोऽपि—

ॐ विश्वे देवाः स आगतेति ।
ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेममिति ।
ॐ ओषधयः सममदन्त इति ।
ॐ आगच्छन्तु महाभागा इत्यावाह्य—
ॐ अपहृता असुरा रक्षांसि वेदिषद् इति
त्रिर्यवान् विकिरेदित्युक्तत्वाच्च ।]

यच्च—

श्रीदत्तेन पित्रावाहने आदौ उग्रमन्त्रस्त्विति विलिख्य एत
पितर इति मन्त्रः पञ्चाङ्गिखितः तन्नोभिलसूत्रज्ञमानवधाना
देवेति ।

अथ च विशेषो गोभिलोक्तत्वात् सामगानामेव न तु वाजस-
नेयिनामपीति । देवावाहने ओषधयः सममदन्त इति पित्रा-
वाहने च एत पितर इति चाश्रिकमन्त्रद्वयं पठितव्यम् ।

बह्वक्ष्यं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतो भवेत् ॥

• अ ग पुस्तकद्वये [] चिह्नितार्थो नास्ति ।

† अ पुस्तके वाजसनेद्विभिरपि ।

इति यज्ञपरिशिष्टवचनात् ।

न च—

यन्नाम्नातं ज्ञशाखायां परोक्षमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्त्तव्यम् ॥

इति ह्यग्नेः परिशिष्टविरोध इति वाच्यम् ।

अविरोधि चेति चकारेणाकाङ्क्षितस्यैव परोक्षस्य* ग्रहणा-
दन्वयातिप्रसङ्गात् ।

यथा अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनाविशेषात् सर्वशाखिनामधि-
कारे बोधिते इतिकर्त्तव्यतापेक्षया यजुर्वेदिकाग्निहोत्रविधेः सर्व-
शाखिसम्बन्धः ।

अतएव गीतमादिभिर्गर्भाधानादि चत्वारिंशत् संस्काराणां
सर्वशाखिसाधारणतया प्रतिपादनात् गोभिलानुक्तमप्यन्नप्राशनं
पारस्करोक्तं सामगैः कर्त्तव्यमेव अनाकाङ्क्षितम् वर्ज्येदेव
यथा गोभिलोक्तं पिण्डपित्रावाहनं यजुर्वेदिनां नास्ति प्रकृतं तु
पारस्करस्यैवावाहनमन्त्रविशेषोपादाने मन्त्रान्तरस्य निरा-
काङ्क्षत्वे एवञ्च यज्ञपरिशिष्टवचनमप्यनाकाङ्क्षितस्य परशाखीकृतस्य
निषेधपरम् ।

तर्हि कथं प्रागच्छन्तु महाभागा इति गरुडपुराणीकस्य
देवताभ्यः पिण्डभ्य इत्यादीनां चानाकाङ्क्षितानां पुराणीकानां
ग्रहणं । सत्यम्—

• अतस्मिन् नमो वैतीया न विदुष्यं हिजातयः ।
 परशुनामः पौरुषोः शीकः अद्यासमन्वितैः ॥
 इति वृद्धसतिना सर्वशाखिगोचरतया विधानात् ।

किञ्च—

स्वशाखान्त्रयमुक्तञ्च परशाखान्त्रयन्तु यः ।

कार्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तस्य विचेष्टितम् ॥

इति हृद्दोगपरिशिष्टे स्वशाखोक्तधर्मत्यागेन पारशाखिक-
 धर्मानुष्ठानं निषिध्यते ।

यथा नमो वः पितर इत्यनेनाञ्जलिकरणं गोभिलोक्तं विहाय
 नमो वः पितरः शुभायेति षडञ्जलिकरणं कात्यायनोक्तं साम-
 गानामिति ।

पुराणोक्तस्य तु सर्वशाखिगोचरतया विधानात् सामान्य-
 धर्मस्य न परशाखान्त्रयत्वं यथा आहारश्चे गायत्रीजपादीना-
 मिति ।

तदयं सङ्कलितार्थः—

आकाङ्क्षितं परशाखोक्तमपि कर्त्तव्यं अनाकाङ्क्षितन्तु न
 कर्त्तव्यमेव पुराणोक्तन्तु आकाङ्क्षितमनाकाङ्क्षितं वा सामान्य-
 धर्मत्वात् सर्वैरेवानुष्ठेयम् । तत्रापि स्वशाखोक्ताविरोधिना
 कार्यमिति ।

अथार्घ्यमाह पारस्करः—

यन्नियवृत्तचमवेत्सिति ।

यन्नियवृत्ताः पलाशास्त्योडुम्बरादयः ।

तत्काष्ठनिर्मितेषु चमसेषु तोयाधारपात्रेष्वित्यर्थः ।
शक्नोतु स्वर्णादिपात्रेषु अभावे पत्रपुटेष्वित्यर्थः ॥

मत्स्यपुराणे—

सौवर्णं राजतं ताम्रं पितृणां यात्रमुच्यते ।
राजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ॥
राजतैर्भाजनैरेषामपि वा रजतान्वितैः ।
वार्यपि अह्वया दत्तमानक्यायोपकल्पते ॥
अथार्घ्यभोज्यपिण्डादौ पितृणां राजतं स्मृतम् ।
शिवनेत्रीङ्गवं यस्मात्तस्मात्तत्पितृवत्सभम् ॥
अमङ्गलं तद्यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ।
पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः ॥
जलजं वापि कुर्वीत शङ्कशुक्लादिसम्भवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

भस्मभाण्डानि वज्र्यानि पितृदैवतकर्म्मणि ।
सुवर्णरूप्यताम्राश्मशङ्कस्तटिकशुक्तयः ॥
भिक्षान्यपि हि योज्यानि पितृदैवतकर्म्मणि ।
पृथिवी पितृभिर्दग्धा पात्रै रूष्यमयैः पुरा ॥
स्वधामृतन्तु तत्तस्मात्तेभ्यः प्रियतरं सदा ।
रूप्यपात्रेण चार्घ्यादि सूक्ष्मेणापि हि कारयेत् ॥
दत्त्वा हिममये पात्रे रूपवान् स्यादमत्सरः ।
दत्त्वा रत्नमये पात्रे सर्व्वरत्नाधिपो भवेत् ॥

पालाशे ब्रह्मवर्षस्त्री आश्वत्ये वज्राम्नाप्रुयात् ।
 पात्रे चौडुम्बरे दत्त्वा सर्वभूताधिपो भवेत् ॥
 दत्त्वा न्ययोधपात्रे च प्रजां पुष्टिं श्रियं लभेत् ।
 रक्षोघ्नकाश्मरीपात्रे दत्त्वा पुण्यं लभेद्ययः* ॥
 श्वेतार्कमन्दारमये दत्त्वा च मतिमान् भवेत् ।
 विस्वपात्रे धनं हृष्टिं दीर्घायुष्यमवाप्नुयात्* ॥
 अथ पत्रपुटे दत्त्वा सुनीनां वल्लभो भवेत् ।

वह्निं वाहनं कश्मरी गम्भारी । एतान्यर्घ्यपात्राणि सजातीयानि कार्याणि न विजातीयानि ।

तैजसाश्ममयमृत्त्रयेष्वेकद्रव्येष्विति आश्वलायनवचनात् ।

अत्र केचित्—

विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यसासनपूर्वकम् ।

पूरयेत् पात्रयुग्मन्तु स्थाप्य दर्भपवित्रके ॥

इति मत्स्यपुराणवचनदर्शनादर्थद्वयं दैवे निवेद्यमिति* ।

तदयुक्तम्—

यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवत् ।

इति विश्वपुराणवचनात्—

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने स्रपवित्रके ।

* स्र पुस्तके—लभेत च ।

† पुस्तके—दीर्घायुर्वाप्नुयात् सदा ।

‡ पुस्तके—दैवे नित्यम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च एकत्वावगमात् ।

सति बाधके श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभयेन वैभक्तिप्रसङ्गाया-
स्तन्त्रत्वात्तदनुरोधान्त्रपुराणोक्तमर्घ्यद्वयं पिष्टमातामहद्वैवहयस्य
तन्त्रताभावपक्षे वर्णनीयम् ।

अतएव मत्स्यपुराणे स्थाप्य दर्भपवित्रके इत्यनन्तरम्—

शन्नो देवीत्यपः कृत्वा यवोऽसीति यवान् क्षिपेत् ।

गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्यैत्यर्घ्यं सुसृजेत् ॥

अर्घ्यञ्च ताभ्यामुत्सृज्य पिष्टकार्थं समारभेत् ॥

इत्यनेन ताभ्यां द्वैवहयब्राह्मणाभ्यामित्युक्तम् ।

केचित्तु—

ब्राह्मणद्वयपक्षे अर्घ्यद्वयमतएव नान्दीमुखेऽप्यर्घ्यद्वयमिति
वदन्ति ।

पवित्रान्तर्हितेष्विति—

पवित्रमुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं पित्र्यं पवित्रं यत्र कुञ्चित् ॥

अत्र कुञ्चपदं विहितदण्डोपलक्षणम् ।

तेन काशादिपवित्रेऽपि “पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ” इति मन्त्रस्य
न बाधः समवेतार्थत्वात् ।

एवञ्च—दक्षिणः सपवित्रक इत्यनेन काशादिपवित्रधारण-
मपि सङ्गच्छते ।

अत्र मैत्रिणाः—

हीनि समन्वकच्छेदनमार्जनयोर्विधानात् आद्ये च तदप्राते-
स्तुष्टीं पवित्रस्थापनं कार्यमप्याहुः । तन्मन्दन्—

प्रादेशमात्रकरणे कथमिति प्रकाराकाहायां गोभिलहोम-
प्रकरणोपासप्रकार एव प्रहीतव्यः, अन्यथा आकाहायास्ताट-
स्यात् ।

यथा गोभिलः—

बर्हिषा प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते शोषधिमन्तर्धाय छिनत्ति
न नखेन “पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति, अथैतदग्निरनुमाष्टिं विष्णो-
र्मनसा पूते स्थ इति ।

किञ्च—पार्व्यञ्ज्याद्ये गरुडपुराणे व्यक्तमेवोक्तं यथा—

सायकुशपत्रद्वयं प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्या-
वित्यनेन कुशान्तरेण कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यभ्युक्ष्य
कुशान्तरेण त्रिद्वतं बद्ध्वा पात्रे पवित्रनिवेशनम् ।

ॐ शक्तो देवीरभौष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शंयोरभिस्त्रवन्तु नः ।

पात्रे जलदानम् ।

ॐ यवोऽसि यवयास्त्रहेषो यवया रातीः ।

यवदानम् ।

गन्धपुष्पदानं पात्रस्य पुष्पेण, पूजनं विष्णुहस्ते जलदानं

* अ ग पुष्पेण गन्धवत् ।

† अ पुष्पेण तादृक्स्वराद् ।

हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य ॐ या दिव्या आप इति पठित्वा
उत्सृज्य दद्यादिति ।

अन्नादेव वचनात् पवित्रस्य कुशान्तरेण द्विराष्टस्या बन्धनं
कार्यम् ।

देवपात्रे उत्तरार्धं पैत्रपात्रे दक्षिणार्धं ज्ञात्वा पवित्रं निवेश-
नीयम् ।

आपो भवन्तु पीतये इति यजुर्वेदिनां । सामगानान्तु शन्नो
भवन्तु पीतये इति पाठोऽवगन्तव्यः ।

अत्र विशेषदर्शनात् यवयारातीरित्थमेनेव मन्त्रेण यवदानं
श्रीदंतादिसंमन्त्रेष्वप्येवं लिखितम् ।

दिवे लेख्यादिमन्त्रशेषपाठसु विशेषादर्शनज्ञातोऽनिरुद्धमङ्ग-
लिखितो ज्ञेय एवेति ।

अर्घ्यपात्रस्य पुष्पेण पूजनं ब्राह्मणस्येति शेषः ।

ब्रह्मपुराणे—

ततो यन्प्रियवृक्षेत्यपात्रेषु च कुशेषु च ।

गृहीत्वापः पवित्राश्च शन्नो देवीर्जपन् क्षिपेत् ॥

विकिरित्तेषु च तिलान् मिलाऽसौति जपन् क्रमात् ॥

अक्षराः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपद्याथ शास्त्रवद्* ।

ततो बामेन हस्तेन गृहीत्वा च पृथक् पृथक् ॥

* च पृथक् शास्त्रवद् ।

† च पृथक् वचनात् पृथक् ।

पिष्टतोर्धेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना ।
 दत्तदर्भोदके हस्ते विप्राणाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 दद्यान्मन्त्रं जपञ्चापि या दिव्या आप इत्यपि ।
 असुकामुकगोचेतत् तुभ्यश्चापि तिलोदकम् ॥

कुशेषु कुशोपरिन्यस्तेषु यन्नियवृक्षपात्रेष्वित्यर्थः ।
 पात्रत्रयन्यासस्योपर्युपरिक्रमेण कार्यः ।
 तस्मात् श्रावेषु सर्वेषु हृष्टिमत्स्वितरेषु च ।
 मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्कृत्वाञ्च निर्वपेत् ॥

इति हृन्दोगपरिशिष्टे पिण्डानामुपर्युपरिक्रमेण दान-
 विधानादर्घ्यस्वापनस्यापि तथैव न्याय्यत्वात् ।

अत्र तिलोऽसीति जपन् क्रमादित्यभिधानादेकैकस्मिन्नप
 चासिञ्चति शत्रोदेवोति पारस्कारोक्तेश्च तिलोऽसीत्यस्य शत्रोदेवो-
 रित्यस्य च प्रत्यर्घ्यपात्रमावृत्तिः ।

या दिव्या इति मन्त्रं जपन् पृथक् पृथक् दद्यात् इत्यभि-
 धानादर्घ्यदानावृत्त्या मन्त्रस्याप्यावृत्तिः ।

तथा च पारस्कारः—

एकैकस्यैकैकेन ददाति यां दिव्यां आप इत्यसावेव तेऽर्घ्यं
 इति ।

ताः प्रपद्याथ शास्त्रवदिभ्यःनेन दर्भान्तरेणार्घ्यपात्राह्वान-
 महिन्द्रोऽयमर्घ्योऽस्वित्यभिलापस्तस्य दर्भोऽटनञ्च कर्त्तव्यमित्युप-

दिश्यते । सपिण्डीकरणप्रकारणे कुशान्तरिषार्धपात्रं पिधाया-
 छिद्रावधारणान्तं समाप्य तथैव पितुरपि समाप्य पित्वादीनां
 दर्भीष्ठाटनम् । वा आप इत्यर्थः चमसानर्घ्यपात्राणीत्यर्थः ।
 दत्तदर्भीदक इति अत्र दर्भपदं अर्घ्यपात्रस्यपवित्रपरं सपवित्रेषु
 हस्तेष्विति पारस्कारोक्तेः ।

अत्र पवित्रदाने पवित्रसहितपुण्यादिकमपि हस्ते देयं तुष्य-
 न्यायात् पूर्वोक्तगरुडपुराणाच्च ।

उदकान्तरन्तु पृथगैव हस्ते देयम् ।

असुकामुकगोत्रैतत्सुभ्यश्चापि तिलोदकम् ।

इत्यनेन तिलोदकदानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

तूर्णीं पृथमपो दत्त्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण च ॥

* [इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च । अत्र दैवे प्रागर्थं पैत्रे
 उत्तरार्थं कृत्वा ब्राह्मणहस्ते पवित्रं देयम् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।

कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्याच दीयते ॥]

इति छन्दोगपरिशिष्टे कराग्रे पवित्राग्रविधानात् ।

न च नान्दीमुख एव तदिति वाच्यम् ।

नैकैकस्याच दीयत इत्युपसंहारात् नान्दीमुखे ज्येष्ठोत्तर-
 कारत्वमेव प्रार्थनात् धिमेषो न तु कराग्राग्रपवित्रदानम् ।

अथ द्वाभ्याम् एव स्थायवादिरहितो विधिः ।

इति तदीयवचनान्तरात् पार्व्येऽपि प्रातस्वात् ।

अथ सपवित्रेषु हस्तेष्वित्यभिधाय—

असावेष तेषां इति पारस्करे जलपरत्वाप्राप्तेः ब्रह्मपुराणे
दत्तदर्भोदके हस्ते इत्युक्त्वा दद्यात्तिलोदकमित्यन्तेऽभिधानाच्च ।
सपिण्डीकरणार्थमित्यथे—

प्रेतविप्रस्य तु हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ।

इति ब्रह्मपुराणाच्च ।

अष्टाङ्गार्घ्यादौ गन्धपुष्पादीनां क्वचित् कस्यचिद्द्व्यभिचारात्
तज्जलस्य तु सर्वत्रैवान्वयादर्हणार्हद्रव्यसहितस्य जलस्यैवार्घ्य-
शब्दार्थत्वेन ब्राह्मणहस्तस्यपुष्पवित्रसहितस्यैव जलस्योक्तगः ।

यथाष्टाङ्गार्घ्याधिकारे ब्रह्मपुराणे—

जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतण्डुलसर्षपान् ।

कुशाग्राणि च पुष्याणि दत्त्वाचामेत्ततः स्वयम् ॥

भविष्ये—

भापः क्षीरं कुशाग्राणि दध्याज्यमधुतण्डुलाः ।

तिलाश्च सर्षपाश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः ॥

एतेन एष ते सतिलोदकोऽर्घ्यः स्वधेति कस्यचिदभिलापोऽयुक्त
एव अर्घ्यपदवाच्यस्योदकस्योदकसाहित्येनान्वयात् ।

वसुतसु—

उदकपूर्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नामं गृहीत्वा असा-
वेतसे तिलोदकं ये चात्र खेत्यादि गोभिस्तवचनात् गोभिस्तीयेनापि

असावेतत्तेऽर्धमित्युक्त्वाऽन्वयोभयदर्शनात् सामगानामितस्ते तिलो-
दकमर्धमित्यभेदनिर्देशेन प्रयोगः ।

यजुर्वेदिनाम्तु असावेधं तेऽर्घ्यं इति पारस्काररुद्रो याज्ञवल्की
चार्ष्यपदमात्रश्रुतेरेष तेऽर्घ्यः स्वधेत्येव प्रयोगो मन्तव्यः ।

केचित्तु—

या दिव्या आप इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिश्चिपेत् ।

इति याज्ञवल्कीवचनात् प्रथममभिलापं कृत्वा या दिव्ये-
त्वादि मन्त्रपाठानन्तरं ब्राह्मणहस्ते अर्घ्यजलप्रक्षेप इत्याहुः ।

तन्मन्त्रं—पारस्कारब्रह्मपुराणवचनविरोधाद्दिनिश्चिपेदित्यस्य
उक्त्यर्थं दद्यादित्यर्थात् ।

तथा च गोभिलीयः—

यन्नियवृत्तचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु एकैकस्मिन्नप आसि-
ञ्चति शन्नो देवीति, एकैकस्मिन् तिलानावपति तिलोऽसीति ।
सोवर्णराजतीक्ष्णरत्नमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु पत्रपुटेषु
वा एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु ॐ या दिव्या आप
इत्यसावेतत्तेऽर्घ्यमिति ।

अत्र एकैकस्मिन् तिलानावपति तिलोऽसीति प्रत्येकं मन्त्र-
विनियोगात् तिलोऽसीति मन्त्रे पितृन् लोकान् इति बहुवचनस्या-
समेवतार्थतया अदृष्टार्थत्वात् विज्ञतावेकोद्दिष्टे पितृन् लोकानिति
बहुवचनमेव प्रयोक्तव्यं नत्वेकवचनोद् इति ।

अप उपसृष्टश्च एवमेवेतरयोरित्यष्टकायां पारस्कारगोभिलीयी

प्रथमपात्रे संस्नवान् समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं निदधाति ।

संस्नवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या संस्नवपदेन पात्रसम्भावशिष्टजल-
मुच्यते शेषप्रतिपत्तेरपेक्षितत्वात् ।

तथा च पारस्कारः—

हुत्वा हुत्वा हुतीनां संस्नवान् प्रोक्षणीपात्रे समवनीयेत्यनेन
न्युवलम्नहविःशेषे संस्नवपदं प्रयुक्तवानिति ।*

प्रथमे पैठके पात्रे अत्र संस्नवानिति बहुवचनात् मातामहा-
दीनामपि संस्नवग्रहणं पिठपात्रे कार्यं अन्यथा पितामहप्रपिता-
महसंस्नवयोर्द्वित्वाद्बहुवचनमसङ्गतं स्यात् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

यस्मिंस्ते संस्नवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः ।

पिठपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विमान् विसर्जयेत् ॥

किञ्च—

षाठ्ठास्तात्र तिष्ठन्ति पितरः शीनकोऽब्रवीत् ।

इति शीनकवचनात्—

पिठभ्यः स्थानमसीति मन्त्रलिङ्गाच्च ऋट्संरक्षणमेव न्युञ्जी-
करणं कार्यं ।

तन्नाम्नेयादिपुरोडाशत्रितयाङ्गानां प्रयाजादीनां तन्नानुष्ठान-
वत् तन्नेषैव सज्जत् कृतेन न्युञ्जीकरणेन निष्पन्नम् मातामहा-
दीनामपि पिठशब्दवाच्यत्वेन न्युञ्जीकरणमन्त्रस्यापि तन्मत्व

आवाहनमन्त्रवदिति । एतेन मातामहादीनां पृथक् न्युञ्जीकरण-
पक्षो निरस्तः ।

अत्र केचित्—

न्युञ्जपात्रं निदधातीति विशेषाश्रवणात् केवलस्यैव पित्र-
पात्रस्य न्युञ्जीकरणमाहुः ।

तत्र—

दत्वार्थं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पित्रभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनादधःस्थितं पित्रपात्रं न्युञ्जं करोतीत्य-
न्यादधःपदेनोद्दिश्यितं पिधानपात्रमाक्षिप्यते, अन्यथाऽधःपद-
वैयर्थ्यात् ।

नचाधो भूमाविति केषाञ्चिद्वास्थानं युक्तं सकलकर्माधार-
तया वेद्याः प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यतादवस्थ्यात् ।

ततश्च केन पिधानमित्याकाङ्क्षायां प्रपितामहपात्रेण पिधाय
प्रतिष्ठापयतीति 'श्रीनकसूत्रात् प्रपितामहपात्रेण पिहितस्यैव
पित्रपात्रस्य न्युञ्जीकरणमिति ।

एवञ्च संस्त्रवजले पितृणामवस्थितत्वेन संस्त्रवग्रहणस्य दृष्टार्थता
भवति । अन्यथा अदृष्टार्थकल्पनागौरवप्रसङ्गः ।

यत्तु—

पैत्र्यकं प्रथमं पात्रं तत्र पैतामहं न्यञ्जेत् ।

प्रपितामहं ततो न्यस्य मोक्षरेण च चालयेत् ॥

इति यमवचनं तत्प्राख्यन्तरीयमिति केचित् ।

वैश्वानरसु यान्नवस्कारकचन—श्रीनकासूत्रयोर्विरोधात् पैतामह-
प्रपैतामहपदं संस्त्रवपरम् ।

न च स्ववाक्ये पात्रपदश्रवणात्सस्यैवान्वयो युक्त इति वाच्यम् ।

तत्र पैतामहं न्यसेदित्यत्र तत्रपदेनोक्तस्य पात्रस्य न्यासाधि-
करणतयोक्तेस्तत्कर्मकाङ्गायां प्रथमे पात्रे संस्त्रवान् समवनीयेति
पारस्कारवचनैकवाक्यतया पैतामहपदे संस्त्रवपरत्वस्यैव युक्तत्वा-
दन्यथान्युतिद्वयकल्पनापत्तेः ।

मत्स्यपुराणे—

वस्त्रोत्तरं गन्धपूर्वकं दद्यात् संस्त्रवमादितः ।

पिठपात्रे निधायथ न्युञ्जसुत्तरतो न्यसेत् ॥ •

गन्धपूर्वकं गन्धादिपञ्चकं वस्त्रान्तमित्यर्थः । आदितो
गन्धादिदानस्यादौ संस्त्रवं पिठपात्रे निधायेत्यन्वयः । अयमेव
पाठो मत्स्यपुराणे दृश्यते । अपिपालेनाप्येवं लिखितम् ।

श्रीदत्तादयसु—संस्त्रवणादि चेति पठित्वा आदिपदेनार्ध-
पात्रावशिष्टानां तिलपुष्पपवित्राणां ग्रहणमिति व्याख्याय
पवित्राणि पिठपात्रे स्थापयित्वा न्युञ्जं कार्यमित्याहुः ।

तन्महं—संस्त्रवणादौति पाठे, गन्धादिदानात् परं न्युञ्जी-
करणं पारस्कार-गोभिलीय-यान्नवस्कारादिविरुद्धं सर्वदेवीयाचार-
विरुद्धञ्च स्यात् ।

भवतु वा स पाठस्तथापि अर्धशेषप्रतिप्रस्थाकाङ्गायां संस्त्रववत्

पापसम्भावशिष्टानां मन्त्रपुण्यतिलानामेवादिशब्देन गृह्यं न तु पवित्रस्य, ब्रह्मपुराणे दत्तदर्शने [दत्ते हस्ते इत्यनेन

सपवित्रेषु हस्तेष्विति पारस्करादिवचनेन च पवित्रस्य ब्राह्मणहस्ते विनियुक्तत्वेन विशिष्टत्वाभावादिति कथं घटते किन्तु ब्राह्मणहस्तस्यपवित्राणि स्वधावाचनार्थं यथाक्रमं प्रथमेव स्थापनीयानीति ।

उत्तरे न्यसेदिति उत्तरस्थां दिशि चेति कल्पतरुः ।]

उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पाशं भविष्यति ।

महाभारते उत्तरशब्दस्य वामार्थत्वदर्शनात् ब्राह्मणानां वाम-पाशं इति हलायुधश्रीदत्तश्राद्धप्रदीपकाराः ।

† [उत्तरे न्यसेदित्याख्यातात् कर्तुः सन्निहितत्वेन तस्यैव वामपाशं सकरश्रीयब्राह्मणदक्षिणे इति श्रीशूलपादिः ॥ अनिरुद्धपारिजातयोरपि मतमेतच्च ।]

वस्तुतस्तु वचनाध्यायस्य उत्तरतो दुर्बलत्वात् हलायुधादि-मतमेव समीचीनम् ।

यथा गरुडपुराणम्—

ससंस्तवं पात्रं, गृहीत्वा ब्राह्मणवामपाशं दक्षिणायकुशो-परि पिबन्धः स्नानमसौत्वधोमुखपात्रस्थापनमिति ।

अतएव गरुडपुराणादक्षिणायकुशोपरि न्युज्जीकरणं कार्यम् । अस्य चालनोद्घाटनादिकं न कार्यम् ।

† क इत्यने [] चिह्नितार्थः पतितः ।

‡ क इत्यने [] चिह्नितार्थो नास्ति ।

यथा यज्ञः—

सृष्टसृष्टतमन्वत् नौतमुद्वाटितस्तथा ।

पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरस्तं शपन्ति च ॥

अथ गन्धादिदानम् ।

पारस्कारगोभिलीयौ—

गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानमिति ।

अत्र इन्द्रसमासात्साहित्यावगते र्गन्धादीनां पञ्चानां साहित्ये-
नैवोक्तं ।

किञ्च प्रदानमित्यनेन दानप्रकारैः सूच्यते सचेन्द्रदेवतदधि-
पयसोर्दानवस्तन्वतान्वायत्तस्य साहित्येन दानम् । एतेन प्रत्येक-
दानवादिनो निरस्ताः ।

एवञ्च कदाचित् कस्याप्यभावे यावन्ति विद्यन्ते तावतामेव
साहित्येन दानमिति ध्येयम् ।

यत्तु—

एष वो गन्ध इत्युक्त्वा गन्धान् दद्याद्यथाविधि ।

इदं वो पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि विनिवेदयेत् ॥

इदं वो माङ्गमित्युक्त्वा दद्यान्मांसं सुशोभनम् ।

अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदप्रती दहेत्ततः ॥

अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं ह्यर्घ्यं निवेदयेत् ॥

एतस्यो वासं इत्युक्त्वा दद्याद्वासीऽहृतं तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणम् । तदुत्सृष्टानां गन्धादीनां समर्पणपरम् ।

गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्याण्यृतुभवान्यपि ।

इत्यादि हृन्दीगपरिशिष्टसमानार्थम् ।

अतएव समर्पणे प्रत्येकनिवेदनात् पुष्यमाख्ययोः पृथगु-
पादानम् ।

अत्र व इति बहुवचनमनेकब्राह्मणापेक्षया ज्ञेयम् । आर्घ्य-
ब्राह्मणेन गन्धानुलेपनादि स्वयं कार्यम् ।

यथा शङ्कः—

उपवीती ततः कुर्यात् विप्रः आर्घ्येऽनुलेपनम् ।

नियुक्तञ्च शिखावर्जं मास्यं शिरसि धारयेत् ॥

वराहपुराणे—

उपवीतं कटी कृत्वा कुर्यान्मृद्गात्रलेपनम् ।

एकवासां यदश्रीयात् निराशाः पितरो गताः ॥

वायुपुराणे—

यज्ञोपवीतं यो दद्यादहृतं आर्घ्यकर्मणि ।

स तत् फलमवाप्नोति ब्रह्मदानस्य यत् फलम् ॥

लोक्ये श्रेष्ठतमं यस्यादात्मनश्चापि यत् प्रियम् ।

सर्वं पितॄणां दातव्यं तद्देवाश्चयमिच्छता ॥

एतच्च यज्ञोपवीतादिदानमावश्यकं पारस्करादिग्रन्थोक्तत्वात्
फलश्रवणाच्च ।

ॐ गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु संकल्पसिद्धिरस्तु ब्राह्मण-
वाचनमिति गन्धपुराणादेतदपि वाच्यम् ।

अथ गन्धः ।

विष्णुः—

चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्धनुलेपनायं दद्यात् ।

पद्मकं पद्मकाष्ठम् ।

ब्रह्मपुराणे—

श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनार्थं दद्याच्च यश्चान्यत् पितृवल्लभम् ॥

ब्राह्मे—

नियोजयेत् शुचीन् गन्धान् चन्दनागुरुकुङ्कुमान् ।

अथ पुष्पाणि ।

ब्रह्मपुराणे—

सिताः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्धानि क्लृप्तयः ॥

पद्मोत्पलानि चेति रत्नान्धेपीत्यर्थः, पृथग्गुणादानात् क्लृप्तयः

इत्यभिधानाच्च ।

विष्णुः—

सितानि च सुगन्धीनि कण्टकिजान्धपि दद्यात् रक्तान्धपि
जलजानि ।

पद्मपुराणे—

सितानि च सुगन्धीनि तथा कण्टकिजान्धपि ।
जलजान्धपि रक्तानि प्रशस्तानि सदैव हि ॥

यत्तु—

पद्म-विश्वार्क-धुसूर-पारिभद्र-करुषजाः ।
न देयाः पितृकार्येषु पयसाजाविकं तथा ॥
इति मत्स्यपुराणवचनं तत् स्थलपद्मविषयम् ।

ब्राह्मे—

जातो-घम्यक-कुन्दानि मल्लिकां तुलसीं तथा ।
• शिवन्तीं शतपत्राञ्च गन्धशेफालिकान्तथा ॥
कुञ्जकं तगरश्चैव तिलकञ्चापि केतकीं ।
यूथिकामतिमुक्तञ्च श्राद्धे देयानि भो द्विजाः ॥
कमलं पद्मकुमुदं कङ्कारञ्च नियोजयेत् ।
कमलं शतपत्रं, पद्मं रक्तपद्मम् ।

यत्तु—

जातीदर्यनमात्रेण निराग्राः पितरो गताः ।
इति वचनं तस्मीतजातीविषयम् ।

तथा कूर्मपुराणे—

आद्ये जात्यः प्रशस्ताः स्युर्भक्तिकाः श्वेतयूथिकाः ।

अक्षोद्भवानि सर्व्याणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥

श्वेतयूथिकेत्यनेन पीतयूथिका निषिध्यते, ॥

स्कन्दपुराणे—

तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ।

प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥

तुलसीनिषेधस्तु शाकत्वेनेति प्रागुक्तम् ।

वर्ज्यान्त्याह शङ्खः—

उद्यगन्धीन्द्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि रक्तवर्णानि यानि च ॥

ब्राह्मी—

जवादि कुसुमं भिण्टी रूपिका सकुरण्टिका ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि आह्वकर्मणि नित्यशः ॥

जवादि रक्तकुसुममित्यर्थः, रूपिका भर्कपुष्पं कुरण्टिका
पीतभिण्टी ।

तथा—

सर्वं पर्युषितं वर्ज्यं पत्रं पुष्पं जलं तथा ।

पवित्रं जाह्नवीतीयं पवित्रं तुलसीदलम् ॥

अथ धूपः ।

अथ ब्रह्मपुराणे—

चन्दनागुरुणी चीमे तथैवोशीरपद्मकम् ।
 तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृतात्तं युगपद्दहेत्* ॥
 घृतं न केवलं कुर्यात् कुष्ठं वा त्वणगुग्गुलुम् ।
 तुरुष्कं निष्कृतं त्वणगुग्गुलुः (१) प्रभेदः ।

ग्रहः—

धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधुष्कटम् ।

ब्राह्मणे—

गुग्गुलुं चन्दनञ्चैव श्रीवासमगुरुं तथा ।
 धूपानि पिष्टयोग्यानि ऋषिगुग्गुलुमेव च ॥
 श्रीवासः सरसद्रवः, ऋषिगुग्गुलुर्महिषाक्षसंज्ञकः ।

विश्वः—

जीवकं सर्व्वं धूपार्थं न दद्यात् ।
 जीवकं प्राण्यङ्गजं कस्तूरिकादि ।

अथ दीपः ।

ग्रहः—

घृतेन दीपो दातव्यस्त्रिलतैलीन वा पुनः ।
 अर्णाक्षिर्न प्रदातव्यं कार्पासमथवा नवम् ॥

दशां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहुतवस्त्रजाम् ।

आहुतञ्च नवास्त्रै इत्यमरकोषः ।

कालिकापुराणे—

घृतप्रदीपः प्रथमस्त्रिंशत्तैलौन्नवस्ततः ।

नेत्राङ्गादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्जितः ॥

सुशिश्रुः शब्दरहितो निर्धूपो नातिङ्गस्तकः ।

दक्षिणे दीपवृक्षस्यः प्रदीपः श्रीविद्वद्दयै ॥

वृक्षेषु दोषो दातव्यो नतु भूमौ कदाचन ॥

न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपस्त्रेहान् घृतादिकान् ।

कृत्वा मिश्रीकृतं स्त्रेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

अथ वस्त्राणि ।

ब्रह्मपुराणे—

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा वेदास्तर्पांसि च ।

तस्माद्वासांसि देयानि आद्यकाले विशेषतः ॥

अनङ्गलनं यद्वस्त्रं विभवे सति तद्युगम् ।

तैषियं क्षीमकार्पांसं दुकूलमहतन्तथा ॥

आह्वेषेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोति पुष्कलान् ।

कौषियं क्रिमिकोषोत्थं वसरादि क्षीमं शानम् ।

पञ्चतसुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

ईषधीतं नवं खेतं सदृशं यन्न भ्राजितम् ।
 अहतं तद्विजानीयात् पिष्टदेवतकर्माणि ॥
 रजकद्वारा यद्य धावितं किन्तु स्वयमेव धावितमित्यर्थः ।

षट्त्रिंशत्तमम्—

आविकेन तु वस्त्रेण मानवः आहमाचरेत् ।
 गयाआहससं प्रोक्तं पिष्टद्व्यो दत्तमन्नयम् ॥
 आविकं वै सदा वस्त्रं पवित्रं मुनिसत्तम ।
 पिष्टदेवमनुष्याणां क्रियायाश्च प्रशस्यते ॥
 धीताधीतं तथा दग्धं द्विस्रं वा रजकाहृतम् ।
 शुक्रासृक्सूत्रलितं वा तद्यपि परमं शुचि ॥
 अग्निराविकवस्त्रं च ब्राह्मणाश्च तथा कुशाः ।
 चतुर्षु न ह्यता दोषा ब्राह्मणा परमेष्ठिना ॥

निषिद्धवस्त्रमाह कालिकापुराणे—

निर्दृशं मलिनं जीर्णं तथा गात्रावलम्बितम् ।
 परकीयं अग्निदग्धं सूचीविष्टं तथाऽसितम् ॥
 उप्तकेशमधीतश्च श्लेष्मरक्तादिदूषितम् ।
 नीलीरक्तमाखुजग्धं देवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

न रक्तमुत्पन्नं वासी न नीलश्च प्रशस्यते ।
 मलात्तश्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

एवं गन्धादिकं दत्त्वा ब्राह्मणभोजनार्थं नीवारसूचीदिभि-
 र्मण्डलानि कुर्यात् ।

ब्राह्मपुराणे—

मण्डलानि च पार्थासि मैवारैर्दूर्षकीः शुभेः ।

गौरवृत्तिकया वापि प्रचीतिनाथ भक्षना ॥

प्रचीतेन प्रचीताग्निस्त्वन्धित्वर्थः असन्भवे वारिणापि कार्यम् ।

मण्डलान्तु ब्राह्मणभोजनार्थं चतुरस्रमेव ।

यथा देवलः—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चाङ्गचन्द्रकम् ।

कर्त्तव्यमानुपूर्वेषु ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

चकृत्वा मण्डलं वै तु मुञ्चतेऽधमयोनिः ।

तेषान्तु यच्चरन्नासि हरस्यदस्य तद्वलम् ॥

विष्णुपुराणे—

शुद्धयाद्वाङ्मनश्चारवर्जमसं ततोऽनले ।

मार्कण्डेयपुराणे—

धम्नो करिष्येऽनुष्नातः कुरुष्वेति ततो द्विजेः ।

शुद्धयाद्वाङ्मनश्चारवर्जमसं यथाविधि ॥

धम्ये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाङ्गितिः ।

सीमाय वै पित्रमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥

दुतावशिष्टं दद्यात् भाजनेषु द्विजघ्नाम् ।

अङ्गनश्चारित्पलक्षणं किन्तु दृततिलमात्रसहितमसं हीत-

व्यम् ।

यथा ब्राह्मी—

ततोऽघ्रात् समादाय सर्पिस्तिलसमन्वितम् ।

याज्ञवल्क्यः—

अग्नी करिष्ये आदाय पृच्छत्यन्नं घृतमुत्तम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वान्नी पितृयज्ञवत् * ॥

गोभिलः—

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नी करिष्यामीति ।

पारस्करः—

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नी करिष्य इति ।

कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवदुत्वेति ।

पृच्छति पितृब्राह्मणमिति शेषः । घृताक्तमन्नं गृहीत्वा
पितृब्राह्मणं पृच्छेत् ।

ॐ अग्नी करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते ।

इति गरुडपुराणवचनात् ।

सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति ।

इति पारस्करोक्तेश्च ।

प्रश्नस्तु करिष्यामीति सामगानां वाजसनेयिनास्तु करिष्ये
इति । गोभिलपारस्कराभ्यां तथैवोपदेशात् ।

अत्र च अङ्गावित्युत्तरार्द्धातोर्द्धवनार्थता सर्वेषां मुनीनां

* अ एतन्ने पितृयज्ञके ।

तदेव प्रयोगात् । यथा करिष्ये यतिष्ये इत्यर्थः स च यज्ञोऽर्थाहोम-
विषयक एवेति ।

एवञ्च पारस्करायुक्तप्रश्नः प्रधानाग्निहोमाभिप्रायेण, विप्र-
पाश्यादिहोमपक्षे त्वग्न्यधिकरणतावाधात् तस्य बाधः किन्त्वग्नी-
करणं करिष्य इत्येव प्रश्नः ।

आमन्नाद्यं यदा कुर्याद्विधिः श्राद्धदः सुतः ।

हस्तेऽग्नीकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

इति व्यासवचने—

अग्नीकरणशेषन्तु पित्रे तु प्रतिपादयेत् ।

इति यमवचने कृत्वा अग्नीकरणपदस्य श्राद्धाङ्गहोमे दर्श-
नात् † श्रोतसानिरुहाभ्यामग्नीकरणं करिष्य इति लिखितम् ।

आधुनिकासु—

पारस्करादिषु अग्नावित्यत्राग्नीकरणहोमलक्षणा ततश्च
जलादिहोमपक्षेऽप्यग्नी करिष्ये इति पारस्करायुक्तप्रश्न एवेत्याहुः ।
तन्न—लक्षणायां प्रमाणाभावात् ।

किञ्चान्निपद एव लक्षणा वाच्या नतु सप्तम्यां सुप्विभक्तौ
लक्षणा इति सिद्धान्तविरोधात् ततश्च सप्तम्यान्वितेन होमिनेन
क्रियान्वयोऽनुपपन्न एवेति ।

अग्न्यभावे साम्नेर्ब्राह्मणपाणिर्मुख्यः प्रतिनिधिस्तदभावे
जलादिः ।

* स पुस्तके त्वग्न्याधिकरणता ।

† स पुस्तके होमदर्शनात् ।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाषाद्विधीयपाकवेत् ।

इति मनुवचने एवकारात् ।

मन्त्रपुराणेऽपि —

अन्यभावे तु विप्रस्य पाषावथ जलेऽपि वा ।

अजकार्णेऽथकार्णे वा गोष्ठे वापि शिवान्तिके ॥

इत्यत्राथेत्यनेन विप्रपाष्यभावे जलादिविधानात् निरग्नेस्तु
ब्राह्मणपाषिर्मुख्यकल्पो जलादिः * प्रतिनिधिः ।

यथा हृन्दोगपरिशिष्टम् —

• पित्ते यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाषावनग्निमान् ।

इति साम्नेरध्यामन्नाद्ये विप्रपाषावेवाग्नीकरणम् । आस-
त्राद्यं यदा कुर्व्यादिति प्रागुक्तव्यासवचनात् ।

अन्यथा निरग्नेः सर्वदेव प्राप्तत्वादामन्नाद्यविशेषविधानम-
सङ्गतं स्यादिति ।

पक्वनामेन वा येन आद्यं क्षियति तज्जातीयेनैव द्रव्येण पिण्ड-
मग्नीकरणञ्च कार्यं न तु विजातीयेन —

यत् प्रकुर्व्यात्तु विप्रेभ्यः शृतं वा यद्दि वा ऽशृतम् ।

तेनाग्नीकरणं कुर्व्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

इति व्यासवचनात् ।

पारस्करे—पिण्डपिष्टयन्त्रवद्भुत्वा इत्यनेन प्राचीनावीती

दक्षिणांस्तु ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पिबमते
स्वाहा इत्याहुतिद्वयं शुभ्रयादित्यतिदिष्टमित्यध्वर्यूषाम् ।

सामगानान्तु चतं समादाय मेक्षणेनीपघातं शुभ्रयात्
स्वाहा सोमाय पिबमते इति पूर्वां स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय
इत्युत्तरामित्यन्वष्टकाश्राद्धे गोभिलवचनात्—

स्वाहादिमन्त्रद्वयेनाहुतिद्वयं । तत्रापि स्वाहान्ते आहुतिं
प्रक्षिप्य पञ्चाशन्नशेषः पठनीयः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

स्वाहा कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चापि शुभ्रयाहविः ।

स्वाहाकारेण हुत्वाग्नी मन्त्रशेषं समापयेत् ।

नोहुत्वाहोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ॥

द्वितीयाहुतिमन्त्रादौ प्रणवं नोच्चारयेदित्यर्थः ।

यच्च—

आहुतिचितयं दद्यात् सोमायान्नेर्यमाय च ।

इति ब्रह्मपुराणं तच्छास्त्रिविशेषव्यवस्थापितम् । अथच
होमो यन्नोपवीतिना प्राचीनावीतिना वा कार्यः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

अन्नो कव्यहोमस्य कर्त्तव्य उपवीतिना ।

प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो शुद्धोतीति श्रुतिश्रुतेः ॥

अथसव्येन वा कार्यां दक्षिणाभिसुखेन तु ।

निरूप्य हविरन्वक्षौ अन्वक्षौ नहि-द्भयते ॥

यतः पितृगृहेण हविर्निर्वापणं कृत्वा देवीगृहेण न ऋयते
होमनिर्वापयोः सामान्योद्देश्यत्वात् अन्यथा निर्वापस्तु होमार्थ-
त्वानुपपत्तेः ।

यत्तु—अग्नीकरणमुक्त्वा अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन
कृत्यमिति गोभिलोक्तम् ।

तत् पूर्वमग्नीकरणे नियमाभावाद्यं स एव सूत्रस्वरसंसिद्धो
नियमाभावो व्यक्तोक्ततः परिशिष्टकृतेति ।

अथ च विकस्यो गोभिलीयानामेव एकेनैव मुनिना परिशिष्ट-
कृता द्वयोरेव स्वहस्तित्वात् । अन्येषाम् तु स्वगृह्योक्तविशेष एव
यथायथं मन्तव्यः ।

अतएव मत्स्यपुराणम्—

स्वगृह्योक्तेन विधिना अग्नी कुर्यादतः परम् ।

वाजसनेयिनां पारस्करे ऋण्डपिढ्यन्नातिदेशात् प्राचीना-
वीतित्वं दक्षिणामुखत्वञ्च नियतम् ।

तैत्तिरीयशाखायां तु आपस्तम्बः—

अथ पुनरुपवीती दक्षिणं जान्वायम्य मेक्षणेनावदाय दक्षि-
णाम्नी जुहोति ।

वैजवापयगृह्यम्—

यज्ञोपवीतीत्यग्नी करवाणीत्यामन्त्राग्नीकरणम् ।

बहुचविषये शौनकाः—

प्राचीनावीती समाधाय मेक्षणेनावदाय जुहुयादिति यथा-
यथमूह्यम् ।

कल्पतश्चकारेषापि शास्त्रिभेदव्यवस्थितविकल्प इत्युक्तम् ।

भोजनपात्राणां विष्णुः—

तैजसानि पात्राणि विशेषतो राजतानि ।

मनुः—

राजतैर्भाजनैरेवमथवा रजतान्वितैः ।

चायैपि अथवा दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥

दैवे तु रजतं निषिद्धं पूर्वोक्तमख्यपुराणवचनात् ।

बृहश्रुतातपः—

पात्रे तु सन्मये ऋतु आद्ये भोजयते पितृन् ।

तत्र दाता पुरोधस्य भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

तत्र च मनुः—

न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥

* [वर्जयेदित्यनुवृत्तौ शैथिल्यैः—

लोहानां शीषकायसानि पाषाणहीनपात्राणि भग्नपात्राणि च ।

लोहानां तैजसानाञ्च मध्य इत्यर्थः ।

पाषाणविधिसर्वपात्रे मन्तव्यः, हीनमतिदुष्टं,] भग्नवर्जनञ्च शीवर्षादिव्यतिरिक्तम् ।

सुवर्ण-रूप्य-तान्द्राग्न-ग्रह-स्वाटिक-सुकायः ।

भिक्षान्यपि हि योष्यन्ति प्रिष्टदैवतकर्षणि ॥

* च इत्येके [] चिह्नितान्ते नोति ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

कदलीदलस्य चापि वर्जयित्वाग्रवज्जरीम् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनादस्फुटिता कदलीमञ्जरी निषिद्धा ।

कास्यपात्रन्तु कुत्रापि न निषिद्धमिति तत्रापि श्राद्धं कार्य-
मिति श्रदेहस्तः ।

परिवेषणपात्राण्यपि भोजनपात्रतुल्यानि विहित—निषि-
द्धानि ज्ञेयानि ।

भविष्ये—

शायसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।

भोक्ता विष्टाशनं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

पारस्कारगोभिलियौ—

हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति—

पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतंऽमृतं
शुद्धोमि स्वाहेति ।

अत्र सामान्योपदेशात् देवादिक्रमेण हुतशेषं देयम् ।

तथा यमः—

अग्नीकरणशेषम् पितृ तु प्रतिपादयेत् ।

प्रतिपाद्य पितृणाम् न दद्याद्देविके ॥

अत्र न दद्याद्देविक इत्यनेनैव निषेधसिद्धी यत् प्रति-
पाद्य पितृणामित्युक्तं, तत् मित्रादिक्रमेण दानं निषिध्य देवादि-
क्रमेण दानं बोधयति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् तेन देवपात्रेऽपि
हुतशेषं देयम् ।

केचित्सु—

पित्रे तु पित्रपक्ष एव न तु देवे तत्र हेतुमाह होमिन
पित्रभ्यः प्रतिपाद्य देवेन दीयते यत इति व्याचक्षते ।

तन्मन्त्रं—न दद्यादिति विध्यनुपपत्तेः, वक्ष्यमाणगण्डपुराण-
वचने देवपक्षे पात्रालम्बनविधानान्ध्यानुपपत्तेश्च पित्रेऽपीति पात्रे
निर्विवाद एवार्थः ।

तत्र पित्रपदेन मातामहादीनामपि ग्रहणम् ।

विप्रपात्रौ होमपक्षे तत्पात्रे हुतशेषं न देयम् ।

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पात्रावनग्निमान् ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूर्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

इति ऋग्वेदपरिशिष्टे अन्वेषामित्यनेन व्याहृतेः, ततश्च
तस्मिन् पात्रे हुतशेषदानाभावात् पात्रालम्बनबाधोऽपीति
ध्येयम् ।

अग्न्यादिहोमपत्रे तु—सर्वपात्रेष्वेव हुतशेषदानं पित्रार्थं च
किञ्चिदवशेषयेत् ।

यमः—

अग्नीकरणशेषन्तु पित्रार्थंमवशेषयेत् ।

हारीतः—

हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदात् पित्रार्थं पात्रेषु प्रदायेत्यर्थः ।

गारुडे—

हुतावशिष्टस्वार्थं पित्रार्थं स्वपक्षेऽप्यग्नेर्गर्भं पात्रेषु निक्षिपेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
 यथालाभोषपक्षेषु रीत्येषु च विशेषतः ॥
 दत्त्वात्नं पृथिवी पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।
 क्तत्वेदं विष्णुरित्यग्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

दत्त्वात्नं सर्व्वमन्नं परिवेष्येत्यर्थः । अत्रान्नं दत्त्वा इति ज्ञा-
 श्रवणात् परिवेषणानन्तरमेव पात्रालम्बनम् ।

न च ब्राह्मणमुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमीति मन्त्रस्थहुतशेष-
 वाचकामृतपदलिङ्गात् हुतशेषदानानन्तर्य्यं युक्तमिति वाच्यम् ॥
 दत्तहुतशेषस्यान्नादिपरिवेषणेनासञ्जातबाधत्वात् मन्त्रस्या
 समेतार्थत्वाभावात् ।

न च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालम्ब्य जपतीति पारस्कारविरोध
 इति वाच्यम् ।

हुतशेषदान-पात्रालम्बनयोर्वैदिकयोरिव द्वयोरानन्तर्य्यं ज्ञा-
 प्रत्ययो बोधयति तच्चार्थबललभ्येन परिवेषणेन न विहन्यते ।

अन्यथा हस्तचालनादिनाप्यानन्तर्य्यबाधप्रसङ्गः, किन्त्वान-
 नन्तर्य्येण वैदिकक्रियान्तरव्यवधानमेव व्यवच्छिद्यते ।

किञ्च ब्राह्मणेऽपि परिवेषणानन्तरं पात्रालम्बनमुक्तम् ।

यथा—

हुतावशिष्टमन्नन्तु पितृपात्रेषु विक्षिपेत् ।
 ततोऽन्नं षड्भुसं ज्वातु ददौ पायसपूर्व्वकम् ॥

प्रत्यपमेकदा खिन्नमपर्युषितसुत्तमम् ।

मन्त्रितं पृथिवीत्वेवं मधुवातेत्यृचं जगौ ॥

तथा गारुडे—

दैवपात्रे सर्व्यमन्नादि निधाय तत्र भूमिसंलग्नं कुशं दत्वा
अधोमुख्याभ्यां पाणिभ्यां पात्रं गृहीत्वा ॐ पृथिवी ते पात्रमिति
पात्रमभिमन्त्रयति ।

* [ततः सव्यञ्जनं सद्युतमन्नं पित्रादिपात्रेषु निधाय तत्र
भूमिसंलग्नं कुशं दत्वा उत्तानपाणिभ्यां पात्रं गृहीत्वा—

ॐ पृथिवी ते पात्रमित्यभिमन्त्रणमिति ।]

यत्तु—

भाजनालम्बनं कृत्वा दत्वा चात्रं यथाविधि ।

यथासुखं जुषध्वं भो इति वाच्यमनिष्टुरम् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणेऽन्नं दत्त्वेत्युक्तम् । तदन्नोत्सर्गपरम् ।
अतएव यथासुखं जुषध्वमित्युक्तम् ।

ततश्च कल्पतरुश्चोदत्तादिविरुद्धं पित्रदयितालिखितं पात्रा-
लम्बनानन्तरं परिवेषणं प्रमादकृतमेव ।

गारुडे—

भूमिसंलग्नं कुशं दत्त्वेत्यनेन पात्रब्राह्मणयोश्च स्पर्शनं कुशेन
कार्यं ततश्च वामहस्तावाह्ये दक्षिणहस्ते निधाय दैवपात्रस्था-

धीमुख्याभ्यां हस्ताभ्यां पितृपात्रस्य तूत्तानहस्ताभ्यामासंभजनं
कार्यम् ।

दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिसुखमेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्माणः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे भूम्यालम्बने तथैव दर्शनात् न्यञ्च-
कर्माणो भूम्यालम्बनस्यैत्यर्थः ।

परिवेषणमाह मनुः—

पाणिभ्यास्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

उभयोर्हस्तयोर्युक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत्पुरतो विद्वान् भूमावेव समाहितः ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

उपनीय तु तत्सर्व्वं शनकैः सुसमाहितः ॥

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्व्वान् प्रचोदयन् ।

यद्यद्गोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः * ॥

अन्नस्य वर्द्धितमन्नेन पूरितमित्यर्थः करणे पृस्तृप्तार्थयोरिति
करणे षष्ठी विशेष्यन्तु इतशेषसहितं भोजनपात्रं विप्रान्तिके
पूर्व्वज्ञातचतुरस्रमण्डलोपरि स्वयं क्षिपेत् स्थापयेत् । उभयो-

ईश्वर्योर्युक्तमेकहस्तेन दत्तमित्यर्थः । गुणान् अप्रधानान् भोजने
ऽन्नस्य प्राधान्यात् । भूमावेवेति भोजनपात्रोपरीत्यर्थः । एतेन
व्यञ्जनादौनि पात्रान्तरे कृत्वा अन्नसमीपे स्थापनीयानीत्यायातम् ।
भक्ष्यं शक्नुलादि भोक्ष्यं पायसादि ।

पूर्वोक्तपरिवेषणस्य परिपाटीमाह उपनीयेति—

ग्रन्थैः क्रमेण समाहितसाधनो गुणान् सर्वान्

इदं मधुरमिदमम्लमित्यादि रसान् प्रचोदयन् उपदिश्यन्
स्वयं परिवेषणासम्भवे पत्नीपुत्रादिद्वारा परिवेषयेत् ।

दारिद्र्योपहृता दीना न कार्य्याः परिवेषकाः ।

इति ब्रह्मपुराणनिषेधात् ।

तथा यमः—

ब्राह्मणार्थं ददच्छूद्रः शूद्रानं ब्राह्मणो ददत् ।

तयोरन्नमभोज्यन्तु भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

ददत् उपनयन्नित्यर्थः ।

वशिष्ठः—

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च क्लिष्विषम् ॥

तस्मादन्तरितं देयं पात्रेण च तृणेन च ।

नोपतिष्ठन्ते दातारं फलेन न योजयन्तीत्यर्थः ।

देवलः—

माश्लिकं फाणितं शाकं गौरसं लवणं प्लुतम् ।

हस्तदत्तानि भुङ्क्ता च दत्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

पङ्क्त्यां चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनम् ।
 न पङ्क्त्यां विषमं कुर्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥
 न याचेत् भोजित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादन्नोपधनोऽस्वरः ।
 यद्यदिष्टतमं लोके तत्तत्कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

कार्ष्णीजिनिः—

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तत्तद्दद्यादमक्षरः ।

शङ्खः—

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः अद्भया विनिवेदयेत् ।
 अन्यन्न फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥

महाभारते—

अमृताय च यहत्तं यच्च अद्वाविवर्जितम् ।
 सर्व्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥

हरनधर्म्ये—

तिलैर्विरहितं आह्वं कृतं श्लोषवशेन यत् ।
 यातुधनयः पिशाचश्च विप्रलुम्बन्ति तद्भविः ॥

कूर्मपुराणे—

घृतेन भोजयेद्दिप्रं घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।
 तथा घृतं देयं यथा-भूमौ स्त्रवतीत्सर्षः ।

तथा—

स्वतस्तु स्नीत भापन्नं न हस्तीनीभृजैर्दृतम् ।
उभावपि हि वर्धेतां दाता भोक्ता न संशयः ॥

मनुः—

नास्त्रमापातयेज्जातुं न कुप्येन्नादृतं वदेत् ।
न^१ पादेन स्पृशेदन्नं नचैवमवधूनयेत् * ॥
अन्नं शोकाशु नावधूनयेत् न कम्पयेदिति कश्चित् ।

अन्ये तु—

वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि आह्निककर्मणि ।
इति ब्रह्मपुराणवचनादवधूननमुपरिवस्त्रबीजनमित्याहुः ।

देवलः—

अशूषि पातयेन्नैव न जख्येन्न हृषेन्मिथः ।
न विश्वमेन्न च क्रुध्येन्नोद्विजेन्नाश्रयेत् कश्चित् ॥
प्राप्तेऽपि कारणे आह्वे नैव कोपं † प्रकाशयेत् ।

नृश्रयेत् नावलम्बेत् कारणे श्लोभस्येत्यर्थः ।

एवं परिवेषणं कृत्वा उक्तविधिना पात्रालम्भनं विधाय इदं
विष्णुरिति द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेदित्युक्तं याज्ञवल्क्ये ।

ब्रह्मपुराणे—

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् बुधः ।
कृष्ण कव्यमिदं रक्त मदीयमिति कीर्त्तयेत् ॥

* सूत्रपुराणे नचैतदवधूनयेत् ।

† च पुराणे श्लोभम् ।

पारस्कारः—

वैष्णव्यर्था यजुषा चाङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगाद्य अपहता इति तिलान्
विकीर्य उष्णमन्त्रं स्त्रिष्टं दद्यात् ।

इदं विष्णुरिति वैष्णवी ऋक् ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्विति वैष्णवं
यजुः ।

वा शब्दः समुच्चयार्थो न विकल्पार्थः ।

गोमिले वैष्णव्यर्था यजुषा चाङ्गुष्ठमन्त्रेऽवदायेति चकार-
करणात् ।

तथा देवे—

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले ।

ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्व ।

इति भस्मस्योपरि अधोमुखद्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् । अपहता
इति यवविकारणम् ।

एवं पैत्रे—

इदं विष्णुरिति विष्णो कव्यं रक्षस्विति भस्मोपरि उत्तानं
द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ।

अपहतेति तिलविकारणम् ।

इति गरुडपुराणेषुपि समुच्चयावगमाच्च त्रीदस्तादिभिरपि
समुच्चयेन लिखितम् ।

एतेन—

कालेऽं विष्णुरित्युक्ते द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ।

इति याज्ञवल्करवचनं वैष्णवमन्त्रद्वयोपलक्षणं न तु तन्मात्र-
परं श्रुतिद्वयकल्पनागोरवात् वाक्यभेदाच्च ।

अथ *पितृहविषः कथ्यपदवाक्यत्वात् मन्त्रे हव्यपदस्थानि
कथ्यपदोहः कार्यः “मन्त्रोद्देश यथान्धायमिति वचनात्” गारुडे
तथा दर्शनाच्च ।

अत्र तिलान् विकीर्ष्येति पितृपेषया मन्त्रार्थः ।
विकारणमेव मन्त्रोऽप्यपहता इत्येव पूर्वोक्तगुरुपुराणात् ।

यत्तु—

ततो मधुष्टतास्तन्तु सोष्णमसं तिलान्वितम् ।

मृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत् पुनः ॥

एतद्वोऽन्नमिति ह्युक्त्वा विखेदेवांसं संयजेत् ।

इति ब्रह्मपुराणे देवपात्रं तिलान्वितमुक्तं तत् शास्त्रन्तरीय-
मिति आहचिन्तामणिमतम् ।

वसुतसु गरुडपुराणादौ यवविकारणस्यैव नियमात् तिल-
संस्कारतोपकरणान्वितमित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

यद्दाति तिलोन्मिश्रान् गुडान् वा आसकर्मणि ।

मधु वा मधुमिश्रं वा अन्नयं सर्व्वमेव तत् ॥

स्त्रिंशं भोजनमिष्टं दद्यादुत्सृजेदित्यर्थः । ब्राह्मणाभावे स्नाहुड-
निवेशनमपि कार्यमिति प्रागेव विद्वत्तम् ।

आङ्गिकाण्डे पैठीनसिः—

इदं हविरित्येवं साङ्गुष्ठमन्यविधं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

साङ्गुष्ठं निवेशितद्विजाङ्गुष्ठं अन्यविधमन्यप्रकारं पायसादिरूपं सर्वमिदं हविरित्येवं क्रमेण इदं हविरिदं परमान्नमिदं व्यञ्जनमिमा आप इत्यादिप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो दर्शयित्वा दद्यात् । यथाविधिवाक्येन उत्सृजेदित्यर्थः ।

तथा मनुः—

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।

पाश्चात्यासु—

‘सर्वेष्वेव द्रव्येषु इदं हविरित्येवं क्रमेण दर्शयन् मन्त्रेणाङ्गुष्ठनिवेशनं कारयित्वा दद्यादित्याहुः ।

यस्तु श्रीदत्तेन—ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्विति मन्त्रद्वयं पठित्वा द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा इदमन्नमित्यन्ने इमा आप इत्यसु इदं हविरिति हविषि निवेशयेदित्यन्नजलघृतेषु त्रिषु अङ्गुष्ठनिवेशनमुक्तम् । तत् प्रमाणशून्यमेव ।

यस्तु—

पिट्टभ्यश्च कृतो दद्यादन्नमामन्त्रणेन च ।

अमुकामुकगोत्रैतस्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥

तिलमिश्रं च पानीयं सकुशं तेषु चायतः ।

विकिरित् पिट्टभ्यस्तेभ्यो जपन्नपहता इति ॥

ब्रह्मपुराणे ‘सतिलपानीयदानमुक्तं तन्नावश्यकं पिट्टहत्यानां

प्रीतिफलकत्वात् ।

याज्ञवल्करः—

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्रृचम् ।

जम्बा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं प्रणवाद्यन्तामिति ज्ञेयम् ।

ॐकारं पूर्वमुच्चार्यं भूर्भुवःस्वस्ततःपरम् ।

गायत्री प्रणवश्चान्ते जप्ये ह्येवमुदाहृता ॥

इति योगियाज्ञवल्कावचनात् ।

मधुवाता इति त्रृचमित्यत्र मधुमध्विति त्रिर्जपोऽपि
मन्तव्यः ।

गरुडपुराणवचनैकवाक्यतावशात् यथान्नोत्सर्गानन्तरं तत्रैव
गायत्रीं मधुवाता इति मधु मधु मध्विति च त्रिर्जपित्वा यथायद्यं
वाग्यता जुषध्वमिति ब्रूयादिति ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे—

मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्रानन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥

इति पार्व्ये गायत्रानन्तरं मधुवातेति मधुदानमन्त्रसहितो
मध्विति यस्त्रिर्जपः स एव मधुवातेति मधुदानमन्त्रवर्जितो
नान्दीमुखेऽभ्यनुज्ञायत इति ।

यथा मिताक्षरालिखितषट्त्रिंशद्वचनञ्च—

गायत्रीं त्रिः सक्रहापि जपेद्गाहृतिपूर्विकाम् ।

मधुवातेति त्रृचं मध्वित्येव त्रिकम् ।

तथा अयञ्च मधुवातासहितो मध्विति निर्जपोऽन्ने मध्वभि-
घारणसहितः कार्यः ।

यथा यमः—

अन्नं मधुमयं कृत्वा मधुमन्नाभिमन्त्रितम् ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् ॥

तत् सर्व्वमच्छिद्रमस्त्रित्युक्त्वा यज्ञेन भोजयेत् ॥

मधुनो दानमन्त्रेण मधुवातेत्यनेनाभिमन्त्रितं यथा स्वात्
तथा मधुमयं कृत्वेत्यर्थः ।

यद्यपि मधुवाता इति जघ्ना यथासुखं वाच्यमिति याज्ञवल्कर-
निर्देशस्तथापि यमेन अन्नं मधुमयं कृत्वा अन्नहीनमित्यादि-
निर्देशात् मधुदानानन्तरमच्छिद्रम् प्रतीयते दानसमाप्ताविवा-
च्छिद्रस्योचितत्वाच्च ।

यज्ञेन भोजयेदिति यमेन यदुक्तं तच्च विधिमाह याज्ञवल्कर
यथासुखं वाच्यमिति ।

यथासुखमिति क्रियाविशेषणं तच्च पूर्व्वोक्तगरुडपुराणादि-
वचनेकवाक्यतया जुषध्वमिति क्रियामपेक्षते ।

तथाच मार्कण्डेये—

यथासुखं जुषध्वं भो इति वाच्यमनिष्टुरम् ।

भुञ्जीरञ्च ततस्तेऽपि तच्चिन्ता मीनिनः सुखम् ॥

अत्र मीनिन इत्यभिधानात् गरुडपुराणि वाच्यता इति
विशेषोपादानाच्च तदपि वाच्यं एकत्राज्ञापके तु जुषस्त्वेषक-
वचनोहः कार्यः ।

अथ

तत्प्रेऽचं सृष्टमत्यर्थमभीष्टमसिंस्कृतम् ।

दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्टुरम् ॥

इति विश्वपुराणादिच्छात इत्यनेन सह यथासुखमित्यस्य
विकल्पो मन्तव्यः ।

एतेन यथासुखं वाच्यताः स्वदतेति केषाञ्चित् स्वकल्पितं
लिखनमशुद्धमेव स्वदधातीरात्मनेपदित्वेन स्वदतेत्यस्यासाधुत्वाच्च ।

ततश्च—

तेभ्यो दद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति ।

ब्रह्मपुराणवचनात् भोजनप्राक्क्षण एव भवन्तः प्राशयन्त्व-
त्युक्त्वाऽपोशानजलं ब्राह्मणेभ्यो यथाक्रमं दद्यात् ।

अथञ्च क्रमो वाजसनेयिनामेव सामगानाम्-अन्नोत्सर्गात् पूर्व्यं
सव्याह्वृतिगायत्रीं जप्त्वा मधुवातेति त्रिकेण चासं मधुमयं
कृत्वाऽन्नोत्सर्गः । ततश्चान्नीनं क्रियाहीनमित्यादिनाच्छिद्रभव-
धार्थ्यं यथासुखं वाच्यता जुषध्वमित्युक्त्वा भवन्तः प्राशयन्तु इत्युक्त्वा-
ऽपोशानजलदानमिति क्रमोऽवगन्तव्यः ।

न च वाजसनेयितुष्य एव सामगानांमपि क्रमो विशेषे
प्रमाणाभावात् इत्यादि चाधुनिकोक्तमुपादेयं गोभिलवचन-
विरोधात् ।

यथा गोभिलः—

वैश्वानर्या यजुषा चाङ्गुष्ठमन्त्रेऽवदाय अपहृता इति तिस्रान्

विकीर्यं स्त्रिष्टसुष्णमन्नं दद्यात् सकृत् सकृदपो दत्त्वा गायत्रीञ्च
जपित्वा अन्नसु जपेद्दद्याद्द्विपूर्विकां सावित्रीं पितृणां च संहितां
मधुच्छन्दसीञ्च स्वर्गलोके महीयते दत्तं चाक्षयं भवतीति ।

अत्र गायत्रीञ्चेति चकारान्मधुवाता मध्विति त्रिकञ्च गृह्यते ।
परिशिष्टे—

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्रानन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥

इति गायत्रीजपानन्तरं मधुवाता मध्विति त्रिकेण मधु-
दानावगमात् ।

अत्र सकृत्सकृदपो दत्त्वा गायत्रीञ्च जपित्वा उष्णमन्नं दद्या
दित्यभिसम्बन्धात् अन्नोत्सर्गात् प्रागेव गायत्रीजपः समन्त्रक-
मधुदानञ्च विधीयते ।

न च गायत्रीञ्च जपित्वेत्यस्य अन्नसु जपेत् व्याहृतिपूर्विकां
सावित्रीमिति परिणाभिसम्बन्ध, इति वाच्यम् ।

अन्नत्स्त्रिंशत्यनेनैवानन्तर्यप्राप्तौ जपित्वेति ज्ञावैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
भावसप्तम्या पृथक्वाक्यताप्रतीतिश्च ।

ततो मधुघृताक्तन्तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् ।

इति ब्रह्मपुराणमपि सङ्गच्छते ।

अतो गोभिलसूत्रविच्छेदमनाकलय्याधुनिकेन गौडमैथिल-
संग्रहकारानिरुद्धश्रीदत्तादीनां विरुद्धं भट्टभाष्यादीनामसम्मत-
सोक्तं हेयमेव ।

अथ भोजनविधिः ।

मनुः—

यद्दृष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्द्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥
 चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।
 रजस्वला च षण्डश्च नेत्रैरन्नश्रुतो द्विजान् ॥
 योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कीपि वा पुनः ।
 प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥
 प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते स नाप्याययते पितॄन् ॥

वायुपुराणे—

न तदश्रन्ति पितरो यत्प्रशब्दं समश्रुते ।

शङ्खलिखितौ—

ब्राह्मणा गुणदोषौ न वदेयुर्न चान्योन्यं प्रशंसियुर्न च
 गर्हयेयुरन्नपानं प्रभूतमिति न ब्रूयुः ।

नारदीये—

पाकादि न प्रशंसेरन् वाग्यंता धृतभाजनाः ।

यदि पात्रं त्यजिद्यस्तु ब्राह्मणः आह्नभोजनः ॥

आह्नहस्ता स विज्ञेयो नरकायोपपद्यते ॥

भाजनधारणं पात्रस्पर्शनं कुशिनैवेति 'गरुडपुराणवचने
 पागुक्तम् ।

मनुः—

न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा घृष्टान् हविर्गुणात् ।

यावदुष्मां भवत्यन्ने यावदश्नन्ति वाग्यताः ।

तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ।

वाग्यतत्वेनैव प्राप्तौ हविर्गुणोक्तिनिषेधो हस्तसंज्ञादिनाभि-

धानविषयः * ।

तथा च यमः—

यत्तु भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यच्च तैलाभिघारितम् ।

रजस्वलाभिर्दृष्टं यत्तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

तैलाभिघारितनिषेधः सार्षपादितैलविषयः ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवम् ।

सैन्धवं सागरोत्थञ्च लवणं सारसस्तथा † ।

इति ब्रह्मपुराणे तिलसम्भवतैलविधानात् । अतएवात्र तिलसम्भव-
मिति विशेषणम् ।

अन्ये तु—तैलनिषेधो घृतसम्भवविषय इत्याहुः ।

शातातपः—

‡ अर्धमुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

यद्भुक्तं तत् पितृष्वान्तु श्रेष्ठं यत् स्यात्सदासुरम् ॥

अर्धपीते पानपात्रेऽवशिष्टजलं पुनर्न पेयमित्यर्थः ।

* च पुस्तके विकृतविषयः ।

† न पुस्तके मानसलया ।

‡ च पुस्तके अर्धं भुङ्क्ते ।

तथार्च—

पीतशेषं पिबेन्न चेति ब्रह्मपुराणम् ।

तथा—

भुक्तानेषु तु विप्रेषु अन्योन्यं संसृशेद्यदि ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

अष्टशतं अष्टाधिकशतमित्यर्थः ।

वाराहे—

एकवासा यदश्रीयान्निराशाः पितरो गताः ।

बृहस्पतिः—

न सृशेद्वामहस्तीन भुक्तानोऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरो वस्तिं न पदा भाजनं सृशेत् ॥

ब्रह्मपुराणे—

यसु पाणितले भुङ्क्ते यसु फुत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यसु तस्य गोमांसभक्षणम् ॥ .

शातातपः—

न बहिर्जातुस्त्ववया नान्यचित्तो न चोत्कटः ।

आसने पादमारोप्य न भुञ्जीत कदाचन ॥

पारस्करः—

अन्नसु जपेद्दशान्नतिपूर्विकां गायत्रीं, त्रिः सप्तदा रक्षोघ्नीः

पित्रमन्वान् पुरुषसूक्तमन्वाजि पवित्राणि चेति ।

अथ गायत्रीजपानन्तरं मधुवातेति जपोऽपि कार्यः ।

आहृतेषु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् पूर्वजपश्च सव्याहृतिकां गायत्रीं
मधुवातेति त्र्यंशमिति तेनैवोक्तः । गोभिलेनापि मधु-
च्छ्वेत्सोश्चेत्यनेन मधुवाताजप उक्तः, रक्षोघ्नीः रक्षोहनसूक्तानि
पित्रमन्त्रान् कृणुष्वपाज आयान्तु नः पितर इत्यादीनि अन्यानि
च पवित्राणि रुचिस्तवादीनि ।

तथा च मनुः—

स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥

धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि आख्यानानि सौपर्णादीनि
खिलानि सूक्तानि शिवसंकल्पादीनि ।

नारदीये—

जपेच्च पौरुषं सूक्तं नाचिकेतत्रयं तथा ।

त्रिमधु त्रिसुपर्णश्च पावमानीर्यजूषि च ॥

भुञ्जीरन् ब्राह्मणा यावत् तावदेव जगद्बीजः ।

तथा ब्राह्मे—

यतः प्रकारमनित्यं नःचिकेतं ततो जगौ ।

त्रिमधु त्रिसुपर्णश्च बृहदारण्यकन्तथा ॥

जजाप चैव सौम्यश्च सूक्तं सौरं सपौरुषम् ।

माह्व्ये—

ब्रह्मविष्णुर्कुरुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रसोमेशसूक्तानि पावमानीश्च शक्तितः ॥

गारुडे—

भुक्तवत्सु सप्तव्याधादिकं पितृस्त्रोत्रं जपेत् ।

विष्णुपुराणे—

रक्षोघ्नमन्त्रपठनं भूमिरास्तरणं तिलैः ।
 कृत्वा ध्येयाश्च पितरस्तएव हि द्विजोत्तमाः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 मम तृप्तिं प्रयान्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 मम तृप्तिं प्रयान्वग्निहोमाप्यायितमूर्त्तयः ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदाहृतम् ॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य
 तथापि तातस्य पिता तथान्यः ।
 विष्णे च देवा परमां प्रयान्तुः
 तृप्तिं प्रगच्छन्तु च यातुधानाः ॥
 यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
 भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
 तस्मिन्निधानादपयान्तु सद्यो
 रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्व्वे ॥

ब्रह्मपुराणे—

वेणुवीणाध्वनिश्चैव विप्रेभ्यः सन्निवेदयेत् ।

अथञ्च जपः कृताञ्जलिना दर्भेष्व्वासीनेन प्राचीनावीतिना
दक्षिणामुखेन कार्यः ।

पश्चिमाञ्जलिपाणिर्दर्भेष्व्वासीनो जपेत् ।

इति शङ्खवचनात् ।

सर्वकर्म्मणाञ्च पित्र्यद्वेष्यतया तत्प्राधान्येनोपदेशात् दक्षिणा-
मुखत्वादेः पैत्रधर्मस्यैवोचितत्वात् । गोभिलेनापि अत ऊर्ध्वं
प्राचीनावीतिना कृत्यमिति सामान्योपदेशाच्च ।

विष्णुपुराणेऽपि—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

दृष्टिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयेतदुदाहृतम् ॥

इति जपस्य पितृकार्यत्वेनोपदेशाच्च । अतएव पितृब्राह्म-
णाभिमुख्येनैव जपः ।

एवञ्च पिण्डे पिभावाङ्गमन्त्रस्य अनुब्रजने आमावाजस्येत्यस्य
च आहस्यादावन्ते पिण्डदाने च देवताभ्यः पितृभ्य इत्यस्य च
जपः पैत्रधर्मेषु कार्यः ।

पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रदूवन्ति च ।

इति पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

एतेन प्राप्तुखत्वोपवीतिव्वादिधर्मेषु सर्वेषु मन्त्रजपलिखनं
प्रमाणशून्यम् मैथिलानां निरस्तम् ।

पारस्कारः—

दृष्टिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य सन्नत् सन्नदपो दत्त्वा पूर्व्ववत्
गायत्रीं जपित्वा मधुमतीं मधुमध्विति च दृष्टाः स्थितिं पृच्छति
दृष्टाः स्म इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्येति ।

एतन्नान्नविकारणमुच्छिष्टसन्निधौ भूमौ दक्षिणाप्रकुशत्रयो-
परि तिलान् विकीर्य जलेन सह कार्यम् ।

मास्थे—

भुक्तवत्सु ततस्तेषु भोजनोपास्तिके वृष ।
सार्ध्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ॥
समुत्सृजेत् भुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि । .
अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दृष्टा यान्तु परां गतिम् ॥

येषां न माता न पिता न बन्धु-
नैवान्यसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
तत्सप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्वत् ॥

असंस्कृतप्रमोतानां त्याग्निनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥

दृष्टान् ज्ञात्वाोदकं दद्यात् सन्नत् विप्रकरे तदा ।

सार्ध्ववर्णिकं सर्वप्रकारकमित्यर्थः । दर्भेषु विकिरश्च य
इत्यनेन दर्भोपरिविकारणमायातं भुवि दत्तमेतदिति मन्त्रलिङ्गात्
येषां न मातेति पाठो विकारणान्तरं मन्तव्यः ।

ततः—येषां न मातेति पाठस्वाचारमात्रमित्याधुनिकीनां
विशिषादर्शनादेवेति ।

बृहस्पतिः—

सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रश्चैव समुच्चरेत् ॥

अग्निदग्धाद्येत्यादि अयञ्च मन्त्रो वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणोक्त-
मन्त्रेण सह वैकल्पिको मन्त्रव्यः ।

यथा तच्च—

अथ ढसांसु तान् ज्ञात्वा भूमावन्नं जलं क्षिपेत् ।

उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाग्रान् निधाप्य तु ॥

यद्यन्निवेदितं किञ्चित् पितृभ्यश्चापि तत्र च ।

तस्मात्तस्माच्च भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे ॥

येऽस्मत्कुलेषु पितरो लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

ये चाप्यक्ततच्छूडासु ये च गर्भादिनिःसृताः ॥

येषां दाहो न क्रियते येऽग्निदग्धास्तथा परे ।

भूमौ दत्तेन ढप्यन्तु ढसा यान्तु परां गतिम् ॥

ततः प्रक्षाल्य हस्ती तु तथाचम्य हरिं स्मरेत् ।

एवं ढह्मेषु पानीयं दद्यादाचमनं तथा ॥

उच्छिष्टे उच्छिष्टसमीपे इत्यर्थः । अत्र च अग्निदग्धाच्च
ये जीवा इत्यपपाठः ।

सकृत् सकृदपो दत्वेति एतच्च पुनरापोशनार्थं जलदानं
पित्रादिभ्यो वा कार्यम् ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

वैश्वदेवोपविष्टानां चरमं हस्तधारणम् ।

तथा विष्णुः—

दृष्टाः स्येति पृष्टे उदसुखेष्वाचमनमादौ ततः प्राप्नुवेषु ।

अथवाचमनात् प्राक् दृष्टिप्रश्नः सामगानामिति ब्रूयते पूर्व-
वदिति सव्याहृतिप्रणवामित्यर्थः मधुमतीं मधुनाता इति चृच-
मित्यर्थः ।

दृष्टाः स्येति पृच्छतीति, एकत्राप्राणपक्षे तु दृष्टोऽसीत्येक-
वचनोहः कार्यः ।

दृष्टाः स्येति प्रश्नसु पितृपक्ष एव देवे तु रुचितमिति प्रश्नः ।

पित्रे स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु * सुश्रुतम् ।

सम्यन्नमित्यभ्युदये देवे रुचितमित्यपि ॥

इति मनुवचनात् ।

पित्रे पितृमातृपक्षे एकोद्दिष्टे इत्यर्थः ।

अत्राधुनिकाः—

सम्यन्नमित्यभ्युदये इत्यादिसुख्यसमभिध्नाहारात् देवे रुचित-
मित्यपीति वचनं दैविकं दशमं स्मृतमिति देवप्राणविषयं पार्श्वे
वैश्वदेवपक्षेऽपि दृष्टाः स्येत्येव प्रश्नः, रुचितमिति त्वाचारमात्र-
मिति वदन्ति । तन्नन्द—

* मूकशक्रे गोष्ठे च ।

विश्वदेवपक्षस्यापि देवश्राद्धत्वेन रुचितमित्येव श्वाश्वं देवे
रुचितमित्यपीति सामान्योक्तेरन्वया सङ्कोचः स्यात् ।

किञ्च गरुडपुराणे तु स्पष्टमेवोक्तं यथा—

ॐ अग्निदग्धेति भूमौ कुशीपरि जलप्लुतं घृतमन्नं विकिरित् ।
ततः पिष्टब्राह्मणक्रमेण गण्डूषं दत्त्वा पूर्व्ववत् सव्याङ्गिकां
गायत्रीं मधुवातेति ऋचं मध्विति त्रिकञ्च जपित्वा रुचितं
भवद्भिरिति देवब्राह्मणप्रश्नः ।

सुररुचितमिति तेनोक्तेः दृष्टाः स्वेति पिष्टब्राह्मणप्रश्नः ।

दृष्टाः स्म इति तेनोक्ते शेषमन्नमस्तीति प्रश्नः ।

इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेति तेनोक्ते मातामहब्राह्मणेषुपि तथैव
प्रश्न इति ।

अतएव मातामहब्राह्मणेषुपि पृथक्दक्षिप्रश्नो न तु तन्मतेति
ध्येयम् ।

ब्राह्मणपुराणे—

स तानाह पुनः शेषं क्व देयं चान्नमित्यपि ।

इष्टेभ्यो दीयतानेतदिति सम्प्रवदन्ति ते ॥

अथञ्च क्रमो वाङ्मसनेयिनासिव सामगानान्तु भुक्तवस्तु ब्राह्मणेषु
प्रथमं दक्षिप्रश्नस्ततो दर्भेष्वन्नविकरणं तत आचम्य हरिं स्मृत्वा
पित्रादिक्रमेण अन्नं दत्त्वा शेषानुच्चापनमिति क्रमः ।

यथा गोभिलः—

दक्षिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्ष्य अग्निदग्धाद्येति शेषमन्नमनुच्चाप्य

एतेन सामगानामपि विकरणानन्तरं पुनर्गायत्रीं मधुवांतादि
पाठो निरस्तः ।

एवञ्च पितृदयितास्त्रिखितं शेषानुज्ञानन्तरं विकरणं प्रमाद-
कृतमेव इति ।

यच्च —

अन्नमादाय तृप्ताः स्य शेषं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ॥

इति याज्ञवल्क्यावचनं तत् यजुर्वेदि*शास्त्रिव्यवस्थितम् ।

देवलः—

पुरस्तादुपविश्यैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ।

एषां ब्राह्मणानां पिण्डावापं पिण्डनिर्वपणं निवेदयेत्
अनुज्ञापयेदित्यर्थः ।

तथा मार्कण्डेये—

ततोऽनुज्ञां गृहीत्वा तु यतवाक्कायमानसः ।

सतिलेन ततोऽग्नेन पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ।

पितृनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥

गारुडे—

ततः पितृब्राह्मणे पिण्डानहं करिष्ये ॐ कुक्ष्येत्यनुज्ञात
उच्छिष्टायतो भूम्यभ्युक्ष्णं मण्डलक्षतुष्कोणञ्च कृत्विति ॥

उच्छिष्टायत इति पितृमातामहब्राह्मणयोर्मध्ये उच्छिष्टाय-
भूमादित्यर्थः ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

ततो दक्षिणपूर्वस्थां कार्यां वेदीं यथाविधि ।

हस्तमात्रात्रया भूमेशतुरङ्गलसुच्छिता ॥

पिण्डनिर्व्वपणार्थाय रमणीया विशेषतः ।

पिण्डब्राह्मणस्य दक्षिणभागे पूर्वस्थां दिशि पिण्डमातामह-
ब्राह्मणयोः सन्मुखस्यमध्यभाग इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पिण्डयज्ञवत् ।

देवलः—

मण्डलं चतुरस्रञ्च दक्षिणाप्रवणस्तथा ।

पवित्रपाणिष्व जपेन्नन्त्रं रक्षोघ्नसुप्तमम् ॥

निहन्मि सर्व्वं यदमिध्यवद्भवेत्

हताश्च सर्व्वेऽसुरदानवा मया ।

रक्षांसि यक्षाः सपिशाचसङ्घा

हता मया यातुघानाश्च सर्व्वे ॥

एकदर्भेण तन्मध्यसुस्त्रिस्थ्याभ्युक्ष्य तं त्यजेत् ।

आदौ मण्डलाकारं कृत्वां तद्वह्निश्चतुरस्रं कुर्यादित्यर्थः ।

अभ्युक्ष्य वेदीमिति शेषः तं दर्भमित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

निहन्मि सर्व्वमित्यादिर्यस्मिन्देये च पठ्यते ।

एष मन्त्रस्तु तं दिशं राक्षसा वर्ज्जङ्गन्ति हि ॥

अनेन मन्त्रेण च संयतात्मा

वेदीं समयां पुनरक्षिषे च ।

पुनरिति मण्डलकाले एनं मन्त्रं पठित्वा पुनरनेन मन्त्रो-
क्षिष्वनं कुर्यात् ।

पिण्डपिण्डयज्ञे कात्यायनः—

दक्षिणेनोपलिखत्यपहता इत्यपरेणोल्मुकं परस्तात् करोति
ये रूपाणीति । अथोदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यमसाववने निष्प्रेति
यजमानस्य पिण्डप्रभृतींस्त्रीशुपमूलं सक्तदाच्छिन्नान् कुशान्
रेखायां कृत्वा यथावनिर्गतं पिण्डान् ददात्यसावेतत्ते इति ।

अंस्त्रार्थः—दक्षिणेन हस्तेनेत्यर्थः, एकदर्भेण तन्मध्यमिति
पूर्वींस्तदेवलवचनादेकदर्भेणैवोक्तेखनं कार्यम् ।

छन्दोगानान्तु दर्भपिण्डस्था हस्तद्वयेनैवोक्तेखनम् ।

पिण्डस्थाद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् ।

अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुक्तेखनादिकम् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् ।

ततश्चैकश्रुतिमूलत्वाद्ब्रह्मपुराणवचनमपि छन्दोगविषयमेव ।

यथा—

गृहीत्वा दर्भपिण्डादीं ततो वानेन पाणिना ।

सव्येतराभ्यां हस्ताभ्यां कुर्यादुक्तेखनं द्विजः ॥

परिशिष्टे पवित्रमुक्ता—

एतदेव हि पिण्डस्था लक्षणं समुदाहृतम् ।

इत्युक्तत्वात् पवित्ररूपैव पिच्छली पात्रा । अपहृता इति मन्त्रेषो-
स्त्रिखति दक्षिणायां रेखाभिति शेषः ।

तथा गोभिलः—

सव्येन पाणिना दर्भपिच्छलीं गृहीत्वा दक्षिणायां रेखासुस्त्रि-
खेदुपहृताऽसुरा रक्षांसि वेदिषद इति ।

कात्यायनगोभिलाभ्यामपहृता इति मन्त्राभिधानाच्चिरा-
काङ्क्षतया निर्हास्य मन्त्रो द्विजानां नास्ति किन्तु शुद्धस्यैवेत्याधु-
निकोक्तं न ग्राह्यम् । पौराणिकविधेः सामान्यधर्मत्वात् ।

अनेन मन्त्रेण समुस्त्रिखेत्तेति स्वकर्तृकपाठेनोक्तेखनविधानात्
* [शुद्धपक्षे तद्वाधाच्च ततः समुच्चयान्मन्त्रद्वयेनैवोक्तेखनम् ।
अपरेणेति वामहस्तेनेत्यर्थः ।

यथा गोभिलः—

सव्येन पाणिनोत्सुकं] गृहीत्वा कर्षूणामूर्धं निदध्यात् ये
रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति ।

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्रांसकृदीरितम् ।

परिग्रहणमात्रं तत् सव्यस्यादिशति व्रतम् ॥

एतच्चोत्सुकभ्रामणं निरन्नेर्नास्ति ।

अनाहिताग्नेरित्यधिकृत्य नाद्वोत्सुकनिधानं न स्रक्षरः

* च इत्युक्ते [] चिह्नितयो नास्ति ।

नास्त्रनाभ्यस्त्रने न सुरभीति गोभिलनिषेधात्तुष्यन्यायाद्वाजसने-
यिनामपि निरस्त्रीनां तन्निवृत्तिः ।

अथोदपात्रेणेति यजमानस्य पितृप्रभृतींस्त्रीमुद्दिश्यावने
जयति सिञ्चयति रेखामिति शेषः ।

असाविति सम्बोधनात्तनामनिर्देशः ।

अत्र केचित्—

एतद्दर्शनादवनेनिष्कृतावन्मात्रेणावनेजनमाचरन्ति ।

तस्मिन्—शुद्धार्थस्य निजधातोर्मध्यमपुरुषात्मनिपदान्तस्य
दानार्थत्वाभावात् पितृप्रभृतींस्त्रीमुद्दिश्य इत्यनेन तिलोदकदान-
स्यैवं प्रकृतत्वात् ।

गरुडपुराणे—

अमुकगोत्र पितरमुकशर्भमेतत्ते जलमवनेनिष्कृत् स्वधेति
विशेषविधानाच्च ।

अतएवात्र देयद्रव्यस्य जलस्याभिलापो दुर्निवारः ।

सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नः स्वधा नमः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

तथा गोभिलः—

अथ पितृनाङ्गयति एत पितर इति सव्येन पाणिनोदपात्रं
गृहीत्वा दर्भेषु निनयेत् । पितृनाम गृहीत्वा असावितत्तेऽवने-
निष्कृत् ये चान्त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा अथ उपसृश्य
एवमेवितरयोरिति । . .

अत्र एतत्त इत्यनेन विशेषस्य जलस्यान्वेषलभ्यता, इतरयोः
पितामहप्रपितामहयोरित्यर्थः ।

उपमूलमिति मूलसमीपे सक्तदाच्छिन्नान् आहरणसमय एव
छिन्नान् न पुनरित्यर्थः । रेखायां रेखोपरि कृत्वा दक्षिणाग्रान्
कुग्रान् आस्तीर्थ्येत्यर्थः ।

अत्र केपिञ्जलाधिकारणन्यायेन कुशांस्त्रींस्त्रीनिति श्रीदत्तः ।
तन्मन्दम् ।

यज्ञवास्तुनि मुञ्चाञ्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टविरोधात् ।

एवञ्चोक्तक्रमानुरोधाद्वाजसनेयिनामास्तरणात्पागवनेजनं
मन्तव्यम् ।

अत्र आहचिन्तामणिः—

पारस्करे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनिच्य दद्यात् इति
पार्ष्णसूत्रे दर्भेष्ववनेनिच्येत्यन्वयादादौ दर्भास्तरणमित्याह ।
तन्मन्दम् ।

पिण्डान् दद्यादिति मुख्यक्रियान्वयस्यैत्र न्यायत्वादुभय-
क्रियान्वये चाहृत्तिगीरवात् पिण्डपिष्टयज्ञवदुपचार इत्यनेन
तत्रैव तदुक्तक्रमातिदेशाच्च ।

न चातिदेशाद्दर्भेषु पिण्डदानप्राप्तौ पुनर्दर्भेष्विति वैफल्यभिया
अवनेजनान्वयः इति वाच्यम् ।

* अत्र पुस्तके अवनेजनम् ।

नानामुनिवचनेषु पितृयज्ञातिदेशप्राप्तप्रव्याख्यादिदर्शनात् ।
 पारस्कारसूत्रेऽपि तथैवावगमात् पितृयज्ञोक्तक्रमसङ्गनस्या
 न्यायत्वात् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे—

सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ।

पितृनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥

मात्स्ये—

निधाय दर्भान् विविधान् दक्षिणाधान् प्रयत्नतः ।

सर्वेषान्नेन वै दद्यात् पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ॥

पार्व्ये गोभिलः—

पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनन्तरं उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु
 मधुमध्वचक्रमीमदन्त इति जपित्वा त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात् ।

किञ्च—उपमूलं सकृदाच्छिन्नान् कुशान् रेखायां कृत्वित्यनेन
 पितृयज्ञे उपमूलसकृदाच्छिन्नदर्भविशेष उक्तः ।

पार्व्ये दर्भेष्वित्यनेनाविशेषितदर्भाभिधानाद्दर्भमात्रस्यैवोप-
 योगोऽभिहित इति न पुनरुक्तिः ।

अतएव मत्स्यपुराणम्—

निधाय दर्भान् विविधानित्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

• समूलान् दक्षिणाधांश्च रेखायां प्रक्षरीत् कुशान् ।
 इति समूलत्वमुक्तम् ।

• एवञ्च पूर्वोक्तवचनेषु दर्भेष्विति सफलं भवति ।

किञ्च—अग्निपुराणादौ दर्भास्तरणाप्रागवनेजनमुक्तम् ।

यथाग्निपुराणे—

शेषमन्नमनुश्राप्य सर्व्वमन्नं तथैव च * ।

उद्धृत्योष्णैश्च पाशैर् तु कृत्वा चैवावनेजनम् ।

दद्यात् कुशेषु चीन् पिण्डान् पितृणामपसव्यवत् ॥

ब्राह्मो—

वराहो भूमद्योक्षिष्य समुत्सृज्य कुशैरपि ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् दत्त्वा तेषामुपरि वै तिलान् ॥

समुत्सृज्य जलमिति शेषः ।

सामगानाम्—

उदपात्रं गृहीत्वा दर्भेषु निनयेदिति पूर्वोक्तगोभिलसूत्राद-
वनेजनात् प्राग्दर्भास्तरणम् ।

तथाच नाग्दीमुखे हृद्योगपरिशिष्टे—

प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु प्राथमामन्त्रं पूर्व्ववत् । *

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिष्क्षेति निस्त्रिलाः ॥

तत इत्येकश्रुतिमूलत्वात् ।

समूलान् दक्षिणाग्रान् रेखायां प्रस्तरेत् कुशान् ।

तथा वै चमसादिभ्यस्त्वर्ध्वघात्रेभ्य एव च ॥

सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे, पृथक् पृथक् ।

अग्निदक्षिणं नेनिष्यात् गोचनानामनुमन्त्रितम् ॥

* च इत्येव तत्रैकतः ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमभः स्वधा नमः ।

अवनेनिश्च इत्यन्ने जपेच्च सुसमाहितः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं सामगपरं मन्तव्यम् ।

अतःपरं सर्व्यशाखिसाधारणो देवताभ्य इति त्रिर्जपः ।

श्रीद्यावसाने आहस्य त्रिराहृत्या जपेत् सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ॥

इति ब्रह्मपुराणात् पिण्डनिर्वपणे इति पिण्डदानाव्यवहित-
काले इत्यर्थः ।

अत्र.केचित्—

वाजसनेयिभिः कुशेन नीवी दृढीकार्या पितृयज्ञे प्रत्यवने-
जनात् परं नीवीं विस्रंस्येत्यभिधानात् पिण्डात् पूर्व्वं नीवीदृढी-
करणमाचिष्यते इति वदन्ति ।

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति गोभिलोक्तं पिण्डे
पित्रावाहनं सामगानामेव न तु वाजसनेयिनाम् ।

बह्वक्ष्यं वा स्वगृह्णीतं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे ज्ञाते सर्व्वः ज्ञातो भवेत् ॥

इति ऋह्यपरिशिष्टवचनात् ।

तच्च सामगैर्देर्भास्तरणात् परमवनेजनात् प्राक् कार्य्यं गोभिले
तथा क्रमात् ।

तथा दर्भेषु मध्वन्नमीमदन्त इति जपित्वा त्रींस्त्रीन्
पिण्डान् दद्यादिति गोभिलोक्तो मधुवाता अन्नमीमदन्त-

जपोऽपि सामगानामिव अन्वेषां स च जपः सक्तदिति केचित् ।
प्रतिपिण्डदानमित्यपरे ।

कात्यायनः—

यथावनिक्तं पिण्डान् दद्यादसावितस्त इति ।

पिण्डानिति पिष्टपक्षे त्रीन् मातामहपक्षे च त्रीन् ।

पारस्करे—*

दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादिति वीष्मनिर्देशात् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

मातामहानामध्येवं ददौ पिण्डानि शूकरः ।

असाविति सम्बोधनान्तनामनिर्देशः—एतदिति नपुंसक-
लिङ्गपिण्डपदनिर्देशः ।

यथावनिक्तमवनेजनानुक्रमेण दर्भस्य मूलमध्याग्रदेशेष्वित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

मध्वाज्यतिलसन्निभं सर्व्वव्यञ्जनसंयुतम् ।

उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विस्वफलोपमम् ॥

दद्यात् पिष्टप्रभृतिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ।

दर्भमूलमेवारभ्येत्यर्थः । अथं मध्वादिशुक्तमुष्णमन्नमादाय
विस्वफलोपमं कृत्वेत्यन्वयात् मध्वादिभिः पिण्डघटना प्रतीयते ।

देवलः—

मधुसर्पिस्तिलैर्युक्तान् त्रीन् पिण्डान् निर्व्वपेद्बुधः ।

अस्त्रीकारचश्रीकमिच्छन्तु प्रागुक्तमेव ।

वायुपुराणे—

सथ्येतराभ्यां पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमावपेत् ।

दक्षिणहस्तेन पिण्डग्रहणादर्यात् वामहस्तस्थितसतिलजल-
प्रक्षेपणोत्सर्गाहामहस्तस्य करणता न तु हस्तद्वयेन पिण्डनिर्वापः ।

आह्वे हवनकाले च पाणिनैकेन निर्वपेत् ।

तर्पणे तूभयं कुर्यादेव एव विधिः स्मृतः ॥

इत्यादिपुराणविरोधात् ।

प्रत्येकपिण्डदानानन्तरं जलस्पर्शनं कार्यम् ।

यथा गोभिलः—

असावेव ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यांस त्वमनु तस्मै ते
स्त्रधा । अप उपसृश्य एवमेवेतरयोरिति ।

मनुः—

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निश्चज्याक्षेपभागिनाम् ॥

उदकं निनयेच्छेषं ग्रनेः पिण्डान्तिके ततः ।

शेषं पिण्डशेषं पिण्डान्तिके निनयेदित्यर्थः । उदकञ्च प्रत्यव-
नेजनार्थं निनयेत् ।

विष्णुपुराणे—

दर्भमूले क्षेपभुजः प्रीणयेत्क्षेपवर्षणैः ।

तच्च पिण्डपञ्च एव कार्यं न तु मातामहपक्षे ।

क्षेपभाजस्तुर्बाह्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

इति ब्रह्मपुराणे ब्रह्मप्रपितामहादीनां त्रयाणामिव लेषभागित्व-
कथनात् ।

गारुडे—

ततः पिण्डशेषविकरणं पिण्डान्तिके ॐ लेषभुजः प्रीयन्ता-
भिरिति स्तरणकुशेन हस्तसम्भार्यनं प्रक्षालितपिण्डपात्रीदत्तेन
प्रतिपिण्डसेचनं कृतास्त्रसिरत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग-
माहृषायध्वमिति जपः ।

अथ च प्रत्यवनेजनक्रमः सामगानामिव । वाजसनेयिनाम्—
अमीमदन्त इति जपानन्तरं प्रत्यवनेजनं कात्यायने वक्ष्यते ।
एव च ब्रह्मपुराणवचनमपि सामगपरमेव ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

ततो दर्भेषु विधिवत् सम्भार्य च करं ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ द्विराचम्य हरिं स्मरेत् ॥

तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावसेचनम् ।

दत्त्वाप पितरसेति पठित्वोदक्षुण्णस्ततः ॥

सञ्चिन्तयेत् पितृं स्तत्र * सर्वान् भास्करमूर्त्तिकान् ।

द्विराचम्येति मैथिलाः पठन्ति अग्रतो तु दक्षिणकर्णस्यर्धः ।
करक्षालनन्तु पिण्डपात्रीपरि कृत्वा द्विराचम्य हरिं स्मृत्वा तत्
पात्रक्षालने प्रत्यवनेजनं कार्यं “तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यः” इत्यनेन
करक्षालनजलकथनात्, एवकारोऽप्यतएव ।

नक्षत्रपुराणे—

प्रक्षालितपिण्डपात्रोदकेन प्रतिपिण्डसेचनमित्युक्तत्वाच्च ।

तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च ।

नचैतन्नान्दीमुखमात्रपरमिदं वचनं प्रकरणादिति मैथिलीरु-
मुपादेयम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

गन्धादीन् निक्षिपेत्सूर्षीं तत आचामयेद्द्विजान् ।

अन्यत्राप्येव एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥

इत्यनेन परवचनेन नान्दीमुखेतिकर्तव्यतायाः पार्ष्ण्येऽप्यति-
देयात् ।

एतेन पूर्ववदवनेनिज्येति कात्यायनवचनात् सपुष्पजला-
न्तरेण प्रत्यवनेजनं नतु पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेनेति यदुक्तमाधु-
निकैस्तदपास्तम् ।

अत्र—

तथैव च बुधः कुर्यात् पुनः प्रत्यवनेजनम् ।

इति मत्स्यपुराणे .पुनः प्रत्यवनेजनोक्तोः प्रत्यवनेनिज्येति
वाच्यम् ।

वाजसनेयिनाम्—पिण्डपात्रे हस्तं प्रक्षाल्य तज्जलं प्रत्यवने-
जनार्थं स्थापयित्वा हिराचरय हरिं स्मृत्वा अत्र पितर इति
जपित्वा उदक् परावृत्य श्वासं विधृत्य षडृतून् नमस्कृत्य पुनः
प्रत्सावृत्य अमीमदन्तं इति जपित्वा प्रत्यवनेजनं कार्यमिति ।

यथां पितृयज्ञे क्रात्वायनः—

अत्र पितर इत्युक्त्वा उदगास्ते आतमनादाहृत्य * अमीमद-
न्तेति जपति अघनेनिष्प पूर्ववत् नीवीं विस्त्रंस्य ।

अस्यार्थः—

* अत्र पितर इत्युक्त्वा जपित्वेत्यर्थः । पूर्वोक्तगरुडपुराणादयं
जपः कृताञ्जलिना कार्य्यः । उदक् उदसुखीभूय तमनं श्लानिः
तत्र प्राणायामकृतमेव तत्पर्यन्तमास्ते तिष्ठेदित्यर्थः । उदसुख-
भवनस्तु आहृत्तेनैव ॥

यथा गरुडे—

वामेन पराहृत्य उदसुखः प्राणांस्त्रिः संयम्य ॐ षड्भ्य
ऋतुभ्यो नमः ॐ पितृभ्यो नमः । पुनः पराहृत्य दक्षिणा-
सुखः—अमीमदन्त पितरो यथाभागमाहृषायीषतेति जपति ।
अत्र प्राणायामाशक्तौ यथाशक्ति श्वासधारणं कार्य्यम् ।

पुरोच्छ्वासादिति वक्ष्यमाणगोभिलवचनात् ।*

अत्र प्राणायामात्परं षडृतुनमस्कारः कार्य्यो गरुडपुराणात् ।

तथाच मनुः—

आचम्योदक् पराहृत्य त्रिरायम्य शनैरसृत् ।

षडृतुंश्च नमस्कुर्व्यात् पितृनेव च मन्त्रवत् ॥

ऋतुनमस्कारमन्त्रस्तु वसन्तादीत्यादिः, पितृनमस्कारमन्त्रश्च

* अ इत्युक्ते आचमनादाहृत्य ।

अमीमदन्तेति । अग्रतो तु षड्भ्य ऋतुष्वी नमः* इति गण्ड-
पुराणीकः ।

मत्स्यपुराणेऽपि—

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निवृज्यान्नेपभाभिनाम् ।

तथैव च बुधः कुर्यात् पुनः प्रत्यवनेजनम् ॥

षड्प्युतून् नमस्कुर्याज्जन्मानं पितरस्त्विति ।

आह्वत्यामीमदन्तेति जपतीति आहृत्य तेनैव पथेत्यर्थः ।

अत्राहृत्येत्यभिधानादाहृत्यनन्तरं वाजसनेयिनां जपः ।

सामगानान्तु आहृत्तिसमय एव जपः, गोभिले वर्त्तमान-
निर्देशात् ।

यथा गोभिलः—

अथ जपति अथ पितरो मादयध्वं यथाभागमाहृषायध्व-
मिति । अपपर्याहृत्य पुरोष्वासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेदमी-
मदन्त पितरो यथाभागमाहृषायिषतेति ।

अपपर्याहृत्य वामावर्त्तनाहृत्येत्यर्थः अभिपर्यावर्त्तमानः
प्रदक्षिणक्रमेणावर्त्तमानो जपेदित्यर्थः ।

तथा हृद्दोगपरिशिष्टम्,—

आहृत्य प्राणमायस्य पितॄन् ध्यायन् यथाईतः ।

जपंस्तेनैव आहृत्य ततः श्वासं विमोचयेत् ॥

तन्नाशुनिकाः—

* च इत्यने पितृभ्यो नच इत्यधिकः ।

ऋतुनमस्कारो वाजसनेयिनां प्राप्ति यतः कात्यायनेन
ऋतुनमस्कारो नोक्तः किन्तु तत्स्थाने नमो वः पितर
इत्यादिना षडङ्गलिकारणम् । अतश्चन्दोगानामेव ऋतुनमस्कार-
स्तेषां षडङ्गलिविधानाभावात् सोऽपि वासःसूत्रदानानन्तरमेव
ब्रह्मपुराणीयक्रमानुरोधेनैतदिति वदन्ति ।

तन्मन्त्रम्—

ऋतुनमस्कारस्थाने षडङ्गलिकिधानमित्यत्र प्रमाणाभावात्
वसन्तादिपाठ-षडङ्गलिकारणयोर्ऋतुनमस्कार-पितृनमस्कारनियु-
क्तयोर्भिन्नविषयत्वाच्च पारस्कारानुक्तत्वेऽपि * [ऋतुनमस्कारस्य पुरा-
णीयत्वेन सर्व्वशास्त्रिसाधारणत्वात् सामगानामिव वाजसनेयि-
नामप्यनिवार्थत्वाच्च ।

अथथा—गोभिलानुक्तत्वेन सामगानां कथं तथासिः
ब्रह्मपुराण एवोभयोः षडङ्गलि]ऋतुनमस्कारयोर्विहितत्वाच्च ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

नीचीं विश्वस्य च जपेन्नमो वः पितरस्त्विति ।
अत्र षट्पुरुषान्तश्च मन्त्रं कृत्वा कृताञ्जलिः ॥
एतद्दः पितरो वास इति जञ्जक्-इञ्जक् पृथक् ।
अमुकामुकगोभैतनुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥
दद्यात् क्रमेष वासांसि ध्वेतवस्त्रभवा दशाः ।
क्षीमं सूचं नवं दध्याच्छाशं † कापीसमेव वा ॥

* च उक्तम् [] चिह्नितयोर्नस्ति ।

† च उक्तम् [] चिह्नितयोर्नस्ति ।

मते वयसि वृद्धानि स्नानि क्षोभानि चापि ॥ १ ॥
 मधु चार्ण्यं जलं पुष्पं दीपं धूपविलेपनम् ॥
 बलिं दद्याच्च विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेद्यथा ।
 पूजयित्वा च पिण्डस्नानं पितृभ्यः यजेद्गृहम् ॥
 वसुन्ताय नमस्तुभ्यं श्रीशाय च नमो नमः ।
 वर्षाभ्यश्च शरत्संक्रान्तये च नमः सदा ॥
 हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
 माससंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥

अत्र षट्पुरुषान्तश्च मन्त्रमित्यनेन षडञ्जलिकरश्चसुज्ञा
 ऋतुमन्त्रारोऽपि पृथगुक्तः ।

एतच्च नीवीविस्त्रंसनं वाजसनेयिनामेव नतु सामगानां
 कात्यायनवचनेकवाक्यत्वात् । षडञ्जलिविधानसाहचर्याच्च नीवी-
 विस्त्रंसनात् परमाचमनद्वयं द्विराचमनप्रकरणे नीवीं विस्त्रंस्य
 परिधाय चेति बोधायनवचनात् ।

बलिं ताभ्यूलादिकं मध्वाद्यष्टकेनाष्टाङ्गः पिण्डो यथा भवे-
 दित्यर्थः ।

गन्धधूपादिकं दद्यात् कृत्वा * प्रत्यवनेजनम् ।

दीपप्रज्वालनं कुर्यात् तद्गतं पुण्यार्चनं बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणे आदिपदात् ब्रह्मपुराणोक्तमध्वादीनां
 ग्रहणे यद्दीपपुष्पयोः पुनरुपादानं तद्ग्रहणी चतुर्भिः कर्त्तव्यं गन्ध-
 धूपदीपैरवश्यं पूजनमिति बोधयति ।

एतच्च तूष्णीमेव गन्धादीन् निक्षिपेत्तूष्णीमिति परिशिष्ट-
वचनात् ।

अथच पिण्डपूजानन्तरमृतुनमस्कारक्रमः पूर्वलिखितमस्य-
पुराणगरुडपुराणमनूक्तक्रमेण सहेच्छाविकल्पितो मन्तव्यः ।

पितृयज्ञे कात्यायनः—

नमो व इत्यञ्जलीन् करोति एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि
प्रतिपिण्डमुर्षा वा वयस्युत्तरे यजमानस्य लौमानि वा जर्ज-
मित्यपो निक्षिञ्चति भवदाय जिह्नति ।

अस्यार्थः—

अञ्जलीनिति बहुवचनात् पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनेकवाक्यतया
च षडञ्जलिकरणं मन्तव्यम् ।

अत्र मन्त्रे पितर इति सर्व्वत्र बहुवचनात् समुदितषट्-
पितृनुद्दिश्य प्रत्येकमञ्जलिर्मन्तव्यः, न तु यथासंख्यम् । अतएव
विक्रतावेकोद्दिष्टे बहुवचने एकवचनोद् इति ।

सामगानान्तु—

नमो वः पितरः पितरो नमो व इति पिण्डषट्कोद्दिश्यकम-
ञ्जलिद्वयं ततश्च गृह्णातः पितरो दत्त इति गृह्णावेक्षणं कृत्वा
सदोवः पितरो देव इति पिण्डानामुद्दीक्षणं कार्य्यम् ।

यथा गोभिलः—

अथाञ्जलिस्ततो जपति नमो वः पितरः पितरो नमो व

इति अत्रान्तरेणैव गृह्यात् पितरो इव इति सिद्ध्यान्वयेन च
सदीवः पितरो देव इति ॥

अत्र शिवतः कृताञ्जलिरित्यर्थः किञ्चित् सकृत्सितं संयुत-
पाणिद्वयमञ्जलिः ।

तथाश्वामरः—तौ युतावञ्जलिः पुमानिति ।

अत्र श्रीदत्तादयः—

अनाहिताग्नेर्नात्रोपकल्पकनिधानमित्याद्यभिधाय वाससु
निदध्यादिति गोभिलेन निरग्नेर्वासोविधानात् तत् पूर्वोक्तानां
नमो वः पितर इत्यादीनां निवृत्तिरित्याहुः ।

तन्मन्त्रं—सन्धेन पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वा पूर्वस्थां कर्षां
पिण्डे वासो निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते वासो ये
चेत्यादि अथ उपसृश्य एवमेवेतरयोः । इति कर्षां वासोवि-
धानात् निरग्नेः कर्षभावे वासोनिवृत्तौ प्राप्तायां वासो
निदध्यादिति विधेरन्यथासिद्ध्याऽतिदेशप्राप्तस्य नमो वः पितर
इत्यादेरनिवार्थत्वात् ।

एतद् इति श्वेतवस्त्रभवा दद्या इति ब्रह्मपुराणवचनेकवाक्य-
तया सूत्राणि दशोद्भवानि देयानि असन्धवे तु कार्पासग्रणसूत्राणि
अर्षादिकं वा अन्यत् देयं प्रतिपिण्डसुपास्यति उपक्षिपतीत्यर्थः ।

अत्र प्रतिपिण्डमेतद् इति मन्त्रविनियोगाद्बहुवचनस्या-
सम्बन्धार्थतया विज्ञतावेकोद्दिष्टेऽपि नोहः ।

अत्राधुनिकाः—

एतद्वा पितरो वासो गृह्णावः पितरो इति इत्यन्तः सर्वमन्त्र
एव पठनीयः, अन्यथा गृह्णाव इत्यस्य विनियोगाभावेन वैफल्या-
दित्याहुः । तदुच्यते—

एतद्वा पितरो वास इति ब्राह्मपुराणे एतत्कारिण तत्स्वरूप-
माज्ञप्रदत्तात् । अन्यथा एतद्वा इत्येतावन्मात्रमुच्यते दृष्टार्थके
वासःसूत्रदानमन्त्रे गृह्णाव इत्यस्यासमवेतार्थत्वेन बाधितत्वाच्च
गृह्णाव इत्यस्य गृह्णावेच्छणे सामगानां पृथक् नियुक्तत्वाच्च ।

उर्जमिति—अत्र मैथिलाः—

कात्यायने गोभिले च पिढ्यन्त्रे सूत्रदानात्परं उर्जमिति यः
पिण्डसेक उक्तः स तु ब्राह्मणाभावात्तत्रैवमुक्तः पार्व्वणश्चाह्वे तु
ब्राह्मणाचमनाद्यभिधाय स एव पिण्डसेकः स्वधावाचनात् परं
पारस्कार—गोभिलाभ्यामुच्यते न तु पृथगिति नास्ति पार्व्वणे
सूत्रदानात्परं पिण्डसेकः । अतएव वाजसनेयिनां पिण्डोत्तीलन-
मपि तस्मिन्नवसर एवेत्याहुः ।

तन्मन्त्रं पार्व्वणेऽतिदेशप्राप्तः स एव पिण्डसेकः स्वधावाचनात्-
परमुच्यते न पृथगित्यत्र प्रमाणाभावात् ।

अथवा लाघवमेव प्रमाणं अन्यथा श्रुतिद्वयकल्पनागौरवं
स्यादिति चेन्न गौरवस्य प्रमाणसिद्धत्वात् ।

यथा गरुडपुराणे—

एतद्वा पितरो वास इत्युच्चार्य्य अमुकगोत्र पितरमुकदेव-
शर्कशेतसे वासः स्वधेति सूत्रदानं वामेन पाणिना उदपात्रं
गृहीत्वा उर्जं वदन्तीरिति पिण्डानामुपरि वारिधारात्यागः

पिण्डेषु गन्धादिदानमित्यारभ्य गोत्रं नो वर्धतामित्यन्तमुक्त्वा
 पिण्डेषु अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान् पवित्राणि चास्तीर्य पिण्डनाम्ना-
 मापृच्छ्य स्वधां वाचयिष्ये वाच्यतामिति तेनोक्ते पिण्डपिता-
 महेभ्यः स्वधोच्यतामसु स्वधा इत्युक्ते उर्जं वहन्तीरिति
 पिण्डोपदि वारिधारां दद्यादिति पुनः पिण्डसेक उक्तः ।
 अस्मादेव वचनात् पिण्डपूजनात् प्राक् पिण्डसेको मन्तव्यः ।

तथा विश्वपुराणे—

सुदसैस्त्रैरनुष्नातः सर्वेषामेन भूतले ।

सतिलेन ततः पिण्डान् सम्यक् दद्यात् समाहितः ॥

पिण्डीर्थेन सतिलान् दद्यादूर्जं जलाञ्जलीन् ।

*मातामहेभ्यश्च तथा पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

तेनैव पिण्डीर्थेनेत्यर्थः । अथ जलाञ्जलिविधानात् हस्तद्वयेन
 वारिधारादानम् ।

किञ्च—एतेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः ।

इत्यनेनान्वष्टकान्नाश्चेतिकर्तव्यता पिण्डपितृयज्ञे गोभिले
 नातिदिश्यते † सैव पार्श्वेषोऽपि पिण्डपितृयज्ञवदुपचार
 इत्यनेनातिदिश्यते ।

अन्वष्टकान्नाश्चे च सर्वेण पाणिना उदपात्रं गृहीत्वा पिण्डान्
 सिञ्चेत् उर्जं वहन्तीरित्यनेन सूत्रदानात् परं पिण्डसेक उक्तः

* च पुस्तके पितामहेभ्यश्च ।

† च पुस्तके अतिदिहत्वात् ।

सः सौम्यस्यैवा भवितुमर्हति तस्यैः प्रार्थ्योक्तः स्वधावाचनात्
परः पिच्छसेकः पृथगेवेति ।

अवदाय जिह्वतीति । अवदाय गृहीत्वा पिच्छानिति शेषः ।

अंगुः—

अवजिघ्रेश्च तान् पिच्छान् यथान्युक्तान् समाहितः ।

यथान्युक्तान् पित्तपिच्छानुक्रमेणेत्यर्थः । एतच्च पित्तयज्ञीक-
क्रमानुरोधात् पिच्छसेकपूजानन्तरमेव कार्यं विरोधाभावात् ।

नच—

पवित्रान्तर्हितान् पिच्छान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकत् ।

इति हृन्दोगपरिशिष्टविरोध इति वाच्यम् ।

तस्य हृन्दोगविषयत्वात् ।

अतएव पारस्करे दर्शनास्तीर्थं स्वधां वाचयिष्ये इति दृश्यते
त्यादिना स्वधावाचनमुक्त्वा एष्यपो निषिञ्चतीति केवलदर्भेष्वेव
जलसेक उक्तः । वेद्याः सकलकर्त्तव्यतया प्राप्तत्वाद्दर्भास्तरश्चमपि
भूमावेव ।

तस्य वाग्भवत्वेऽपि—

ब्रूयुरसु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

इत्यनेन भूमौ जलसेको वाजसनेयिनामपीति मैथिलानां
श्रुतौ हेय एव ।

पिच्छोत्तीलनमात्राणश्च साममानां नास्ति गोभिलाङ्गुत्वात्
पवित्रान्तर्हितान् पिच्छानिति वचनाच्च ।

किन्तु पितृब्राह्मणे पिण्डाः सम्यक्वा इति प्रश्नः दृष्टव्यः ।
सन्धित्युक्ते पिण्डे क्षीरधारां दत्त्वा पिण्डचालनमिति मन्त्रपुराण-
वचनात् पिण्डसम्पन्नप्रश्नं कृत्वा पिण्डचालनमात्रं कार्यम् ।

वाजसनेयिनाम् पिण्डसम्पन्नप्रश्नात्परं पिण्डोक्षोक्षणमेवेति
क्षीरधाराहानञ्च फलातिशयार्थम् ।

परस्कारः—

आचान्तेषूदकं पुष्याण्यक्षतान्यक्षथीदकाञ्च दद्यात् । अक्षीरः
पितरः सन्धित्युक्ता विप्रैः सन्धित्युक्ते गोत्रं नो बर्षतां बर्षता-
मित्युक्ते—

दातारो नोऽभिवर्षन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अथा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अथञ्च नो बहु भवेदतिथीञ्च लभेमहि ।

याचितारञ्च नः सन्तु माचं याचिञ्च कञ्चन ॥

इत्याश्रिषः प्रतिगृह्यन् स्वधावाचनीयान् दर्भान्नास्तीर्ष्य स्वधां
वाचयिष्ये इति पृच्छति, वाचयतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पिता-
महेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो ह्यप्रमाता-
महेभ्यश्च स्वधोष्यतामित्यसु स्वधेत्युच्यमाने एष्यपो निषिञ्चति
उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् विष्णे देवाः
प्रीयन्तामिति देवे च वाचयित्वा वाजे वाज इत्यनया विष्टव्या-
मावाजस्येत्यनुव्रण्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रविशेत् ।

आचान्तेषु ब्राह्मणेष्वित्यर्थः, आचमनार्थमुदकादिकं ब्राह्म-
णेभ्यो दद्यादिति तात्पर्यम् ।

श्रीमद्भागवतम् ।

यथा विश्वपुराणे—

पिच्छैर्मातामहांस्तत्र गन्धमाख्यादिसंयुतैः ॥

पूजयित्वा द्विजाधराणां दद्यादाधमनं ततः ॥

पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेभ्यः ।

पश्चाद्देवब्राह्मणेभ्य इति शेषः ।

द्विजाधमनात् परं स्वयमप्याधम्य ब्राह्मणाग्रभूमिभ्यैः

कार्यैः ।

यथा ब्राह्मे—

तत आचामयेद्दिप्रान् पैत्रानादौ ततः सुरान् ।

आचम्याभ्युक्ष्य तां भूमिं दत्त्वापः सुमनोऽक्षतान् ॥

तथा मातृ—

तथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत्सकृत् ।

तथा पुष्याक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव च ॥

तथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

तथाग्रभूमिमसिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति ।

श्रिवा आपः सस्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्यदानमनन्तरम् ।

अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥

विप्राग्रभूमिसेचनं हृष्टिविषयमिति नैथिलाः । छन्दोगविषय-

मित्याहुनिकाः । तदुभयमेव श्रेयम्—

अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ।

इति परिशिष्टोक्तत्वात् ।

ब्राह्मणस्यैवादिपुराणीकस्वित्त्वं सर्व्वप्राणिकामाचार्य्यज्ज्ञानं च यथा
 भवति यथाः ।

यथा वायुपुराणे—

आचान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि सयवानि च ।

यथा गारुडे—

ॐ सुसुप्रोक्षितमस्त्विति भूमिमभ्युष्य—

अपां मध्ये स्थिता देवा अप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति जलदानम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुष्येषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसेत् सदा गोष्ठे घ्रीमनस्यं सदाऽस्तु मे ॥

इति पुष्पदानम् ।

अक्षतश्चास्तु मे पुष्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यच्छ्रेयस्करं * लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

इति यवतण्डुलदानम् ।

अथ च्छन्दोगपरिशिष्टेन सह मन्त्रविकल्पो मन्त्रव्यः ।

अग्रे तु—उभयमैव मिलित्वा वाच्यमित्याहुः ।

एतच्चोदकपुष्पादिदानं पारस्काराद्विश्वस्यदानसाहचर्यात्

पिबुद्देश्यकमेव ब्राह्मणस्तु प्रतिप्रतिस्थानम् । अतएव ब्राह्मणस्य

करे न्यस्ता इत्युक्तं न तु ब्राह्मणाय दत्ता इति ।

* अ उक्तमे यथा त्रैश्वस्करम् ।

अथर्ववेदशास्त्रम् । अथर्ववेदशास्त्रम् । अथर्ववेदशास्त्रम् । अथर्ववेदशास्त्रम् ।
दद्यादिति ।

तत्र विधिनाम् । अथर्ववेदशास्त्रम्—

अथर्ववेदकदानञ्च अर्घ्यदानवद्विष्यते ।

पठ्येव नित्यं तत् कुर्याच्च चतुर्थ्यां कदाचन ॥

अर्घ्यदानवद्विष्यति नान्दीमुखे ज्येष्ठोत्तरकरत्वातिदेशार्थम् ।

पठ्येवेति सम्बुद्धिस्थाने पठ्येविधानं न चतुर्थ्येति चतुर्थ्यन्त-
युष्मच्छब्दनिषेधः ।

अतएव गोभिले शर्मणोऽक्षय्यकाले त्वित्युक्तम् ।

नित्यमिति न केवलं प्रकरणान्दान्दीमुखे पार्वणेऽपीत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

अथर्ववेदकदानमिति श्रवणात् अथर्ववेदकञ्च दद्यादिति
पारस्करे दानविधानाच्च अमुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्याथर्ववेदकमिदं
स्वधेति वाक्यमाहुः ।

तन्न—शिवा आपः सन्वित्यादि प्रश्नप्रकरणगतत्वेन त्याग-
वाक्यानुपपत्तेः ।

अतएव—

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्त्रेव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तर्हितान् पिच्छान् सिञ्चेदुत्तानपात्रज्ञत् ॥

इति परिशिष्टम् ।

किञ्च—

अमुकगोत्राणां पित्र-पितामह-अपितामहाणां अमुकगोत्रेण
 सर्वं दत्तमिदमन्नपाणादिकमन्नयमस्त्विति यथाक्रमं पित्रोर्दि-
 ब्राह्मणहस्ते सतिलजलदानं सर्व्वद्रास्त्विति ब्राह्मणचरणमिति
 गरुडपुराणे स्पष्टमेवोक्तम् ।

अत्र यथाक्रममिति वचनात् अर्घ्योदके चैव इति वचनाच्च ।
 प्रत्येकं देयं अमुकगोत्राणामित्यादि बहुवचनन्तु लिपिसंक्षेपार्थम् ।

एतेन इदमुदकमन्नयमस्त्वित्यपि मतं निरस्तम् ।

ततश्च—दत्तानामेव चासादीनामन्नयमन्वार्थमुदकं दद्या-
 त्त्रिचिपेदित्यर्थः सम्पन्नः ।

ब्राह्मे—

*सतिलाम्बु पितृश्वदी दत्त्वा देवेषु साक्षतम् ।

अन्नयमस्त्विति पितृषु प्रीयन्तामिति दैवते ॥

पश्चाद्देवेषु साक्षतं सयवोदकं दद्यादिति शेषः ।

तत्र विधिमाह—अन्नयमस्त्विति ।

देवाच्चयन्तु पारस्करे गोभिले च विश्वेदेवाः प्रीयन्तामित्यनेन
 दक्षिणानन्तरं विधानात् तदैव कार्य्यम् ।

यश्च—

अन्नय्यं वाचयेत् पित्रान् चरमं सतिलोदकम् ।

इति देवलवचनम् ।

तस्यायमर्थः—चरममन्नपाणादिदानानां पश्चादनुष्ठेयमन्नय्यं

मिथ्यात्वात् । अथैतत् । तिष्ठोदकं प्रयेयसहितं । यथा
 स्वदिति नत् । देवप्राणेषुपेषया प्ररममिति ।

ती विद्यर्थात् सर्व्यैव देवादित्वप्राप्तेः पूर्वोक्तवचनविरोधाच्च ।

आशीःप्रार्थनमाह—अघोरा इति ।

एतच्च प्राञ्जुखेनोपवीतिना कार्यम् ।

यथा मास्ये—

स्रत्वा स्वधावाचनकं विश्वेदेवेषु चोदकम् ।

दत्वाशीः प्रतिमृञ्जीयात् द्विजेभ्यः प्राञ्जुखो बुधः ॥

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्तश्च तैः पुनः ।

गोत्रं तथा वर्चतां नस्तथेत्युक्तः पुनश्च तैः ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तामन्नश्चेत्यभ्युदीरयेत् ।

एताः सत्याग्निषः सन्तु सन्वित्युक्तश्च तैः पुनः ॥

तथा मनुः—

विसृज्य ब्राह्मणांस्तांसु नियतो वाग्यतः शुचिः ।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन् ॥

प्राञ्जुखः सन् दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् तिर्यक् चक्षुषा कटा-
 चेण पश्यन्नित्यर्थः ।

कुञ्जुकभट्टेन तु—

आकाङ्क्षन् वीक्षमाण इति व्याख्यातम् ।

सुतु न शब्दार्थ इति ।

अथ तु सन्तुष्टान् सत्याग्नीः दातारो गोत्रं नोऽभि-
विधानादित्याहुः ।

अत्र पारस्करे गोभिले च—

अधोराः पितरः सन्तु विप्रैः सन्वित्युक्ते गोत्रं नोऽभि-
मित्युक्ते इत्यनेन प्रत्येकं ब्राह्मणप्रत्युत्तरमुक्ता दातारो गोऽभि-
वर्धन्तामित्यादौ सर्वत्र प्रत्युत्तरदानानभिधानात् ।

मत्स्यपुराणे च—

एताः सत्याग्निवः सन्तु सन्वित्युक्तव तैः पुनः ।

इत्यनेनैकदैव तन्वेष शेषे प्रत्युत्तरदानविधानात् दातार
इत्यादिकमुक्ता एताः सत्याग्निवः सन्तु इत्युक्ते ब्राह्मणैः सन्वित्येक
दैव प्रत्युत्तरं देयं न तु प्रत्येकमिति ।

मा च याचिष कश्चनेत्वन्तमाग्नीःप्रार्थनं वाजसनेयिनां
पारस्करे तावन्मात्राभिधानात् । गोभिले तु माच याचिष कश्चन
इत्यस्मात् परं—

अन्नं प्रपुर्जतां निखं दाता शतं जीवतु । येभ्यः सङ्क-
ल्पिता द्विजाप्तोषामक्षया ढृप्तिर्भवतु ।

इत्यभिधानादेतत्पर्यन्तमाग्नीःप्रार्थनं सामगैः कार्त्थम् ।

बह्वक्ष्यं वा स्रग्दृष्टोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्यः कृतो भवेत् ॥

इति वचनात् ।

अत्र सामगैः—अधोरा इत्यादि गोत्रं न इत्यादिप्रत्युत्तर-
स्वधावाचनादि विश्वेदेवाः प्रीयन्तामित्यन्तं समाप्य दातारो-

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिद्धेदुत्तानपात्रकृत् । • •

स्वधानिनयने वारिधारां दद्यादिति स्वधानिनयने आस्तृतदभे
पिण्डोपरीत्यर्थः ।

पारस्करे—

स्वधा वाचनीयेति । अर्थान् प्रकृतकर्मोपयुक्तभूमौ दर्भाना-
स्त्यर्थं स्वधा विप्रैर्वाचयित्वेत्यर्थः । दर्भानित्युपलक्षणं पवित्रा-
ण्यपि । यथाम्नेये—

वाचनीया स्वधा दर्भानास्त्यर्थं सपवित्रकान् ।

तत्र दर्भान् पवित्राणि चार्घसम्बन्धीन्वेव ।

यथा गार्ङ्गे—

पिण्डेषु अर्घसम्बन्धान् कुशान् पवित्राणि चास्त्यर्थं पित्रादि-
ब्राह्मणमापृच्छ स्वधां वाचयिष्वे वाच्यतामित्यादि ।

अर्घसम्बन्धकुशान् अर्घ्याच्छादनकुशान् अर्घ्यसम्बन्धपवित्रा-
ण्येत्यर्थः ।

तथा ब्राह्मे—

अर्घ्यपात्राणि पिण्डानामन्तरे सपवित्रकान् ।

निक्षिप्योर्जं वहन्तीरिति कोकातीयमयोजयत् ॥

अर्घ्यपात्राणि अर्घपात्रस्थानि पवित्राणि पिण्डानामन्तरे
निक्षिप्य जर्जं वहन्तीरिति मन्त्रेण कोकानाममद्यास्त्योयम-
योजयदित्यर्थः ।

एतेनार्घ्यपवित्राणां विनियुक्तविनियोगविरोधात् पृथक् पवित्रै-
रास्तरणमिति श्रीदत्तादिमतं निरस्तम् ।

• पिण्डोपरि पवित्रास्तरणञ्च सामगपरमेवेति प्रागुक्तम् । अत्र
पितृभ्य इत्यादविकस्मिन् बहुवचनं साधुत्वमात्रार्थम् । सेकस्तु
हस्तद्वयेन जलधारया कार्यः । ऊर्जं वहन्तीरिति पिण्डोपरि-
जलधारां दद्यादिति गरुड़पुराणात् ।

• पारस्करे गोभिले च—ब्रह्मप्रपितामहेभ्यश्चेत्यत्र चकारात्
प्रत्येकं स्वधावाचनं मन्तव्यम्—

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ।

इति तन्त्रतान्निषेधाच्च ।

पारस्करे गोभिले च—

उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

इति न्युञ्जीकृतमर्घपात्रमुत्तानं कृत्वेत्यर्थः ।

परिशिष्टे—

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ।

इति । अनन्तरमुत्तानपात्रकृत् स्यादित्यर्थः । यथाशक्ती-
त्यनेन दक्षिणाया आवश्यकत्वमुक्तम् ।

ब्रह्मस्यतिः—

हृतमश्रीत्रियं दानं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्यमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ।

काकिणी पणचतुर्थभागः * ।

मास्ये—

वित्तशाब्धिने रक्षितं दद्याच्छतधा तु दक्षिणाम् ।

ब्राह्मे—

अस्त्वित्युक्ते ब्राह्मणांसु देवाम् हेन्ना वितर्ष्य च ।

रजतं दक्षिणां दत्त्वा पैत्रान् देवी गदाधरः ॥

मार्कण्डेये—

राजतन्तु तथा पात्रं शस्तं आक्षेपु पुत्रक ।

रजतस्य कथां कुर्याद्दर्शनं दानमेव च ॥

रजते हि स्वधाः दुग्धा पितृभिः श्रूयते महीम् ।

तस्मात् पितृणां रजतमतीव प्रीतिवर्द्धनम् ॥

मास्ये—

शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत् पितृवत्तमम् ।

अमङ्गलं तद्यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ॥

अत्र पारस्करे गोभिले च—विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवे
वाचयित्वेत्यभिधानाद्विप्रेणापि विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वक्तव्यम् ।

तथा याज्ञवल्कराः—

विश्वेदेवाः प्रीयन्तां विप्रैः प्रोक्ते इदं जपेत् ।

अतःपरं वाजसनेयिनां देवताभ्य इति त्रिर्जपः कार्यः ।

सामगैस्तु दातार इत्याद्याग्निषो गृहीत्वा देवताभ्य इति
त्रिर्जपः कार्यः । आद्यावसाने आहस्येति वचनात् विसर्जनेनैव
आहसमाप्तिस्तत्पूर्वकालस्यैवाग्यत्वात् ।

देवैः—

पश्चाच्च वैश्वदेवाद्यान् विप्रानुत्यापयेत्ततः ।

एते हि पूर्वमासीनाः समुत्तिष्ठन्ति पश्चिमम् ॥

याज्ञवल्क्याः—

वाजे वाज इति प्रीतः पितृपूर्व्वं विसर्जयेत् । *

*[पितृपूर्व्वमित्यनेन पित्रादीनामेवेदं विसर्जनम् ।

तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैरिति मन्त्रलिङ्गाच्च ।

तथा विश्वपुराणे—

पश्चाद्विसर्जयेद्देवान् पितॄन् पूर्व्वम्माह्वामते ।]

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

विसर्जयेत् प्रीतिवचःसम्मानाभ्यर्चितांस्ततः ।

निवर्त्तेताभ्यनुज्ञात आदरास्ताननुव्रजेत् ॥

मातामहानामप्येवमित्यनेन मातामहादीनामपि पृथक्
विसर्जनमुक्तं नतु तन्वता इत्यर्थः ।

ततो विसर्जनमाह विसर्जयेदिति—प्रीतिवचनं भवद्भिरहं
कृतार्थीकृत इत्यादि, सम्मानञ्च पाणिग्रहणादिः ।

यथा कृन्दीगपरिशिष्टे—

युग्मानिव स्वस्ति वाचानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।

कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्याथ विसर्जयेत् ॥ *

दक्षिणादानेन स्वस्ति वाचयित्वा धूर्यस्य पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्य

* न पुत्राने [] विज्ञातार्थो नास्ति ।

ब्राह्मणस्थानकुष्ठपाणिग्रहणं सदा नान्दीमुखे पार्व्येऽपि ह्यत्वा
विप्रान् विसर्जयेदित्यर्थः ।

यत्र च मत्स्यपुराणादौ ब्राह्मणमात्रविसर्जनं श्रूयते तत्र
द्विजाङ्गे पित्रादीनामधिष्ठानेनाभेदाध्यासात् द्विजविसर्जनेन
पित्रादीनां विसर्जनमुक्तमिति ध्येयम् ।

तेनाब्राह्मणकत्राद्येऽपि वाजे वाजे इति पित्रादिविसर्जनं
कार्यं प्रीतिवचनहस्तधारणादिकन्तु बाधितमेवेति ।

मत्स्यपुराणे—

ततस्तानग्रतः स्थित्वा प्रतिगृह्योदपात्रकम् ।

वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ॥

बहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।

तान् ब्राह्मणानित्यर्थः ।

अत्रोदकग्रहणाद्वारिधारावेष्टनेन विसर्जनमिति केचित् ।

वारिधारया प्रदक्षिणीकरणार्थमुदपात्रग्रहणमिति प्राञ्चः ।

अदृष्टार्थमित्यपरं ।

कुशाग्रेण पितृन् कुशमूलेनाथीहेवान् विसर्जयेदिति । गृह्या-
द्विहित्यर्थः पदान्यष्टाविति विष्णुपुराणोक्तद्वारपर्यन्तानुव्रजनेन
सह विकल्पः ।

अनुव्रजनन्तु मिलितानामेव सर्वेषां विसर्जनस्यैव हेवान्तत्व-
नियमात् ।

पारस्करे गोभिले च आमावाजस्येत्वनुव्रज्येत्युक्तत्वात् ब्राह्मणा-
भावेऽनुव्रजनाभावादामावाजस्येति मन्त्रबाधः प्रदक्षिणीकृत्याभि-

कथ्येति ब्राह्मणानिति शेषः । जलधारया प्रदक्षिणीकरणमिति
प्राञ्चः । ब्राह्मणाभावे प्रदक्षिणीकरणाभिवादनयोर्बाधः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातो गृहं प्रविश्य सर्वकर्मन्तसाधारण-
मच्छिद्रमवधार्य श्रीविष्णुं स्मरेत् ।

यथा—

* अन्नानाद्यदि वा मोहात् प्रचवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

ततः पिण्डसमर्पणम् ।

मनुः—

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी ॥

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।

धनवन्तं धार्मिकञ्च सात्विकञ्च बहुश्रुतम् ॥

मात्स्ये—

पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्दिनयाम्बिताम् ।

अघक्त पितरो गर्भं ह्यामन्त्र्य सुतवर्षनम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

अन्यदेशगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवपभृच्छागो वा भोक्तुमर्हति ॥

* अ गृहमे . विष्णुस्मरणसमयो भाति ।

वाग्भट्टाचार्यः—

पिण्डाच्च भोजनदिनेभ्यो दद्याद्भूमौ जलेऽपि वा ।

यमः—

अप्येकं प्रावयेत् पिण्डमेकं घृतैः निवेदयेत् ।

एकञ्च जुहुयाद्भूमौ जयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

प्रावयेत् जले क्षिपेत् ।

ब्राह्मणाभावे आहप्रतिपत्तिमाह हुह्ययमः—

अग्नीं तु जुहुयात् पिण्डमसु वा तत् प्रवेद्ययेत् ।

भूमौ दर्भेषु वा दद्याद्दिना पात्रं कथञ्चन ॥

पात्रं ब्राह्मणं विना आहो इत्यर्थः ।

भूमौ खातं कृत्वा तत्र दर्भानास्तीर्थं निदध्यात् । वामदेव्यं
गीत्वेति गोभिलवचनात् शान्तिं कृत्वा रक्षार्थदीपं हस्तेन
निर्वाप्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्यान्नामेत् ।

देवसः—

निवृत्ते पित्र्यग्ने तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

पाणी प्रक्षाल्य चाचम्य ज्ञातीन् शेषेषु भोजयेत् ॥

यमः—

आहं भुङ्क्ता य इच्छिष्टं इवलाय प्रयच्छति ।

स मृतो नरकं याति कालसूत्रमवाकृशिराः ॥

मात्स्ये—

तावदुच्छेदस्य तिष्ठेद्यावन्निष्ठा निरुज्जिताः ।

उच्छिष्यं भूमिगतमजिघ्रसाग्रथस्य च ।
दासवर्गं च तत्पितृभ्यो भागधेयं प्रपद्यते ॥ .

यत्तु—

आद्ये नोद्दासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।
स्योतस्ते हि सुधाधारास्ताः पिवन्त्यक्तोभयाः ॥

इति वशिष्ठवचनम् ।

तत् फलातिशयार्थं दिवापर्यन्तमुच्छिष्टस्थापनपरं न तु
दिवोच्छिष्टमार्जननिषेधकं मत्स्यपुराणविरोधात् ।

ब्रह्मपुराणे—

अस्तङ्गते ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाभसि ।
निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

बृहस्पतिः—

वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्यश्चान्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः ।
यदि तन्न न दद्याच्च विफलं शक्तितो भवेत् ॥

अर्थितः सन् शक्तितोऽन्नमर्थिभ्यो याचकेभ्यः, अन्नार्थिभ्यो
दरिद्रेभ्यश्च यदि न दद्यात् तदा आहं विफलं भवेदित्यर्थः ।

मात्स्ये—

निवृत्तत्व प्रणिपत्याथ पर्युष्मांस्त्रिं स मन्त्रैवित् ।
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैतिकं बलिमेव च ॥

*विष्णुपुराणे—

ततस्तु वैश्वदेवाभ्यां कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः ।

* अथ पुस्तके विष्णुपुराणे पदं अस्ति ।

यश्च—

पितृन् संसर्प्य विधिवत् बलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पञ्चाङ्गाभोजनम् ॥

इत्यादित्यपुराणवचनम् वैश्वदेवं कुर्यात्ततो बलिमिति तस्यार्थः ।

भार्कण्डेयपुराणे—

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् ।

नित्यक्रियां पितृणाम् केचिदिच्छन्ति सप्तमाः ।

न पितृणां तथेवान्धे शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥

नित्यक्रियां नित्यश्राद्धं पितृदत्तप्रतिश्रयार्थं विधिः । न
पितृणामिच्छावशकत्वनिषेधपरमिति व्यवस्था ।

पार्वण्येनैव पितृदत्तमेर्जातत्वेन प्रत्यवायपरीहारस्य *प्रसिद्धत्वात्
न पितृणामिति पुनः पितृग्रहणं सनकादीनां श्राद्धाभ्यनुष्ठानार्थं
पार्वण्येन तेषां दत्तमेर्जातत्वात् ।

न च देवश्राद्धवत् सनकादिश्राद्धमङ्गं प्रमाणाभावात् ।

प्रत्युत छन्दोगपरिशिष्टे—

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्हिजे ।

इत्यत्राश्विन्येनैव स्वास्तन्त्रे प्रमाणाच्च । शेषं वैश्वदेवादिकं
पूर्ववत् प्रात्यहिकवदित्यर्थः ।

देवलः—

* अशुक्ले परीहारस्त्रासिद्धत्वात् ।

ततो ज्ञातिषु भुक्तोषु स्वान् भृत्यान्पि भोजयेत् ।

पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः पित्रशेषमुदाहरेत् ॥

भृत्यान् भरणीयान् उदाहरेदभ्यवहरेदित्यर्थः ।

यान्नवल्कारः—

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पित्रशेषितम् ।

किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा एतन्नकारत्नयाम्बक-
त्वाद्धिवाक्यस्य ।

तदुक्तं भट्टपादैः—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सात ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥ *

अत्यन्तं शास्त्रतो रागतञ्च प्रमाणान्तरेण चाप्राप्तौ विधिः ।
पाक्षिके सतीति—रागस्येष्टाधीनत्वात् पक्षे प्राप्तौ पक्षे चाप्राप्तौ
कर्तव्यस्यावश्यकत्वं नियमविधिः । तत्र च प्रकृतेऽन्यत्र चाप्रकृते
प्राप्तिमनूयात्प्रकृते निरासः परिसंख्या ।

*अयं तावन्नियम्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियमो द्विविधो विधिः
परिसंख्या च ।

यत्र क्रियासम्बन्ध एवकारः प्रकृते स्वीयोगे व्यवच्छेदक-
स्तत्र नियमविधिः । यत्र तु कारकसम्बन्ध एवकारोऽन्ययोग-
व्यवच्छेदकस्तत्र परिसंख्येति । तत्र सम्भवति नियमविधौ परि-
संख्या न युज्यते स्वार्थहान्यस्वार्थकल्पनारागप्राप्तवाधरूपदोषत्रय-
दुष्टत्वात् । विधिर्यथा—

यत्र त्भयत्रैव प्रमाणात्तरमस्ति तत्रोभयमिव ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ।

अत्र परदारान्न गच्छेदित्येकवाक्यतया परिसंख्या, स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृता इति हेतुमन्निगदात् त्यागिना कुलेयोषिता-
मित्यादिनिन्दाश्रवणाच्च नियमविधिरपीति ॥

यथा च—याजनाध्यापनप्रतिग्रहेर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यत्र
याजनादिभिरवश्यं धनमर्जयेदेवेति नियमविधिः ।

अतएव—

अज्ञत्वा भिक्षुचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥

इति मनुना सत्यपि पित्रादिधने ब्रह्मचारिणो भिक्षाचरण-
प्रतिग्रहेण विना प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

तथा च—

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आज्ञकत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि सुच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्ये न्यायतो धनार्जनस्य भोक्षसाधनत्वमुक्तम् ॥
तस्मा वशिष्ठादीर्नां निस्पृहाणामपि याजनादिभिर्धनार्जनप्रयत्नः
पुराणादौ श्रूयते ।

एवञ्च धनार्जननियमस्य पुरुषार्थत्वे तदतिक्रमात् पुरुषः परं
प्रत्यवायी स्यात् पित्रभिद्रादिलब्धधनेन तु क्रतुनिष्पत्तिरविशुद्धै-
वेति ।

तथा याजनादिभिरेव धनसंज्ञयैवान्यद्वृत्तिभिर्निति प्रति-
संख्यापि । अत्रियादिवृत्तिभिर्जीवतां प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

आत्रेण कर्मणा जीवेद्दिशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तोर्थं तां समुत्सृज्य पाव्यात्मानं न्यसेत् पथि ॥

तामापदं निस्तोर्थं समुत्सृज्य अत्रादिवृत्त्युपास्मितं धनमिति
शेषः पाव्य प्रायश्चित्तं कृत्वा आत्मानं पथि स्ववृत्तौ याजनादौ
न्यसेत् स्थापयेदित्यर्थः ।

मनुरपि—

यद्दार्ढ्यतेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥

अत्रान्यद्वृत्त्यर्जितधनस्य त्यागविधानात् तेन कर्मनिष्पादन-
मपि विगुणं भवतीति प्रतिपादितम् ।

अतएव विश्वः—

अन्यायाधिगतां दत्त्वाः सकलां पृथिवीमपि ।

अद्वावर्जमपात्रास न किञ्चिद्दतिमाप्नुयात् ॥

तथाच मार्कण्डेये—पितॄणां क्वचिस्तवफलकथने—

अन्यायोपाप्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ।

अश्वाद्वाहैरुपहृतेरुपहारैस्तथा कृतम् ॥

अस्माकं दक्षये आहं तथाप्येतदुद्धीरणात् ।

तदास्तां विस्तरः प्रकृतं विविच्यते ।

नायं पितृशेषभोजनविधिः भोजनस्य रागप्राप्तत्वात्, नापि परिसंख्यं सा हि पितृशेषमेव भुञ्जीत, नान्यदित्थिवंरूपा सा च सम्भवति नियमविधौ दोषत्रयाच्चादरणीया ।

नापि पितृशेषमवश्यं भुञ्जीतैवेति नियमः । एकादश्यामुपवासभङ्गप्रसङ्गात् ।

सर्व्वस्मात् आसावरार्द्धमश्रीयादित्यापस्तम्बवचने 'सर्व्वशब्दश्रुतेर्यावज्जीवनिरामिषप्रतिज्ञस्यापि पर्व्वण्यपि मांसभोजनप्रसङ्गाच्च ।

अत्र आह्निकविवेकः—

भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत्किञ्चित् पच्यते गृहे
न भोक्तव्यं पितृणाम्तदनिवेद्य कथञ्चन ॥
यत्किञ्चित् पच्यते गृहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा ।
अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कदाचन ॥

इति यमशङ्काभ्यां पितृसेवितमेव भुञ्जीतेत्यवगमात्तदेकवाक्यतया परिसंख्येयम् ।

नियमविधौ मूलभूतश्रुतिभेदकल्पनाप्रसङ्गात् अतएव स्वदारनिरतस्यैव इत्यत्र परदारान्न गच्छेदित्येकैवाक्यतया परिसंख्योक्ता ।

असु वा नियमविधिः—पिण्डशेषमिष्टेभ्यो दद्यात् स्वयञ्च भुञ्जीत इत्युशनोवचनेन पितृशेषमक्षयस्योपयुक्तशेषप्रतिपत्तिरूपत्वात् प्रतिपत्तेषु सत्येव श्रेयःकृत्वबोधनात् प्रतिपत्तेस्तथा स्वभावात् ।

ततश्चोपवासे पर्वणि यावज्जीवनिरामिषप्रतिज्ञायाश्चोप-
वासादिधर्मानुरोधादन्नमांसादीनां तद्योपयोगः कर्त्तव्यो यथा
आह्नमिष्टभोज्यञ्च निष्पाद्यापरं किञ्चिद्भक्षणार्थं नावशिष्यते ।

न च भक्षणप्रतिपत्त्यनुरोधाच्छेषमपि स्थाप्यमिति वाच्यम् ।

न हि प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्यं प्रयोजयति प्रतिपाद्यगुणभूत-
त्वात् प्रतिपत्तेर्गुणस्य च प्रधानाप्रयोजकत्वमिति । ३

वसुतसु—कुटुम्बादिभोजनार्थं यत्किञ्चिद्देहे पृथक् पृथक् पश्यते
तज्जातेयं पितृणामनिवेद्य न भुञ्जीतेति रागप्राप्तभक्षणनिषेध
एव यमशङ्कवचनयोरर्थः । तदा च प्रमाणाभावात् आह्नशेषभोजनं
न परिसंख्या किन्तु नियम एव आह्नशेषः किं कर्त्तव्य इत्य-
काङ्क्षायां भुञ्जीतेव इति विधानात् शेषाभावे निराकाङ्क्षा-
दिधानानवसरस्ततः शेषाभावे भोजनाभावोऽपि न दोषाय इति ।

एवञ्च सति आह्नशेषे भुञ्जीतेवेति नियमविधिः सम्पन्नः ।

यत्तु—

दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ।

वैद्यीषधपरान्नञ्च आह्नकत् परिवर्जयेत् ॥

तथा—

उपरागे तथा आह्ने पुत्री नोपवसेद्गृही ।

इत्यादिवचनं तदनियतोपवासविषयम् ।

अथे तु—

आह्नशेषमात्राय उपवासः कार्य्य इति वदन्ति वचनं
पठन्ति ।

उपवासी यदा नित्यः आह्नं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासं तदा कुर्यादाघ्नाय पितृसेवितम् ॥

काशीखण्डे—

आह्नं कृत्वा परश्चाद्ये योऽग्नीदृष्टानदुर्वलः ।
दातुः आह्नफलं नास्ति भोक्ता क्लिष्यभाग्भवेत् ॥
अन्ये चाध्वमैथुनत्यागादयो नियमाः प्राग्वीक्ताः ॥

ब्राह्मि—

द्वितीयेऽहनि भाण्डानां सर्वेषां क्षालनं भवेत् ।
अनस्ता जायते ऋषिः पितृणामेव सर्वदा ॥

भाण्डानां आह्नपाकपात्राणां आह्नदिने क्षालनमकृत्वा द्वितीय-
दिने क्षालनेन ऋषिरनस्ता स्यादित्यर्थः ।

अथ बाजसनेयिनां आह्नक्रमसङ्क्षेपः ।

निमन्त्रणं स्वागतञ्च पाद्यमर्घ्यादिकं द्विजे ।
द्विजोपवेशनं दीपो विश्वोरर्घ्या हरिष्मृतिः ॥
तिलसर्षपविक्षेपो द्वारमध्ये च सर्वतः ।
रक्षाजलञ्च गायत्री देवताऽनु च सृञ्जलम् ॥
द्विजपाथी जलं दर्भासनमावाहनं ततः ।
अर्घ्यो न्युञ्जञ्च गन्धादि तथाम्नी हुतशेषकम् ॥

पितृसंहिता ।

पितृसंहिता ।

पितृसंहिता ।

पितृसंहिता ।

गायत्रीं मधुवातादि तथा वै पितृसंहिताम् ॥

भूमिदत्ता स्थाचम्य हरिं सृत्वा द्विजे जलम् ।

गायत्री मधुवाता च मधुत्रिकजपो द्विजे ।

दक्षिणः शिवमन्त्रं पिण्डप्रश्नोऽथ मण्डलम् ॥

रेखावनेजमं दर्भास्तरो नीवी च देवता ।

पिण्डा स्तेपमुजः शेषः पाणिपालनमाचमः ॥

हरिं सृत्वाऽत्र पितरो वसन्ताय भ्रमी ततः ।

प्रत्यवने नीवीमोक्षः षडङ्गलिं च सूत्रकम् ॥

कर्णं पिण्डार्चनं पिण्डोत्तोलाघ्राणद्विजाचमाः ।

सुप्रोक्षितं शिवा प्रापः सौमनस्यं तथाक्षतम् ॥

अक्षय्याघोरगोत्रं नो दातारोऽथ स्वधावचः ।

युनरुर्णं न्युजोत्थानं दक्षिणा विश्ववाचनम् ॥

देवता वाज भामिति द्विजानुगमनं नतिः ।

अष्टिद्रविष्णुस्मरणपिण्डार्पणमिति क्रमः ॥

अथ यजुर्वेदिना पार्ष्णिशाहप्रयोगः ।

अथ आहपूर्वदिने वस्त्रशुद्धिं विधाय स्नानशुद्धिं क्षीरं तिल-
कस्कादिना मलापकर्षणेन देहशुद्धिश्च विधाय क्षतक्षानादिक्रियः
सति भोजने निरामिषमेकवारं भुक्त्वा प्रदीपान्ते प्रतिब्राह्मण-
गृहं गत्वा सति सश्वे एकत्र वा कुलशीलसम्पन्नानामिषो
यूनः पातित्यव्यङ्गत्वादिदोषरहिताः नसगोत्रप्रवरान् क्षतभोजनान्
ही पित्रादिदेवतार्थं ही मातामहादिदेवतार्थं च अशक्तावेकैकं
वा तन्त्रेण वा हावेवोभयत्र दैवे अशक्तावेकं वा पित्रादी च
त्रौनशक्तावेकैकं वा निमन्त्रयेत् ।

तत्र प्रक्षालितपाणिं* समाचान्तं गोमयोपलिप्तस्थाने प्राङ्मुखं
देवब्राह्मणमुपवेश्य स्वयमुदसुख उपवीती दर्भपाणिराचान्तो
विप्रदक्षिणजानु धृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य पितरसुकशर्षण एवं पिता-
महस्य एवं प्रपितामहस्य श्वः कर्त्तव्ये आहो पुररवीमाद्रवसो-
र्विश्लेषां देवानां श्वः आहं कर्त्तुं त्वामहं निमन्त्रये ।

निमन्त्रितोऽस्मीति ब्राह्मणवचनं एकत्र ब्राह्मणद्वयसङ्गावे
भावामिति प्रयोगः ।

एवं मातामहद्वैवोऽपि तन्त्रेषैकत्रोभयदैवसमावेश एकदैव
षष्ठां पितृणामुल्लेखः कार्यः ।

* अ पुस्तके असगोत्रानसन्नानप्रवरान् ।

† अ पुस्तके माहं ।

प्रक्षालितपादमाचाम्नां पिबन्नाङ्गणसुदक्षुखं स्वयं दक्षिणा-
मुखः प्राचीनावीतो दर्भपाणिर्दक्षिणजातु धृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्माणः श्वः
पार्ष्णश्राद्धं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये एवं पितामहप्रपितामह-
मातामहादित्रिकाणां पञ्च ब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ॥

एकत्र सर्व्वब्राह्मणसङ्गादे—

अमुकगोत्रस्य० पितुरमुकदेवशर्माण एवं पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य श्वःश्राद्धं कर्तुं युष्मानहं निमन्त्रये । एकब्राह्मण-
पक्षे तु त्वामिति विशेषः । एवं मातामहपक्षेऽपि निमन्त्रिताश्च
प्रत्येकं निमन्त्रितोऽस्मीति प्रतिवदेयुः ।

ततः—

*सर्व्वपापविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।

भवितव्यं भवन्निर्भैः श्लोभूते श्राद्धकर्षणि ॥

इति नियमान् श्रावयेत् ।

विधाय—

यद्यविज्ञेन रजनी याति तदा सर्व्वमेतत् करिष्ये ।

इति ब्रूयुः ।

पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रणाशक्तौ तस्यां रात्रौ योषित्सङ्गनिवारणाय
सजातीयद्वारा श्वःश्राद्धं करिष्ये तत्रभवन्तो निमन्त्रयितव्यां

इति निवेदनं कृत्वा आह्निने प्रातः श्वःपदपरिहारेण पूर्ववन्नि-
मन्त्रयेत् ।

तदसंभवे आहारसमये यतीन् ब्रह्मचारिणो भिक्षार्थमाग-
तान् तदलाभे शम्भानपि प्रोक्तलक्षणान् निमन्त्रयेत् ।

तदहर्निमन्त्रणे तु—

शक्रोधनैः शीचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आह्निकश्रैणि ॥

इति नियमान् आवयेत् कुशमयब्राह्मणपक्षे तु निमन्त्रण-
बाधः ।

ततो निमन्त्रितः आह्निकर्त्ता च पूर्व्वेद्युः आह्निदिने च अघ-
शायी ब्रह्मचारी शूचिः सत्यवादी क्षमी पुनर्भोजनं वेदवेदाङ्गा-
ध्ययनं अमं हिसां क्रोधं त्वरां भारोद्धहनं कलहं द्यूतं चौर्यं दूर-
गमनं नौकाश्वादियानारोहणं मैथुनं प्रमादं दिवास्त्रं प्रतिपहं
शस्त्रग्रहणञ्च वर्ज्येत् ।

आह्निकर्त्ता निमन्त्रितमदुष्टं न प्रत्याचक्षीत यदि च विस्मरश्च-
वशादतिक्रामति तदा पश्चात् प्रसादयेत् ।

दन्तकाष्ठं तैलाभ्यङ्गं ताम्बूलञ्च वर्ज्येत् ।

आह्नं कृत्वा परश्राद्धे न भुञ्जीत । स्त्रीकृतानिमन्त्रनिमन्त्रणश्च
पश्चाद्भिर्भति न कुर्यात् । नान्यद्रुचं प्रतिगृह्णीयात् । शम्भश्च
गमनादिना आह्निकालं नातिक्रमेत् । न चास्नातः आह्नं भुञ्जीत ।

आह्निकर्त्ता प्रातःकृतस्नानः शुक्लवस्त्रहयपरिधानः कृतनित्य-

क्रियो दक्षिणं दिशं गत्वा कुशानाहृत्य आह्वार्यमपरकीय-
मपर्युषितमदुर्गन्धंमफेलिनमशुष्यसंस्त्रष्टं जलमाहरेत् ।

स्वल्पजलाशयस्थमन्धजजलाशयस्थमप्रतिष्ठितजलाशयस्थं पर-
कीयं रात्रिगृहीतं याचितलब्धं धान्म वर्जयेत् ।

नूतनपात्रेषु यथाशक्ति नानाप्रकारव्यञ्जनाद्युपकरणसहित-
मन्नं पत्नीद्वारा स्वयमशक्तौ सपिण्डस्त्रीद्वारा वा पाचयेत् ।

तत्र द्रुटितकर्णमिमाहृपित्वंशजां रजस्वलां वीभत्साम-
शुचिं मत्तां मूर्तां नीलवसनाञ्च वर्जयेत् ।

आह्वभूमिश्च दक्षिणनतां कृत्वा गौरसृक्तिकयाच्छाद्य गोमये-
नोपलिप्य पञ्चगव्येन संप्रोष्य ज्वलदग्निभ्रामणेन संशोध्य वेष्ट-
यित्वा * [सर्वतश्चागान् बध्नीयात् ।

तिलान् सर्षपाञ्च अपहृता इति मन्त्रेण सर्वतो विकिरेत् ।
धूलियुक्तं पङ्किलं क्रिमियुतं सङ्कीर्णं दुर्गन्धान्वितमनिष्टशब्दश्च
दिशं वर्जयेत् ।]

ततः आह्वगृह्यायतो ब्राह्मणपादप्रक्षालनार्थं गोमयीप-
लिप्तायां भूमौ गोमूत्रेण मण्डलं कृत्वा यवैः सपुष्पैरर्चयेत् ।

वाराणस्यान्तु भूमिसंस्कारो नास्ति गोपयोपलीपनन्तु
तत्रापि । यदि च परकीयभूमौ आह्वं चिकीर्षति तदा तद्भूमि-
स्नामिपितृभ्यः आह्वीयाश्रभागसुत्सृज्य दद्यात् ।

जीवतां मूर्खं वा दद्यात् ।

ततः आह्वदेशमाहृत्य हीनाङ्गाधिकान्-क्राण-सृष्ट-केकर-

शिवत्रि-कुठि-पतिताम्बाज वृषलीपति शूद्र रजस्रला पञ्च कुकुट
वराह विडाल काकादीन् आश्रयानादपसारयेत् ।

ततः प्रहृत्ते मध्याह्ने आशीयब्राह्मणेभ्यः तैलमुद्धर्त्तनं स्नानो-
पकरणञ्च नानाविधं तान्त्रपात्रे कृत्वा स्वयमुपागम्य देवब्राह्मण-
पूर्वकं दद्यात् ।

ततः स्नात्वा निवृत्तान् स्वयञ्च कृतस्नानः शुक्लवासाः दक्षिणा-
मुखेन कृतपादप्रक्षालनो यथाविध्याचान्तः शुचिः प्राङ्गणे कृता-
ञ्जलिर्दंभेषु तिष्ठन् स्वागतमिति वृच्छेत् । सुस्वागमिति प्रति-
वचनम् ।

ततः प्रागुपल्लितायां भूमौ देवब्राह्मणपूर्वकं क्रमेण सविनयं
पुनः पुनरभिनन्द्य स्वयमेव दैवधर्म्येण देवब्राह्मणपादौ पितृधर्म्येण
पितृब्राह्मणपादौ च प्रक्षात्याचमनीयं दूर्वाक्षतं गन्धं पुष्यञ्च
दद्यात् । स्वयञ्चागच्छेत् ।

यदि पूर्वं निमन्त्रणं न कृतमस्ति तदा तत्रैव प्राङ्गणे पूर्ववत्
ब्राह्मणान् निमन्त्र्य अक्रोधनैरिति नियमं यावयेत् ।

कुशब्राह्मणे तु स्वागतप्रश्नपाद्यादिदाननिमन्त्रणानां बाधः ।
ततो ब्राह्मणसहितो गृहं प्रविश्य अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्त्वा
पूर्वाभर्तृभ्ययुक्ते प्रासुखे भ्रामने प्रासुखं देवब्राह्मणं दक्षिणाग्र-
कुशयुक्ते दक्षिणामुखे भ्रामने पितृदिब्राह्मणानुदङ्मुखान् यथा-
क्रमभासनं स्पृशन्—प्रत्येकमिदमाप्तनमसासध्वमित्युक्त्वा दक्षिण-
हस्ते कृत्वा उपवेशयेत् ।

तेषाञ्च पादयोरधस्तात् कुशानास्तरि । प्रत्यासनसमीपे

दृतेन तिलतैलेन वा श्राद्धसमाप्तिस्त्रायिनी दीपान् स्थापयेत् ।
तेषामुत्तेजनादि तु तैर्द्विजैरेव कर्तव्यम् । ततः श्राद्धयामशिला-
दिकं सन्निधीकृत्य तत्र यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य—

ओं यज्ञेश्वरो हृद्यसमस्तकथ-
भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तस्मिन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांश्चशेषाण्यसुराद्य सर्व्वे ॥

इति पठित्वा—

ओं अपहृता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ।

इति द्वारदेशे गृहान्तरे च सर्व्वतस्तिलान् सर्षपांश्च विकीर्य्य—

श्रीविष्णुः श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मरेत् । रक्षांश्च
जलं प्रतिब्राह्मणसमीपे स्थाप्यम् । ततो गायत्रीजपमहं करिष्ये
इति द्विजान् वृष्ट्वा कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतित्रयसहितां
गायत्रीं जपित्वा—

ओं देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति त्रिर्जपेत् ।

तत उदङ्मुख उपवीती—

ओं अद्यामुक्ते मासि अमुकपक्षे तिथावस्मिन् विशिष्टभारत-
वर्षाख्यपुण्यभूतदेशे बह्निब्राह्मणचरणसन्निधौ अमुकगोत्रस्य पितु-
रमुकदेवशर्षण एवं पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य पार्ष्णश्राद्धे

पुरेरेकोमाद्दसोर्विशेषां देवानां आत्ममन्त्रेण सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये । कुर्वन्वेति प्रतिवचनम् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु त्वयीति प्रयोगः, एवं मातामहद्वैवेऽपि ।

तन्त्रेषैकत्रोभयद्वैवसमावेशे एकद्वैव षष्ठां पितृणामुल्लेखः कार्यः ।

ततो दक्षिणामुखः प्राचीनावीती—

श्रीं अद्यामुक्ते मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ भारतवर्षाख्य-
पुष्यभूदेशे बह्निब्राह्मणचरणसन्निधौ अमुकगोत्रस्य पितुरमुक-
शर्मण एवं पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य पार्श्वेण आत्ममन्त्रेण
सोपकरणेन युष्मासहं करिष्ये । एकब्राह्मणपक्षे त्वयीति
प्रयोगः ।

कुशब्राह्मणपक्षे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्यः किन्तु
कुशब्राह्मणे करिष्ये इति । प्रतिवचनन्तु सन्निधापितब्राह्मणा एव
कुर्युः । एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततो मृज्जलेन सर्वांस्सन्नादीनि आत्मसाधनानि प्रोक्षयेत् ।

ततः—

सप्त व्याधा दशांशेषु ऋगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरहीपे हंसाः सरसि मार्गसे ॥

तेऽभिजाताः कुर्वन्नेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेऽभ्योऽवसीदथ ॥

इति पिष्टब्राह्मणाभितः पठेत् ।

अथ श्राद्धपरिभाषा ।

सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छेत् ।

श्राद्धद्रव्याणि उत्तरदिशा वेद्यां प्रवेशनीयानि । दक्षिण-
दिशा निःसारणीयानि समाप्तिपर्यन्तं पवित्रपाणिरासीनः
स्यात् ।

देवं कर्मांतरामुखेन पातितदक्षिणजानुनोपवीतिना दक्षि-
णोपचारेण कार्यम् । उत्सर्गसु ऋजुकुशत्रयेण सयवोदकेन
देवतीर्थेन नमःपदेन कार्यम् ।

*पैत्रस्तु पातितवामजानुना प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन
वामोपचारेण कार्यमुत्सर्गसु पित्रतीर्थेन द्विगुणभुम्नकुशत्रयेण
सतिलोदकेन स्वधापदेन कार्यम् ।

सर्वमेव श्राद्धीयद्रव्यं प्रोक्षितमेव दद्यात् । देवपूर्वञ्च सर्व्यं
कार्यं कार्यम् । आचमनविसर्जने तु पित्रपूर्वमिति ।

ततो देवादिक्रमेण करप्रक्षालनार्थं ब्राह्मणकरेषु जलं
दद्यात् । कुशब्राह्मणे तु प्रक्षालनजलदानवाधः ।

ततः—ॐ पुरोरवोमाद्भवसौ विश्वेदेवा एतहः कुशासनं नम
इति ऋजुकुशत्रयात्मकमासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन् एवं पितामह एवं
प्रपितामह एतस्ते कुशासनं स्वधेति द्विगुणभुम्नकुशत्रयात्मक-
मासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

* अ उरुके वैश्वानरादि पङ्क्तिमर्थं पतितम् ।

• एवं मातामहपदेऽपि ।

शूद्रस्य एतत्सुभ्यं कुशासनं नम इति प्रयोगः ।

ततः कृताञ्जलिः—ओं विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा
आवाहयेत्यनुज्ञातो द्विजाङ्गुष्ठं धृत्वा—

ॐ विश्वेदेवास आगत शृणुता म इमं हवं इदं बर्हिर्निषी-
दत । इत्यावाह—

ओं अपहता इति मन्त्रेण यवान् विकीर्य—

ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं

येमे अन्तरीक्षे य उपव्यवि छ ।

ये अग्निजिह्वा उतवा यजन्ता

आसाद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥

इति जप्त्वा—

ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये यत्र विहिताः आचे सावधाना भवन्तु ते ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

कुशब्राह्मणे द्विजाङ्गुष्ठग्रहणं नास्ति ।

ततः पितृनावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातः ।

ॐ उग्रन्तस्त्वा निषीमद्भुगन्तः समिधौमहि ।

उग्रन्नुग्रत आवह पितृन् हविषे अस्तवे ॥

इत्यावाह ॐ अपहता इति मन्त्रेण तिलान् विकीर्य—

ॐ आयान्तु नः पितरः सौम्यासो

अस्मिन्वासांः पथिभिर्देवयान्नेः ।

अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्ती
ऽधिष्ठुवन्तु तेऽवन्वत्मान् ॥

इति मन्त्रं जपेदित्यावाहनम् ।

शुद्धसु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयन् नम इति जपेत् । ततो देवब्राह्मणायभूमौ उत्तरायकुशोपरि अर्घ्यपात्रसुत्तराय संस्तरप्य गर्भशून्यकुशपत्रद्वयात्मकपवित्रं “ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ” इति मन्त्रेण नखव्यतिरेकेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यभ्युख्यार्घ्यपात्रे निधाय—

ॐ शन्नो देवीरभीष्टये
आपो भवन्तु पीतये
ग्रंथोरभिस्रवन्तु नः ।

इत्यपो दत्त्वा ॐ यवोऽसि यवयास्मद्देशो यवया रातीः । इति मन्त्रेण यवान् तूष्णीं दत्त्वा गन्धपुष्पद्रव्यां निक्षिप्य तत्पात्रं दर्भान्तरेण त्र्युच्छ्राय्य अच्छिद्रोऽयमर्घ्योऽसु इति वदेत् । तन्मताभावपक्षे मातामहदेवोऽप्येवम् ।

ततः पिबन्नब्राह्मणाग्रतः पात्रद्वयं मातामहब्राह्मणाग्रतः पात्रद्वयसुपर्शुपरिक्रमेण दक्षिणायकुशोपरि संस्थाप्य पूर्व्ववत् पवित्रच्छेदनादिकं कृत्वा षट्पवित्राणि यथाक्रमं पात्रेषु दत्त्वा षष्ठो देवीरिति प्रत्येकमपः क्षिप्त्वा—

ॐ तिलोऽसि सोमदेवस्यो गोसवो देवनिर्भितः ।

प्रत्नमग्निः पृक्तः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

• इति प्रतिपात्रं तिलान् दत्त्वा तूर्ण्यौ गन्धपुष्पदुर्वा निधाय कुशान्तरणाच्छाय अकिट्टीऽयमर्घ्योऽस्त्विति प्रत्येकमुक्त्वा देवे पौत्रे च दर्भानुहाव्य हस्ताभ्यां देवपात्रसुत्याप्य वामहस्ते कृत्वा तन्नस्थं पुष्पं पवित्रञ्च प्रागग्रं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा जलान्तरं पुष्पान्तरञ्च दत्त्वा—

या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवु-
 र्य्या आन्तरीक्षा उत पार्थवोर्य्याः ।
 हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः
 शिवाः शंखीना सुहृवा भवन्तु ॥

इति मन्त्रं पठित्वा—

ॐ पुरोरवोमाद्रवसो विश्वेदेवा एष वोऽर्घ्यो नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरे पवित्रोपरि जलं दद्यात् ।

ततः पितृर्घपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा तन्नस्थं पवित्रं पुष्पञ्चोत्तरायविप्रहस्ते निधाय जलान्तरं * दत्त्वा ॐ या दिव्या इति पठित्वा—

ॐ असुकगोत्र पितरसुकशर्भान् एष तेऽर्घ्यः स्वधा इति दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेन विप्रकरे पवित्रोपरि तिलोदकं दद्यात् ।

ततो जलं स्पृष्ट्वा एवं पितामह-प्रपितामह-मातामहत्रयाणां प्रत्येकं जलस्यर्गपूर्व्यकं ब्राह्मणकरेऽर्घ्यं दद्यात् ।

* च पुष्पको पुष्पान्तरञ्च इत्यभिप्रेतः पाठः ।

शूद्रसु—मन्त्रस्थाने नम इति जपन् ब्राह्मणद्वारां मन्त्रं
पाठयन् नमोऽसुकगोत्र पितरसुकदास एष तुभ्यमर्घ्यं नम
इत्यर्घ्यं दद्यात् ।

ततः पितामहादिपञ्चानां पात्रस्थतिलपुष्पजलानि पित्रः-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेण तत्पात्रमाच्छाद्य ॐ पित्रभ्यः
स्थानमसीति पितृब्राह्मणवामे दक्षिणाग्रकुशोपरि न्युत्थीकृत्य
स्थापयेत् ।

तत्तु दक्षिणादानपर्यन्तं नोद्धरेत् नापि चालयेत् न च
सृशेत् ।

ब्राह्मणहस्तदत्तपवित्राणि तु स्वधावाचनार्थं यथाक्रमं पृथक्
स्थापयेत्

ततो दैवे—ओं पुरोरवोमाद्रवसौ विश्वेदेवा एतानि वो
गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि नम इत्युक्तुञ्च एष वो गन्ध इत्यादि-
क्रमेण ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

पैत्रे—ओं असुकगोत्र पितरसुकशर्मण एव पितामह-
प्रपितामह एतानि गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेत्युक्तुञ्च एष
वो गन्ध इत्यादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु एष त इति, एवं मातामहपक्षेऽपि ।

शूद्रस्य तु—एतानि तुभ्यं गन्ध-पुष्प-धूपदीपाच्छादनानि नम
इति शेषः ।

ततश्च—ब्राह्मणेनोपवीतिना सता स्वयं गन्धानुलेपनं कार्यं-
मन्त्रश्च शिखावर्जं शिरसि धार्यम् । अस्मिन्नुपसरे फलार्थिना

अग्नेपथीतताश्रूलादिकं देवादिक्रमेण देयम् । एतच्च नावश्यकम् ।
अग्नेः गन्धादिदानमस्त्विति वदेत् अस्त्विति ब्राह्मण्यवचनम् ।

ततो नीवारचूर्णैर्गौरैश्चत्तिकया वा होमभस्मना वाऽसम्भवे
वारिणापि पात्रपातनाय चतुरस्रमण्डलानि कुर्यात् ।

ततः आद्याग्रभागं सष्टततिलमन्त्रं पात्रान्तरे गृहीत्वा पिष्ट-
ब्राह्मण्यं पृच्छेत् ।

निरग्निः—

अग्नी अग्नीकरणमहं करिष्ये इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिष्ट-
ब्राह्मण्यपादे जले वा पैत्रधर्म्येण अग्नी अग्नये कव्यवाहुनाय
स्वाहा सोमाय पिष्टमते स्वाहा इत्याहुतिद्वयं जुहुयात् ।

साग्निस्तु—अग्नी करिष्ये इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यत्यनुज्ञातो
दक्षिणायाव सथ्याग्नी वाहुतिद्वयं जुहुयात् । शूद्रास्तु नमःपदेन
जुहुयुः ।

ततोऽग्नीकरणशेषं देवादिक्रमेण सर्वेषु पात्रेषु दत्त्वा
पिण्डार्थं किञ्चिदवस्थापयेत् । विप्रपाथी होमपक्षे तत्पात्रे हुत-
शेषं न देयम् । ततश्चोष्णमिष्टान्नपूरितपात्राणि देवादिक्रमेण
स्व स्व ब्राह्मणसमीपे पूर्वोक्तचतुरस्रमण्डलोपरि स्वयं स्थापयेत् ।
तत्समीपभूमामेव अस्मन्नादीन्युपकरणानि पात्रान्तरे कृत्वा
स्थापयेत् ।

ततोऽग्नेषु घृतं तथा दद्यात् यथा घृतं स्रवतीति ।

ततो भूमिलम्बं कुशं दत्त्वा ब्राह्मणयोः स्वर्गं कारयित्वा

वामहस्तवाह्नि दक्षिणहस्तं विधाय अधोमुखं हस्ताभ्यां देवपत्र-
मासाद्य—

ॐ पृथिवी ते पानं द्यौः पिधानं ।

ब्राह्मणस्य मुखे अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहा ।

इति जपित्वा कृष्ण कव्यमिदं रत्नेत्युक्त्वा—

ओं इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढमस्य पांशुले ॥

ओं विष्णो हृद्यं रक्षस्व ॥

इति मन्त्रद्वयेन अधोमुख * द्विजाङ्गुष्ठाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि
निधाय ओं अपहृता इति यवान् विकीर्य—

इदमन्नमिदं हविरिमा आप इदं मधु एतान्युपकरणानि
इति सर्वद्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य—ओं पुरोरवोमाद्रवसौ
विश्वेदेवा एतद्दोऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं नम इत्युत्सृजेत् ।

ततः सव्याह्वतिगायत्रीं जपित्वा मधुवाता इति वृषचं
मध्विति त्रिकञ्च पठन् मधुनाभिचारयेत् ।

ततः—अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् ।

तत्सर्व्वमच्छिद्रमसु । इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्यता जुषस्वमिति
वदेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु जुषस्वेति प्रयोगः । ब्राह्मणाभावेऽस्य
बाधः ।

ततो भवन्तः प्राणयन्त्रित्युक्त्वा आपोशानजलं दद्यात् ।

* अ पुस्तके द्विजाङ्गुष्ठमिति पदं नास्ति ।

उत्तमः पित्र्यकर्मैः विधिनाः सुमित्तम् । कुशं इत्याः पात्र-
 ब्राह्मणयोः स्वयं कारयित्वा वामहस्तावाह्ये दक्षिणहस्तं निधाय
 उत्तानहस्ताभ्यां पित्र्यपात्रमाह्वय "श्रीं हृदयि वी ते इति जपित्वा
 कृष्णं कव्यमिदं रक्षेत्युक्त्वा—श्रीं इदं विश्वरिति श्रीं विश्वो कव्यं
 रक्षस्विति मन्त्रद्वयेन उत्तानद्विजाङ्गुष्ठं 'द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि'
 निधाय—श्रीं जपेता इति तिलान् विकीर्य इदमन्नं इदं हविरिमा
 प्राप इदं मधु एताभ्युपकरणानीति सर्व्याणि द्रव्याणि ब्राह्मणाय
 निवेद्य—श्रीं असुकगोत्र पितरसुकशर्षेण् एवं पितामह एवं
 प्रपितामह एतत्सेऽन्नं हृत्पात्रुपकरणसहितं सोदकं स्वधेत्युक्त्युजेत् ।
 शूद्रस्य तु एतत्तुभ्यमन्नं नम इति प्रयोगः ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं जप्त्वा मधुवासीति तृशं मध्विति
 त्रिषंश्च पठन् मधुनाऽभिषारयेत् ।

ततः—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् ।

तत् सर्वमच्छिद्रमसु ।

इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्यतां क्षुब्धमिति वदेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु क्षुब्धमिति प्रयोगः । ब्राह्मणभावेऽस्य
 कृष्णः । ततो भवन्तः प्रायश्चित्तित्युक्तान् प्राचीनानं जलं दद्यात् ।
 एवं मातामहपक्षेऽपि ।

* क पुत्रकर्म द्विजाङ्गुष्ठमिति वदन् नास्ति ।

ब्राह्मणस्य इतिर्मुच्यतेऽपानकीर्तयन्ती वाच्यता हास्य-स्वरा-
क्रोध-सुतकारादिशब्दमङ्गुर्वन्तोऽन्तर्जानतः प्रसन्नमनसो द्विवाकसो
दतारमयाचमाना आसनादवरोपितपादा भुञ्जीरन् ।

आहकर्त्ता तु—पितृब्राह्मणाभिमुखो दर्भेषासीनः सप्रणव-
व्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति वृषभं मध्विति त्रिकञ्च पितृसंहितां
युक्त्वसूक्तं रचोहणसूक्तमन्यानि च पवित्राणि इचिस्तावादीनि
यथाशक्ति मन्वादीनि धर्मशास्त्राणि पुराणानि च सप्तव्याधा-
त्रिकञ्च पितृस्तोत्रं पठित्वा पितृरूपान् ब्राह्मणान् ध्यात्वा,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम ढसिं प्रयात्स्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम ढसिं प्रयात्स्वन्निहोमाप्यायितमूर्त्तयः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

ढसिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदाहृतम् ॥

आतामहसृप्तिमुपेतु तस्य

तथैव तातस्य पिता तथान्यः ।

विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु

ढसिं प्रयस्यन्तु च यातुधानाः ॥

यज्ञेश्वरो इव्यसमस्तकव्य-

भीक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तत्-सन्निधानादपयान्तु सद्यो

रक्षांश्चमेषाश्चसुराश्च सर्वे ॥

इति विष्णुपुराणोक्तं पठित्वा विष्णुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणान्
सन्तोष्य तस्मिन् ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ दर्शनास्तीर्य सर्व-
प्रकारमन्नं सतिलं गृहीत्वा—

श्री— अग्निदग्धाद्य ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन हृष्यन्तु तस्मा यान्तु पराङ्गतिम् ॥

इति जलेनाग्राभ्य विकीर्य कृताञ्जलिः—

श्री— येषां न माता न पिता न बन्धु-

नैवान्यसिद्धिर्न तथात्ममस्ति ।

तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्

प्रयान्तु लोकाय सुखाय तदहत् ॥

इति पठित्वाचम्य तदग्रणी दक्षिणकर्णं वा स्पृष्ट्वा हरिं
स्मरेत् ।

ततः पित्रादिदेवान्ब्राह्मणेष्वेभ्यो जलगण्डूवान् पुनरापोशानार्थं
दत्त्वा प्रणवव्याहृतिसहितां सगवित्रीं मधुवातेति ऋचं मध्विति
त्रिकञ्च जपित्वा—

इचितं भवन्निरिति देवे पैत्रे तस्माः ख्य इति पृच्छेत् ।
सुइचितं तस्माः स्म इति प्रत्युत्तरम् । एकाब्राह्मणपक्षे तस्मोऽसीति
प्रश्नः, अत्राह्मणकत्राद्ये तस्मिप्रश्नबाधो जलगण्डूपदानबाधश्च ।

ततः शेषमन्नमस्त्विति सर्वान् पृच्छेत् ते सर्वे इष्टैः सह
भुञ्जन्त इति ब्रूयुः ।

ततः पिण्डानहं स्मरिष्ये इति पृष्ट्वा कुक्ष्येत्यनुज्ञातः पितृ-
मातामहब्राह्मणयोः सन्मुखस्यमध्यभागे उच्छिष्टसन्निधौ हस्त-

मातृपरिमितां चतुर्विधोच्छ्रितां दक्षिणप्रदणाम् ।
जलेनाभ्युक्ष्य पिण्डस्थाने—

श्री— निहृदि सर्वं यदमिष्यवद्भवे-
द्वताश्च सर्वं सुरदानवा मया ।
रक्षांसि यथाः सपिशाचसङ्घा
हता मया यातुधानाश्च सर्वं ॥

इति पठित्वा मण्डलं तद्वह्निस्तुरस्रञ्च कृत्वा एकदर्भमूलेन
दक्षिणहस्तेन श्रीं अपहृता इति निहृन्मीत्यनेन दक्षिणायां
रेखामुल्लिख्य जलेनाभ्युक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि दर्भं त्यजेत् । एवं
तद्वामभागे, मातामहादीनामपि मण्डलरेखाकरणाभ्युक्षणादि
कार्याणि ।

ततः सतिलपुष्यं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा श्रीं अमुकगोत्रं
पितरमुकशर्षकेभ्य एतत्ते असमवनेनिष्कं स्वधेति रेखामूलेऽवने-
जनं दत्त्वा जलं स्फुट्टा एवमेव पितामहाय रेखामध्ये प्रपिता-
महाय रेखात्रेऽवनेजनं दद्यात् । एवं मातामहादीनामपि
मध्ये मध्ये जलं स्फुट्टाऽवनेजनं देयम् ।

ततः समूखान् सज्जदाच्छिन्नान् दक्षिणाग्रान् कुशान् रेखाया-
मांस्तीर्थं देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा सर्व्वस्मात् आशुशेषात्
किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य छतमधुतिसान्गम्बीकरश्मेषश्च दत्त्वा विस्व-
फलोपनं पितादीनां मातामहादीनाञ्च पिण्डपट्टकं कृत्वा दक्षिण-
हस्तेन भुम्बुज्ज्मयसहितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तास्त्रितजल-
प्रक्षेपेण श्रीं अमुकगोत्रं पितरमुकशर्षकेभ्येतत्ते पिण्डं स्वधेति

दर्भसूत्रे पिण्डं दत्त्वा जलं स्वहा एवं पितामहाय दर्भमध्ये एवं प्रपितामहाय दर्भापि दद्यात् । एवं मातामहादीनामपि ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीर्य पिण्डपक्षास्तरणकुश-
भूलेन श्रीं लेपभुजः प्रीयन्तामिति हस्तं सन्ध्यार्ज्यं पिण्डपात्रे हस्तं
प्रुद्धास्य तज्जलं प्रत्यवनेजनार्थं स्थापयित्वा हिराचम्य हरिं स्मरेत्* ।
आचमनाशक्ती दक्षिणश्ववणस्पर्शः ।

श्रीं अथ पितरो मादयध्वं यथाभागमाहुषायध्वं इति जपित्वा
वामावर्त्तेनोदसुखो भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अशक्ती यथा-
शक्ति स्नासं विष्ट्व—

श्री— वसन्ताय नमस्तुभ्यं श्रीस्त्राय च नमो नमः ।
वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञकृतवे च नमः सदा ॥
हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
माससंवत्सरभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥

इति ऋतून् नमस्कृत्य पितॄन् भास्करमूर्त्तिकान् ध्यात्वा
पुनस्तेनैव पथा प्रत्याहृत्य—

श्रीं अमीमदन्त पितरो यथाभागमाहुषायिषत ।

इति जपेत् ।

ततः पात्रचालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा—

श्रीं अमुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मन्नेतस्ते जलं प्रत्यवनेनिष्क
स्वधेति पिण्डपिण्डे दत्त्वा जलं श्रीं स्मरेत् ।

श्रीं अमुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मन्नेतस्ते ।

† अ उस्तके प्रत्यवनेस्मरेत् ।

एवं पितामह प्रपितामह-मातामहादितृत्वायामकनेजनं
दत्त्वा नीवीं विस्त्रंस्त्रं चाचामेत् । अग्रज्ञौ दक्षिणश्रवणस्पर्शः ।

ततः समुदितषट्पितृबुद्ध्यश्चालिषट्कं दद्यात् ।

ओं नमो वः पितरः शुभाय नमो वः पितरस्तपसे ।

नमो वः पितरो यज्जीवन्तस्मै नमो वः पितरो रसाय ।

नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः ॥

ततः शुक्लवस्त्रोद्भवा दशा असम्भवे सूत्रमात्रं मेघलोमानि वा
वामहस्ते गृहीत्वा एतद्दः पितरो वास इति मन्त्रं जप्त्वा—

ओं अमुकगोत्र पितरमुकदेवशस्त्रेतेते वासः स्वधेत्युत्सृज्य
दक्षिणहस्तेन दद्यात् एवमेवं प्रत्येकं जलस्पर्शपूर्वमेतद् इति
मन्त्रं पठित्वा पितामहादिभ्यः पञ्चभ्यः पिण्डेषु दद्यात् ।

ततः— ऊर्जं बहन्तीरमृतं घृतं

पयः कौलालं परिस्तुतम् ।

स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् ।

इति पिण्डेषु हस्तद्वयेन जलाञ्जलिधारां दद्यात् । एवं
मातामहादिपिण्डेष्वपि ।

ततः प्रत्येकं जल-घृत-गन्ध-मधु-पुष्प-धूप-दीप-ताम्बूलैरष्टभिः
ईश्वैस्तूष्णीं पिण्डान् पूजयित्वा पितॄन् भास्करमूर्त्तिकान् ध्यात्वा
पिण्डानि सम्पन्नानीति पितृब्राह्मणं पृच्छेत् । सुसम्पन्नानि
सन्विति तेनोक्ते क्रिश्चिन्नन्वीभूय पिण्डानुत्तोष्यान्नाय च पात्रे
स्थापयेत् । तत आचमनार्थमुदकं पित्वादिक्रमेण ब्राह्मणेष्वभ्यो-
दद्यात् ।

अब्राह्मणक्रीडा तु उदकादिदानबाधः स्वयमप्याचम्य
सुसुप्रोक्षितमस्त्विति विप्राग्रभूमिमभिषिच्य

श्रीं अपां मध्ये स्थिता देवा अप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति मन्त्रेण शिवा आपो भवन्तु इत्यनेन वा द्विज-
करेषु जलं देवादिक्रमेण दद्यात् । सन्त्विति प्रत्युत्तरम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करं ।

लक्ष्मीर्वस्ते सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदाऽस्तु मे ॥

इति मन्त्रेण ॐ सौमनस्यमस्त्वित्यनेन वा यवदूर्वां दद्यात् ।
अस्त्विति प्रतिवचनम् ।

अक्षतं चास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

इति मन्त्रेण श्रीं अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्यनेन वा यवदूर्वां
दद्यात् । अस्त्विति प्रतिवचनम् ।

ततः—श्रीं असुकगोत्रस्य पितुरसुकशर्भ्यः सर्व्वं दत्तमिद-
मन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु—इति ब्राह्मणकरे अतिलोदकं दद्यात् ।
एवं पितामहादीनां पञ्चानां प्रत्येकं देयं सर्व्वत्रास्त्विति
प्रतिवचनम् ।

ततः प्राञ्जुख उपवीती दक्षिणां दिशं कटाक्षेणावलीकयन्
श्रीं अघोराः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् सन्त्विति ब्राह्मणोत्तरम् ।
श्रीं गोत्रं नो बर्हतामिति पृच्छेत् बर्हतामिति प्रत्युत्तरम् ।

श्रीं दातारी नो विवहेताः वेदाः सन्वितिरिव च ।

अथा च नो मा व्यगमद्बहुदेवश्च नोऽस्त्विति ॥

अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथीञ्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु माच याचिष्य कश्चन ॥

एताः सत्या आशिषः सन्वित्युक्ते विप्रैः सन्वित्येकदेव प्रत्यु-
त्तरं देयम् ।

ततः पवित्राणि अर्घ्यसम्बन्धीनि भूमावास्तौर्यं पित्रादि-
ब्राह्मणमापृच्छेत् ।

श्रीं स्वधां वाचयिष्ये वाच्यतामित्यनुज्ञातः श्रीं पितृभ्यः
स्वधोच्यतां अस्तु स्वधेति प्रत्युत्तरम् ।

एवं पितामहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यतां
मातामहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां वृहप्रमाता-
महेभ्यः स्वधोच्यताम् । सर्व्वेभ्यस्तु स्वधेति प्रत्युत्तरम् ।

तत ऊर्ध्वं वहन्तोरिति हस्तद्वयेन वारिधारया श्लोकः । एवं
मातामहपक्षेऽपि । ततो न्युञ्जीकृतमर्घपात्रमुत्तानीकृत्य देवे
रजतवर्ज्जं यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

श्रीं अद्येत्यादिं पुरोरवोमाद्रवसोर्विश्वेषां देवानां कृततत्-
पार्ष्वणश्चाहप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काश्चनमग्निदैवतं काश्चनमूर्ध्वं
वा असुकगोत्रायामुकशर्भेण ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददे ।

श्रीं अद्येत्यादिं असुकगोत्रस्य पितुरसुकशर्भेणः एवं पिता-

महस्यः अग्रितममहस्यं न कृतौतत्पार्थिवम्राजकर्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं रजतं पिण्डदेवतं रजतमूर्खं वा संसुकगोत्रायामुक्त-
ग्रन्थेषु ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददे ।

एवं मरुतामहपक्षेऽपि । स्वस्तीति सर्वेषु ब्राह्मणा ब्रूयुः ।
शुभ्रवे रजतस्य दर्शनं कथामपि कुर्यात् ।

श्रीं विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीति पृष्ट्वा देवब्राह्मणवृक्षे
यवौदकं क्षिपित् । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति तेनोक्ते देवताभ्य इति
त्रिर्जपेत् ।

ततः—

श्रीं वाजे वाजेऽवत वाजिनो गो
धनेषु त्रिधा अमृता ऋतन्नाः ।
अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं
दृप्ता यात पथिभिर्देवयज्ञैः ॥

इति मन्त्रेण कुशाक्षेण पितृभ्यातामहांस विशृज्य कुशमूर्खेन
देवान् विसर्जयेत् ।

ततो भद्रद्विरहं क्षतार्थीक्षत, इति प्रियवचनमुक्त्वा पङ्क्ति-
मूर्ध्निस्त्वान्मन्त्रप्राचिं ऋहीत्वा पित्रादिमन्त्रेण ब्राह्मणानुत्याप्य
उदपानं ऋहीत्वा—

श्रीं आमा वाजस्य प्रसवी जगम्या
देने आवाहृषिवी विश्वरूपे ।
था मागम्यां पितृशमातरा
शुवमामा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥

इत्यनेनाष्टौ पदानि हारपर्यन्तं वा अनुब्रूय त्रिःस्त्रिंशदान्
वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाच्य च तेनानुज्ञातो ऋषं प्रविश्या-
च्छिद्रं कुर्यात् त्रीविण्णश्च अरेत् ।

अत्राह्निककत्राद्ये तु भवन्निरहं कृतार्थीकृत इति प्रीतिवचन-
पाणि-ग्रहणोत्थापनाभावाजस्येत्यनुब्रजन-प्रदक्षिणीकरणाभिवाद्-
नानां बाधः ।

ततः पुनार्थी साधीचतुज्ञातां पत्नीं मध्यमं पिण्डं

श्रीं—आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् ।

यद्येह पुरुषोऽसत् ।

इति मन्त्रेषामिमन्त्रम भोजयेत् ।

अन्याश्च पिण्डान् गोऽजविभ्रेभ्यो दद्यादम्नौ जलेऽपि वा
क्षिपेत् ।

अत्राह्निककत्राद्ये तु—

आह्नात्मन्मौ जले वा क्षिपेत् भूमौ दर्भेषु वा निखनेत् ब्राह्मणाय
दद्यात् । . .

ततः शान्तिं कृत्वा रक्षार्धदीपं हस्तेन निर्वाप्य पाणी
पादौ च प्रक्षाल्याचम्य सूर्यं प्रथमेत् ब्राह्मणविसर्जनानन्तर-
मुच्छिष्टाप्रनयनं 'दिवापर्यन्तस्थापनस्तु पिष्टप्रीत्यतिग्रयार्थम् ।
अस्तङ्गते सूर्यं भोजनपात्राचामधोसुखानामश्वसि प्रक्षेपः । ततो
वैश्वदेवं बलिं नित्यश्चाद्यश्च कृत्वा आनीन् भोजयित्वा स्वयञ्च
भुञ्जीत । सति शेषे आह्निकशेषमवश्यं भुञ्जीत ।

अथ सामगानां श्राद्धक्रमसङ्क्षेपः ।

निमन्त्रणं स्वागतञ्च पाद्यमर्घ्यादिकं द्विजे ।
 द्विजोपवेशनं दीपो विष्णोरर्घ्या हरिष्मृतिः ॥
 तिलसर्षपविशेषो मध्ये द्वारे च सर्व्वतः ।
 रक्षाजलञ्च गावत्री देवतानु च० सृज्जलम् ॥
 द्विजपाथौ जलं दर्भासनमावाहनं ततः ।
 अर्घं न्युज्जञ्च मन्वादि तथाम्नी हुतशेषकम् ॥
 परिवेषञ्च पृथिवी इदञ्चापहता तिलम् ।
 पाथौ जलञ्च गायत्री मधुवातेति तै मधु ॥
 इदमन्नमन्नोसर्गौ अष्टिद्रुञ्च यथासुखम् ।
 गायत्रीं मधुवातेति अपेञ्च पित्रसंहिताम् ॥
 तृप्तिप्रश्नोऽग्निदग्धाञ्च तथाचम्य हरिष्मृतिः ।
 पाथौ जलं शेषमन्नं पित्रप्रश्नोऽथ मण्डलम् ॥
 रेखास्तरावनेजनदेवतापिण्डदानकम् ।
 लेपः शेषः करञ्जालस्त्रयाचम्य हरिष्मृतिः ॥
 अवननेजनात् पितरो वसन्ताय अमी ततः ।
 अञ्जलिर्वास अर्ज्जञ्च पिण्डार्घ्या च द्विजप्रथमः ॥
 सुप्रोक्षितं शिवा प्रापः सौमनस्यं तथाक्षतम् ।
 अक्षय्याघोरगीर्षं नी स्रधावचनमूर्ज्जकम् ॥
 न्युज्जोत्यानं दक्षिणा च विष्णोर्दातार एव च ।

देवता वाज आमेति द्विजातुगमनं नतिः ।

अच्छिद्रविष्णुस्मरणपिण्डार्पणमिति ज्ञानः ॥

सति श्रेणे आह्वयवमवश्यं भुञ्जीत । एवं पाव्णविधिना
नवाक्षोपरागयुगाद्यादिआह्वानि सर्वाण्येव कार्याणि ।

*[यथाभावस्याह्वानमभिधाय मनुः—

सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयेवाहृतः कार्ये पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥

अथावश्यमेवाह्वानकालाः ।

विष्णुः—

अभावस्यादिसौऽष्टकात्सिद्धौऽन्वष्टका माघी प्रीष्ठपयूषं
क्षणा त्रयोदशीं त्रीह्रियवपाकौ च ।

एतांस्तु आह्वानकालान् ई नित्यानाह प्रजापतिः ।

आह्वानेतेष्वनुर्वाचीं मरुतं प्रतिपद्यते ॥]

अभावस्या इति सामान्यविधानात् प्रतिमासनुष्ठेयाः ।

तथा विष्णुपुराणे—

मासि आह्वयिते पथे षड्दश्यां नरेश्वर ।

प्रतिमासायज्ञी मासत्रयंशकश्चकत्वमाह मत्स्यपुराणे—

अनेन विधिना आर्घं त्रैरब्दस्यैव निर्भयेत् ।

कन्याकुम्भहपथेऽर्घ्ये षड्पथेषु सर्वदा ॥

• अनाप्यशक्ती सकृत् कर्त्तव्यमित्याह देवतः—

अनेन विधिना त्राहं कुर्व्यात् संवत्सरं सकृत् ।

त्रिचतुर्वा यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने ॥

सकृत्कारणपक्षः कन्यायामेवातिप्रशस्तत्वात् दिने दिने

इति प्राशस्त्यार्थमिति प्रागुक्तम् ।

अत्यन्ताशक्तावाह विश्वपुराणम्—

अनेन वा यथाशक्ति कालेऽस्मिन् भक्तिं नम्रधीः ।

भोजयिष्यति विप्राग्रान् तन्मानविभवो नरः ॥

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमानं स्वशक्तितः ।

प्रदास्यति द्विजाद्येभ्यः स्वत्यां वा पिष्टदक्षिणाम् ॥

तत्राप्यसामर्थ्ययुतः काराजाग्रस्थितांस्तिलान् ।

प्रणिपत्य द्विजायाय कस्त्रैचिद्रूपं दास्यति ॥

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेताञ्जलाञ्जलीन् ॥

भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्त्राकं प्रदास्यति ।

यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वाथ गवाङ्गिकम् ।

अभावे प्रीणयन्नस्त्रान् अद्यायुक्तः प्रदास्यति ॥

सर्वाभावे वनं गत्वा कच्छमूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

ननेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्य-

च्छाहोपयोस्त्वं स्रपितुन् नतोऽस्मि ।

दृष्यन्तु भक्त्या पितरो भयैतौ ।

द्विती भुञ्जी वर्जनि माहृतस्य ॥

तत्राज्ञायुक्तर्गः पितृग्रहेण कार्यः अस्माकं समुद्दिश्येत्युप-
संहारात् स चान्नोक्तर्गकाण्डपरिपाद्या तस्यैव आशानुकल्पिक-
त्वादन्वया कल्पनागौरवाच्च । पित्रदक्षिणां रजतमत्स्यं धान्यं...
दानाशक्तौ देयं वाकारात् ।

गवाङ्गिकं गवां. दिनभक्षं वित्तं काञ्चनादि धनं धान्यादि
आहोपयोग्यं फलमूलादि ।

साम्नेसु पार्ष्णशाहाशक्तौ विशेषमाह निगमः—

आहितान्नेः पितृर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणान् भोजयेदिति
पूर्तन्मुतेः ।

पूर्तमन्नदानं आह ब्राह्मणभोजनमन्नदानमात्रं अतोऽशक्तौ
तत्रावश्यकं किन्तु पिण्डपिटयन्न एवावश्यं कार्यः शक्तौ तृभय-
मेवेत्यर्थः ।

तिस्त्रोऽटका इत्यष्टकान्तरस्य नित्यत्वव्युदासार्थम् ।

संख्याया न्यूनाधिकत्वव्यच्छेदात् ।

तथाच वायुपुराणे—

पित्रदानाय * मूले स्युरष्टकास्त्रिंश एव च ।

कृष्णपत्रे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्वासृतीया वैश्वदैविकी ।

आद्या पूषैः सदा कार्या मांसैः कार्या तथापरा ॥

शाकैस्तृतीया कर्त्तव्या एष द्रव्यगतो विधिः ।
 अन्नष्टका पितृणाम् नित्यमेव विधीयते ॥
 या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्ताच्च कुर्याद्विशेषतः ॥
 आसु आहं द्विजः कुर्यात्सर्वस्वेनापि नित्यशः ।
 क्षिप्रं प्राप्नोति श्रेयांसि परत्रेह च मोदते ॥
 पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ।
 सर्वे गृहस्थमायान्ति निपानायेव * धेनवः ॥
 यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकास्रप्यपूजिताः ।
 मोचास्तस्य भवन्धाशाः परत्रेह च नित्यशः ॥

मूले प्रधानस्थाने अभावस्या हि प्रधानं तत्स्थाने इत्यर्थः ।
 अत्रापि तिस्रएवेत्येवकारात् तिस्रणामेव नित्यत्वम् । †[अतएव
 या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात् ताच्च कुर्याद्विशेषतः । इत्यनेन विशेष-
 षतः फलातिशयार्थमित्युक्तं अन्यथा पृथगुपादानवैफल्यं स्यात् ।]
 अतएव आसु आहमित्यर्हेन तिस्रणां नित्यत्वं प्रतिपाद्य क्षिप्रं
 प्राप्नोतीत्यर्हेन चतुर्थ्याः काम्यत्वं क्रमेण प्रतिपादितम् ।

सा च वर्षाषु कर्त्तव्या—

वर्षास्वमेध्यशाकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदा ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

न च सर्वदेत्यनेन नित्यत्वमस्या इति वाच्यम् । पूर्वोक्त-
 विरोधेन सर्वदेत्यस्यामेध्यशाकैरित्यनेन सम्बन्धात् । वर्षास्वपि

* च पुस्तके निपानमेव ।

† क पुस्तके [] चित्रतांशो नास्ति ।

श्रीठपया जहं श्रीठपयावतीनामष्टकां स्व भविष्यतीति वरदान-
श्रवणात् ।

अत्र—

आग्रहायण्यामतीतायां ऋषास्त्रिंशोऽष्टकास्तथा ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनादाग्रहायण्या जहं गौषचात्र-
व्यवस्थया पौषादिषु त्रिषु मासेषु तिस्रोऽष्टका ज्ञातव्याः ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्—

शाकन्तु फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्रापि वा पचेत् ।

वासुशाकादिहोमस्य कार्थ्योऽपूपाष्टकाहता ॥

तथा कात्यायनः—

आग्रहायण्या जहं तिस्रोऽष्टकास्त्रिंशोऽन्वष्टकाः क्रमेणापूप-
मांसशाकैश्चिकीर्षेदिति ।

अष्टका अष्टम्यो मांसैः पशुरिति शेषः ।

यदि वास्तुतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्वीत ।

इत्यष्टकायां गोभिलदर्शनात् । पशुरपि ह्यागएव ह्यागोऽना-
देशे पशुरिति गृह्यान्तरवचनात् ।

यद्यपि पारश्वरिण गौरत्रं विहितं तथापि

अग्निहोत्रं गवालम्भं सश्यासं पलपैतकम् ।

देवरेच सुतोत्पत्तिं काली पञ्च पिवर्जयेत् ॥

इत्यनेन काली, गोमासेन पितृकर्मनिषेधादनादेश एवेति ।

ह्यागभावे ह्याग्नीपाकोऽनुकल्पः ।

अपिवा खालीपाकं कुर्वीत अपिवा गोघासमाहरेत् मन्वेवं
न कुर्वीतिति गोभिलवचनात् ।

खालीपाके विशेषच्छन्दोगपरिधिष्टे—

खालीपाकं पशुस्थानि कुर्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।

अपयेत्तं सवक्षायास्तरुखा गोः पयस्वनु ॥

सवक्षाविधिरत्र क्रत्वर्थी विवक्षादुग्धपाननिषेधसु पशुघातं
द्रव्यदोषः ।

एतेन गोभिलीय-पारस्करीययोः स्रष्टव्यात्पत्वाद्वायुपुराणोक्तं
एव द्रव्यविधिः । ब्रह्मपुराणोक्तकल्पसु शाख्यन्तरीयो मन्तव्यः ।

यथा—

ऐन्द्रान्तु प्रथमायां वै शाकैः सन्तर्पयेत्पितृन् ।

प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैस्तु तर्पयेत् ॥

वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैस्तु यथाक्रमम् ।

वर्षास्त्रमेध्यशाकैस्तु चतुर्थ्यानिव सर्वदा ॥

तिस्रोऽन्वष्टका इति षष्टकाया षष्टम्या अनु पश्चाद्या तिस्र-
नेवमीत्यर्थः तिस्रप्रकरणात् । अतएव तिस्र इति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशः । अन्यथा परदिनमात्रपरत्वे अन्वष्टकमेव स्यात् ।

तथा विष्णुः—

अन्वष्टकास्त्रष्टकावद्भुक्ता इति ।

वायुपुराणे—

अन्वष्टका पितृष्वान्तु तिस्रमेव विधीयते ।

यत्तु—

श्रोऽन्वष्टक्यमिति गीतमवचनं तत्र प्रायः परदिने नवमी-
सम्बन्धात् श्वरति मन्तव्यम् । उक्तयुक्तेः ।

अतएव श्रोऽन्वष्टक्यं परश्रो वा इति गोभिले उक्तं । कदाचिद्
दपराह्वविहितस्याष्टकाश्रावस्य द्वतीयदिने विहितकाले पूर्व्याह्ने (258a)
नवमीलाभादिति ।

तिस्त्र श्वष्टकान्तरश्राव्याव्युदासार्थम् ।* वस्तुतस्तु विधाना-
भावादेव व्युदासः ।

इदन्तु गोभिलीयेतरविषयं गोभिलीयानाम् मध्यमायामेवा-
न्वष्टकायां श्रावम् ।

अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगीतमी ।

वार्क्यश्रित्तु सर्वासु कौत्सो मेनेऽष्टकासु च ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टकृता मध्यमायामेव बहुसम्प्रतिदर्शनात् ।

अन्वष्टकाश्रावस्य माहपूर्व्यं कर्त्तव्यम् ।

यथा ब्राह्मपुराणे—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्रावं हैमन्तिकीसु च ।

अन्वष्टकासु क्रमगो माहपूर्व्यं तदिष्यते ॥

विष्णुः—

अन्वष्टकासुष्टकावहुता मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै देव-
पूर्व्यान् ब्राह्मणान् ओजवेदिति ।'

* च इत्येते श्वष्टकावदन्वष्टकावहुताव्युदासार्थम् ।

म्रादकशास्त्रं ह्यन्वोर्गैर्न कर्त्तव्यम् ।

त योपिज्ञः पृथग्दद्यादबसानदिनाहंते ।

इति ह्यन्वोगपरिशिष्टवचनात् ।

यत्र—

कर्षुसमन्वितं मुक्ताः तथायं आहपोषणम् ।

प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्विंशति स्थितिः ॥

इति तदीयवचने षट्पिण्डनिषेधान्मातामहादिआहमपि
तेनै कार्यं किन्तु त्रैपुरषिकमेव ।

तत्राग्निसाध्यत्वान्निरग्नेर्नाधिकार इति केचित् ।

अन्यभावे विप्रपाषादादी हीमविधानात्—

एतच्चानुपनीतोऽपि प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

इति मत्स्यपुराणे सर्व्ववर्णगोचरत्वे चानुपनीतशूद्रादीना-
मध्यधिकारप्रतिपादनाच्च कर्त्तव्यं निरग्नेर्नाधिकारः । माची ब्रौह-
पयूषं कृत्वात्रयोदशोति ।

माची मघायुक्तेति त्रयोदशोविशेषणमिति* केचित् ।

कल्पतरुकारादयस्तु—

विष्णुधर्म्मोत्तरवचनेकवाक्यतया माची पीर्षमासीत्वाहुः ।

यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे—

ब्रौहिपाले च कर्त्तव्यं यवपाले तथैव च ।

न तावाची महाराज विना आहं कथञ्चन ॥

* च हसके अह्ना ।

पीर्यमासी तथा आधी आधशी च नरोत्तमः ।
 ग्रीष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णययोदशी ।
 एतांस्तु आहकालान् वै नित्त्वानाह प्रजापतिः ।

यत्तु—

आवस्थायग्रहायस्त्रोरष्टकास्तु च पितृभ्यो दद्यात् ।

इति वशिष्ठनाम्ना वचनं पठित्वा आग्रहायस्था अपि
 नित्यत्वं केचिदाहुः । तदमूलं कल्पतरुकामधेनुआहविवेका-
 दिभिः प्रामाणिकसङ्ग्रहकारैरलिखितत्वात् । मघात्रयोदशी तु
 विवेचयिष्यते ।

ग्रीह्ययवपाकौ चेति—एतांस्तु आहकालान् वै इत्यनेन
 कालोपसंहारात् ग्रीह्यपाककालो यवपाककालश्चेत्यर्थः ।

स च शरदसन्तस्र । यथा परिशिष्टप्रकाशष्टता श्रुतिः—

गृह्मिधी ग्रीह्ययवाभ्यां शरदसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनी-
 वर्षाह ।

यद्यप्यत्र पाकपदेन कालो लक्ष्यते तथापि विशेषणस्य पाक-
 श्लेषे निमित्तत्वं प्राधान्यात् ।

अन्वया नानासुनिवचनेषु ग्रीह्यपाकपदेनाभिधानमसम्भ्रं-
 स्यात् ।

अतएव—शुक्लपेषे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् ।

ब्रीहिसि शरत्पक्षधान्यं न तु शालिधान्यमन्यथा * [ब्रीह्यप-
चारे शालिप्रतिनिधिदर्शनं पृथगुपादानञ्च नोपपद्येतं ।

हृद्दोगपरिशिष्टे—

यद्योक्तवस्त्वसम्पत्तौ घ्राह्यं तदनुकारि यत् ।

* यवानामिव गोधूमा ब्रीहौषामिव शालयः ॥]

वामनपुराणे—

हृविषा संस्कृता ये तु यवा गोधूमशालयः ।

तिलमुद्गादयो मासा ब्रीहयश्च प्रिया हरः ॥

अतएव कामधेनुकृता—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।

गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥

इत्युपक्रम्य—

तेन देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्शयेत्तथा ।

इति ब्रह्मपुराणवचनमाश्विनमासीयतिथिकृत्ये लिखितम् ।
अस्मादेव वचनाच्छुक्लपक्ष एवैतच्छ्राद्धं ब्रीह्यभावे हेमन्तिकश्यामा-
कादिनापि भावश्यकत्वात् ।

अतएव बोधायनः—

आं ब्रीह्यपाकाद्यवपाकं नाद्येति आ यवपाकाब्रीह्यपाक-
मिति ।

तथा हृद्दोगपरिशिष्टे—

शरदसप्तम्योः केचिक्रवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकी वनिनः स्मृतः ॥

यज्ञतुल्यन्यायाच्छ्राद्धमपि ।

केचिद्धान्यान्तरेण श्राद्धे प्रत्यवायपरिहारस्य जातत्वेऽपि
तद्व्येण श्राद्धस्य जातत्वाद्गच्छणाहता नास्त्येव

न तावादी महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ।

इति तिथ्युधर्मवचनादित्याहुः ।

तथा हैमन्तिकधान्यपाकेऽपि श्राद्धान्तरमावश्यकम् ।

यथा ज्योतिषे वराहसंहितायां—

दृष्टिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

यत्कृतं धनुषि श्राद्धं सृगनेत्रासु रात्रिषु ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवान्नमिषकाङ्क्षिणः ॥

शस्यत इत्यनेन दृष्टिकस्य मुख्यकालता दर्शिता । अपरे
कृष्णपक्षे मुख्यकालाभावे कालान्तरविधौ धनुषोऽपि प्रसक्तौ-
निषेधमाह यत्कृतमिति । सृगनेत्रास्त्रिति सृगो सृगशीर्षानक्षत्रं
नेता गमकी यासां रात्रीणां राजादित्वादपत्ययः । सृगनक्षत्रं
सायं सन्ध्यायामुदयात् प्रातश्चास्तगमनाच्च यासां रात्रीणां
समापकमित्यर्थः । तासु दृष्टिकत्रयोविंशदिनादूर्ध्वं भवन्ति ।

यथा ज्योतिषे—

दिनत्रयाधिके विंशे रात्रेर्मागीस्य वै गते ।

सृगनेत्रा रात्रयः स्युर्नवान्नं तत्र वर्जयेत् ॥

तत्र स्वत्रिपदं रात्र्युपलक्षितदिवसपरं रात्रीं श्राद्धनिषेधात् ।

शरद्वृत्तब्रीह्मिपाकश्राद्धेन तु ब्रीह्मिपाकनवांशगमनिमित्तं
श्राद्धं करिष्य इति सङ्कल्प्य तन्त्रेणैकं श्राद्धं कार्यमिति ।

श्राद्धविधिकाः—

हेमन्तिकधान्यपाकेन नवान्नागमनिमित्तं पृथक् श्राद्धं नास्ति
किन्तु ब्रीह्मिपाकनिमित्तस्यैव श्राद्धस्य ब्रीह्मलाभादिना स्वकालेऽ-
करणे आनुकल्पिको वृश्चिकः कालो धान्यान्तरेणाप्यनुष्ठेय-
मानत्वञ्च विधीयते, अन्यथा मूलभूतश्रुति-इयकल्पनागौरवं
स्यादित्याहुः । तन्नन्दं

वृश्चिके नवान्नं शस्यते इति विरोधात् आनुकल्पिकस्य
प्रशस्तत्वात्तन्वात् वराहसंहितायां ब्रीह्मिपाकनिमित्तकश्राद्धस्या-
नुक्तत्वेन तदानुकल्पिककालकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च । ब्रीह्मिश्राद्ध-
मनूय कालद्रव्योभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च ।

किन्तु—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हेमन्तिकीषु च ।

अश्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्व्यं तदिष्यते ॥

ग्रहणे च व्यतीपाते शालिधान्यसमागमे ।

जन्मर्षग्रहणोद्गायां श्राद्धं पार्वणमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे शालिपदवाच्यस्य हेमन्तिकधान्यस्य समा-
गमनिमित्तं स्वातन्त्र्येण श्राद्धविधानात् ।

तथा श्राद्धचिन्तामणी—

अज्ञताप्रयत्नश्चैव धान्यजातं नरिष्वरः ।

राजमांषानमूत्रैव मसूरांश्च विवर्षयेत् ॥

इति विष्णुपुराणे—

अज्ञताप्रयत्नम् अज्ञतप्रथमागमनश्चाद्यं धान्यजातं प्ररत्पक-
हैमन्तिकादिरूपधान्यसमूहं वर्जयेदित्यभिधानादन्यथाज्ञातमुद-
वैयर्थ्यात् । हैमन्तिकासंस्कारार्थं पृथगेव आहभावशकमित्युक्तम् ॥

तथा आहविवेकी नवास्नागमनिमित्तमपि नित्यमिति वक्ष्यत-
इत्यनेन पृथक् आहमुक्तं । तस्मात् सर्वशिष्टैरङ्गोक्तं सर्वदेशेषु
पारम्पर्यक्रममागतमाचारमुन्मूलयितुमिच्छतामाधुनिकानां वक्षसि
नादरः कार्यः ।

इदञ्च नन्दादी न कार्यम् ।

ज्योतिषे—

नवास्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनार्दने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां न कदाचन ॥

तथा—

नन्दायां भार्गवदिगे त्रयोदश्यां त्रिजम्बनि ।

अत्र अक्षं न कुर्यात् पुत्रदारधनक्षयात् ॥

इति ज्योतिषे सावकाशश्चाहनिषेधाच्च ।

एवं ब्रीहियवश्चाहमपि नन्दादी न कार्यम् नापि कृष्णपक्षे ।

यथा कामधेनुलिखितभविष्यपुराणवचनम्—

कृष्णपक्षे यवश्चाक्षं न कुर्याद्बुद्धिमाचरः ।

पितरस्तान् गृह्णन्ति दासैश्च नरकं व्रजेत् ॥

आह्वयितामधी तु—

पीत्रे चैत्रे ज्ञान्यपक्षे नवाक्षं नाक्षरिभुधः ।

भवेज्ज्यान्तरे रोगौ पितृणां नोपतिष्ठते ॥

इति नामशून्यवचनेन चैत्रे नवाक्षं निषिध्य तुल्यन्याया-
शून्यवचनमपि चैत्रे निषिद्धम् ।

हैमन्तिकआह्वयमध्यावशकं विश्वपुराणे अक्षतामयवचनैवेति
वचनेनाक्षतआह्वयस्य हैमन्तिकस्यापि वर्जनात् ।

तथा ज्ञातातपः—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।

अकुर्व्याणसु तच्छ्राहं पक्षे गौरिव सीदति ॥

नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्यन्मष्टकासु मघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो* विद्वान् ब्राह्मणेषु च ॥

सर्वस्वेनापीति यस्याल्पवित्तस्य आह्वयसामग्रीसम्प्रदानेनैव
सर्वस्वक्षयो भवति तेनापि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यत्तु—

सन्ध्यारात्रोर्न कर्त्तव्यं आहं खलु विचक्षणे ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्ग्राहुदर्शनम् ॥

राहुदर्शनदत्तं हि आह्वयमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

* अ इ ए ओ व ही कुम्भाः ।

इति विष्णुवचने फलं श्रूयते तत् पञ्चयज्ञादीं पापार्थयादि-
वदासुषुप्तिकर्मिणेति नवोदके वर्षारभ्ये चार्द्रानक्षत्रस्वरवाकिति
यावत् ।

अग्निव्यादि च मित्रेषु विवाहे कृत्तिकादि तु ।

वर्षाकाले तथार्द्रादि नक्षत्रगणनं स्मृतम् ॥

इति इन्द्रयामलवचनादार्द्रायां वर्षारभ्यप्रवृत्तेः । अतएवा-
सश्वत्कालान्तरकल्पाभलमासेऽपि एतच्छ्राद्धं कार्यम् । नवाग्ने
नवाग्नेनैव हस्तिक इति यावत् । गृहप्रच्छादने सति नवगृह-
प्रवेश इत्यर्थः । दारग्रहवन्मघाशब्दो नित्यवहुवचनान्तः ।

मघासु मघायुक्ततयोदश्यामित्यर्थः ।

चयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनेन सहैकभूलभुतिकल्पनालाघवात् ।
विद्वत्सु ब्राह्मणेषु विशिष्टब्राह्मणप्रमाताचित्यर्थः । कुत्तो यज्ञवान्
सदेति च नित्यत्वार्थम् ।

हारीतः—

अष्टकामाध्यभ्युदयास्त्रीर्धपात्रोपपत्तयः ।

पितृषामग्निरेकोऽयं मासिकाकाद्भुवः स्मृतः ॥

तीर्थे ब्रह्मोपपत्तौ च सद्यः श्राद्धं विधीयते ।

पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य न कालमवधारयेत् ॥

माघी पीर्षमासीत्यर्थः । अभ्युदयो विवाहादिः । तत्र हस्ति-
काश्वत्कर्षाकल्पनाकारणे कर्मवैशुष्यप्रसङ्गात् ।

यत्तु व्यतीपातो जन्मार्धमभ्युदयश्चेति विष्णुराह तत्राभ्युदय-

एतेन पुत्रजन्मीयते तन्निमित्तकत्राहस्य सतन्त्रस्य पिष्टप्रतीतिफल-
त्वेन युगाद्यादिवत् काम्यत्वात् । तथा तीर्थयात्रात्राहमप्याभ्युद-
यिकम् न च तत् पार्व्यत्राहमिति मैथिलीशुभसुपादेयम् ।

चेतुहृत्तज्जलादीनां प्रतिष्ठासु विज्ञेयतः ।

तीर्थयात्राहृत्सर्वे हृत्त्राहं विधीयते ॥

इति कूर्मपुराणवचनाद् गणेशादिदेवतापूजासमभिव्याहारेण
मङ्गलहेतुत्वाच्च ।

अथा ब्रह्मपुराणे—

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्

सुसंयतः स तु पूर्वं ष्टहेषु ।

ऊतोपवासः शुचिरप्रमत्तः

सम्पूजयेत्तन्निवन्त्रो गणेशम् ॥

* [देवान् पितॄन् ब्राह्मणाञ्चैव साधून्

धीमान् प्रीणयन् विसृज्यतथा प्रव्रजात् ।

प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥]

अत्रापि प्रयत्नादित्यनेन नित्यत्वं दर्शितं पूर्वं ष्टहेष्वित्यनेन
प्राक्कर्त्तव्यत्वञ्च । पुनस्तथैवेत्यनेन पूर्वमिति ऊतोपवास इति
प्रयत्नादिति त्रयमनुस्रज्यते । तेन प्राक्कर्त्तव्यत्वं नित्यत्वं प्रवेश-
जाह्निकापीति । पुनरपि देवान् गणेशादीनित्यर्थः । तेनेदमपि
हृत्त्राहमेवेति । इहं चाहं हृतप्रधानकं कार्त्तिकम् ।

यथा भविष्ये—

गच्छन् दीशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्व्याच्च सर्पिषा ।

याचार्धमिति तयोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥

यात्रार्थश्राद्धमित्यभिधानात् क्तततीर्थयात्रेष्वेव प्रवेशश्राद्धं कार्यं नेतरेण यात्रानिमित्तकत्वस्यास्य यात्रासमापकतयेति । अतएव यात्रास्वेकादयं प्रोक्तमिति विश्वामित्रेण प्रवेशश्राद्धस्यापि यात्रान्तर्भावो दर्शितः ।

तीर्थपात्रोपपत्तय इति—तीर्थं गङ्गादि पात्रं विहङ्गाङ्गणः उपपत्तिः श्राद्धीयविशिष्टद्रव्यलाभो यदनन्तफलत्वेनोक्तम् । मासिकाद्यादमाषस्याश्राद्धादधिकोऽयमष्टकादिश्राद्धगणो भुव आवश्यक इत्यर्थः ।

तत्र विशेषमाह—

तीर्थं इति सव्यस्तीर्थप्राप्तिश्च एव कालमभावस्यापराङ्गादिकं नावधारयेत् न नियमेत् । योऽयमभावस्यापराङ्गादिनियमस्यद्वयतिरेकेषापि यदैव तीर्थप्राप्तिस्तदैव श्राद्धमवश्यं * कार्यमित्यर्थः ।

निविष्टन्तु रात्र्यादिकं वर्जयेदेव वचनस्योक्तगत्याऽन्यत्रोपपत्ती निषिद्धवाच्यमत्वात् ।

अतएव देवीपुराणे—

तीर्थेषु श्राद्धार्थं नैव परीक्षितं कदाचन ।

श्राद्धन्तु तत्र कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥

अथ भ्रातृभ्यां कानां नैव दृष्टिश्च तत् ।

अथालेऽप्यथवा काले तीर्थे आद्यं तथा नरैः ॥

प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पिण्डतर्पणम् ।

पिण्डदानन्तरः शस्तं पितृणाञ्चातिवृत्तम् ॥

विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं समाचरेत् ।

शक्तुभिः पिण्डदानञ्च सयवैः पायसेन वा ॥

कर्त्तव्यमृषिभिर्जुष्टं पिण्याकेन गुह्येन च ॥

अकाले अभावस्याऽपराङ्गादिप्रशस्तकालादन्यस्मिन्नपीत्यर्थः
कालेऽभावस्यापराङ्गादौ प्राप्तैरेवेति प्राप्तानन्तरनिश्चितकाले
इत्यर्थः ।

तेन रात्र्यादौ वा तीर्थेऽथौषे वा जाते मलमासे वा तदनन्तर-
*भाविशुद्धकाल एवाविलम्बेन आद्यं कार्यम् ॥

प्राप्तैरित्यनेन प्राप्तिनिमित्तकमेव आद्यमित्युक्तं तेन यथा
यात्राभेदे आद्यावृत्तिः प्राप्तिभेदेऽपि तथेति ।

पिण्डदानमिति आद्यावृत्तेन पिण्डदानप्राप्ती यत्नः
पिण्डदानवचनं तद्द्रव्याद्यसम्पत्त्या आद्यासामर्थ्यं पिण्डमात्रं
देयमित्येवंपरं नयापिण्डदानवत् ।

तथा कृष्णायुगी—

गङ्गायुगी च गयायाञ्च पिण्डदाने समं फलम् ।

विशेषतः कलियुगी गङ्गापिण्डः प्रशस्तते ॥

प्राप्तेरेवेत्येवकारव्यावृत्तिं दर्शयति विलम्बो नैवेति इच्छ्यन् न
कार्यं इत्यर्थः । एतन्नामश्रावमिति प्रागैव दर्शितम् । गयायां
मावादीनामपि श्रावं कार्यम् ।

शङ्कः—

षण्दष्टका-गया-दृष्टिश्रावं चैव कृताहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता मातुर्नान्यत् पृथग्भवेत् ॥

तथा—

षड्देवतं वा कुर्वीत नवद्वादशदेवतम् ।

गयाश्रावमथाश्रमिणी पिच्छदानमपि कृतम् ॥

षड्देवतं षाट्पुरुषिकं तदेव मात्रादित्त्रिकसहितं नवदेवतं
तदेव मातामङ्गादिचिकसहितं द्वादशदेवतं अश्रमिणी पूर्वं पूर्वं
ज्ञेयं किन्तु तत्रापि पिच्छदानमवश्यमिति ।

तत्र श्रावं दृष्टिश्रावविधिनेति केचित् तत्र प्रमाणाभावात्
सामान्यतः पार्वत्यातिदेशाच्च ।

तथास्मैये--

पित्रादि नवदेवत्वं तथा द्वादशदेवतम् ॥

अथ मघात्रयोदशी ।

अत्र केचित्—

त्रयोदश्यां विधिः, मघायामः फलान्तिमथार्थी मनुविष्णुभ्यां
क्षेत्रलत्रयोदशीविधानात् ।

अथ अनुः—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यान्नयोदशौम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥

दद्यात् ददातीत्यर्थः प्राक्छाये प्राच्यां दिशि गतायां हस्ति-
ज्जायायाश्चेत्यर्थः ।

विष्णुः—

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राहट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥

मधुमुतेन यः आहं पायसेन समाचरेत् ।

तत्र—एतयोर्मनुविष्णुवचनयोः पिष्टगाथात्वेनार्थवादतया
स्रतः प्रामाख्याभावात् अर्थवादस्य हि विधेकवाक्यतयैव प्रामाख्य-
मित्युक्तमर्थवादाधिकरणे ।

तत्र कृतविधिशेषत्वे सम्भवति कल्पविधिशेषत्वमन्यायां कृत-
विध्यनुरूपैव स्तुतिरनेन क्रियते । विधौ च मघायोगः श्रूयते ।

यथा शङ्खः—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशौम् ।

प्राप्य आहन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रपौर्णमास्यामित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

आहं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तेर्द्वयैः सुसञ्चितैः ।

त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

• च इत्यनेन ब्रह्मपुराणवचनं धृतम् ।

वर्षामघाशब्दी द्वारशब्दवित्त्वबहुवचनान्तौ ।

मनुः—

यत्किञ्चिद्व्यहृता भिन्नं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्वाहर्षासु च मघासु च ॥

वर्षासु मघासु च त्रयोदशीकाले यत्किञ्चिदव्यमपि मह्यत्वात्
भिन्नं दद्यात् दाने हेतुमाह तदप्यक्षयमेवेति ॥ अन्यथा मनुवचने
त्रयोदशीमात्रवचनात् प्राहट्कालोऽपि फलातिशयार्थः स्यात् ।

तथाच विष्णुवचने प्राहट्कालान्श्रुतेः प्रौढपद्यनन्तरितत्वमपि
फलातिशयार्थम् । अथ वाक्यभेदकल्पनभिया शङ्खादिवचनेक-
वाक्यतया मनुविष्णुवचनयोरपि प्रौढपद्यनन्तरितत्वं सक्तव्य-
मिति चेत् किमपराहं मघायोगिनेति ।

न च विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रौढपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

एतांसु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥

इति नित्यफालविधायकवाक्ये केवलत्रयोदशीविधानमिति
वाच्यम् ।

उपदेशविधिमुपजीव्यैवाङ्गविधिप्रहृत्तेः शङ्खाद्युक्तमघाविशिष्टो-
पदेशविध्यनुरूपमेव कालरूपमङ्गमनूय तस्य नित्यताऽनेन वचनेन
विधीयते । इत्यत्रापि मघाविशिष्टत्वमूहनीयम् ।

न च—

त्रयोदशी नमस्ते या कृष्णा तस्मां समर्चयेत् ।

पितॄन् पायसदानेन मह्यना सर्पिणा तथा ॥

• इति संवत्सरप्रदोषादिकसिद्धिमवधाने कैवल्यत्रयीदर्शनामपि विधिः श्रूयते इति वाच्यम् ।

एतस्य वचनस्वामूलत्वात् समूलत्वेऽपि त्रयीदर्शां आचनेको विधिरपरश्च मघायोगे फलातिशयार्थं इति कल्पनागौरवात् बहु-
वृत्त्यादराच्च एकदेशकीर्तनपरमेव वचनं मन्तव्यम् ॥

तस्मान्नागानामुनिवधनेकवाक्यतया मघायुक्तायां प्रीष्ठपयनन्त-
रितज्जन्मत्रयोदर्शां पायसादिद्रव्येषु आद्यं कुर्व्यादिति शङ्कोक्त
एवैको विधिः ।

तथा महाभारतादिवचनेष्वर्थादरूपेष्वपि मघायोगः श्रूयते ।
यथा महाभारते—

अपि नः स कुले जायाद्यौ नो दद्यान्नयीदर्शां ।

मघासु सर्षिणा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

अजेन सर्व्वलोहिने मघासु च यतव्रतः ।

इस्तिच्छायासु विधिवत् कर्षव्यजनबीजितम् ॥

दक्षिणायने प्रवृत्ते वर्षास्त्रित्यर्थः । सर्व्वलोहिने सर्व्वतो लोहि-
तेन । मघास्त्रिति पुनरुपादानं सर्व्वलोहितच्छागस्य मघात्रयोदर्शां
फलातिशयार्थं इस्तिच्छायास्त्रिति देशपरं न तु कालप्रकरणात्
कुम्भरच्छायास्त्रिकालपरं कर्षव्यजनबीजितमित्यभिधानात् प्राक्-
क्षाये कुम्भरस्त्रिति मनुवचनाच्च ।

उपहरणितम्बेषु क्षायायां कुम्भरस्य च ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे देशप्रकरणोक्त्यानाम् ।
 छायायां करिषः आहं तत्कार्यपरिधीजितम् ।
 दशकल्पायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ॥
 इति वनपर्ववचनात् ।

याज्ञवल्करः—

यद्दाति मयास्वस्य सर्व्वमानस्यमश्रुते ।
 भवेन्मघायां-संख्ये च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥
 आश्वयुष्याश्च ज्ञायायां त्रयोदश्यां मघासु च ।
 प्राहृङ्गती यमः प्रेतान् पितृन्वाथ यमालयात् ॥
 विसर्ज्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।
 क्षुधास्ताः कीर्त्तयन्नाथ दुष्कृतश्च स्वयं कृतम् ॥
 काङ्क्षन्तः पुत्रपीत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।
 तस्मात्तान् सूत्रविधिना तर्पयेत् पायसेन च ॥
 मध्वाण्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाश्वसा ।
 आसमीषं परमृहाह्वरत्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥
 भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति चान्वहम् ।
 यो वा सम्बर्हयेद्देहं प्रत्यहं स्वाम्नविक्रयात् ॥
 आहं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्सैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।
 नास्मात् परतरः कालः आश्वेष्वन्यत्र विद्यते ॥
 यत्र साक्षात् पितरो यद्भ्रान्तमृतसुप्तमम् ।

मघाश्वयोदश्यामित्यत्र मघाश्वहणं ख्यातिसूचकम् आश्वयुष्याश्च
 ज्ञायायामित्यनेन वक्ष्यमाणे मघात्रयोदशीत्वेन ख्याते काले कुम्भर-

अथर्ववेदोऽपरो बोगः पितृप्रीत्यतिशयसाधनोपायः । करि
हस्तानक्षत्रे स्थितेऽर्के शशिनौ तु मघर्षे स्थिते सति भवे-
दित्यन्वयः ।

तथाचामरकोषः—

योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु ।

ततश्च मघात्रयोदश्यां पृथगेवायं कुञ्जरच्छायास्थो गुणफल-
विधिर्नतु कुञ्जरच्छायामात्रविधिरित्यायातं मघायामित्येकवचन-
मार्थं पुनर्मघोपादानं रोहिष्यष्टम्यादिवन्मघर्षस्थोपलक्षणत्वशङ्का-
निरासार्थम् ।

कन्यायां दशदिवसोपरि विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंशतिदिन-
पर्यन्तं हस्तावस्थानमर्कस्येति ।

मघात्रयोदशीमेव विवृणोति आश्वयुज्यामिति । आश्वयुजी
आश्विनत्रयोदशी पौर्णमास्यन्तमासेन प्रौष्ठपद्यामतीतायामिति
शङ्कवचनात् । प्राष्टङ्कतुरत्र ऋतुसंवल्लरमतेन मन्तव्यः ॥ कन्यास्थे
रवौ मघात्रयोदशीकुञ्जरच्छायायोगयोः प्रतिपादनात् ।

ऋतुव्यवस्था तु सौरमानेनैवेति शुद्धिकौमुद्यां प्रपञ्चित-
मस्माभिः । प्रेतान् विकरणभागिनः ।

तानाह मनुः—

असंस्कृतप्रसूतानां स्याग्निना कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्वाहर्भेषु विकिरश्च यः ॥

यमालयादिति यम्यन्ते पापिनोऽस्त्रिभित्ति यमालयः कारा-
गारं, कीर्त्तयन्ती मनुष्यलीकमायान्तीति शेषः । तस्मात्तत्र मघा-

त्रयोदश्यां सूक्तविधिना गृह्योक्तविधिना श्राद्धिनः तर्पणेतित्याहः ।
 आहं तेनापि कर्त्तव्यमिति पुनर्मघानयोदशीविधानं श्राद्धस्याभा-
 वस्यकालप्रदर्शनार्थम् । पिण्डदानश्चात्र ज्येष्ठपुत्रिणा न कार्त्तव्यम् ।

यथा देवीपुराणे—

कन्यास्ये च रवाविधे पूजनीया यथाविधि ।

भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ॥

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।

ऋते पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इत्थे पौर्णमास्यन्ताश्विने तत्रैव मघायुक्तकृष्णत्रयोदशीसम्भवात्
 न सुख्याश्विने नवा सौराश्विनपरत्वमिषयस्य वैयर्थ्यात् ।

ततश्च कन्यास्ये रवाविति कन्यासम्बन्धेनाश्विनकृष्णपक्षस्य
 प्राशस्त्वकथनं भौजङ्गी पक्षमी चन्द्रार्कसङ्गमोऽभावस्या पूज-
 नीयाः पितर इति श्रेयः । यथाविधि गृह्योक्तविधिनेत्यर्थः ।

तत्राप्याश्विनमध्ये पितृदेवते मघानक्षत्रे पृथक्श्रुतिकल्पन-
 भिया पूर्वोक्तश्राद्धादिवचनैकवाक्यतया मघायुक्तत्रयोदश्यामित्यर्थः ।
 महती पूजा मधुपायसादिर्द्रव्यैः पक्षत्राहात् पृथगेव आहं
 कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अथ मैथिलाः—

भौजङ्गीमित्यादेः परेषु सहात्म्यं ज्ञत्वा पक्षत्रादिषु महती
 पूजा कार्या तत्रैव पक्षत्रादे यस्यां कृष्णाश्विनिषी मघानक्षत्रे
 पिण्डदानं ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेदित्याहः ।

पञ्चमिणाः—

एकवचनीपासप्रत्यासत्तिरन्तरङ्गत्वात् पूर्वैवावयव इति
वदन्ति ।

वस्तुतस्तु पूजामहत्त्वविधौ न्यूनतरकल्पनापत्तिर्दीर्घः । अस्मा-
द्यते तु मघानयोदश्यां महती पूजा वचनान्तरैश्च कृतेति ।

किञ्च पिण्डनिषेधोऽयं पञ्चत्रय एवावयवं वाच्यः प्रस्तुतत्वात्
अन्यथा सांवत्सरिकेऽपि पिण्डनिषेधप्रसङ्गः । तदा च पञ्चत्रया-
दधिके मघात्रयोदशीत्रये पिण्डदानप्रसङ्गो दुर्निवारः ।

अन्ये तु—

पृथक्श्रुतिकल्पनाभियां पञ्चत्रयान्तर्गतमघात्रयोदशीत्रय-
मेव मघायोगे प्रयत्नं न तु पृथक् त्रयान्तरमित्याहुः ।

तदपि मन्दं—शङ्खादिमानासुनिवचनानां पञ्चत्रयमनपेक्ष्य
चतुर्थेष्टकावत् स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः । पञ्चान्तर्गतत्रयोदशीत्रय-
मनूय मघानक्षत्ररूपकाल-पायसादिद्रव्यरूपगुणद्वयविधानेन उप-
सङ्गिरित्वेतिवत् वाक्यभेदापत्तेः ।

यत्तु—

उत्तरादयमाच्छात्रे श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

चातुर्मास्यश्च तत्रापि प्रसृते केशवे हितम् ॥

प्रीष्ठपक्षाः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पक्षम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोऽप्यति ।

मघायुक्ता च तत्रापि अस्मिन् राज्ञस्त्रयोदशी ॥

सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहमत्र नराधिप ।

परात्मभोजी त्वपचः आहमत्र तु कारयेत् ॥

इति विश्वधर्मीत्तरवचनं तत्तजातीयानां तत्तद्विधिकीधित-
आहकालानामेकस्यान्यापेक्षया पिच्छसिधिविशेषजनकत्वेन प्राशस्त्य-
कथनमात्रपरं न तु आहविधायकम् ।

अतएव

उत्तरादयनाच्छास्त्रे श्रेष्ठं स्याद्विधिनायनम् ।

इति प्रथमत एवोक्तम् ।

ततश्च—दशम्यूर्द्धं ततोऽप्यधिकमुक्त्वा तस्मादपि तत्तद्विधि-
वीधितस्य पृथक् आहस्य मघानयोदशीकालः प्रशस्यत इति न
कश्चिदोषः ।

अतएव तत्र विध्यपेक्षायां सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यमित्यनेन
पृथग्विधिरुक्तः अन्यथा पुनर्विधानवैफल्यं स्यादिति ।

ज्येष्ठपुत्रीति मत्तुपो विद्यमानार्थत्वेन ज्येष्ठपुत्रसङ्गावएव
पिण्डदाननिषेधादन्येषामप्रतिषेधात् पिण्डदानं कर्त्तव्यमेव अन्यथा
ज्येष्ठपुत्रीति विशेषणं व्यर्थं स्यादव्यावर्त्तकत्वात् ।

* अत्र च पिण्डस्यांनकरणादि सर्व्वमेव पिण्डोपकरणं न
कार्य्यं शिवा आपः सन्धित्यादि तु कार्य्यमेव । एष च मघान-
योदशीविहितआह एव निषेधो न तु पश्चान्तर्गतदशमीआह
तद्दिनविहितसांवत्सरिकआहवदिति ध्येयम् ।

यदा पूर्वदिनेऽपराह्णे तिथिलाभः परदिने च पूर्वरात्रे नक्षत्र-
युक्ततिथिलाभस्तदा पूर्वदिने पक्षश्राद्धं परदिने च मघात्रयोदशी-
श्राद्धं कार्यं रात्र्यादिनिषिद्धकालेतरस्यैव श्राद्धकालत्वात् ।

एवञ्चैकदिने पूर्वाह्णे मघाद्योगोऽपराह्णे च त्रयोदशीमात्रं
तदा पूर्वाह्णे ज्येष्ठपुत्रिणाऽपिण्डकं मघाश्राद्धं विधायापराह्णे
सपिण्डकं पक्षश्राद्धं कर्त्तव्यमेव । एवञ्च मघाद्योगालाभे तस्मिन्नह्ने
मघाश्राद्धाभाव एव । यदा त्वपराह्णे मघात्रयोदशीयोगस्तदा
तन्त्रेणैकं श्राद्धं तच्चापिण्डकमेव मघाश्राद्धे पिण्डनिषेधात् ।

पक्षश्राद्धे तु “नित्येऽपि किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु
काम्येऽपि” इति न्यायात् पिण्डाभावस्याकिञ्चिदङ्गहानौष-
गौरवाच्चेति बहवः ।

अथ तु—

समानाङ्गकयोरेव तन्त्रतानियमात् पक्षश्राद्धमेव सपिण्डकं
कार्यं प्रसङ्गान्मघाश्राद्धमपि गतार्थमिति वदन्ति ।

यस्तुतस्तु तन्त्रतान्यायाभावान्मघाश्राद्धस्यातिप्राशस्त्याच्च पृथ-
गेव सपिण्डकापिण्डकं श्राद्धद्वयमिति प्रतीमः ।

तथा पूर्वदिनापराह्णे मघातिथिलाभेऽपि परदिने एव
कुञ्जरखायायोगे पूर्वाह्णेऽपि तच्छ्राद्धं फलातिशयहेतुत्वात्सख्येति ।

अथ श्राद्धचिन्तामणिः—

सूतके सूतके चैव यस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

छायायां कुञ्जरस्याथ भुक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

प्रमादाद्वाङ्मयीं सुज्ञां तत्र चान्द्रायणं चरित् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् कुञ्जरच्छायायोगे आशुभोजनं
ब्रह्मचर्येण कर्तव्यमित्याह ।

तन्मन्दं कुञ्जरच्छायादीनां समस्तपदानामिव योगाभिधायि-
त्वादसमस्तेन छायायाः कुञ्जरस्त्रेत्स्नेन छायायुक्तप्रदेशे सूतकादिः
वदिच्छाभोजननिषेधात् ।

एतच्च आशुमविभक्तैरपि सर्वैरेव भ्रातृभिः पृथक् पृथक्
कार्यम् ।

यथा शङ्खः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः आशुमदेवतम् ।

मघासु च ततोऽन्यथ नाधिकारः पृथग्विना ॥

अदेवतं सांख्यिकशास्त्रं मघासु च विहितं शास्त्रं सर्वे पृथक्
कुर्युः । अतोऽन्यत्रामावस्यादौ पृथग्भूतं विभक्तं विना अविभक्तानां
सर्वेषां नाधिकारः किञ्चिदस्त्रैवेत्यर्थः ।

किञ्च—

नास्मात् परतरः कालः शास्त्रैश्चन्यथ विद्यते ।

यथ साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यदृतसुभमम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे साक्षाददृतपदानुवादेन स्वयमेवानुष्ठान-
सुचितमिति ।

अथाश्वयुक्ताष्टपञ्चः ।

ब्रह्मपुराणे—

अश्वयुक्ताष्टपञ्चे तु आष्टं कुर्व्याद्दिने दिने ।
 त्रिभागहोमं पञ्च वा त्रिभागस्वर्द्धमेव वा ॥
 न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि वी नरः ।
 आष्टं न कुर्वते तत्र तस्य रक्तं पिवन्ति ते ॥
 यावच्च कन्धातुस्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
 तावच्छास्त्रस्य कालः स्वाच्छूयं प्रेतपुरं तदा ॥

अत्राश्वयुक्शब्दः पौर्णमास्यन्तमासपरः । न तु सुख्यंशान्द्र-
 परः, ब्रह्मपुराणे पौर्णमास्यन्तमासेन समस्ततिथिकृत्वाभिधानात् ।
 निर्णीतञ्च—आश्वयुक्तां च कृत्वायां त्रयोदश्यां मघासु च ।

इति ब्रह्मपुराणे एवाश्वयुक्शब्दस्य पौर्णमास्यन्तपरत्वम् ।
 दर्शान्ताग्निने मघायोगासम्भवात् प्रौष्ठपदपूर्वं कृत्वात्रयोदशी-
 त्वादिवचनाच्च ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे—

उत्तरादयनाच्छास्त्रे षेष्ठं शास्त्रिषायनं ।
 चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसूते किञ्चिद्वितम् ॥
 प्रौष्ठपद्याः परः पञ्चदात्रापि च विशेषतः ।
 पञ्चम्यूर्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोऽप्यति ॥

इत्यत्र प्रौष्ठपद्याः परः पञ्च इत्यनेन पौर्णमास्यन्तमाग्निने-

मासीयकृष्णपक्षत्वं व्यक्तमुक्तम् । एतेन सौरवादिनोऽपि निरुह्याः ।
तथाच कार्याजिनिः—

शक्रध्वजनिपाताङ्को यः स्यात् पक्षस्तु पक्षमः ।
स विज्ञेयोऽपरः पक्षस्तत्र आहं विधीयते ॥
पुत्रमायुर्धनं धान्यमारोग्यं भूतिमेव च ।
प्राप्नोति पक्षमे दत्त्वा आहं कामांस्तथापरान् ॥
एतानेव हि हिंसन्ति पक्षमं यो व्यतिक्रमेत् ।
तस्मान्नातिक्रमेद्दिहान् पक्षमे पैतृकं विधिम् ॥

भाद्रशुक्लद्वादश्यां शक्रध्वजोत्थानं तदनन्तरं कृष्णचतुर्थ्यां शक्र-
ध्वजनिपातः ।

यथा वराहः—

द्वादश्यान्तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।
शक्रमुत्यापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे ॥

विश्वसुत्तराषाढा वासवं धनिष्ठा ।

तथा—

वैश्यावादिपदे चन्द्रे शक्रमुत्यापयेद्दिवा ।
भरण्यान्तपद्रे रात्रौ चतुर्थ्यान्तु विवर्जयेत् ॥

वैशाखस्य श्रवणाद्या आदिपदस्ये चन्द्रे इत्यर्थः । एतानेव हि
हिंसन्तीत्यनेन नित्यत्वं दर्शितं हिंसन्ति पितर इति शेषः ।

जावालः—

अगतेऽपि रवौ कन्यां आहं कुर्वीत यज्ञतः ।
आषाढ्याः पक्षमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्षणि ॥

जातृकार्थः—

आर्षाङ्गीभवधिं कृत्वा यः स्वात् पक्षसु पक्षमः ।

आहं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा नवा ॥

अत्र मध्येऽधिमासपातेऽपि तस्याधिकत्वाच्छाहानर्हत्वाच्च तं
मासं विहाय पक्षमः पक्षो मन्तव्यः ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

मलिन्मुचसु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

मर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

कन्यां नवा गच्छत्विति यदुक्तं पक्षस्य कन्यासम्बन्धेऽपि आह-
योग्यकालस्य कन्यायामलाभे तन्नन्तव्यम् । अन्यथा सिंहे सकल-
पक्षसम्प्राप्तौ तस्य मलमासान्तःपातादख्युक्कृष्णपक्षत्वाभावः
स्वात् । तेन कन्यां गच्छतु वा न वेत्ननेन कन्यागतरविसम्बन्धेन
पक्षमपक्षस्य प्राशस्त्यं ध्वनितम् ।

यथा भविष्यपुराणम्—

कन्यां गते सवितरि पितृराजानुशासनात् ।

तावत् प्रेतपुरीं शून्या यावद्दृष्टिकदर्शनम् ॥

ततो वृष्टिक आयाते निराशाः पितरोऽनृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति श्रापं दत्वा सुदारुणम् ॥

हंसै वर्षासु कन्यास्ये श्राकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वैश्रयोर्ऋणम् ॥

हंसै सूर्ये ऋणमिव ऋणं पितृमातृकुलस्यावश्यं परिशोध्य-
मित्यर्थः । एतच्च आहान्तरकल्पने विधिगौरवभिया अश्वयुक्

कृष्णपक्षे त्रित्यादिना ब्रह्मपुराणोक्तपञ्चमार्हे कन्यामतल्लक्ष्म सुष-
फलविधित्वम् ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाङ्गुलिं दिवा ।

कवचं बोधयेद्देवीं गौतमादित्रनिष्पन्नेः ॥

इति देवीपुराणवचनाद्देवीबोधने कन्यासम्बन्धवदिति । नृ-
चात्र वैपरीत्याग्रहा भविष्यपुराणे कन्याविधौ पञ्चपुरस्कारेषु
प्रत्यहन्नाहविधानाभावात् कन्यां गच्छतु वा नवा इत्यादिवचनात्
पृथग्विधिरिति वक्ष्यम् । पुराणक्षेदेन प्रत्यवायस्य पृथगुक्तेरौचि-
त्यात् न तु वास्तवं पृथगित्यास्तां विस्तारः ।

दिने दिने इति दिनपदसत्र तिथिपरं न त्वहोरात्रपरं चान्द्र-
मासान्वयस्य कृष्णपक्षस्य पञ्चदशतित्यात्मकत्वेन तत्सम्बन्धितयोप-
न्यस्तस्य दिनपदस्य तिथिधरत्वनियमात् ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

तिथिनैकेन दिवसचान्द्रमाने प्रकोर्त्तितः ।

अहोरात्रेषु चैकेन सावने दिवसः स्मृतः ॥

अन्यथा मुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् ।

सौरसंवत्सरस्याग्ने मानेन शशिकेन तु ।

एकादशतितिरिच्छन्ते दिनानि भद्रुनान् ॥

इत्यादयः प्रयोगाः । अडेकादशौत्रयोदशीभिः पक्षस्य

विभजनेन तिथिपर्यवसानात् ।

अगस्त्ये—

पञ्चस्यङ्गुलिं तच्छुद्धिं दशस्यङ्गुलिं ततोऽप्यति ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे तिथिमादाय कल्पव्यवस्थोक्ता । अथवा
अश्वघटश्रावणदहरहः क्रियमाणतया नित्यत्वादर्घ्यावाहनादिवर्जन-
प्रसङ्गः स्यात् ।

एतेन तिथिज्ञासादेकस्मिन् पक्षे चतुर्दशत्वादङ्गां चतुर्दश-
श्राद्धानि तिथिदृष्ट्यावहर्वृषी षोडश स्तुः । तत्र कदाचिदेकस्यां
तिथौ श्राद्धद्वयं कदाचिच्च श्राद्धाभाव इति श्रीदत्तादीनां मत-
भपास्तम् ।

ततश्च वीष्णायाः पञ्चदशतिथिष्वेव पञ्चदशश्राद्धानि अत्र
चेकस्मिन् दिने तिथिद्वयलाभे श्राद्धद्वयं कदाचिद्दिनद्वयेऽप्येक-
तिथिलाभे एकदिने श्राद्धाभाव इति ।

चतुर्दशश्राद्धं चात्र कर्त्तव्यमिति प्रागेव विधिनिरूपणे
दर्शितम् ।

यस्तु—

दिव्यभौमान्तरीक्षाणि चराणि स्थावराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराशिगते र्वी ॥

कन्यां गते सवितरि यान्यहोनि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

राजसूयाश्चनेषाभ्यां यद्दीच्छेत् सदृशं फलम् ।

अथ्यस्त्वमूलायाकाथीः पितॄन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं तत् सूर्यसिद्धान्तवचनेकवक्त्रतया
कन्यायाश्चतुर्दशदिनादूर्ध्वं शेषेषु सौरषोडशदिनेषु शुक्लपक्षसाधारणेषु
काम्यश्राद्धान्तस्विधायकं नित्यत्वे प्रमाणाभावात् फलश्रुतेः ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते—

तुलादिषडश्रीत्यंशे षडश्रीतिमुखं दिनम् ।
 तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्त्रिभारेषु राशिषु ॥
 षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य तु ।
 मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायाश्च चतुर्दशे ॥
 अत ऊर्ध्वं कन्याया यान्यहानि तु षोडश ।
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पिढ्यो दत्तमक्षयम् ॥

एकस्मिन्नब्दे पञ्चधिकशतत्रयमंशका भवन्ति तत्र तुलासंक्रम-
 मारभ्य षडश्रीतिगणनया चतुष्टयमापूर्य कन्याशेषषोडशांश
 अवशिष्यन्ते द्विस्त्रिभारेषु द्वात्मकेषु । तत्र षडश्रीतीनां पूरणस्थान-
 माह षड्विंश इति । अनिमिषो मीनः । त्रिभागहीनमिति
 द्वितीयो भागस्त्रिभागः त्रिभागहीनं षष्ट्यादिकल्पः त्रिभागमेका-
 दश्यादिकल्पः अत्र कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया तेन प्रतितिथि-
 त्वाहम् ।

अत्र केचित्—

पञ्चमौ प्रभृति त्रिंशत्पञ्चस्य इति गीतमवचनात् ।

त्रिंशत्पञ्चे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशम् ।

इति मनुवचनाच्च किञ्चिन्नूनाधिके त्रिभागपादात् पञ्च-
 म्यादिदशम्यादिकल्पावाहुः । तत्र—गीतममनुवचनयोः सामान्य-
 त्वात्पञ्चोपक्रमात् नाम्नयुक्त्रिंशत्पञ्चपरत्वम् । ततो बीजाभावेन
 लक्षणाभावात् पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादिपदार्थत्वानुपपत्तिरिति ।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रौष्ठपद्याः परः पञ्चस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूहञ्च तत्रापि दशम्यूहं ततोऽप्यति ॥ इत्युक्तम् ।

यच्च—

भोजङ्गीं तिथिमासाद्य इति देवीपुराणवचनं तदश्वयुक्कृष्ण-
पक्षे पञ्चम्यादिषु कन्यासम्बन्धेन आइस्य प्राशस्त्यकथनमात्रपरं
न तु कल्पविधायकं पञ्चादिकल्पान्तराणामनुक्तत्वात्* । अर्द्धमिति
त्रिभागाहं त्रयोदश्यादिकल्पः । न तु पञ्चाहमष्टम्यादीति
केषाञ्चिद्वाख्यानं युक्तं सन्निधानेन त्रिभागस्य बुद्धिस्थत्वात् ।

न च विभज्यमानतया बुद्धिस्थीकृतस्य पक्षस्य परित्यगं को
हेतुरिति वाच्यम् ।

उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशस्यैव हेतुत्वात् ।

अतएव एव वेत्यनेनास्यात्यन्ताशक्तकल्पत्वं सूचितम् ।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—प्रकरणभेदेन पञ्चम्यूहञ्च तत्रापि
दशम्यूहं ततोऽप्यतीति मध्येऽष्टम्यादिकल्पान्तरं नोक्तम् ।

एवञ्च एतेषामिव कल्पानां दर्शनात् केषाञ्चिद्भावस्यामात्र-
करणपक्षो निरस्तः । किन्तु प्रतिमासविहितं पार्व्यणं कर्त्तव्यमेव
प्रकरणभेदेन प्रतिमासविधेरश्वयुक्विधिभिन्नत्वात् ।

नचोक्तिवाधाशङ्का सम्भूयसमुच्चारणाभावात् ।

न च पदाइवनीयवत् विशेषदर्शनात् सामान्यशास्त्रस्य तदि-

तरपरत्वमस्त्विति वाच्यं प्रतिमासविधेरभावंस्त्रात्रिषयकत्वेनाशु-
युक्त्विवेषु पञ्चविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् सामान्यविशिषा-
भावात् । अभावस्त्राविधिसु प्रागेव निरूपितः ।

किञ्च प्रकरणभेदेन विधिभेदात् उपजीव्योपजीवकभावाभावा-
द्भिन्नविषयता ।

अन्यथा पौषादिमासत्रयेऽष्टकाविधिदर्शनात् प्रतिमासविधि-
स्तदितरत्वप्रसङ्गः ।

एवञ्च पञ्चश्राद्धे कृते प्रतिमासे विहितं पार्व्वणमनुषङ्गेण
गतार्थे तन्नेषैवामावस्यायां कर्त्तव्यमिति ध्येयम् ।

न सुप्तीति—अकरणे प्रत्यवायान्नित्यत्वं दर्शितम् । अत्र
सम्भवति लघूप्राये गुरुपायस्नाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यभिया पञ्च-
श्राद्धादिकल्पानामिच्छाविकल्पासम्भवाच्छक्तितारतम्येन व्यव-
स्थितो विकल्पः । शक्तस्य समस्तः पञ्चः, अशक्तस्य त्रिभागहीनः
पञ्चः, अशक्ततरस्य त्रिभागः, अशक्ततमस्य तदर्धमिति । एतेन
शक्तिभेदात् अमस्तपक्षाकरणेऽपि प्रत्यवायाभावो वचनादिति
ध्येयम् ।

शक्तिसु शरीरपाटवश्राद्धोचितद्रव्यसम्प्रदादिः, एवं च यो यत्र
शक्तस्तदकरणे तस्य प्रत्यवाय एव ।

यथा मनुः—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

साम्प्रदायिकं पारलौकिकम् ।

पञ्चविधिसुपजीव्यैव
विभागहीनदिकल्पविधिप्रवृत्तेः ।

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

इत्यादिवचनेः पञ्चआह्वकारणे प्रत्यवायश्रवणाच्च । तस्मात्त-
च्छक्तितारतम्येनैव कल्पव्यवस्थितिः ।

अत्र केचित्—

आरब्धे पञ्चआह्वे कुत्रचिद्दिने आह्वविघ्ने सति पञ्चआह्व-
विषयस्याऽन्येऽपि कल्पा न कर्त्तव्याः । विकल्पवशेनैकतरनिश्चया-
दन्वन्निरासेन पुरुषप्रवृत्तेरित्याहुः ।

तदन्ये न सहन्ते—समयोर्युगपदुपस्थितत्वादिच्छात्रिकल्प एव
नैकतरनिश्चयः प्रवृत्तौ हेतुः, व्यवस्थितविकल्पे तु न तथा व्यवस्था-
वशेनोभयोर्युगपदुपस्थितत्वाभावात् किन्त्वत्र शक्तितारतम्यामुख्य-
कल्पानुकल्पभावेन व्यवस्था तस्माच्च क्रमिकत्वात् मुख्यकल्पा-
सम्भवे स्वयमेवानुकल्पो व्यवतिष्ठते । अतो मुख्यकल्पविघ्ने कल्पा-
न्तरं कर्त्तव्यमेवेति ।

अभियुक्तासु—

दिने दिने इति वीष्णानुत्या-

दद्यादहरहः आह्वमन्नाद्येनोदकेन वा ।

इति मनूक्तानित्यश्रावणत् प्रतितिथौ पृथक् पृथक् आह्वान-
गमात् “आह्वं न कुरुते तत्र” इति प्रतितिथौ आह्वकारणे पृथक्
प्रत्यवायावगमाच्च अनुष्णावाहनदक्षिणाविसर्जनादीनां पृथक्-
पृथक्त्वाच्च पञ्चदशआह्वानां स्वातन्त्र्ये सिद्धे आरब्धपञ्चआह्वेन पुंसां

कदाचिन्मध्येऽग्नीचक्षतजादिना विघ्ने सत्यधिकारभावाद्वरणे-
ऽप्यजातप्रत्यवायेन तदितरदिनेषु कृतेषु आह्वेषु यादम्नीवकर्त्तव्य-
मित्यत्राहवत् पक्षत्राहमप्यविरुद्धम् ।

न च प्रथमकल्पविधानं तर्हि व्यर्थमिति वाच्यं द्रव्याद्य-
सम्पत्त्या सकलत्राहाशक्तौ प्रत्यवायपरीहारार्थं कल्पान्तरविधान-
मिति । युक्तञ्चेत् ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे एकस्य कल्पस्याप्यशक्तौ किं स्यादित्यत
आह यावच्च कन्यातुल्योरिति । अत्र विध्यन्तरकल्पनाभिया
कन्यादिवाकरस्थित्या तत्सम्बन्धस्यावश्यकत्वेनाश्वयुक्कृष्णपक्ष
उपलभ्यते तुलास्थित्यापि कार्तिककृष्णपक्ष उपलभ्यते

कार्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ।

इति विष्णुवचनेन सहैकवाक्यत्वात् । अन्यथा विध्यन्तर-
गीरवात् । सकलं कृष्णपक्षमित्यर्थः । अश्वयुक् * [कृष्णपक्षात्-
कल्पतया तत्रासकृष्णपक्षबाधानौचित्यात् । †

प्राहृत्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ।

मधुभुतेन यः आहं पायसेन समाचरेत् ॥

इति पूर्ववचने कृष्णपक्षश्रवणाच्च ।

अत्र कन्यातुल्योर्दिवाकरस्थितेः] क्रमसिद्धत्वात् क्रमाच्छादस्य
काल इत्यन्वयादश्वयुक्कृष्णपक्षे आह्वारकरणे कार्तिककृष्णपक्षे
यस्यां कस्याश्चित्तिथौ आहं कार्यम् ।

* क पुस्तके [] चिह्नितार्थः पठितः ।

† न पुस्तके विधानौचित्यात् ।

न चात्रापि कर्ष्यव्यवस्था प्रमाणाभावात् त्रयोदश्यादिकल्प-
स्वाप्यशक्तावत्यन्तापक्वल्पतया कार्तिकविधानाच्च अतएवामाव-
स्यायामतिप्राशस्त्यमुक्तम् ।

भविष्यपुराणे—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्नचेद्दत्तं पितृणाञ्च महालये ॥

पितृणां महस्य उक्तवस्यालयो महालयोऽश्वयुक्कृष्णपक्षः
पञ्चदशी अमावस्या न तु पौर्णमासी भुवि पृथिव्यां दीपान्वितेति
ज्ञत्वा ख्यातिकथनात् ।

तथाचामावस्यामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

दीपमालाञ्च कर्त्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।

रथ्यापणश्मशानेषु नदीपर्वतसानुषु ॥

तथा—

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालयम् ।

उज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते ॥

इति कार्तिकामावस्यायामुक्त्वादानमन्त्रलिङ्गाच्च ।

अथच्च प्रतिमासपार्वणस्य प्राप्तत्वेऽप्यश्वयुक्कृष्णपक्षाकरणि
ऽशक्तस्वाप्यनुष्ठानार्थं पुनः कार्तिकविधिः । अथवा तन्त्रेण आश्व-
इयविधानार्थं पुनर्विधिरिति ।

अथ शस्त्रहतचतुर्दशी ।

वायुपुराणे—

युवानसु गृहे यस्य सृतास्तीषान्तु दापयेत् ।

शस्त्रेण तु हृता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥

युवान एव पितादयो सृता इत्यर्थः यौवनं त्रिंशद्दशमपर्यन्तं
ज्योतिःशास्त्रोक्तम् ।

आदिपुराणे—

प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषोद्वन्निनां तथा ।

चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं त्वसार्थमिति निश्चयः ॥

प्रायो महापथगमनम् ।

बृहस्पतुः—

सपेर्दंता सृगेर्व्याघ्रैः कुम्भीरैश्च गजैर्वृषैः ।

उत्पातवातवर्षैश्च आहं तेषां चतुर्दशीम् ॥

देवीपुराणे—

पश्चिक्वीटसृगेर्ये तु शृङ्गिदंष्ट्रिनखैर्दंताः ।

पतनानशनप्रायैर्ब्रह्माग्निविषवन्धनैः ॥

सृता जलप्रवेशेन न ते शस्त्रहृताः स्मृताः ।

मरीचिः—

विषश्चापदशस्त्राहि तिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

घातोऽस्यास्तीति घाती तेन विषादिभिर्दंतानामित्यर्थः ।

न ० च ब्राह्मणघातीति कर्त्तरि नष्तिर्विषादिभिरनन्वयात् ब्राह्मण-
हतत्वं शायकृतमेव न तु शस्त्रकृतं तस्य ग्रहणात् । अन्येषाम-
शस्त्रहतानाम् ।

विष्णुः—

युद्धहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्हृशी प्रशस्ता ।

एषां वचनानां सामान्यकृष्णपक्षप्रकरणपाठात् तत्प्राप्तं
श्राद्धमनूय शस्त्रहतानां प्रशस्ततया चतुर्हृशी विधीयते न तु
श्राद्धान्तरविधिगौरवात् अन्येषां विगर्हितेति अशस्त्रहतानां निन्दा-
श्रवणाच्च, अन्यथा शस्त्रादिहृतीद्देशेन श्राद्धान्तरविधी अशस्त्रहतानां
विधानाभावादेव निषेधप्राप्तेर्विषयाभावान्निन्दैव नोपपद्यते ।

अतएव अनुवचने सामान्यकृष्णपक्षगोचरचतुर्हृशीवर्जनं
शस्त्रादिहृतेतरविषयम् । एवञ्चादिपुराणे त्प्रथममिति दर्शनात्
काम्यमिदमिति मैथिलोक्तं निरस्तम् ।

त्प्रथममित्यस्य प्राशस्त्यपरत्वात् । ततश्च पित्रादित्तयदैवतं
पार्ष्णं सकलकृष्णपक्षसाधारणञ्चेदं श्राद्धम् ।

न चान्येषां विगर्हितेति निन्दाश्रवणात् कथं त्रैपुरुषिकविधि-
रिति बाध्यम् ।

यस्य त्रयः पुरुषाः शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यते
एव यस्य तु द्वौ वा एको वा शस्त्रहतस्तेनापि सदैवतं द्वैक-
पौरुषिकं पार्ष्णं कार्यम् जीवत्पितृकश्राद्धवदिति । त्रैपुरुषिक-
नियमस्तु पार्ष्णस्योत्सर्गो विशेषवचनेन बाध्यते ।

यानि चतुर्हृष्यामिकोद्दिष्टविधायकानि वचनानि ।

यथा भविष्यपुराणम्—

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।
चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

गार्ग्यः—

चतुर्दश्यान्तु यत् श्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिने ॥

यमः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते ।
एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने ॥

शङ्खः—सपिण्डीकरणादूर्ध्वं कृत्वा चतुर्दशीम् ।

प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत् ॥

तान्यमूलानि समूलत्वेऽपि पार्वणाशक्ताविषयान्येतानि पूर्वोक्त-
विष्णादिवचनेषु पार्वणावगमादिति आह्नविवेकः ।

वसुतसु अश्वयुक्कृष्णपक्षीयचतुर्दशीसृतस्य शस्त्रहतस्य सां-
त्सरिकश्राद्धे पार्वणविधिप्राप्तौ तं निषिध्य एकोद्दिष्टविधायका-
न्येतानि । समयप्रकाशे तु एकोद्दिष्टं न पार्वणमित्यत्र एकोद्दिष्टं
महालये इति व्याख्यातः तदा च व्यक्तमेवायमर्थः ।

शङ्खवचनस्य त्वयमर्थः—कृष्णचतुर्दशीमिति कालकार्थं अश्व-
युक्कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्य यत्प्रतिसंवत्सरश्राद्धं तस्मादृते
तत्रैवाश्वयुक्कृष्णपक्षेऽन्यत्प्रतिसंवत्सरश्राद्धं एकोद्दिष्टं न कारयेत्
किन्तु पार्वणमेवेति । अथवा सकलकृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्य
प्रतिसंवत्सरश्राद्धे साम्निविषयाणि सर्वानि वचनानीति ।

प्रश्न—प्रायानशनेत्यादिना सकलकृष्णपञ्चसाधारणं शस्त्र-
हृतपित्रादीनां आह्नमभिधाय पुनरप्याश्विनकृत्यमध्ये मघानयो-
दश्यनन्तरं—तर्पणीयाश्चतुर्हृश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । इत्युक्तम् ।

तच्छस्त्रहृतभ्रात्रादीनामप्याश्विनकृष्णचतुर्हृश्यां बोधयति ।

लुप्तपिण्डोदकक्रिया विषयस्त्रादिभृता अपतिताः पतितानां
निषेधात् तत्सुख्यमकरणात्तद्व्यपदेशः ।

एतच्च आह्नमेकोद्दिष्टविधिना कार्यम् ।,

यानि पञ्चदशायानि अपुत्रस्येतराण्यपि ।

एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः ॥

इति परिशिष्टे अपुत्रस्य पार्व्वणविधिकआह्ननिषेधात् ।

विधानबलान्निषेध इति चेन्न,

विधानस्यैकोद्दिष्टपरतयैवोपपत्तेरिति । तदपि काम्यं नित्यत्वे
प्रमाणाभावात् तर्पणीया इत्यभिधानाच्चेति ।

इदञ्च चतुर्हृशीआह्नं विषयश्चापदशस्त्रादिभृतानां तत्तद्वचनो-
पात्तानामेवेति गौडहृत्वाः ।

श्रीदत्तादयस्तु रोगव्यतिरेकभरणमनुगमनकं कृत्वा अनु-
सृतायाः प्रसवसृतायाश्च शस्त्रहृतआह्नमाहुः ।*

तन्मन्त्रं न योषिद्भ्यः पृथक् दद्यादिति निषेधात् रोगसृतस्य
यूनश्चतुर्हृशीआह्नविधानादननुगमतादवस्थयाश्च तद्वचनबोधिताना-
मनुगमस्यादोषत्वाच्च ।

ननु — शस्त्रविग्रहतानाञ्च मृद्धिदंद्भिसरीसृपैः ।

आत्मनस्व्यागिनाश्चैव आह्नमेषां न कारयेत् ॥

इति छांगलेयेन आह्ननिषेधात् कथमेषां आह्नमिति ।

अथ आह्नचिन्तामणिः—अस्मादेव विशेषवचनादित्याह ।
तस्मिन् वचनस्यान्यथोपपत्तेः ।

आह्नविवेकस्तु—आह्ननिषेधो बुद्धिपूर्वकमृतविषयः, तेषां
पतितत्वात् । अस्मिन् आह्नविधानस्तु प्रमादमृतविषयम् ।
यथाङ्गिराः—

अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽम्नुदकादिभिः ।

अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या च जलक्रिया ॥

अबुद्धिपूर्वमपि शृङ्गादिभिः क्रीडां कुर्वतां मृतानां न
कर्त्तव्यम् ।-

ब्रह्मपुराणे—

शृङ्ग-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष बह्वि-स्त्रिया जलैः ।

आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

तथा शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वमृतानामपि कर्त्तव्यम् ।

यथा गार्ग्यः—

ब्रह्मः शौचस्मृतैर्लुप्तः प्रत्न्यास्थातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं पातयेद्यस्तु मृग्वन्यनशनादिभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमशौचं द्वितीये त्वस्त्रिसप्तयः ।

तृतीयेतूदकं कृत्वा चतुर्थे आह्नमिष्यते ॥

इति युक्तमुक्तवान् । एवञ्च विप्रशापेनापराधहतानां आह्न-
निषेधोऽनपराधहतानाञ्च आह्नमिति सर्व्वं समञ्जसम् ।

अथ काम्यश्राद्धकालाः ।

तत्तद्वचनोक्तस्वगतधनपुत्रादिलाभकामनावता यथाभिलाषं
श्राद्धं कार्यम् ।

यथा दानधर्म—

पितृनर्चयन् प्रतिपदि प्राप्नोति स्वगृहे, स्त्रियः ।
अभिरूपप्रजावत्यो दर्शनीया बह्व्रजाः ॥
स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयायान्तु वन्दिनः ।
चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवन्ति बहवो गृहे ॥
पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां नृप ।
कुर्वाणास्तु नराः षष्ठ्यां भवन्ति द्यूतभागिनः ॥
सप्तमीभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नरः ।
अष्टम्यान्तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥
नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकशफं बहु ।
विबर्हन्ते तु दशमीं गावः श्राद्धानि कुर्वतः ॥
कुप्यभागी भवेन्नर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ।
ब्रह्मवर्चस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मनि ॥
द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।
रजतं बहुचित्तञ्च सुवर्णञ्च मनोरमम् ॥
ज्ञातीनाञ्च भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं तयोदशीम् ।
अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥

युद्धभागी भवेन्नार्थः कुर्वन् आहं चतुर्ह्यमीम् ।

अभावस्यांशु निवपन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तस्य वन्दितः स्थावकाः स्वः सुखः स भवतीत्यर्थः । द्यूत-
भागिनो द्यूते जयभाज इत्यर्थः । कुप्यं तान्नादिकं युवानः प्राशु-
त्यन्ना वा म्रियन्ते । अत्र पुत्रस्य फलान्तरकामस्य त्रयोदश्या-
मधिकार इति कल्पतरुः । अपत्यमात्रार्थिनस्तस्मात्तदोपसङ्घिषो-
रन्नाधिकार इति आहविवेकः । युद्धभागी युद्धे जयभागीत्यर्थः
ग्रस्यहृतपितृकस्यैव चतुर्ह्यमीन्नाह्वानधिकारो नान्येषाम् ।

यथा प्रतिपदादितिषु चतुर्ह्यमफलान्युक्त्वा याज्ञवल्करः—

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान् वर्जयित्वा चतुर्ह्यमीम् ।

ग्रस्येणैव हता ये वै तैश्चस्तत्र प्रदीयते ॥

तथा कात्यायनः—

आतिश्रेष्ठे त्रयोदशां युवानस्तत्र म्रियन्ते ग्रस्यहृतस्य चतु-
र्ह्यमिति ।

सर्वान् कामान् पूर्वोक्तामित्यर्थः । अत्र सर्वशब्दस्य प्रकृत-
वाचित्वात् एकैकस्य काम्यत्वेन प्रकृतस्वादुस्त्वान्वयतमफलस्य दशं
काम्याधिकारः । एकैकै काम्यायाञ्च सर्वेष्वमी दर्शयिष्येमासा-
वितिवत् ।

कृत्तिकादिनक्षत्रेषु यथाक्रमं फलान्वयाह याज्ञवल्करः—

स्वर्गं ह्यपत्यमीजस्य क्षेत्रं शीर्षं वनं तथा ।

पुत्रान् श्रेष्ठान् सीमान् सर्वान् सुख्यतां सताम् ॥

• प्रवृत्तचक्रतां कीर्त्तिं * वाञ्छित्वं प्रभुतां तथा ।
 अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
 † धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं क्लृप्त्यं गामप्यजाविकम् ।
 अश्वानायुश्च विधिवद् यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥
 कृत्तिकादिभरण्श्रुत्वां स कामान् प्राप्नुयादिमान् ।
 स्वर्गः सुखं प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहताश्रुता ।

सप्तसु वारेषु कान्यश्राद्धमाह विष्णुः—

आदित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति सीभाग्यं चान्दे
 समरविजयं कौजे सर्वान् कामान् बौधे विद्यामभीष्टां जैवे धनं
 शौक्रे चिरजीवितं शनैश्चरे ।

पद्मपुराणे—

शुक्राङ्गारकसंयुक्ता चतुर्थी जायते यदा ।
 अह्नया श्राद्धकृद्भिर्नो न प्रेतो जायते नरः ॥
 अङ्गारको मङ्गलवारः ॥

अथानावश्यकश्राद्धकालाः ।

विष्णुः—

आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो
 जन्मर्क्षमभ्युदयश्चेति ।

* नृवृद्धकाले श्रुतम् ।

† नृवृद्धकाले श्रुतम् ।

एतांस्तु आह्वकालान् वै काव्यानाह प्रजापतिः ।

आह्वमेतेषु यद्दत्तं तदानन्धाय कल्पते ॥

आदित्यसंक्रमणमिति गोवलीवर्द्धन्यायादिषुवायनयोस्तु फला-
तिशयः ।

संक्रान्तिआह्वञ्च पिण्डरहितं कार्य्यं—

अयनद्वितये आह्वं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।

आह्वं कार्य्यञ्च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।

आह्वं कार्य्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

संक्रान्तिविधिना पिण्डदानेतरविधिनेत्यर्थः ।

न चेतेषां वचनानामनाकरत्वाशङ्का ब्रह्मपुराणाग्निपुराणयो-
र्दृष्टत्वात् संवत्सरप्रदीपाद्यनेकभंग्रहेषु लिखितत्वाच्च ।

अन्ये तु—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छाह्वमेकोद्दिष्टं सृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् पिण्डदानविधिनिषेधयोर्विकल्पो
दाने तु फलातिशय इत्याहुः । तदयुक्तम् ।

तत्रैव मत्स्यपुराणे—

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे ।

इति परिभाषितत्वात् त्रिपिण्डमाचरेदित्यस्य मत्स्यपुराण-
वचनस्य त्रयः पिण्डाः पितरो यत्रेति व्युत्पत्त्या त्रिपिण्डं त्रैपुरुषिकं
श्राद्धमिति व्याख्यानात् । अतएव एकोद्दिष्टं श्रुताहनीत्यनेन
श्रुताहे एकपुरुषिकोपसंहारः कृतः । व्यतीपातसु सूर्याचन्द्रमसोः
क्रान्तिसाम्ये भवति ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते—

विपरीतायनगतौ चन्द्रार्को क्रान्तिलिप्तकाः * ।
समास्तदा व्यतीपातो भगणाहं तयोर्युतौ ॥
तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रहराहतात् ।
तादृक्क्रोधोद्भवो बह्निर्लीकाभावाय जायते ॥
व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञामेदेन वैधृतिः ।
स्नानं दानं तथा श्राद्धं जपहोमादिकर्म च ॥
तत्राप्य सुमहच्छ्रेयः कार्यमानन्धमिच्छताम् ।

अन्ये तु—

श्रवणाश्लिषनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ।
अमा वै रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचनान्तिथिनङ्गत्रवाराणां योगविशेषमाहुः ।

* ख पुराणे लिप्तिकां ।

नागदैवतमज्ञेवा एषां मस्तकी आदिपादे 'इत्यर्थः। अभ्युदयः
पुत्रजन्म ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणम्—

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकार्त्तसमं नरैः ॥

ब्रह्मपुराणे—

युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमुच्यते ।

विष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिष्यपक्षे

त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रनन्तपुष्पास्तिथयश्चतस्रः ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात्पिष्टभ्यः प्रयती मनुष्यः ।

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

अत्र तमिष्यपक्षानुसङ्गात्माघे पञ्चदशी अमावस्या ऋतु पोषं-
मासौ अन्वया वैयर्थ्यात् ।

व ३४०-

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥
तथा भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्याञ्च द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥

इति ब्रह्मपुराणविरोधाच्च तमिन्त्रपक्षानुषङ्ग इति वाच्यं
अग्निपुराणादिवचनैकवाक्यतया अशुभङ्गस्यैव न्याय्यत्वात् ।
यथाग्निपुराणे—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।
त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे द्वापरं युगम् ॥
दर्शे तु माघमासस्य त्रयोदश्यां नभस्यके ।
कृष्णे कलिर्द्विसप्ताथ ज्ञेया मन्वन्तरादयः ॥
निरगात् निःशेषेण प्राप्तमित्यर्थः ।

तथा वायुपुराणे—

दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।
कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ॥

तथा ब्राह्मे—

त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।

इति पूर्वमुक्तमेव ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगाद्ये परिकीर्त्तिते ।
शुक्ले पूर्वार्द्धिके ज्ञेये कृष्णे चैवापरार्द्धिके ॥

ब्रह्मपुराणस्य तु केचित् माघे पञ्चदश्यामिति पठं वदन्ति ।
अन्ये तु कल्पभेदेन व्यवस्थामाहुः ।

तस्मतेऽपि विश्वपुराणे चकारस्य वैयर्थ्याभियाऽनुषङ्गस्यावश्यक-
त्वात् वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशर इत्यग्निपुराणाद्विश्व-
पुराणीयपक्षस्यैवास्मिन् वर्त्तमानवराहकल्पेऽनुष्ठानस्य न्याय्यत्वात्
अनेकमुनिसम्मतत्वाच्चाभावस्यैव युक्तेति । माघभाद्रमासी पौर्ण-
मास्यन्तावेव सर्व्वत्र ,तथैव तिथिकल्पेऽभिधानात् ।

युगान्तानाह ब्रह्मपुराणे—

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।
तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च ॥
ज्ञेयञ्च वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तञ्च संज्ञया ।
तथाच कुम्भसंक्रान्त्यां कलेरन्तः प्रकीर्त्तितः ॥
तथा मन्वन्तरादौ च आङ्गं ज्ञेयं विजानता ।
अश्वयुक्शुक्लानवमी द्वादशी कार्तिके तथा ॥
तृतीया चैव माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ।
फाल्गुनस्याप्यभावस्या पौषस्यैकादशी तथा ॥
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ॥
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता
मन्वन्तरादयस्त्रेता दर्शस्याक्षयकारिकाः ॥

अभावस्याष्टमीव्यतिरिक्ता द्वादशतिथयः शुक्ला मन्तव्याः ।

पुनःशुनस्तथोपादानात् । दत्तस्याह्नयकारिका इत्यार्थवादिकी
पिटलमिः फलम् ।

याह्नवल्काः—

आह्नं प्रति रुचिश्चैव आह्नकालाः प्रकीर्त्तिताः ।

यदैव आह्नेच्छा भवति तदैवेति नित्यत्वे प्रमाणाभावात्
काम्यं फलन्तु पिटलमिरेव ।

अथ आह्नवेला ।

तत्र पर्युदस्तकालानाह मनुः—

रात्रौ आह्नं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥

तत्र दत्तद्रव्यस्य राक्षसप्राप्तिहेतुत्वेन राक्षसीति निन्दा सूर्ये
चैवाचिरोदिते इति दिवसस्य प्रथममुहूर्त्तं इत्यर्थः ।

न चाद्यमुहूर्त्तद्वय इति औदत्तव्याख्यानं युक्तं मुहूर्त्तद्वय-
निषेधे सति ब्रह्मपुराणे प्रातर्वृष्टिनिमित्तकमित्यनेन मुहूर्त्तत्रये
द्विआह्नविधानमसङ्गतं स्यात् तृतीयमुहूर्त्तमात्रे मुख्यकाले
द्विआह्नकरणासम्भवादिति ।

अत्राचिरोदिते सूर्ये आह्नं न कुर्वीतित्यनुषङ्गाह्नस्यैव
प्रतिषेधो न तु स्नानदेवार्चादीनामश्रुतत्वात् । नाप्युपलक्षणं
प्रमाणाभावात् ।

अतएव यमः—

ज्ञानं सन्ध्या जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।

दिवसस्यादिने भागे सर्व्वमेतत् समाचरेत् ॥

रात्र्यादिषु तु वचनान्तरात् प्रतिषेधः ।

यथा यमः—

ज्ञानं दानं जपः आह्नमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरौ रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्तत्र आह्नं न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा बेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु ॥

अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः श्रुतः ॥

मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तद्वारश्चो विप्रिष्यते ॥

तावदेव मुहूर्त्तदशमित्यर्थः ततः परं त्रिमुहूर्त्ताऽपराह्ण

इत्यर्थः । सर्व्वकर्म्मसु ज्ञानादिष्वपीत्यर्थः । अतएव पञ्चधाविभागा-

द्विंशे पञ्चदशमुहूर्त्ताः स्युः । एतेन मुहूर्त्तसंज्ञाप्युक्ता ।

तथाच उच्यते—

अह्नः पञ्चदशांशो रात्रेश्चैवं मुहूर्त्तसंज्ञः स्यात् ।

मध्याह्न इति—अह्नो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्त्या मध्याह्नेऽष्टम-

सुहृत्तुं इत्यर्थः, तमधिकृत्योक्तोः । अन्यथा कुतपाभिधानमसङ्गतं
स्यात् । मन्त्रीभवति स्त्रीभवति तत्र कुतप इत्यर्थः ।

अथ च पर्युदासः सकलश्राद्धविषयो विनिगमनाविरहेषुषां
वचनानां श्राद्धमात्रपरत्वात् गर्हिता सर्वकर्मस्त्रित्वभिधानाच्च ।

कथं दत्तन्तु सायाञ्चे राक्षसं तद्भवेद्विः ।

दाता नरकमाप्नोति भोक्ता क्विन्विषभुग्भवेत् ॥

इति बृहन्नारदोये कव्यमात्रदाननिषेधाच्च ।

न च मनुवचने दर्शश्राद्धप्रकरणं नियामकमिति वाच्यं
राक्षसी कीर्त्तिता हि वेति हेतुमन्निगदात् आसुरी रात्रिरन्यत्रेति
यमवचनाच्च प्रकरणस्य बाधितत्वात् ।

अतएव—

सन्ध्यारात्रयोर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणेः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

इति विष्णुना सन्ध्यारात्रयोरुपरागश्राद्धं प्रतिप्रसूयते ।

तथाच देवसः—

राहुदर्शनसंज्ञान्तिविवाहात्स्वयं बृहस्पि ।

ज्ञानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

विवाहे प्रातः श्राद्धायकरणे रात्रावपि कर्त्तव्यम् । अत्यन्ते
मरणे ब्रह्मी पुत्रजन्मनि ।

न चैकोद्दिष्टपार्ष्णादेर्मध्याह्नादिनियतकालत्वान्न तत्र
रात्रादिपर्युदासः किन्त्वनियतकालिके द्रव्यपानतीर्थप्राप्तिश्राद्धा-
दावेवेति वाच्यम् ।

एकाहे द्वादशाय वेति द्वादशाहे सर्वमासिकादेर्विधान-
मसङ्गतं स्यात् मध्याह्ने सर्वमासिककरणासम्भवात् ।

किञ्च विहिततियौ मध्याह्नायलामे आह्नलोपापत्तिस्तदा च
यान्नवल्क्यादिवचनविरोधः स्यात् वीष्वाभाधापत्तेः ।

यथा यान्नवल्क्यः—

सृताह्नि च कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वल्सरम् ।

प्रतिसंवल्सरञ्चैव आयमेकादशेऽहनि ॥

विष्णुपुराणे—

मासिमास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नराधिप ।

ऋग्भ्राह्मव्याज्जादिकालानां प्राशस्त्यपरतयैवोपपत्त्या भागा-
न्तरेऽपि आह्नप्रशस्तौ रात्र्यादिपर्युदासात् यान्नवल्क्यादिविरोध-
परीहारः ।

अथञ्च पर्युदास एव न तु निषेधविधिः ।

तथाहि सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीवी हि निषेधविधिर्वाच्यः ।
अन्यथा दिक्षुभावादेव निषेधप्राप्ती अप्राप्तिप्रापनरूपं विधित्वं
निषेधस्य न स्यात् ततश्चोपजीव्यविधिबाध एव दोषः ।

किञ्च अमात्रास्यादिविधे, रात्र्यादौ तात्पर्यमस्ति न वा ।
प्राये वचनश्रतेनापि तत्र निषेधं न शक्यते विधेस्तत्र तात्पर्य-
बाधात् ।

द्वितीये विधित्वव्याहृतिर्निषेधस्य स्तःसिद्धत्वात् । अत्र
सत्यपि विधेस्तात्पर्ये निषेधवलादेव विकल्पो भविष्यतीति चेत्तथा-
प्यंशतो बाधादुपजीव्यबाधः सिद्ध एव ।

क्लिञ्च भ्रमावस्थादौ निषिद्धेतरि दद्यादेव निषिद्धे तु रात्रादी
दद्यान्नदद्याच्च इति विधिवैषम्येण वाक्यभेदापत्तिः, ततश्चोपजीव्य
बाधाहाक्यभेदभिया च पर्युदासलक्षणेव च श्रेयसी । दृष्टा च
यजतिषु येयजामहं कुर्यान्नानुयाजेष्वित्यत्र* वाक्यभेदभयात्पर्यु-
दासलक्षणा ।

अतएव गङ्गाघोषादौ चैकवाक्यतानुरोधेन लक्षणा स्वीकृता
अन्यथा पदान्तराध्याहारेण वाक्यभेदमालम्ब्य मुख्यार्थसम्भ-
वात् । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र तु द्वयोरेव णविध्योः
सामान्यविशेषभावाभावेन पर्युदसनीयस्याभावादनन्यगत्या निषेध-
विधित्वसङ्गावाहिकल्प एव । तस्मादभावस्यादिविधेः † ‡ विशेष-
भूततया रात्रादिपर्युदासो व्यवतिष्ठते । रात्रादिभिन्नेऽमा-
वस्थादौ आहं कुर्यादित्यर्थः ।

एवञ्च सामान्यशास्त्रप्राप्तोपजीविनिषेधे पर्युदास एव राग-
प्राप्तकलञ्चभक्षणादौ तु निषेधविधिरेव रागतः शास्त्रस्य
बलवत्त्वात् ततश्च रात्रादिपर्युदस्तेतरो भाग एव आह्वकालः ।
तत्र आह्वविशेषे प्रशस्तकालमाह ब्रह्मपुराणम्—

पूर्वाह्णे माह्वकं आह्वमपराह्णे तु पैह्वकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्हृद्विनिमित्तकम् ॥

यद्यपि माह्वप्रधानं आह्वं माह्वकमिति व्युत्पत्त्याऽन्वष्टकाआह्वं

* च पुस्तके गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनमित्यधिकः पाठः ।

† च पुस्तके विशेषविध्योः ।

‡ न पुस्तके शेषीभूततया ।

द्वित्रयाद्विहोच्यते तथापि प्रातर्द्विनिमित्तकमिति पृथक्-
वचनात् मातृकर्मत्रान्ब्रह्मकात्र्याहम् ।

यथा शङ्खः—

पित्रादित्रयपत्नीषु भोक्त्याः मातृः प्रति द्विजाः ।

स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते ॥

पित्रादित्रयपत्नीः मातृः प्रत्युद्दिश्येत्यर्थः द्वितीयार्थे सप्तमी
वार्षप्रयोगात् पित्रादित्रयपत्नीस्त्विति त्रीदत्तकृतः पाठः ।

पूर्व्वाह्ने शुत्युक्ते दिनस्य तृतीयभागे ।

यथा श्रुतिः—

पूर्व्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्नः पितृणा-
मिति ।

न च

भावर्त्तनात्तु पूर्व्वाह्णे ह्यपराह्नस्ततः परम् ।

इति स्कन्दपुराणात् द्विधाविभक्तकालः कथं न गृह्यते
इति वाच्यम् ।

श्रुतेर्बलवत्त्वात् द्विधाविभक्तकाल एव शक्तेः स्कन्दपुराण-
वचनस्याजहत्स्वार्थलक्षणायाप्युपपत्तेः । न च सङ्गवपरतया
पूर्व्वाह्नपदव्याख्यानं केषाञ्चिद्युक्तं शक्त्यभावात् लक्षणाबीजा-
भावाच्च ।

न च प्रातःपदस्य पृथगुपादानमेव लक्षणाबीजमिति
वाच्यम् ।

प्रातः-पूर्वार्द्धपदयोर्ध्याप्य-व्यापक-भावनार्थभेदाद्विषय-भेदाच्च
विरोधाभावात् ।

एकोद्दिष्टमाद्यश्चादि मध्याह्नापराह्णपदद्वयमत्र ब्रह्मपुरा-
णीक्त-पञ्चधाविभक्त पारिभाषिक-मध्याह्नापराह्ण-विषयं प्रातःपद-
समभिव्याहारात् ।

यस्तु—

पूर्वार्द्धे दैविकं श्राद्धं कार्यमभ्युदयार्थिना ।

इति शातातपवचनं तत् प्रातरशक्तौ पूर्वार्द्धविधिः#विधायकम् ।

यथा भविष्ये—

सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वार्द्धे तूपवीतिना ।

पैटकमिति कृष्णपक्षपार्ष्णविषयम् ।

यथा वायुपुराणे—

शुक्लपक्षस्य पूर्वार्द्धे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापरार्द्धे तु रौहिणस्तु न लङ्घयेत् ॥

यत्र युगाद्याष्टकादौ विशिष्य प्रशस्तकालो नोक्तः तद्विषय-
मिदं वचनं एकोद्दिष्टद्वयान्वष्टकासु तु पूर्वोक्त एव विशेषः ।

तथा नित्यश्राद्धे—

पश्चमे च ततो भागे सन्धिभागो यथार्हतः ।

इति दक्षेण दिवापक्षभागो विशिष्योक्तः ।

एवञ्च—

* च उक्तं पूर्वार्द्धावधि ।

शुक्लपक्षे क्रियमाणं पार्वणश्राद्धं पूर्वाह्ने शुत्युक्तादतीयभागे
क्षणपक्षेऽपराह्णे तु पैढकमिति पूर्वोक्तवचनेकवाक्यतया ब्रह्मपुरा-
णोक्तपञ्चधाविभक्तेऽपराह्णकाले कर्त्तव्यम् ।

यच्च शुक्लक्षणपुरस्कारेण विहितं श्राद्धमिति कैश्चिदुक्तं तन्मदं
साग्निकर्त्तव्यपार्वणविधिक-सावत्सरिकश्राद्धे श्रावणपौर्णमास्यादौ
च क्षणाशुक्लपक्षपुरस्कारेण विधानाभावात् कालव्यवस्था न स्यात् ।
अस्मन्मते तु पक्षभेदादस्ति पूर्वाह्णापराह्णव्यवस्थितिः ।

अशक्तौ तु पूर्वाह्णस्योत्तरावधिमपराह्णस्य पूर्वावधिश्चाह
रौहिणमिति ।

रौहिणीनक्षत्रसम्बन्धिनं नवममुहूर्त्तं ज्योतिःशास्त्रसिद्धं
पूर्वाह्णश्राद्धकर्त्ता न लङ्घयेत् न त्यजेत् रौहिणमभिव्याप्यैव कुर्यात्
तत्परकालस्याप्रशस्तत्वात् एवमपराह्णश्राद्धकर्त्ता रौहिणं न
लङ्घयेत् रौहिणात् प्रभृत्यैव कुर्यात् तत्पूर्वकालस्याप्रशस्तत्वादि-
त्यर्थः । तेन शुक्लपक्षे प्रथममुहूर्त्तादूर्ध्वं यावत्प्रशस्तः कालस्तन्मध्ये
पञ्चममुहूर्त्तं यावदतिप्रशस्तः क्षणपक्षेऽष्टममुहूर्त्तादूर्ध्वं मुहूर्त्त-
चतुष्टयं प्रशस्तं नवममुहूर्त्तात्परं मुहूर्त्तत्रयमतिप्रशस्तमिति ।

नच रौहिणमित्यस्यैकोद्दिष्टविषयता एतद्वचनानुपासत्वेनैको-
द्दिष्टस्याप्रकृतत्वात् ।

यत्तु मत्स्यपुराणादावष्टममुहूर्त्तस्यापि प्राशस्त्यमुक्तं तन्निषिद्ध-
रात्रादीतरसामान्यकालापेक्षया मन्तव्यं रौहिणापेक्षया तु
तस्याप्रकृतत्वमेव ।

यथा मत्स्यपुराणे -

- • अपराह्णे च संप्राप्ते अभिजिद्वैहिणीदये ।
यदत्र दीयते किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम् ॥
अभिजिदष्टमसुहृत्तः ।

तथा दर्शश्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

यतिस्त्रिदण्डी करुणा राजतं पात्रमेव च ।
दौहित्रं कुतपः कालम्बागः कृष्णाजिनं तथा ॥
सर्पिः कृष्णाः सिता रक्तास्तथैव *त्रिविधास्तिलाः ।
पितृणां तमये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयम् ॥
यतिरेकदण्डी कुतपोऽष्टमसुहृत्तः ।

पार्व्वणश्राद्धप्रकरणे हारीतः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

वायुपुराणे—

जङ्घं सुहृत्तात् कुतपायमुहृत्तचतुष्टयम् ।
सुहृत्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥
अत्र कुतपमादाय सुहृत्तपञ्चकं वैत्युक्तम् ।
न च कुतपाद्रूढं सुहृत्तपञ्चकं वेति व्याख्यानं युक्तं उक्तमक्षय-
पुराणादिवचनैकवाक्यतया कुतपादिसुहृत्तपञ्चकस्यैव युज्यमान-
त्वात् ।

किञ्च उक्तरीत्या सम्भवति गत्यन्तरे सायाङ्गत्वेन निषिद्धस्य
त्रयोदशसुहृत्तस्य वचनबलाद्ग्रहणमन्यायमेव ।

* क पुरुषो वा त्रिधाः ।

न च रौहिण्यन्तु न लङ्घयेदित्यनेन कुतपस्यापि निषिद्धत्व-
मिति वाच्यम् ।

न लङ्घयेदित्यनेन रौहिणापराह्वयोः प्राशस्त्यकथनमुखेन
तदपेक्षया कुतपस्यापकर्षकथनात् रात्रिसायाह्लादीतरस्यैव आह-
कालत्वप्रसङ्गात् ।

अथ वचनान्तरान्तस्थापीति चेदूर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपादित्यस्य
वैयर्थ्यप्रसङ्गः-अव्यावर्तकत्वात् ।

केचित्तु—

अपराह्वो मुख्यः कल्पः, रौहिणोऽनुकल्पः, कुतप आप्लव्यः,
निषिद्धेतरभागोऽत्यन्ताप्लव्य इत्युक्त्वा प्रभुः प्रथमकल्पस्य इति
मनुवचनाद्युक्तकाललाभे शक्तस्यान्यत्र फलं नास्त्येव इत्याहुः ।
तदयुक्तं—

रात्र्यादिपर्युदासेन तदितरस्य आह्वयोम्यकालत्वात् प्राशस्त्य-
परतयैवोपपत्तेः । मन्वादिवचनेष्वपराह्वस्य प्राशस्त्यकथनादन्यथा
कल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ।

मनुः—

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा आहस्य पूर्वोक्त्वादपराह्वो विशिष्यते ॥

शातातपः—

दर्श्याहन्तु यत्प्रोक्तं पार्ष्णिणं तद्दुदाहृतम् ।

अपराह्वे पितृणाम् तत्र दानं विशिष्यते ॥

आपस्तम्बः—

मासि मास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयानिति ।

एवञ्च—यस्मिन् दिने प्रशस्तकालप्राप्तिस्तदैव* आहुं निर्वि-
वादेमेव प्रशस्तलाभेऽप्रशस्तस्यान्याय्यत्वात् ।

यत्र तूभयदिनएवापराहलाभस्तत्राह गृह्यपरिशिष्टम्—

ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं तेभ्योऽपराहो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ॥ *

एतच्च कृष्णपक्षपार्वणविषयमेव अपराहः स्वयं दत्तः स्वय-
म्भुवेति हेतुमन्निगदात् ।

उभयदिनेऽपराहलाभे तु परदिन एव पूर्वदिने निषिद्ध-
सायाहमात्रप्राप्तेः ।

अभावस्याव्यवस्था तु पृथक् वक्ष्यते । पूर्वोक्तमध्याह्नविहित-
पितृकृत्ये तु उभयदिने पूर्वोक्तमध्याह्नयोरलाभे लाभे वा देवल-
वचनादेव व्यवस्था ।

यथा—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदरं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानदानव्रतादिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति च भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानदानव्रतादिषु ॥

अत्रादिपदेन वैदिककर्म्ममात्रस्य ग्रहणात् पितृकृत्यस्यापि
ग्रहणं प्रकरणाद्यभावेन सङ्गीचे प्रमाणाभावात् ।

न च तथाप्यनिर्णय इति वाच्यम् ।

नक्षत्रं देवदेवेश तिथिञ्चार्द्धविनिर्गताम् ।

दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर जानता ॥

शङ्कर उवाच—

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तया कर्माणि कुर्वीत क्लामहृद्दी न कारणम् ॥

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः

तया कर्माणि कुर्वीत क्लामहृद्दी न कारणम् ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मात्तरः* शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्थादर्शनात्तत्तुल्य-
त्वेन देवलवचनद्वयेऽपि संशये शुक्लकृष्णभेदादुदयास्तसम्बन्धेन
व्यवस्थानिर्दिष्टात् ।

न च विष्णुधर्मात्तरवचनेकवाक्यतया देवलवचनस्यापि दैव-
कृत्यपरत्वमस्त्विति वाच्यम् ।

विष्णुधर्मात्तरवचनस्य दैवकृत्यमादायैकदेशकीर्त्तनपरत्वेन
देवलवचने आदिपदसङ्काचे प्रमाणाभावात् ययास्तं सविता
यातीति गृह्यपरिशिष्टेनाप्येकदेशकीर्त्तनपरतया देवलवचनस्य
कृष्णपक्षीयपिटकृत्ये स्वहस्तितत्वाच्च । तिथिर्द्वेषे पिटकृत्यसंशये
विशेषाश्रवणाद्दैवकृत्यवत्त्व्यवस्थाया न्याय्यत्वाच्च ।

तथात्र त्रिगमपरिशिष्टम्—

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिबृहद्रादौ बृद्धिक्लासेण चोदना ॥

चन्द्रस्य बृद्धिक्लासेण शकृत्कृष्णपक्षभेदेन चोदना विधिरित्यर्थः ।

तथा पितृकृत्यं प्रकृत्य बौधायनः—

बर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदयात्पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः क्षयं याति तदा स्यादस्तकालिको ॥ •

एतेन पितृकृत्यसंशये कपालाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थित-
तिथेर्यद्दृष्ट्वाच्छुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिन एव आइमिति मैथिलोक्तं
निरस्तम् ।

मध्याह्ने पितृकृत्ये त्वयं विशेषः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमन्त्रयम् ॥

इति शातातपवचनात्—

आरभ्य कुतपे आहं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिक्षी विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥

इति गीतमवचनाच्च ।

यत्र दिने कुतपरौहिणयोर्विशेषतो लाभस्तद्दिन एकोद्दिष्टम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ।

मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ॥

तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ।

अङ्गी मध्यं मध्याह्न इत्यर्थः । यस्मादिति मन्दे सवितर्यक्षयं
भवतीति श्रुतिरत्र हेतुरित्यर्थः ।

अतएव हारीतः—

मध्याह्नव्यापिनी या तु पूर्वा वा यदि वा परा ।

तस्यां कर्म प्रकुर्वीत ङ्गासहस्री न कारणम् ॥

उभयदिने कुतपरौहिणयोर्लाभेऽलाभे वा शुक्लक्षणपक्षभेदादु-
दयास्तसम्बन्धेनैकोद्दिष्टमित्युक्तमेव ।

नचैतद्वचनं देवकृत्यविषयमिति वाच्यम् ।

हिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्गा च बह्वृचैः ।

इत्यनेन पितृकृत्यसुपक्रम्य हारीतेनोक्तत्वात् ।

संशये युग्मवचनेन शुक्लपक्षे तिथिर्षाहोत्यादिना च देवकृत्यस्य
यथायथं व्यवस्थापितत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वाह्नमध्याह्नानुष्ठेयदेवपितृकृत्यसाधारणं वचन-
मिदम् । देवकृत्ये युग्मवचनाविषये खण्डातिथौ पितृकृत्ये
त्वेकोद्दिष्टे शुक्लपक्षविहितपार्वणे च उभयदिने पूर्वाह्नादिलाभे
मध्याह्नयोगिन्यामेव तिथौ कार्यम् । उभयदिने तु मध्याह्न-
योगितिथिलाभे शुक्लक्षणपक्षभेदादुदयास्तमयसम्बन्धेन व्यवस्थे-
त्याहुः ।

यत्र तु पूर्वदिने आह्ननिर्णये सति देवात्तत्राकरणं तत्र
परदिने मध्याह्नादिलाभेऽपि न आह्नम् । वचनेन पूर्वदिनस्यैव
आह्नकालत्वेन निर्णयात् परदिनव्यावृत्तेः ।

• क्लिप्तेश्चोद्दिष्टं 'क्षयौकादश्यामनुष्ठेयं विघ्नपतितत्वात् अष्ट-
कादिपार्वणानान्तु बाध एवेति ।

सपिण्डीकरणन्तु यद्यपि प्रेतांश्च एकोद्दिष्टं पितृंश्च च पार्वण-
मिति नरसिंहाकारं तथापि प्रेतोपाधिना पितृश्राद्धकरणादेको-
द्दिष्टमेव प्रधानमिति तत्रापि मध्याह्न एव प्रशस्त इति श्राद्ध-
चिन्तामणिः । तस्मदम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुक् भवेत् ।

इति मत्स्यपुराणात्

ततः प्रभृति वै प्रेतः प्रित्तसामान्यमाप्नुयात् ।

इति हारीतवचनाच्च

प्रेतस्य पार्वणभागित्वफलतया पार्वणस्यैव प्राधान्यादप-
राह्न एव सपिण्डनकालः ।

अतएव श्राद्धविवेकी अपराह्णे सपिण्डनमित्युक्तम् ।

अथवा किमत्र काकदन्तान्वेषणेन गरुडपुराणमेवात्र
प्रमाणम् ।

यथा तत्र—

सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्णोऽब्दे तत्क्षयाहनि ।

सपिण्डीकरणं कुर्त्यादपराह्णे तु पूर्ववत् ॥

पूर्ववत् पार्वणवदित्यर्थः ।

युगाद्यात्रीहिपाकादि सावकाशश्राद्धेषु पर्युदासमाह भारते—

नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रीष्टपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरी च विवर्जयेत् ।

ज्योतिषे यानि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥

प्रौष्ठपदयोरिति पूर्वभाद्रपदनक्षत्रस्य द्वितारकत्वादृद्विवचनं
आग्नेयं कृत्तिका ।

दारुणमुक्तं ज्योतिषे—

दारुणं चीरगं रौद्रमैन्द्रं नैर्ऋतमेव च ॥

श्रीरगमञ्जेषा रौद्रमार्द्रा ऐन्द्रं ज्येष्ठा नैर्ऋतं मूला ।

उग्रनक्षत्रपरतया व्याख्यानन्तु न युक्तं—

नक्षत्राणि तथैवार्द्रादारुणोग्राणि वर्जयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे भेदेनोपादानात् ।

उग्राण्युक्तानि ज्योतिषे—उग्राणि पूर्वोक्तय मघान्तका इति ।

प्रत्यरिः पापतारेत्यर्थः । ज्योतिषे यानि निषिद्धतया प्रोक्तानि
नन्दादीनि तानि वर्जयेत् ।

यथा—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजम्बनि ।

अत्र श्राद्धं न कुर्वीत पुत्रदारधनक्षयात् ॥

त्रिजम्बनि तिसृषु जम्बतारास्त्रित्यर्थः ।

एतच्च न प्रेतंषोडशश्राद्धामावस्थाष्टकादिनिरवकाशश्राद्ध-
विषयं तेषां नैयतकालिकत्वेन तद्दिनाकरणे प्रत्यवायात् । किन्तु
सावकाशश्राद्धविषयम् । यस्य तद्दिनाकरणे प्रत्यवायाभावस्तत्
सावकाशं—नवान्नागम-संक्रान्ति—युगाद्यादिश्राद्धं काम्यतिथि-

आहस्य. तथोपनयनाद्यङ्गभूतवृद्धिआहस्य । अङ्किनां सावकाश-
त्वेनाङ्गस्थाधि सावकाशत्वात् ।

अत्र केचित्—

निषेधोऽयं प्रधानआहविषयो नाङ्गभूतवृद्धिआहविषय इति
वदन्ति । तन्नन्दं—

सङ्कोचे प्रमाणाभावात् विनिगमनाविरहेण सावकाशमात्र-
परत्वात् ।

नचाङ्गबाधे प्रधानस्य बाध * [इति न्यायात् प्रधानप्रवृत्तौ
तदङ्गानामपि प्रवृत्त्या निरवकाशत्वान्नान् नन्दादिनिषेध इति
वाच्यम् । यत्र नियमेन प्रधानप्रवृत्तिस्तत्रैवाङ्गबाधे- प्रधान-
बाधः ।]

यथाऽभावस्यादिनियमआहोऽगस्त्यादिना, निमग्नगन्धवस्त्रा-
द्यङ्गबाधे प्रधानआहस्य बाधः यत्र तु प्रधानप्रवृत्तिरनियता
अङ्गस्य बाधितं अत्र च साङ्गस्यैव फलजनकत्वात् प्रधानमेव न
प्रवर्त्तते यथा काम्यतिथिआह्वादी गन्धवस्त्राद्यङ्गशक्तौ तस्मिन्
दिने प्रधानमेव न प्रवर्त्तते तत्रेहापि प्रधानप्रवृत्तिरनियतत्वे-
नाङ्गभूतआहस्य सावकाशतया नन्दादिनिषेधात्तद्बाधे साङ्गस्यैव
फलजनकत्वेन तस्मिन् दिने प्रधानमेवोपनयनादिकां न प्रवर्त्तते
ज्ञातो वृद्धिआहस्य निरवकाशत्वमिति ।

अत्र च यत्र यत्र तत्तच्छब्दोच्चारणेन विशेषविधिरस्ति तत्रै
तद्विधिवैयर्थ्यभयान्नायं निषेधः प्रवर्त्तते ।

* क पुस्तके [] चिह्नितार्थः पतितः ।

यथा—

कुर्यात्पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे सुभद्रे तिथौ ।

इति नन्दायां पुंसवनविधिः ।

यथा च सितेन्दुजीवदिवस इति शुक्लवारोऽप्यन्नप्राशनविधिः ।
यथाच मूलानुराधामघेति वचनात् दारुणीग्रगणत्वेन निषिद्धयो-
रपि मघामूलयोर्विवाहे विशेषविधिः । एवमन्यत्राप्युच्यते ।
अत्र च तत्तद्विधिवैयर्थ्यभिया प्रधानप्रवृत्तौ बृहिश्राद्धमपि प्रवर्त्तते
इति ।

अत्र मैथिलाः—

उत्तरात्रितय पूर्वरोहिणी

सार्पं पित्र भरणीषु चाग्निभे ।

क्षीरकर्म सकलं विवर्जयेत्

प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान्नरः ॥

इति ज्योतिषवचनात् सपिण्डनापकर्षो निषिद्धनक्षत्रादी न
कार्यः कालान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादित्याहुः । तत्र—

अनन्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इत्यादि निमित्तसद्भावेऽपकर्षस्वावश्यकत्वेन निरवकाशत्वात्
ज्योतिषवचनस्य तु सकलमायक्षीरं नित्यक्षीरञ्च तथा प्रेत-
निमित्तकं कार्यमशीचान्तविहितक्षीरमपि वर्जयेदित्यर्थः । अत-
एव सावकाशश्राद्धविहितानामुत्तरात्रयरोहिणीनां वर्जनमस-
ङ्गतमिति ।

३. अथे तु प्रेतस्येच्छाश्राद्धं वर्जयेदिति व्याचक्षते ।

मलमासि पर्युदासमाह हारीतः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् आह्निकं भवेत् ।

इष्टं वाऽप्यथवा पूर्णं तन्न कुर्यान्मलिन्युचे ॥

आह्नमेव आह्निकं स्वार्थे इकन् । मलमासविवेचनन्तु विशेषतः शुद्धिकौमुद्यां कृतमस्ति विस्तरभयान्नेह प्रस्तूयते तत्रैव तद्गृह्यमिति ।

अथामावस्या ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

दिवसस्य तृतीयभागे ।

पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति श्रुत्युक्तापराह्णे दशममुहूर्त्तादूर्ध्वं क्षीणे राजनि चन्द्रे पिण्डान्वाहार्यकं अमावस्याविहितं श्राद्धं शस्यते प्रशस्तमित्यर्थः ।

तेन यदा चतुर्दशैव दिनं समाप्यते परदिने च पराह्णे क्षीयमाणामावस्याष्टमयामलाभस्तदा तुत्र चन्द्रक्षयाभावेऽपि क्वैवलांमावस्यायामेव श्राद्धम् ।

उभयापराह्णलाभे तु चन्द्रक्षयवशात् पूर्वदिन एव चन्द्रक्षयश्च

प्रागल्ह्येन न्यायत्वात् यदि चेन्दुश्चयः आह्निकनिमित्तं ज्ञात् तद्गोक्त-
स्थले क्षयालाभे आह्निकलोपात् प्रतिमासविधिबाधः स्यात् ।

नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपमेकस्मिन् * [मुहूर्त्तं
कदापि न कर्त्तव्यं यद्यपि सन्ध्यासन्निहितमुहूर्त्तत्रयं निषिद्धं
तथापि वक्ष्यमाणव्यवस्थानुरोधेनापद्यपि निषिद्धमपि] मुहूर्त्तद्वय-
मनुज्ञातं अतिशब्दबलात् अन्यथा वैफल्यत् द्विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्येति
वक्ष्यमाणलघुहारीतवचनाच्च ।

० अत्र मैथिलाः—

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वेषु ।

आह्नं साधारणं नाम सर्व्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् साग्निरग्निसाधारणं आह्न-
निमित्तममावस्था इत्युत्सर्गतः सिद्धम् । साम्नौ कर्त्तरि चन्द्रश्चय-
विशिष्टामावस्था निमित्तं यथा मनुः—

पिण्डान्वाहार्य्यकं आह्नं कुर्यात्सासानुमासिकम् ।

पितृयज्ञं पिण्डपितृयज्ञम् ।

तथा अत्र—

पिण्डानां मासिकं आह्नमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः ।

इति पिण्डान्वाहार्य्यकपदव्युत्पत्तिरपि दर्शिता । पिण्डानां

पिण्डपितृयज्ञानां अनु पद्यान्मासिकं आह्नमाहार्य्यमित्यर्थः ।

* क इत्यने [] चिह्नितार्थः परितः ।

अतः पिण्डान्वाहार्यकपदेन साग्निककर्तृकश्राद्धमुच्यते तेन
साम्नेरेवेन्दुक्षयनिमित्तेन व्यवस्था ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकां चरुम् ।

इत्यनेनान्ते पक्षादिचरावुपसंहाराच्च ।

निरग्नेस्तु—

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ।

इति वचनात् सामान्यकृष्णपक्षविहितव्यवस्थैवेत्याहुः । ०

गौड़ियास्तु—

अमावास्यामात्रं सर्वेषां आह्निकनिमित्तं साग्निकनिरग्निसाधा-
रणी चन्द्रक्षयप्राशस्त्यानुरोधेन व्यवस्था । मनुवचनस्य साग्निक-
पक्षे पिण्डपिष्टयज्ञानन्तर्यविधायकत्वेनोपपत्तेः ।

न च समाख्याविवचनात् पिण्डान्वाहार्यकपदेन साग्निक-
कर्तृव्यश्राद्धोक्तेः परिशिष्टवचने क्षीणे राजनोति ऋग्निपरमिति
वाच्यम् ।

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

तत्र ते पितरः पूर्वं पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे ।

एषा तस्य स्थितिर्धिप्र पितरुः पिण्डसंज्ञिताः ॥

लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥

इति वचनाच्च ।

पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यमिति मनुवचने पिण्डानां
पितॄणां मासिकं मासैकद्वसिजनकमन्वाहार्यं पुनःपुनराहार्यं
श्राद्धममावास्याविहितमिति पिण्डान्वाहार्यकपदेव्युत्पत्त्या नि-
रग्निपक्षेऽपि संज्ञाप्रवृत्तेः । अन्यथा पितॄणां पिण्डसंज्ञाविधान-
वैफल्यं स्यात् ।

किञ्च यदि पिण्डपितृयज्ञानन्तरकर्तव्यमिति व्युत्पत्तिः स्यात्
तदा मनुवचने पिण्डान्वाहार्यकपदेनैव प्राप्तेः पितृयज्ञन्तु
निर्व्वर्त्येत्यनर्थकं स्यात् ।

तथा मत्स्यपुराणेऽप्यन्यथान्वयो दर्शितः ।

यस्मादन्वाहृता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

पिण्डान्वाहार्यमित्युक्तं तस्माच्च *चन्द्रसंक्षये ॥

बहुचानां पिण्डदानानन्तरं ब्राह्मणभोजनं तत्र पिण्डेभ्यो
ऽन्वाहृता मात्रा अल्पभागान् विप्रा भक्षयन्ति अस्मिन् श्राद्धे,
तस्मात् पिण्डान्वाहार्यकममावास्याश्राद्धमुक्तम् । पिण्डाना-
मल्पखण्डं द्विजेभ्य आहरणीयमचेति व्युत्पत्तेः ।

तथा मनुः—

पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्व्वशः ।

तानेव विप्रानाचीनान् विधिवत्पूर्व्वमाशयेत् ॥

इति ।

तथासाक्षात्साक्षात्तद्विन्दुक्षये साग्निभिर्निरग्निभिः साधारणं
कार्यमित्यर्थः । अन्यथा सुनीनामेतादृशव्युत्पत्तिकथनमनर्थकं
स्यात् ।

तथा साग्निनिरग्निसाधारणं प्रकृत्य मार्कण्डेयपुराणे—

कार्यं श्राद्धमभावस्थां मासि मास्युदुपक्षये ।

तथादिपुराणे—

न निर्वपति यः श्राद्धं प्रम्रीतपितृकों द्विजः ।

इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

अत्र प्रम्रीतपितृकमात्रस्यैव इन्दुक्षयनिमित्तेन श्राद्धावगमः ।

मदनपारिजाते तु अग्निमानित्युपलक्षणं व्याख्यातम् ।

न च वासरस्य तृतीयांश इत्यनेन दशममुहूर्त्तत्यागस्य
पिण्डपितृयज्ञाङ्गत्वावगमात् साग्निपरत्वमेव निर्णयित इति
वाच्यम् ।

साग्नेर्दशममुहूर्त्तस्य पिण्डपितृयज्ञावरुद्धत्वेन वासरतृतीयांश-
स्यान्वयप्राप्तौ वासरतृतीयांशविधानं निरग्नेर्दशममुहूर्त्तत्यागार्थ-
मेवेति ।

यत्तु कालविवेके—

सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्माणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुङ्गः कार्य्या तथा चानग्निर्द्विजैः ॥

इति नामशुद्धं वचनं लिखितम्—

यच्च—

सिनोवाली द्विजैर्घाघ्ना साम्निकैः आह्निकैश्च ।

कुङ्कः शूद्रैस्तथा स्त्रीभिरपि चानग्निर्कोर्द्धिजैः ॥

इति बृहन्नारदीयनाम्ना वचनं पठन्ति ।

तत्कामधेन्वाद्यलिखितत्वादमूलमेव स्त्रीनां दर्शनाद्देवधि-
काराच्च साम्नेरपि बर्हमानामावस्थापक्षे कुङ्कग्रहणाच्च ।

समूलत्वाभिमाने तु उभयदिने कालप्राप्तौ सांवल्लरिकश्चाह-
विषयं वचनद्वयम् ।

यच्च—

भूतविहाय्यमावस्था प्रतिपन्निश्रितापि वा ।

पितृकर्मणि विद्वद्भिः आह्ना कुतपकालिकी ॥

इति ह्यातोतनाम्ना वचनं

यच्च—

सिनोवाली कुङ्कश्चैव श्रुत्युक्ते पितृकर्मणि ।

स्यातां न चेत्तु* मध्याह्ने आह्नादिः स्यात् कथं तदा ॥

तिथिज्ञये सिनोवाली तिथिब्रह्मै कुङ्कर्मता ।

साम्येऽपि च कुङ्कज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्रवेतोनाम्ना वचनं पठन्ति तदप्यमूलमेव । वेदवेदाङ्ग-
वेदिभिरित्यभिधानात् ।

समूलत्वाभिमाने तु अमावस्यामृतभ्रात्रादीनामेकोद्दिष्ट-
विषयं मन्तव्यमित्यास्तां विस्तरः प्रकृतमभिधीयते ।

* आदर्शपुस्तके स्याताञ्छेते इ ।

तिथिस्त्रिप्रकारा भवति क्षीयमाणा स्तम्भिता वर्द्धमाना च
तत्र पूर्वतिथ्यपेक्षयाऽस्यकालव्यापिनी क्षीयमाणा तुल्यकाल-
व्यापिनी स्तम्भिता अधिककालव्यापिनी वर्द्धमाना ।

तत्र क्षीयमाणामाश्रयस्यायामुभयदिने वासरद्वितीयांशलाभे
चन्द्रक्षयागुरोधेन व्यवस्थामाह कात्यायनः—

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
क्षीयमाणाप्यभावस्या तदैव श्राद्धमिच्छते ॥
यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।
तत् क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥
यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अभावस्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्धयेत् † ॥
अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अभावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ॥
आश्रयहायस्यभावस्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।
विशेषमाभ्यां भ्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥ °

अनेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमिति कृतस्य-
मेवं ज्योतिषज्ञविदो वदन्ति ॥

* क पुस्तके अभावस्याया उभय - द्वितीयांशे लाभे ।

† च पुस्तके निर्धयेत् ।

यस्मिन्नक्ष्ये द्वादशैकाक्ष यष्-

स्त्रांस्तृतीयया परिदृश्यो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

सन्ध्याया या चतुर्दश्या अभावस्या भवेत् क्वचित् ।

खर्वितां तां विजानीयादुपेध्वमिति चापरे ॥

वर्द्धमानाभभावसां लक्ष्येदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पिढ्यन्नस्ततो भवेत् ॥

यदा चतुर्दशीसमेतपूर्वदिनस्य चतुर्थं प्रहरमभावस्या पूरयेत्
प्रहरत्रयस्यापिनी चतुर्दशीत्यर्थः, ततःपरं द्वादशमुहूर्त्तेऽपराह्णे
अभावस्या अपरदिनेऽपि तृतीयांशे पूर्वतिथ्यपेक्षया क्षीयमाणा-
भावस्या लभ्यते तदा पूर्वदिन एव श्राद्धम् । तृतीयांशालामे तु
सुतरामेव पूर्वदिने परदिने विहितकालालाभादिति ।

अत्र तुरीयमनुपूरयेदित्यपराह्णप्राप्तुपलक्षणमन्यथा किञ्चि-
द्वूनाधिकतुरीययामपूरणे कीदृशो व्यवस्था स्यात् ।

न च पूर्ववचने चन्द्रक्षये श्राद्धविधानाहचर्नमिदमनर्थक-
मिति वाच्यम् ।

एतदहचनाभावे चन्द्रक्षयप्राशस्त्यं किं स्तम्भिताविषयं किं वा
क्षीयमाणाविषयमित्यनिर्णयः स्यात् । तिष्ठत्यस्मिन् वचने चन्द्र-
क्षयस्य क्षीयमाणोपसंहारात् पारिश्रेयात् सन्ध्यातिवचनं
स्तम्भितायासुपतिष्ठत इत्यदोषः ।

चतुर्दशीदिने श्राद्धे हेतुमाह यदुक्तमिति यदहस्त्वैव चन्द्रमा

न दृश्यते ताम्रमावस्थां कुर्वीतेति यज्ञोभिलेनोक्तं तत्क्षयाभि-
प्रायेण ज्ञेयं यस्मिन्नहनि चन्द्रक्षयो भवतीति सूत्रार्थः ।

सप्तमबीजन्तु न यत्र चन्द्रमा दृश्येत ताम्रमावस्थां कुर्वी-
तेति पूर्वसूत्रेण सह पौनरुक्त्यापत्तिरित्यस्माभिरपि क्षीणे
राजनि शस्यत इत्युक्तं चन्द्रक्षयश्चतुर्दशष्टमयामात्रक्षयमावास्था-
सप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यति अतश्चन्द्रक्षयानुरोधत् पूर्वदिन
एव आह्नमिति तात्पर्यार्थः ।

यत्तु न यत्र चन्द्रमा दृश्येत ताम्रमावस्थां कुर्वीतेति
गोभिलपूर्वसूत्रं तद्वर्द्धमानापेक्षया ज्ञेयम् ।

*[न च यदा चतुर्दशीति स्वोक्तेन सह यदहस्वेव चन्द्रमा
न दृश्येतेति] श्रुतिस्मृतिविरोधमाशङ्क्य परिहरति यदुक्तमिति
कल्पतरुक्तं युक्तम् ।

दुर्बलस्मृतिविरोधे बलवत्यां श्रुतौ क्षयलक्षणाया अयोगात्
श्रुतिस्तु वर्द्धमानापक्षे योजनीयेति ।

ननु तर्हि दृश्यमानेव्येकदेति गोभिलापरभूतमनर्थकम् ।
सिनीवालीत्वेन पूर्वदिने दृश्यमाने चन्द्रमसि क्षयपुरस्कारेण
आह्नस्योक्तत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेरित्यत आह यच्चोक्तं दृश्यमाने-
ऽपीति पूर्वसूत्रममावस्थापदोपादानाच्चन्द्रक्षयविशिष्टामावास्था-
विषयं इदन्तु चन्द्रक्षयविशिष्टचतुर्दशीविषयमिति नानर्थकम् ।

ततश्च व्यवस्थितौ विकल्प इत्याह अभावस्याभिधेयि यदि द्वादश-
मुहूर्तव्यापिन्वमावस्या लभ्यते तदा आह्निकममावस्यां प्रतीक्षेत
यदा चतुर्दशम्यामभिधेयं वचनात् । यदा च द्वादशमुहूर्तस्य
किञ्चिन्नात्रव्यापितया अभावस्यायाः आह्निकयोग्यता नास्ति
सायाह्निकमात्रव्यापिनी वामावस्या तदा परदिनापराह्णेऽभावस्याया
लाभेऽलाभे वा उभयथापि तदन्ते चन्द्रक्षयानुरोधात् निर्वपेत्
दृश्यमानेऽप्येकदेति सूत्रानुसारात् ।

अयन्भावः—चतुर्दश्यन्ते आह्निकमारभ्य किञ्चिच्छेषं सायाह्निक-
प्रथममुहूर्तेऽभावस्यायां समापयेत् समीपत इत्युक्तत्वात् ।

न चोमावस्यायां पितृभ्यो दद्यादिति विधिविरोधात् तथा
मावस्यायां पिण्डपितृयज्ञेनाचरन्तीति* श्रुतिविरोधाच्च आह्निकं

तत् प्राक्कर्तव्यपिण्डपितृयज्ञस्य कथं चतुर्दश्यामिति वाच्यम् ।

वचनात्कालान्तरविधिरयमिति न दोषः ।

अन्यत्वमावस्यापदस्य चन्द्रक्षयपरतया समादधति । तदच्चार
अभावस्याष्टम्यानि चन्द्रक्षयाभावात् आह्निकपितृयज्ञयोर्लीपप्रसङ्गात् ।

चन्द्रक्षयकालमाह अष्टमेऽंशे इति—अष्टमेऽंशे अष्टम्यानि
चतुर्धभागोनकलावश्लिष्टता च क्षेप्यं वक्ष्यमाणवचनात् ।

एवञ्च चतुर्दश्याष्टम्याममारभ्यामावस्यासप्तम्यामं यावच्चन्द्र-
क्षयोऽवगम्यते—†

अभावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ।

* च पुस्तके यत्नेन चरन्तीति ।

† न पुस्तके भवति ।

इति चन्द्रस्य पुनरनुरूपत्वविधानात्तत्र क्षयाभावात् ।
एवञ्चामावस्यासप्तमयामान्ते कृत्स्नक्षयः प्रतीयते ततश्चतुर्थभागे-
नाश्वकालाया अवयवविनाशोत्पत्तिरेव क्षयशब्दार्थ इति ।

न चाष्टमयामेऽनुरूपत्वाच्चन्द्रमसः क्षयोऽस्तीति कस्यचिन्मत-
मादरणीयम् । तदा

अमावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ।

इत्यभिधानमसङ्गतं स्यात् ।

अमावस्याष्टमे यामे क्षयाभावप्रतिपादनार्थमेव हि तदभि-
धानमन्यथा वैफल्यम् ।

किञ्च अमावस्यायाश्चन्द्रक्षयव्यभिचारे तस्याः क्षयविशिष्टित-
त्वेन विधानमफलं स्यात् ।

यथा गोभिलः—

यदहस्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीत ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे—

कार्यं आहममावस्या मासि मास्युडुपक्षि ।

विशेषमाह आग्रहायण्यमावस्येति—

अत्राग्रहायण्येष्वैष्टौ पीर्णमास्यन्तमासव्यवस्थयेति परिशिष्ट-
प्रकाशः । सौरमासे तत्प्राप्तेरवश्यम्भावात् चन्द्रचारविदो ज्योति-
र्विदः । चन्द्रगतिवैलक्षण्यार्थैलक्षण्यमित्यर्थः ।

अत्रेति अनयोरमावस्ययोऽित्यर्थः, आद्ये प्रहरे न तु
मासान्तरवच्चतुर्दश्याष्टमयामे चतुर्थभागेनकलावशिष्टः क्षीणः
सन्नवतिष्ठते इत्यर्थः । तदन्ते अमावस्यान्ते कृत्स्नक्षयमेति ततो-

ऽत्रामावस्याप्रथमयाममारभ्य अमावस्यासमाप्तिं यावत् । त्रयः
प्रतिपद्यमे पुनरनुरूपचन्द्रोत्पत्तिरिति ।

अथभावः—# [तयोर्मासयोर्यद्यपि पूर्वदिनापराह्णोऽप्यमावस्या-
प्रथमयामे चन्द्रक्षयो लभ्यते तथापि परदिनापराह्ण एव आहं
क्षयबाहुल्यानुरोधादिति ।]

यदा तु तयोर्मासयोरुभयदिनापराह्णयोरमावस्या न लभ्यते
तदा परदिन एव कुतपरीहिण्योः आहं न तु पूर्वदिने चतु-
र्दशमयामे चन्द्रक्षयाभावाद्दृश्यमानेऽप्येकदेति वचनाविषयत्वा-
दिति ध्येयम् ।

अत्रापि विशेषान्तरमाह यस्मिन्निति —

ज्योतिषे चैत्रादिगणनया चान्द्रवर्धनियमाच्चैत्रमासादिके
यस्मिन्नब्दे द्वादशैको यव्यो मासः अधिमासपाताक्षयोदशमासाः
स्युरित्यर्थः ।

तदब्दमध्ये ज्येष्ठाग्रहायणमासस्य प्रथमप्रहरे तृतीयया
मात्रया भागेन परिदृश्यो न जायते चतुर्थभागोनकलावशिष्टो
न भवति किन्तु मासान्तरवक्षुर्दृश्यष्टमयाम एव चतुर्थभागोन-
कलावशिष्टत्वरूपात् क्षेप्यात् प्रथमयामि ततोऽप्यधिकं क्षीणत्व-
मिति । ततश्च मासान्तरवक्षयोरपि व्यवस्थेति ।

उभयत्रापराह्णलाभे स्तम्भितायां व्यवस्थामाह सन्धिश्चेति
पूर्वतिथेस्तुल्यकालव्यापिनी याऽमावस्या चतुर्दशीमित्या पूर्वदिन-
सम्बन्धिनी तां सन्धिंतां नोचां निन्दिताश्च केचिदाहुः ।

* अत्र पुस्तके [] चिह्नितार्थः परितः ।

अपरे तु—उपेधं आहार्यं तामुपगच्छत इति मन्यन्ते । अयञ्च
व्यवस्थितो विकल्प इत्याह लघुहारीतः—

द्विसुहृत्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बह्वृचैः ।

कुङ्करध्वर्युभिः कार्य्या यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

दर्शेत्यार्षं स्त्रीलिङ्गं बह्वृचैः पूर्वा पूर्वदिनसम्बन्धिनी चतुर्दशौ-
मित्राऽभावस्या सायाह्नात्मकमुहूर्त्तव्यापिन्यपि कर्त्तव्या आहार्यं
घाञ्चेत्यर्थः ।

अपराहस्य किञ्चिन्मानेऽभावस्यालाभे तत्रारभ्य सायाह्नेऽपि
समापयेदिति भावः ।

नातिसन्ध्यासमीपत इत्युक्तत्वाच्च । यजुर्वेदिभिस्तु परदिना-
पराह एव कार्य्या सामगीतिभिश्चन्दोगैस्तु यथेष्टं पूर्वदिने
परदिने चेत्यर्थः । यथेष्टं सामगीतिभिरित्यभिधानात् स्तम्भितां-
विषयमिदं वचनं क्षीयमाणावर्द्धमानापक्षयोः परिशिष्टकृता
विशिष्य व्यवस्थापितत्वात् स्तम्भितापक्षे च नियमानभिधानात् ।

यदा त्वेकस्मिन्नेव दिनेऽपराह्नेऽभावस्यालाभस्तदा तत्रैव
निःसंग्रयं आहं तिथिद्वैधाभावाद् तत्र व्यवस्थाभेदः ।

उभयत्रापराह्णलाभे वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह वर्द्धमाना-
मिति—वर्द्धमाना पूर्वतिथ्यपेक्षयाऽधिककालव्यापिनीत्यर्थः, तदेव
विद्वन्प्रोति यामांस्त्रीनधिकान् वेति ।

तथा बृहन्नारदीये—

अपराह्णद्वयगामिन्यभावस्या तिथिर्यदि ।

क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या बृहती कार्य्या तिथेस्तदा ॥

ततश्चापरदिन एवापराह्णे चन्द्रक्षयालाभेऽपि वचनादेव आह-
मिति ।

इति पार्वणकाण्डं समाप्तम् ।

अथैकोद्दिष्टम् ।

अतःपरं हृदि न्यस्य श्रीगोविन्दपदाम्बुजम् ।

प्रेतश्राद्धक्रियाकाण्डं यथामति विविच्यते ॥

प्रेतश्राद्धे एकोद्दिष्टपदं मुख्यम् ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घं एकं पवित्रमित्यभिधाय एतत् प्रेतश्राद्ध-
मिति गोभिलेनोक्तत्वात् ।

आदिपुराणेऽपि—

नान्दीमुखास्वमूर्त्ताः स्युर्मूर्त्तिमन्तोऽथ पार्वणे ।

एकोद्दिष्टाग्निः प्रेताः पितॄणां निर्णयस्त्रिधा ॥

इति प्रेतदैवतश्राद्धमेकोद्दिष्टमिति व्यक्तमुक्तम् ।

अतएव—

श्राद्धादिः सूतकान्ते तु भोजयेद्युतो द्विजान् ।

द्वितीयेऽङ्गि पुनस्तद्ददेकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

इति मत्स्यपुराणे एकादशाह्वाद्दशाह्वाद्दश्याह्वाद्योरेकोद्दिष्टत्व-
मुक्तम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते ऋष्याश्रमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपक्षे च यथाक्रमम् ॥

यसु—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राश्रमेकोद्दिष्टं ऋताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे सांवत्सरिके एकोद्दिष्टपदं तद्गौणं तद्वर्ण-
प्राप्तार्थम् ।

न चैकमुद्दिश्य यद्दीयते इति व्युत्पत्त्या तत्रापि मुख्यमिति
वाच्यम् ।

प्रतिसंवत्सरं राज्ञेकोद्दिष्टविधानतः ।

इति विष्णुपुराणे एकोद्दिष्टधर्मातिदेशात्

यस्मिन्नवे पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरि ।

इत्याश्वलायनवचनात् बह्वृचकर्त्तव्ये सदैवके नवश्राद्धसंज्ञके
एकादशश्राद्धादावव्यासेषु देवानामप्युद्दिश्यत्वात् । *

न च देवश्राद्धस्याङ्गत्वात् मुख्योद्दिश्यत्वमिति वाच्यम् ।

ऐक्यपुरुषिकपार्व्येऽतिव्यासेषु ।

एवञ्चैकोद्दिष्टविधिना सांवत्सरिकश्राद्धमहं करिष्य इति
सांवत्सरिकश्राद्धवाच्यम् ।

एकोद्दिष्टकालमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

श्राद्धमग्निमतः कार्यं द्वादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमौताहनि सर्वदा ॥

हादय प्रतिमास्थानि आद्यं षाण्मासिके तथम् ।

सपिण्डीकरणश्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशम् ॥

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि आद्यं तप्यश्चति
तस्याशौचविधानात् । स्मार्त्ताग्निमतो निरग्नेश्च मरणादेकादशाहे
आद्यं तयोर्भरणावधेरशौचविधानात् ।

यथा शङ्खः—

मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहात्परमशौचन्तु तस्य वैतानिको विधिः ॥

अत्राग्निपदं वैतानिकग्रहणात् श्रौताग्निपरं वितानं श्रौतो
होमः । एकादशेऽहनीत्यशौचान्ता*द्वितीयदिनोपलक्षकं नाना-
मुनिवचनैकवाक्यतावशात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते गृह्णत्याहमेकीदृष्टं प्रचक्षते ।

अचान्तशब्दः समीपवचनः ।

मत्स्यपुराणे—

सूतकान्ताद्द्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।

इत्युपक्रम्याद्यश्राद्धविधानात् ।

तथादिश्वराणे—

मातामहानां दीहिताः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
 तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥
 मित्राणां तदपत्यानां श्रित्त्रियाणां गुरोस्तथा ।
 भागिनियसुतानाञ्च सर्व्वेषामन्वपरेऽहनि ॥
 श्राद्धं कार्य्यञ्च प्रथमे ज्ञात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ।

अत्र ब्रह्माश्रीचिनां मातामहादीनां मित्रादीनाश्चैकाहा-
 श्रीचिनां मित्रापत्यादीनाञ्च सद्यःश्रीचिनां सर्व्वेषामेवाश्रीचान्तात्
 द्वितीयेऽहनि श्राद्धं बोधयति । प्रथमेऽश्रीचान्तद्वितीयदिनात्
 पूर्वाह्नेऽश्रीचान्तदिने इत्यर्थः । जलक्रियां तर्पणपिण्डदान-
 क्रियाम् ।

तथा च बृहद्गार्ग्यः—

तस्य त्रिरात्रमश्रीचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयुः ।
 तृतीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते ॥

तथा विष्णुः—

अश्रीचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपादः स्नाचान्तान् युग्मा-
 नुदसुखान् ब्राह्मणान् गन्धमाल्यादिभिः पूजितान् भोजयेत् ।

अत्राश्रीचव्यपगमपदं पूर्व्वोक्तमख्यपुराणादिवचनैकवाक्यतया
 अश्रीचान्ताहद्वितीयदिनपरं अन्यथा यावत्कालमश्रीचव्यपगम-
 सत्त्वादतिप्रसङ्गात् । तेन ब्रह्मैकाहसद्यःश्रीचादिखलेऽप्यश्रीचा-
 न्ताहद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वम् ।

ततश्चाशौचव्यपगमविहितं श्राद्धं करिष्य इत्याहुनिक्तीत-
वाक्यं इयमेव किन्त्वशौचान्तादृहृतीयदिनविहितमाद्यैकोद्दिष्ट-
श्राद्धं करिष्य इति वाक्यम् ।

विस्तारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

तथा मात्स्ये—

तत्र एकादशाहं तु द्विजानेकादशैव तु ।

श्वत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥

द्वितीयेऽङ्गि पुनस्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत् ।

अत्रैकादशाह इति ब्राह्मणानामशौचान्तादृहृतीयदिनोपलक्षण-
मेकादशब्राह्मणभोजनन्तु फलातिशयार्थम् ।

न केवलं ब्राह्मणानामशौचान्तादृहृतीयदिने श्राद्धमित्याह
श्वत्रादिरिति अतो यस्य यावदशौचं तदृहृतीयदिने सर्वैरेव
वर्षैः सम्पूर्णं च हैकाहाशौचसद्यःशौचादिभिराद्यश्राद्धं कार्यम् ।

एकादशाह इति । द्वितीयेऽङ्गोति प्रायश्राद्धदिनद्वितीये-
ऽङ्गीत्यर्थः ।

तेनाशौचान्तादृहृतीयदिनविहितमेकोद्दिष्टश्राद्धं करिष्ये इति
तत्र वाक्यम् । एवञ्च वंश्यामाश्वपचनेष्वप्येकादशाह इति द्वितीय-
दिनपरं द्वादशपदश्चाशौचान्तादृहृतीयदिनपरं मन्तव्यम् ।

अतएव रामायणे—

सप्ततीते दशाहं तु क्षतशौचो विधानतः ।

चक्षुः द्वादशिकं श्राद्धं त्रयोदशिकमेव च ॥

दशाह इत्येवमौघोपलक्षणं द्वादशिकां द्वादशाहिन गतेन निर्वृत्तं त्रयोदशाहविधेयमित्यर्थः । राज्ञो द्वादशाहाश्रीचविधानात्, एवं चतुर्दशिकां चतुर्दशाहविधेयमित्यर्थः ।

भुवाणोति अपराण्यपि भुवाणि नित्यानि आह्निकानि प्रमीताहनि मृततिथौ कर्त्तव्यानि सर्वाण्येव प्रेतसंस्कारकाणि भुवाणि षोडश्याह्निकानि गणयति ।

द्वादश प्रतिमास्यानीति अत्र मासपदं चान्द्रमासपरं मृताह प्रतिमासं कुर्यादिति विष्णुादिवचनात् । अन्यथा सावनपरत्वे सौरपरत्वे वा तिथिद्वया मृततिथ्यसम्भवात् ।

मृताह इत्यत्र अष्टःपदं तिथिपरं—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः ।

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

अत्र यद्यपि

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशती दिनेः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्वरः ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तादिविशेषवचनदर्शनात् “एन्द्वस्तिथिभिस्तद्वत्” इति सामान्यस्य सूर्यसिद्धान्तवचनस्य विशेषपरत्वावधारणात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते त्रिंशत्तिथिप्रचये चान्द्रमासो मुख्यः ।

तथाप्यत्र मृततिथिमवधिं कृत्वा मृततिथ्यन्तरपर्यन्ते त्रिंश-

त्तिथिप्रचये मासशब्दो गौणः पौर्णमासस्तवदिति । एतच्च
शुद्धिकौमुद्यां विस्तृतमस्माभिः ।

ततश्च मासेः* भवं मास्यमिति व्युत्पत्त्या मासान्ते मृततियौ
श्राद्धमिति । एवं त्रैपक्षिकसांवत्सरिकयोरपि ।

अतएव एकाहेन तु षण्मासा इति वचनान्मृताहपूर्वतियौ
षाण्मासिकश्राद्धम् । तथा संवत्सरान्ते प्रेतायेति विष्णुवचना-
संवत्सरान्ते मृताहे सपिण्डीकरणञ्च सिद्धम् ।

अन्ये तु—

मृततियिमादाय त्रिंशत्तिथिप्रचयस्य मासत्वमङ्गीकृत्य मासेन
निमित्तेनानन्तरतियौ क्रियते इति व्युत्पत्तिं वदन्ति । तस्मिन्

मृताहनि च कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव श्राद्धमेकादशेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्क्यवचने संवत्सरं व्याप्य प्रतिमासविधिबाधः
स्यात् । अन्यमृताहस्य संवत्सरबद्धिर्भूतत्वात् तद्वत्सराभ्यन्तरे
द्वादशमासिकासम्भवात् प्रथममासे मृताहाप्राप्तेश्च । श्राद्धमशी-
चान्तद्वितीयाहर्विहितश्राद्धम् । श्राद्धषोडशमिति श्राद्धानां
षोडशकं समाहारार्थं तु द्विशुः ।

यस्तु—

नृणान्तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्व्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ॥

ततोऽद्वादशभिर्मासैः आह्वाद्वादशसंख्यया ।
कर्षव्याः शुचिभिस्तेषां तत्र विप्रांसु तर्पयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं तच्छास्त्रिविशेषव्यवस्थितम् । आह्वा
इति पुंलिङ्गं छान्दसम् ।

आहचिन्तामणिसु —

सपिण्डनानधिकारिविषयमित्याह । तन्नन्दम् ।

यानि पञ्चदशाद्यानीति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् ।

षाण्मासिकद्वयस्य कालमाह एकाहेन त्विति ।

एकाहेन न्यूनाः षण्मासा एकाहावशिष्टा यस्मिन् काले
स्युरित्यर्थः ।

एतेन ऋततिथेः प्राक्त्थि *प्राक्चतुर्थतिथौ वा कार्यम् ।

तत्राहःशब्दस्तिथिपरो नाहोरात्रपरः चान्द्रमाससम्बन्धितयो-
पन्यस्तस्याहःपदस्य तिथिपरत्वनियमात् ऋताहसाहब्रथ्याच्च ।

यथा विष्णुधर्म—

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमासि प्रकीर्तितः ।

अन्यथा सुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् तेनैकस्मिन्
दिने मध्याह्ने तिथिद्वयलाभे षाण्मासिकषष्ठमासिकञ्च आहद्वयं
कार्यम् ।

तत्र प्रथमषण्मासमध्येऽधिमासपाते आद्याधिमासि[†]कषत्

* क पुस्तके अधिकः पाठः ।

† अ पुस्तके काहवत् ।

यथाक्रमगणनया षडे मासोक्ताह्वयूने वास्वामिषिकं न तु मलमासं
विहाय षडे मासीति प्रमाणाभावात् ।

नित्यनेमित्तिने कुर्व्यात् प्रयतः सन् मक्षिण्णुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्चाहं तथैव च ॥

इति बृहस्पतिना मलमासे प्रेतश्चाह्वयविधानात् मासान्तर-
वत्तस्यापि प्रकृतत्वाच्च । तर्हि द्वितीयषास्वामिषिकेऽपि तथेति चेन्न
न्यूनः संवत्सरश्चेति संवत्सरान्ते विधानात् मलमासपाते तु त्रयो-
दशमासाः संवत्सर इति । अन्यथा न्यूनः संवत्सरश्चैव इत्यनर्थकं
स्यात् एतदर्थमेव हि पुनस्तद्विधानम् ।

ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते गृहश्चाह्वमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।

द्वादश्याह्वनि मासे च त्रिपक्षे च ततःपरम् ॥

मासि मासि च कर्त्तव्यं यावत् संवत्सरं द्विजाः ॥

द्वादश्याह्विकं वैपक्षिकञ्च काम्यं नित्यत्वे प्रमाणाभावात्
पूर्वेषामग्रीचाभ्यन्तरक्रियमाणानां आह्वानां बहिर्विधानादग्रीच-
परभाविनाञ्च गृहे क्रियमाणत्वात् गृहश्चाह्वयपदेशः ।

न च वैपरीत्याशङ्का अकारणे प्रत्यवायकल्पनायां गौरवात्
अकरणस्याश्रुतत्वात् ।

अतएव वचनादेकादश्यां द्वादश्यां वा आह्वकर्मोति बोधा-
यनवचने वाशब्दः समुच्चयार्थो न तु विकल्पार्थो द्वितीयेऽह्नि
पुनस्तद्वदिति वचनाच्च ।

त्रिपक्ष इत्यत्र पञ्चपदं चान्द्रमाससाहचर्यात् पञ्चदशतिथ्या-
त्मकचान्द्रपक्षपरं नतु पञ्चदशाहोरात्रात्मकसाधारणपक्षपरम् ।

तेन मृताहादवधेः * पक्षत्रयान्ते मरणपक्षेतरपक्षीयतिथौ
श्राद्धं कार्यम् ।

यमः—

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्मवश्राद्धमुच्यते ॥ •

चतुर्थाहश्राद्धमस्त्रिसञ्चयनाङ्गं पञ्चमनवमयोः श्राद्धं प्रेतोप-
कारार्थमावश्यकं नवश्राद्धसंज्ञा तु प्रायश्चित्ताशङ्कया ।

यथा शङ्कः—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके मतः ।

पक्षत्रयेऽतिकृच्छः स्यात् षण्मासे कृच्छ एव हि ॥

श्राद्धिके पादकृच्छः स्यादेकाहः पुनराद्धिके । •

षाण्मासिके न्यूनषाण्मासिकद्वये श्राद्धिके सपिण्डीकरणे
तस्य च पार्व्वणैकोद्दिष्टांशतया द्वात्मकत्वात् पार्व्वणपात्रप्रति-
ग्रहेऽपि पादकृच्छं पुनराद्धिके सपिण्डनानन्तरं क्रियमाणे प्रथम-
सांवत्सरिके । एतच्च पश्चाद्विवेचयिष्यते । भ्रुवाणि तु प्रकुर्व्वीतेति
परिशिष्टवचनात् षोडशश्राद्धानां नित्यत्वमुक्तमेव ।

तथा—

ततः प्रभृति संक्रान्तानुपरागादिपर्व्वेषु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

* च पुस्तके मृताहादवधेः ।

इति मत्स्यपुराणे सपिण्डनामन्तरमेव पार्ष्ण्यधिकार-
विधानाद्वाहनामेव षोडशश्रादानां नित्यत्वं तत्र नाम्यत्वमेव षोडश-
श्रादानामिति पाश्चात्यमतमपास्तम् ।

सपिण्डनकालमाह विष्णुः—

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय देवपूर्वान्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

संवत्सरान्तावयवदिने सृताहे इत्यर्थः ।

यथा गरुडपुराणे—

सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्णेऽन्दे तत् क्षयाहनि ।

•सपिण्डीकरणं कुर्यादपराह्णे च पूर्व्ववत् ॥

ततश्चात्र पूर्णपदं ईषदसमाप्तपरम्—

शुद्धस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णेऽङ्गि दीयते ।

इतिवत् ।

संवत्सरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणन्विह ।

सपिण्डीकरणान्ता हि क्षया प्रेतक्रिया बुधैः ॥

इति शातातपवचने संवत्सरस्याधिकारणत्वेनाङ्गत्वावधारणाच्च ।

लघुहारीतः—

सपिण्डीकरणं यावत्प्रेतश्रादानि षोडश ।

दृष्टक् नैव सृताः कुर्युः दृष्टक्द्रव्या अपि क्षयित् ॥

प्रेतसंस्कारकर्माणि यानि श्रादानि षोडश ।

यथाकालन्तु कार्त्तव्येण नाम्यथा मुच्यते ततः ॥

सपिण्डीकरणान्तानि षोडशशब्दानि पृथक्धना अपि पृथक् न कुर्यात्संज्ञित्वा एकं शब्दं कुर्यादित्यर्थः । अत्र ज्येष्ठस्य साध्यात्-कर्त्तृत्वसन्धेयां द्रव्यापेक्षानुसृतित्वादेवेति वक्ष्यते ।

षोडशपदोपादानादम्बुघटशब्दं पृथगपि पुत्रैः कार्यमिति कीदृत् । तत्र मत्स्यपुराणे एकोद्दिष्टमभिधायाम्बुघटविधानात् समानकर्त्तृकत्वावगमात् ।

किञ्च—

अर्वाक् संवत्सरात् ज्येष्ठः शब्दं कुर्यात् समेत्य च ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्वं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति व्यासवचनं परार्धवैयर्थ्यात् यावदूर्ध्वं सर्वेषां शब्दाना-मप्युक्तं तदर्थं बोधयति । अन्यथा चतुर्थाद्द्वादशाद्द्वैपलिकाणा-मपि पृथक्करणप्रसङ्गः स्यात् ।

प्रेतसंस्कारकर्मणीति यथाकालमेकादशाद्द्वादशाद्दशमस-संवत्सरेष्वित्यर्थः । अन्यथा अयथाकालकरणे प्रेतत्वान्न सुच्यते मुख्यकालकर्त्तृत्वसम्भवे आनुकल्पिककालस्याग्राथ्यत्वात् ।

अयम्भावः—मुख्यकालात् पञ्चमकालकरणमुत्कर्षः पूर्वकाल-करणमपकर्षः उत्कर्षापकर्षौ निमित्तं त्रिना स्नेह्या न कार्यौ निमित्तसद्भावे तु कार्यविव विधानात् ।

यथा मरीचिः—

* मुख्यं शब्दं भासि भासि अपूर्वात्प्राप्तं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशाद्यथा ॥

मासि मासि आह्नं कुर्यादिति मुख्यः कल्पः, अपर्युक्तप्रवसा-
मर्थे ऋतुं प्रति अत्र चान्द्रमासद्वये ऋतुपदं गौणं ही भासावर्कजा-
वृत्तरिति विश्वपुराणादिवचनात् सौरमासद्वय एव ऋतुपदस्य
सङ्केतादिति दिक्* विस्तरस्तु शुद्धिकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

तेन प्रतिमासं आह्नकारणासामर्थ्ये प्रतिमासद्वयान्ते हे मासिके
कर्त्तव्ये एतेन षष्ठां मासिकानां मुक्तर्षी दर्शितः । अस्मिन् कल्पे
षष्ठहादशमासिकयोः प्राक् तद्दिन एव षास्मासिकद्वयं कार्यम् ।
अज्ञातपञ्चमैकादशमासिकस्य प्राग्दिनेऽनधिकारात् ।

न च सत्यपि न्याये एकाहेन तु षष्मासा इति वचनात् पूर्व-
दिने षास्मासिकमिति वाच्यम् ।

वचनस्य मुख्यस्थले चरितार्थत्वेन वैधवाधाच्चमत्वात् ।

तत्राप्यशक्तावपकर्षमाह द्वादशाहेन वेति ।

तथाच विश्वः—

मासिकार्थवत् द्वादशाहं आह्नं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा सपि-
ण्डनं कुर्यात् भन्तवर्जं शूद्राणाम् ।

त्रयोदशेऽङ्गीति संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासको भवेत्तदा
मासिकार्थे दिनमेकं ब्रूयेत् । मासिकार्थवत् मासिकप्रयोजनं
प्रेताप्यायनादि तेन युक्तं आह्नमित्यर्थः ।

आद्यआह्नमशौचापरदिने कृत्वा तत्परेषु द्वादशदिनेषु द्वादश
मासिकानि त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनम् । अस्मिन् पक्षे पञ्चमैकादशा-

* क पुस्तके कं ।

† अ पुस्तके षास्मासिकानां ।

द्वयोः षाण्मासिकत्वं षष्ठहादशमासिकयोः प्राक्त्विधिकर्त्तव्य-
त्वात् ।

शुद्धाणां त्वशीचपरदिने मृताहे' कृताद्यश्चाहप्रथममासिकत्वेन
तत्परिष्वेकादशदिनेषु एकादशमासिकानि चतुर्थदशाहयोः
षाण्मासिकद्वयं हादशेऽङ्गि सपिण्डनम् ।

यदि संवत्सरमध्येऽधिमासः स्यात्तदा आह्निकदिनेकं बर्द्धयेत्
ततश्च द्विजानां त्रयोदशदिनेषु त्रयोदश आह्निकानि कृत्वा चतुर्दशाहे
सपिण्डनं शुद्धाणां त्रयोदशाह इति ।

अत्रायं विशेषो यथा — समयप्रकाशष्टतकुशुभिः—

अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नञ्चामिषसंयुतम्* ।

संवत्सरे विह्वहेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम् ॥

संवत्सरश्च त्रयोदशमासैः ।

तस्मिंस्त्रयोदशे आह्निकं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ।

अभावस्यामृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि नै तत्र मासिकं
किन्तु तिथ्यन्तरमृतस्यैवेत्यर्थः । तेनाभावस्यामृतस्यापकर्षे दिन-
मेकं न बर्द्धयेत् ।

सत्यव्रतः—

संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकः ।

तदा त्रयोदशं आह्निकं कार्यं तदधिकं भवेत् ॥

विष्णुधर्मै—

मध्ये चेदधिमासः स्यात् कुर्यादभ्यधिकं ततः ।

अत्र मध्यपदश्रवणान्मध्याधिमासविषयस्थितानि वज्रनानि
आद्याधिमासेऽप्येवं त्रयोदशमास्येव ऋतमासीयऋताऋश्रते युक्ति-
तौष्णात् ।

अन्त्याधिमासे तु द्वादशमास्येव सपिण्डनं न तत्र मासिक-
वृद्धिः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं नरैः ।

तत्रैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतवचनात् ।

एकाहे द्वादशायवा इति-द्वादशदिनेष्यश्रतौ एकाहेऽशौचान्त-
द्वतीयदिने द्वादशमासिकानि सपिण्डनञ्च कार्यम् अस्मिन् पक्षे
षष्ठद्वादशमासिकयोः पूर्वं प्राथमासिकद्वयम् ।

अन्ये त्वशौचात्परं यस्मिन् कस्मिन्नपि दिने प्रथममासमध्ये
कार्यं तत्रैव द्वादशमासिकापकर्षसम्भवादित्याहुः । तन्नन्दं

व्याघ्रवचनं कवाक्यतावशात् द्वादशाहो नियमात् ।

यथा व्याघ्रः— .

आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थिते च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

अत्र द्वादशाहपदं सर्ववर्णानामशौचान्तद्वतीयदिनोपलक्षणं
निमित्तमाहः कुलधर्मः कुलाचारः, ज्योतिरागमादिभिरायुःक्षय-
शानं परचक्रभयादिभिर्विदेशगमनादिना शरीरस्वैकत्रावस्थान-
नियमाभावः, एतच्चाशक्त्युपलक्षणम् ।

एवञ्चैकाहे द्वादशाहवचनान्मासिकापकर्षे सिद्धे सपिण्डना-

पक्षे मासिकापकर्षी नास्ति यथाकालन्तु कार्याणीति
वचनादिति जिकनादीनां मतमपास्तम् ।

यथाकालनियामकवचनन्तु निमित्तं विना स्वेच्छापकर्ष-
निषेधकमिति प्रागुक्तम् । अन्यथा सपिण्डनस्यापि षोडशान्त-
भूतत्वेन यथाकालकर्त्तव्यत्वनियमात्तस्याप्यपकर्षाभावप्रसङ्गः ।

किञ्च—एकादशाहत्राहस्याद्यत्वात् तत्परतो मासिकानाञ्च
क्रमकर्त्तव्यत्वनियमात् ।

सपिण्डीकरणान्ता हि प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति शातातपेन प्रेतोद्देश्यकक्रियायाः सपिण्डनान्तत्व-
बोधनाच्च ।

मासि मासि च कर्त्तव्यं यावत्संवत्सरं द्विजाः ।

ततः परन्तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ॥

इति ब्रह्मपुराणे क्रमादित्यनेन क्रमिकाधिकारप्रतिपादनाच्च ।

ब्रह्मस्यतिसवेनेष्टा सोमेन यजेतेतिवत् तदादितदन्तन्यायेना-
धिकारस्य क्रमिकत्वात् सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्षोऽपि सिद्ध
एव ।

किञ्च—

अर्थाक् संवत्सराद्बृह्णी पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रियाः ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तन्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैस्तु नियोजिताः ।

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ॥

इति शातातपेनापकृत्य सपिण्डीकरणपक्षे पृथक्क्रिया एको-
द्दिष्टक्रिया प्रत्याङ्कित्यतिरिक्ता निषिध्यते ।

प्रतिसंवत्सरश्चैव एकोद्दिष्टं मृताहनि ।

इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधात् ।

कथं वा मासिकानपकर्षे तस्माध्यः प्रेतत्वनिस्तारः तदभावे वा
कथं हृद्यार्थापकर्षे कृते नान्दीमुखे पितृपदप्रयोगः ।

एवञ्च स्त्रियाः सपिण्डनानधिकारिकर्तव्यपञ्चदशश्राद्धाना-
मपि बृहदादिनिमित्तेनापकर्षः कार्यः ।

न च “पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्ष्वा हृदिराप-
द्येत” इति सपिण्डनस्यैवापकर्षो विहितो न तु मासिकानामिति
वाच्यम् ।

आवश्यकवृद्धावशक्तौ वा सपिण्डनवन्मासिकापकर्षोऽपि अत-
स्तोत्थादेकाहे द्वादशाथवेति मरीचिना मासिकापकर्षविधानाच्च ।
यत्तु—

पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ।

इति कात्यायनवचनं तद्दर्शनाद्द्विविधम् ।

यच्च—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

इति परिशिष्टवचनं तस्यायमर्थः—

अशक्तिज्ञतापकर्षे प्रेतत्वपरोक्षारस्याजातत्वात् प्रतिमासिकं
दर्शनाच्च संवत्सरपर्यन्तं न दद्यात् ।

श्वेनकलु—अर्द्धमध्ये एकोद्दिष्टविधिना दर्श्याहं दद्यादि-
त्याह तच्च परिशिष्टकृतो न सम्मतम् ।

वृद्धिनिमित्तकापकर्षे तु पार्वण्यविधिकं दर्श्याहमव्याहृतमेव
सद्य एव तच्च पिष्टत्वप्राप्तेर्जातत्वात् ।

यश्च—

यस्य संवत्सरस्य प्राक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकाञ्चोदकुम्भश्च दद्यात् संवत्सरं द्विजे ॥

इति लोकाग्निनाम्ना वचनं यदि साकरं स्यात् तदप्येतद्विषय-
मेवेति ।

अपकर्षस्य कालान्तरमाह पैठीनसिः—

मासि मासि सृतस्य आहं कुर्यात् संवत्सरात्से विसर्जनं
नवममास्यमित्येके ।

विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवममासे सपिण्डनमशक्तविषयम् ।

गोभिलः—

पूर्वं संवत्सरे षष्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्ष्वा वृद्धिरापद्येत
तदहर्षत्वार्युदकपात्राणि चीणि पितृणामेकं प्रेतस्य ।

पूर्वसंवत्सरे इति मुख्यः कल्पः, तदशक्ती नवमे मासि पैठी-
नस्युक्ते, तदशक्ती षष्ठे मासि, तत्राप्यशक्ती त्रिपक्षे, तत्राप्यशक्ती
अशीचापगमे एकादशाहे आद्यआहं कृत्वा द्वादशभिर्दिनेर्द्वादश
मासिकानि विधाय त्रयोदशाहे सपिण्डनम् । तत्राप्यशक्ताव-
शीचान्तर्द्वादश्याहे पञ्चदश्याहापकर्ष इति सङ्क्षेपः ।

सग्नेः पुत्रस्य तु आद्यश्राद्धात्परमनन्तरदर्शात् पूर्वसंपिण्ड-
पितृयज्ञनिमित्तकमावश्यकमपकर्षमाह जावालः—

नासपिण्डाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापी भवत्यकुर्वन् हि पितृहा चोपजायते ॥

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वं दर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णे त्वन्दे तथेतरः* ॥

अकरणे निन्दां वदन् पितृयज्ञस्यावश्यकत्वमाह पापी भवतीति
तस्यावश्यकत्वादपकर्षस्याप्यावश्यकत्वमित्यर्थः ।

तस्य कालमाह सपिण्डीकरणमिति प्रथमदर्शमध्य एव
तत्पूर्वतो दशरात्रस्याशौचाहस्य परतः कुर्यात् तत्राप्याद्यश्राद्धात्
पर एव ।

एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाक् दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापितोः सपिण्डनम् ॥

इति परिशिष्टवचनात् ।

एतेन दर्शदिन एव सपिण्डनमिति आहचिन्तामणिमत-
मपास्तम् ।

तत्रापि यद्यद्यश्राद्धात् परं द्वादशानामङ्गां मध्ये दर्शो लभ्यते
तदाद्यश्राद्धात् परदिन एव । अन्यथा द्वादशदिनेषु द्वादशमासि-
कानि कृत्वा त्रयोदशाहे सपिण्डनम् ।

द्वादशाहेन वा कुर्याद्वैकाहे द्वादशायवा ।

इति वचनेकवाक्यत्वात् ।

पूर्वेऽप्ये त्विति—इतरोऽनग्निः । यदहर्वेति यस्मिन् दिने
हृदिरोपश्येत सन्निहिता भवति हृद्वाव्यवहितपूर्वदिने इत्यर्थः ।
न तु हृदिदिने हृदिश्रावस्य प्रातर्विधानात् चूडादिवृद्धीनाञ्च
भावर्त्तनादङ्ग इति गोभिलवचनाद्दिवाप्रथमार्द्धविधानात् सपिण्ड-
स्यापराह्निक्रियमाणत्वेन हृद्भेः प्राक्करणासम्भवात् ।

कल्पतरौ तु—उत्तरस्मिन् मासि हृद्भौ निश्चितायाम् त्रि-
पञ्चादिकाल इत्युक्तम् ।

तस्मिन्—

त्रिपक्षे वा यदहर्वेत्युभयत्रैव याकाराह्निकस्यावगमात् हृद्द्वीष्ट-
कालक्षेपासहिष्णुतयावश्यक्रियमाणवृद्धि(कर्माण्य?)भूत्रां नापकर्ष-
निमित्तं

यथाकालन्तु कार्यार्षिणि नान्यथा मुच्यते ततः ।

इति वचनाम्बुख्यकालकर्त्तव्यत्वसद्भावे आनुकल्पिककाल-
निषेधात् ।

एतद्वाक्यमाह लघुहारीतः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्री वाऽसपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदर्यं ततः ॥

तथैव काम्यं यत्कर्म वक्षरात् प्रथमादृते ।

प्रथमवाशब्दः पुत्रसमुच्चयार्थः सपिण्ड इत्यनेनैव प्राप्तौ
भ्रातृभ्रातृपुत्रयोः पृथगुपादानमसद्भावे अन्येषां सपिण्डनाधि-
कारस्थापनार्थम् अभ्युदयः चूडाकरणादिः ।

यस्तु काम्यमनावश्यकं सम्भवत्कालान्तरकमभ्युदयकर्म तद्-

क्षरात् प्रथमादृते प्रथमाद्वाह्निरिव कार्यम् । न तु तदर्धमप्रकर्षः
कार्यं इत्यर्थः । अन्वेषान्तु काम्यानां विधानाभावादेवापकर्ष-
निमित्तत्वं नास्तीति ।

आह्निकविवेकस्तु—यत्किञ्चित् आह्निकनावश्यकमभ्युदयमिष्टा-
पूर्त्तादिकं कर्म तस्यापकर्षनिमित्तत्वं नास्तीत्याह । तथाप्यभि-
मतसिद्धिः ।

तेन भ्रातृपुत्रादीनामावश्यकेऽभ्युदये पितुः सपिण्डनापकर्षः
कर्त्तव्य एव ।

अत्र केचित्—स्वपुत्रस्यावश्यकेऽभ्युदये भ्रात्रादीनामपि
सपिण्डनापकर्षः कार्यस्तुल्यन्यायादित्याहुः । तदयुक्तं

महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वात्कथमभ्युदयकर्म इत्या-
काङ्क्षायामपकर्षविधायकं वचनमिदम् ।

न च भ्रातृभ्राता महागुरुः सपिण्डस्य वा सपिण्ड इति ।
तथा महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वमाह—

देवीपुराणे—

प्रमौतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

कालिकापुराणे—

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।

आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च अहं देवयुतञ्च यत् ॥

आर्त्विज्यं याजनं देवयुतं आह्नं मृताह्नविहिततरं सदैवक-
आह्नम् ।

तथा पितुः सपिण्डनमभिधाय मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभुग्भवेत् ।

हृद्दीष्टापूरुसंयोग्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

अत्र ततो भवेदित्यनेन सपिण्डनात् पूर्वं हृदियोग्यता नास्तीत्यायातम् । हृदियोग्यता च तदपत्यस्य संस्कार्यत्वेन संस्कारकत्वेन च तेन संस्कार्यसंस्कारकयोरन्यतरस्यैव महागुरौ प्रेतीभूते आवश्यकवृद्धार्थमपकर्षी न त्वन्यस्येति ।

तेन भ्रातुरनन्तरं पितृमरणे भ्रातृपुत्रादेर्हृद्विनिमित्तं ह्योरप्यपकर्षः कार्यः ।

तथा कनिष्ठभ्रातृकर्त्तव्यस्वपुत्रकन्यावृद्धौ ज्येष्ठेऽपि पितुः सपिण्डनापकर्षः कार्यो न्यायतीत्यात् ।

न च सहपिण्डक्रियां कृत्वा इति ज्ञानिर्हेयात् समानकर्त्तृक-वृद्धावेवापकर्ष इति वाच्यम् ।

कनिष्ठभ्रातुरपि महागुरोः प्रेतीभावात् कर्त्तव्यत्वे तत्पुत्र-स्यावश्यकवृद्धिः कथं स्यादिति विरोधतादवस्थात् न्यायतीत्यनेन तदर्थपकर्षस्यावश्यकत्वे सति समानकर्त्तृकत्वस्यानुषङ्गिकत्वेना-किञ्चित्करत्वात् ।

*अन्यथा यत्र पत्नी सपिण्डनाधिकारिणी ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ॥

कन्याप्रदः पूर्वाभावे प्रकृतिस्यः परः परः ॥

इति पुत्रस्यावश्यके विवाहे का गतिः ।

* अ पुत्रके अन्येत्वादि तथेत्यन्तोऽयः पतितः ।

एवञ्च मातुरपि महागुहत्वात्तन्मरणात् तत्पुत्रकन्धयोर्वृद्धि-
कर्मानर्हत्वे तदर्थं तन्मपिण्डनापकर्षः सिद्धः ।

अतएव हृन्दोगपरिशिष्टम्—

एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाग्दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति पितृयज्ञार्थं मातुरपि सपिण्डनापकर्ष उक्तः । हृद्विस्तु
शरीरसंस्कारकं कर्म संस्काराश्च निषेकाद्या विवाहास्ता दश ।

यथाङ्गिराः—

गर्भाधानादिसंस्कारैर्मुक्तश्च नियमव्रतैः ।

नाध्यापयति नाधीते विज्ञेयो ब्राह्मणश्रुवः ॥

परिशिष्टम्—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्दहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥

विष्णुः—स्त्रीणां विवाहः संस्कारः ।

यान्नवस्कारः—

गर्भाधानमृतौ पुंसःसवनं स्पन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥

अह्नयेकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

रात्रामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥

एवमेतैः शसं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

तु. पुंसवनसीमस्तोत्रयननामकरणनिष्क्रमणात्प्राशन-
चूडोपनयनानि विवाहान्तान्येवापकर्षनिमित्तं न तु गर्भाधानम् ।

विदेशगमनञ्चैव तीर्थयात्राञ्च मैथुनम् ।

महागुरुनिपाते तु वर्ज्येद्देवदर्शनम् ॥

इति कूर्मपुराणे मैथुननिषेधात् ।

अन्यथा प्रतिमासस्तुकाले गर्भाधानस्यावश्यकत्वेन सर्व-
देवापकर्षप्रसङ्गे मैथुननिषेधश्च व्यर्थः स्यादिति ।

तथा बृद्धिपूर्वदिनेऽपकर्षविधानात् तद्दिने च पुत्रजन्म-
निश्चयाभावात् जातकर्म्मार्थं नापकर्षः किन्तु निरवकाशत्वात्
पुत्रजन्मानन्तरमेव जातकर्म्म कार्यम् । अन्यथा संस्कारलोपात्
जातश्राद्धलोप एव काम्यत्वात् । ततश्चाष्टसु तेष्वसम्भवात्
कालान्तरकेषु संस्कार्यसंस्कारकयोर्मातापित्रोः सपिण्डनापकर्ष
इति निर्गलितार्थः ।

एवञ्च बृद्धिनिमित्तेनापकर्षे कृते संवत्सरमध्ये काम्यमपि कर्त्तव्य-
मेव तथा पार्व्येणश्राद्धमपि अविशेषेण सपिण्डनान्तरकर्त्तव्यत्वेन
बोधितत्वात् प्रेतत्वपरीहारपूर्वकपितृत्वप्राप्तेर्जातत्वाच्च ।

यथा हारीतः—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

बिन्दते पितृलोकञ्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

मात्स्ये—

ततःप्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डभाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं श्रुताहनि ।

श्रातातपः—

अर्थात् संवत्सराद्बृहती पूर्णं संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषाम्नु पृथक् क्रिया ॥

न पृथक् पिण्डदानञ्च तस्माद्दूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैश्च नियोजिताः ॥

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

*[अत्र बृहदारथे सपिण्डनेऽपि प्रेतत्वपरीहारपूर्वकपितृत्व-
प्राप्तिरभिहिता ततश्च विष्णुधर्माम्निपुराणयो]र्वचनद्वयं बृहदं
विना अशक्तिज्ञतापकर्षविषयं मन्तव्यम् ।

यथा विष्णुधर्मो—

कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात्परम् ।

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं समञ्जते ॥

संवत्सरात्परमित्युपादानादपकर्षविषयमिदं वचनमन्यथा

तदनर्थकं स्यात् ।

अग्निपुराणे—

अर्थात् संवत्सरात् यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं नृप ॥

एवञ्चाशक्तिज्ञतापकर्षे वत्सरमध्ये दर्शादिश्राद्धं काम्यकर्म्म-
च न कर्त्तव्यमेव । साग्निना पितृयज्ञार्धमपकर्षात् सद्यः पितृत्व-
प्राप्तेर्दर्शश्राद्धादिकां कर्त्तव्यमेव ।”

अत्र केचित्—

अशक्तिक्रतापकर्षे पितुः प्रेतीभावसुखे देवादवश्यासुष्ठेयबृहस्प-
स्थितौ *पुनर्बृहस्पत्यर्थमपकर्षं कृत्वा वृद्धिः कार्येत्याहुः । तत्र—

पुनरपकर्षविधानाभावात् अपकर्ष कृतत्वेन स्वकालप्राप्तत्वा-
भावात् स्वकालप्राप्तस्याहःपूर्वकालकरणमपकर्षः ।

वसुतसु—स एवापकर्षः पितृत्वप्रापककालं प्राप्य प्रेतत्व-
परिहारं पितृत्वञ्च जनयति स च यथा संवत्सरान्तस्तथा वृद्धि-
सन्निहितोऽपि, उभयोरेव कालयोः पितृत्वप्राप्तिविधानात् ।

यञ्च—ज्ञेयं संवत्सरं नृपेत्यग्निपुराणे संवत्सरपदं तत्पितृत्व-
प्रापककालपूर्वकालपरम् । ततश्चाशक्तिक्रतापकर्षेणैव संवत्सरान्त-
मिव वृद्धिसन्निहितकालमासाद्य पितुःपितृत्वजननात् वृद्धिं कृत्वा
तत्परं काम्यनैमित्तिकानि सर्वाण्येव कर्माण्यनुष्ठेयानि ।

अत्र च वृद्धिनिश्चयं कृत्वा कृतेऽपकर्षे देवाद्वृहस्पतिश्चावपि पुनः
सपिण्डनं न कार्यं वृद्धिनिश्चयमेव निमित्तमादाय कृतेऽपकर्षे तत्-
क्षणादेव पितृत्वप्राप्तेर्जातत्वेन पुनःसपिण्डनवैयर्थ्यादिति केचित् ।

वसुतसु—यद्यपि वृद्धिनिश्चयो निमित्तं तथापि—

घसमासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत तदहश्चत्वार्थुदक-
पात्राणि ।

इति गोभिलेन वृहस्पत्यवहितपूर्वदिनस्वाधिकरणताप्रति-
पादनात् वृहस्पत्यभावे तद्दिनस्य वृहस्पत्यवहितपूर्वत्वाभावादविहित-

* क पुस्तके पुनरिति पदं नास्ति ।

काले क्षतस्य क्षयणीऽक्षतकल्पतया फलाजनकत्वात् पुनः
सपिण्डनं कार्यमेव ।

षोडशश्राद्धफलमाह यमः—

यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश ।

पिश्याचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥

सपिण्डनस्य तु फलान्तरमपि—यथा सपिण्डन* [मभिधाय
* श्रातातपः—प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्यणभुग्भवेत् ।]

सपिण्डनानन्तरं हारीतः—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

विन्दते पितृलोकञ्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

पितृसामान्यं पितृभिः सह पार्व्यणश्राद्धभोक्तृत्वमित्यर्थः । तेन
पञ्चदशश्राद्धानां प्रेतत्वपरीहारः फलं सपिण्डनस्य तु प्रेतत्वपरी-
हारः पितृलोकप्राप्तिः पितृभिः सह पार्व्यणभोक्तृत्वञ्च फलत्रय-
मिति ।

यत्र च सपिण्डननिषेधस्तत्र पञ्चदशभिरेव श्राद्धैः प्रेतत्व-
परीहारः पितृलोकप्राप्तिश्च मार्कण्डेयपुराणवचनात् ।

यथा—

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

प्रेतिसंबन्धरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।

मृताह्वानि यथान्यायं नृणां यद्दिहोदितम् ॥

नृणां पुंसां *सपिण्डनाधिकारिशून्यानां यद्दत् सपिण्डनं विनाप्येकोद्दिष्टं विहितं तद्दत् सपिण्डनं विनापि स्त्रियाः सांवत्सरिकं कार्यम् अत्र सांवत्सरिकविधानादेव पिढत्वप्राप्तिरवगम्यते ।
अन्यथा—

प्रेते पिढत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पितृणाः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

इति विश्वपुराणवचनात्

विन्दते पिढलोकश्च ततः आह्वं प्रवर्त्तते ।

इति हारीतवचनाच्च पिढत्वप्राप्तनन्तरमेवोत्तरक्रियाविधाननियमात् वचनमिदमसङ्गतं स्यात् ।

तेन सपिण्डनानधिकारिकसंव्यपञ्चदशश्राद्धानां प्रेतत्वपरीहारपूर्वकपिढत्वप्राप्तिः फलं सपिण्डनाधिकारिकसंव्यानां तु पञ्चदशानां प्रेतत्वपरीहारमात्रं फलं सपिण्डनस्य तु प्रेतत्वपरीहारः पिढत्वप्राप्तिश्चेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

ननु कथं पुत्रादिकर्तृकश्राद्धस्य पिढादिगतफलजनकता षडष्टद्वारा हि कर्त्तव्यां फलजनकत्वं निर्णीतम् षडष्टञ्च क्रियाजन्यत्वात् कर्त्तृनिष्ठमेव जायते तत्त्वयस्यनिष्ठमष्टमन्यनिष्ठं फलै जनयतीति ।

* च पुस्तके सपिण्डनाधिकारिशून्यानामिति परं नास्ति ।

अत्र केचित्—

अन्यनिष्ठफलस्थले कर्त्ता कर्त्तृभिः खनिष्ठमदृष्टसुखाद्योत्तर-
कालमन्यत्सै प्रयच्छतीत्याहुः । तन्नन्दम्—

प्रयच्छतीत्यस्य समर्पणं दानं वार्थः परलोकगतस्यासन्निहित-
त्वेन स्त्रीकाराभावेन श्रीभयोरेवासम्भवः ।

किञ्च—वृत्तस्य ऋत्विगादेः स्वद्रव्येण कर्म्मणामकरणात्तन्निष्ठ-
मदृष्टं न जायते तत् कथं तस्य दानं समर्पणं वेति ।

किञ्च यत्र गयाश्राद्धादावुभयनिष्ठं फलं श्रूयते तत्र कर्त्तुरदृष्टस्य
दाने समर्पणे वा सति स्वगतं* फलं कथं जायेत ।

अत्रोच्यते—अदृष्टं कर्त्तृनिष्ठमेवेति नास्ति नियमः फलान्यथा-
नुपपत्त्या ह्यदृष्टं कल्पते फलस्य च वेदैकबोध्मत्वात् यन्निष्ठं फलं
श्रूयते क्रियापि तन्निष्ठमदृष्टं जनयतीति कल्पना न्याय्या ।

अन्यथा प्रतिनिधिकल्पनोच्छेदापत्तिः । दृश्यते च लोके
पाकादौ क्रियाफलयोरन्यनिष्ठता । न च क्वचित् कर्त्तृनिष्ठत्वेन
क्वचिदन्यनिष्ठत्वेनादृष्टकल्पनायामनुगम इति वाच्यम् ।

उद्देश्यनिष्ठत्वेनानुगमात् उद्देश्यत्वञ्च फलाश्रयत्वेन वेदबोधि-
तत्वं तच्च क्वचिदात्मनः क्वचिच्चोभयस्य श्रवणानुरूपमेवेति ।

ननु—

यैरिष्टं विविधैर्यज्ञैः पूजितो यैश्च केशवः ।

प्रेतलोकं न ते यान्ति तथा ये समरे हताः ॥

इति विशुद्धधर्मोत्तरादिवचनात् यश्चशीलादीनां गङ्गाकाश्यादि-
मृताभ्रान्नाप्राप्तप्रेतभावानां कथं षोडशश्राद्धमिति । सत्यं—

नित्यत्वेनावश्यकत्वादन्वया प्रत्यवायात् । तर्हि कथं प्रेतत्व-
विसृक्तिः फलं नष्टेकं कर्म नित्यं काम्यञ्च भवितुमर्हति अधि-
कारिभेदेन कर्मभेदात् कामिनः कर्तुरभावे कर्मणामनुष्ठाने
प्रत्यवायप्रसङ्गाच्च ।

न च फलश्रुतेरन्यथानुपपत्त्या काम्यमपि पृथगेव षोडशश्राद्ध-
मस्ति किञ्च तयोर्नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेण सकृदनुष्ठानमिति वाच्यम् ।
नित्यं तन्त्रेणानुष्ठाने काम्यस्थाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेः श्रुति-
द्वयकल्पनागौरवाच्च । सत्यम् । नित्येऽपि फलसिद्धिरानुषङ्गिकी
पञ्चयज्ञादी पापक्षयादिवत् ।

तथा च भविष्यपुराणम्—

क्षयं केचिदुपास्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥

नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम् ।

अनुत्पत्तिमिति विधिलङ्घनमेव पापजननसामग्री कर्मणा
तद्विघटनमात्रं क्रियते कलञ्जभक्षणवत् प्रत्यवायात्यन्ताभावोऽतः*
सिद्ध एवास्ति यत्र तु कर्म न क्रियते तत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या
तस्यागभावोऽनुमीयते ।

नित्यक्रियामिति नित्यक्रियाप्रतिपादिकां श्रुतिम् अनुषङ्ग-

फलामाहुः, आनुषङ्गिकं* फलं फलप्रतिपादनं यस्यास्ताम्
उद्देश्यस्तु प्रत्यवायपरीहार एवेत्यर्थः ।

* न च नित्येऽपि फलप्रसङ्गेऽनिर्माद्यप्रसङ्गः फलस्वावश्यं भोगा-
दिति वाच्यम् ।

फलस्य वैयधिकारण्यात् क्वचिद्वैदिकत्वाच्च यथामावस्योपराग-
आह्लादी स्वगतप्रत्यवायपरीहारः पिढगतदृष्टिविशेषस्यानुषङ्गिकं
फलम् । यथा च—पञ्चयज्ञादी पापक्षयादि पञ्चमपञ्चश्राद्धे धन-
पुत्रादि चेति ।

यदि तु नित्येऽपि क्वचित् पारलौकिकं स्वर्गादि स्वगतं श्रूयते
तत् सुतिमात्रं प्रावर्त्तकमेवेति ध्येयम् ।

ननु यज्ञशीलादीनां गङ्गाकाश्यादिमृतानाञ्चाप्राप्तप्रेतभावानां
कथं प्रेतपदेन श्राद्धमसमवेतार्थत्वात्, सत्यम् एतत् प्रेतश्राद्धमिति
गोभिलेन प्रेतोद्देश्यत्वाभिधानात्

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

इति विधिवाक्याच्च

जबुः सुखंदिनं विप्राः प्रेतायाश्चय्यमस्त्विति ।

ब्रह्मपुराणीक्ताभिलापाच्च

चत्वार्युदकपात्राणि त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येति गोभिलेन
सपिण्डने भेदनिर्देशाच्च

• दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिसुखस्थितः ।

इत्यादिपुराणे प्रेताय प्रेतमुद्दिश्येत्यभिधानाच्च

अन्नं कुर्मश्च दातव्यं प्रेतनिर्हेशधर्मतः ।

इति हारीतवचनाच्च प्रेतपदवर्णनैव देवतात्वावगमादाषोडश्या-
दसमेवेतार्थेनापि प्रेतपदेन आह्नं कार्यम् ।

एवञ्च प्रेतपितृपदयोस्तत्तल्लोकप्राप्तुपाधिना न प्रयोगनियमः-
अप्राप्तप्रेतभावस्यापि प्रेतपदेनैव षोडश्याह्ननियमात् कृतेष्वपि
षोडश्याह्नेषु बलवत्तरपापवशेन प्रेतत्वसत्त्वेऽपि काश्यादिमरण-
श्लोचप्राप्तावपि सपिण्डनोत्तराह्नानां पितृपदेनैव कर्त्तव्यत्वात् ।

किन्तु—कर्मविशेषे प्रयोगनियमः

सपिण्डनप्राग्विहितानां कर्मणां सपिण्डनस्य च प्रेतपदत्वेन
देवतात्वं तत्परविहितानाञ्च सम्बन्धार्पकपदवत्त्वेनेति* ।

अतएव—

असंस्कृती न संस्कार्यौ पूर्वौ पीत्रप्रपीत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्क्रुर्थादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् प्रेतीभूतेनापि पितामहेन सह
सपिण्डने क्रियमाणे पितामहपदोक्तेस्तेनैव पितामहाह्नं न तु
प्रेतपदेन । अत्र च एतद्वः पितर इत्यादिमन्त्रोऽपि सङ्गच्छते
इति ।

अथवा प्रेतशास्त्रेषु सर्वत्रैव प्रकर्षेण इतो गत इति व्युत्पत्त्या
* [प्रेतवाचिसमवेतार्थप्रेतपदप्रयोगनियमः तदितरशास्त्रेषु सम्बन्धा-
र्पकपदप्रयोगः । दृश्यते च ऋतपुत्रपरता प्रेतशब्दस्य ।
यथा मात्स्ये—

* च पुत्रकौ [] चिह्नितार्थः पतितः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं] प्रेतः पार्व्याणमुत्भवेत् । इति । °

अङ्गिराः—

अनतीतद्विवर्षसु प्रेतो यत्रापि दहति ।

तथाचामरकोषे—

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते इति ।

यत्—

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ।

इति वचनं तत्रेतयोनिप्राप्तानां फलकथनमात्रं तथा मन्त्रे विधौ च पार्व्याणश्चाहर्षत्वोपाधिना षट्पुरुषेषु पितृपदप्रयोगः सर्वत्र मन्त्रः ।

अर्हता च उद्देश्यतया विधिबोधितत्वं तच्चासपिण्डीकृतस्य लेपभागिनां भ्रात्रादीनाञ्च नास्ति निषेधात् ।

एवञ्च संवत्सरमध्ये हृदिनिमित्तकापकर्षेण पितृत्वप्राप्तावपि याज्ञवल्क्यवचनादहर्षमम्बुघटश्चाहे क्रियमाणे प्रेतपदेनैव आहं सिद्धम् । अतएव अन्नं कुम्भञ्च विप्राय प्रेतनिर्द्देशधर्मातः ।

इति हारीतेन प्रेतपदोल्लेखेनैव आहमुक्तमन्यथा प्रेतदैवते प्रेतपदप्राप्ती प्रेतपदमनर्थकं स्यात् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

तस्माप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विजे ॥

नचैतद्वचनमशक्तिसपिण्डनविषयं न तु हृद्यर्थसपिण्डनविषय-
मिति वाच्यम् । सङ्कोचे प्रमाणाभावात् ।

क्रियासंस्काराणां सम्पादनस्यावश्यकत्वात्—

सैपिण्डीकरणान्ता हि ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति श्रातातपवचनाच्च

सपिण्डनान्तप्रेतश्राद्धापकर्षेऽम्बुघटस्थापकर्षप्राप्तौ तदपवादकं
वचनमिदं तच्चाशक्ताविव हृद्भावपीति ।

अतएव वक्ष्यमाणस्वगताश्वमेधफलं सङ्गच्छते इति ।

अत्र मैथिलाः—

सर्वत्र प्रेतश्राद्धे अमुकगोत्र पितरमुक प्रेत इदमन्नं ते मया
दीयते तवोपतिष्ठतामिति वाक्यं वर्णयन्ति ।

तत्र सम्बन्धकीर्त्तनं प्रेतपदस्य परनिपातनं शर्माद्विपदराहित्यं
यागवाचक दीयत इत्यादिपदानौत्पधिकम् ।

अत्र च तेषामियं युक्तिः—

गोत्रसम्बन्धनामानि यथाव्यतिपादयेत् ।

इति प्रकृतौ पार्वणे प्राप्तस्य सम्बन्धोल्लेखस्य *बाधितत्वा-
भावात् ।

न चैतद्येतश्चाहमिति गोभिलेन प्रेतश्राद्धविधानात् सम्बन्ध-
पदबाधः । एतस्य प्रेतपदमात्रप्रक्षेपबोधकत्वेन सामान्यप्राप्त-
सम्बन्धपदबाधाश्लमत्वात् ।

अन्यथा हृद्दी नान्दीमुखपददर्शनात् सम्बन्धबोधकपदबाध-
प्रसङ्गः ।

* अमुकगोत्रे वाधे हेत्वभावात् ।

तथा नागृहीतविशेषणा न्यायाच्चयपि प्रेतपदस्य पूर्वनिपात
एव युज्यते तथापि—

प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रेतान्तत्वविधानात् परत एव प्रयोगो
वचनाश्रायस्य दुर्बलत्वादिति ।

अथ यद्यपि उपतिष्ठतामित्येतावन्मात्रं श्रूयते तथापि तस्य
त्यागबोधकत्वाभावात् पितृत्वाभावेन स्वधापदप्रयोगाभावाच्च
त्यागाभिलापस्ते मया दीयते इत्येवं रूपो वाच्यः ।

तथा तवेति च वाच्यमुपतिष्ठतामित्यनेनाकाङ्क्षितत्वात् ।

शर्मादिपदप्रयोगाभावस्तु—

सपिण्डीकरणं यावद्येतः प्रेत इति स्मृतः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं शर्मावर्मादिशब्दभाक् ॥

इति वचनात् । तच्चिन्त्यम् ।

उक्तरीत्या एकोद्दिष्टे प्रेतपदत्वेन देवतात्वे सिद्धेऽतिदेशप्राप्तस्य
पितृपदवत्त्वेन देवतात्वस्य पराङ्गतत्वात् ।

सर्वत्रैवीतसर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदस्थाने प्रेतपदप्रयोगः ।

एतन्न्यायमूलकमेवाश्वलायनवचनम्—

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अन्नशब्दो न युज्यते ।

पितृशब्दं न युज्यति पितृज्ञा चोपजायते ॥

न चेतद्वचनं मन्त्रमात्रविषयमिति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्
विनिगमनाविरहेणोभयत्रैवाविशिष्टत्वात् ।

संज्ञास्यसिद्धिः प्यतिदेप्राक्तन्ते पितृपदप्रयोगनिषेधायत्तेषु ।

अत्रेभ्यस्ते तु वचनस्य न्यायमूलत्वात् सपिण्डनोत्तरे साकल्य-
रित्ने प्रेतपदत्वेन देवतात्वाभावात् पितृपदप्रयोगः सिद्ध एव ।
एवञ्च प्रेतपिण्डेऽपि पितृपदनिवृत्तिः सिद्धा ।

अतएव विष्णुना—

संवल्लरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय इत्याद्युक्तम् ।

न तु पित्रे तत्पित्रे इत्यादि ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

जबुः सुखदितं विप्राः प्रेतायान्त्वयमस्त्विति ।

प्रेतपदमात्रमुक्तम् ।

तथा एकोद्दिष्टे उच्छिष्टसन्निधौ एकमेव तन्नामगोत्राभ्यां
पिण्डं निर्वपेदिति विष्णुसूत्रे नामगोत्राभ्यामित्यनेन सम्बन्ध-
वाचकपदनिवृत्तिर्दर्शिता ।

दृष्टान्ते तु

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेन्नयतो गृही ।

इति विधौ नान्दीमुखान्, पितृनावाहयिष्ये नान्दीमुखाः
पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तामित्याद्यभिलाषवाक्येषु
च नान्दीमुखपदस्य विशेषणत्वश्रुतेर्न पित्रादिपदबाधः ।

यच्च प्रेतपदस्य परनिपात इत्युक्तं तदप्यशुद्धं प्रेतास्तर्नांस-
गोत्राभ्यामिति ब्रह्मपुराणवचने लक्षणत्वाद्ब्रह्मिहिंसमासाप्तज्ञि-
तैकपदस्य षष्ठोत्पुरुषस्याभ्यर्हितत्वात् नाम्नीतविशेषणान्यायात्

पूर्वनिपातस्यैवोचितत्वात् उक्तरीत्या फिष्टप्रदस्थाने श्रेतपद-
विधानाच्च ।

यत्तु—

गोत्रनामान्नवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।

इति छन्दोगानां तर्पणविधायकपरिशिष्टवचनयोर्गीत्रनाम-
श्रवणात् सम्बन्धवाचकपदनिवृत्तौ प्रामाण्यमवगम्यत इति ।

यच्च—

सपिण्डीकरणं यावदित्यादिवचनं शर्मादिपदनिषेधे प्रमाण-
मुक्तं तत्कल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वादमूलमेवेति मैथिलहैत-
निर्णय एव लिखितम् ।

यच्चोपतिष्ठतामित्यत्र ब्रह्मपुराणवचनं प्रमाणमभिहितं तत्
तर्पणप्रकरणपठितत्वेन आहविषयत्वाभावादतिदेशप्राप्तस्वधा-
पदस्य* न बाधकम् ।

अतएव रामायणे—

एतत्ते नृपशार्दूल विमलं तोयमुत्तमम् ।

परलोकेषु पानीयं महत्तमुपतिष्ठताम् ॥

इति तर्पण एवोपतिष्ठतामिति प्रयोग उक्तः ।

* न-व पिष्टलोकप्राप्तस्यैव हविर्दाने स्वधाप्रयोगनियम इति
वाच्यम् । प्रमाणाभावात् ।

न च

• देवानां नमसा कार्यं पितृणाञ्च स्वधेति च ।

इति वचनेनाहायम् ।

एतद्वचनस्य परिसंख्याबोधकत्वाभावात् ।

किञ्च—

अथैतन्मनुः आदशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बवचनात् पित्रे तु द्विगुणा दर्भा इति मन्वादिवचनाच्च पितृपदस्यात्र स्मृतमात्रपरस्वमन्यथा कांशादि-स्मृतानां प्राप्तमोक्षत्वेनाप्राप्तपितृलोकानां बलवत्तरपापवशादत्यक्त प्रेतभाषानाञ्च सपिण्डनोत्तरग्राहेऽपि स्वधाप्रयोगो न स्यात् । कथं वा पश्चात्कृतेन प्रेतीभूतेन पितामहेन सह सपिण्डने क्रियमाणे तच्छ्राद्धे स्वधाप्रयोग इति ।

किञ्च--

यज्ञशीलपूजितकेशवादीनां सद्यःप्राप्तपितृलोकानां स्वधापदेन आहुमव्याहृतमेव ।

किञ्च—

न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।

भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥

इति ऋष्यशृङ्गवचने दशाहिकपदीपादानादेकादशाहादि-ग्राहेषु स्वधापदप्रयोगोऽस्तीत्यवगम्यते ।

अन्यथा दशाहिकपदं व्यर्थमेवेति गरुडपुराणे प्रेतार्घदानादि-वाक्ये स्वधाप्रयोगदर्शनाच्च ।

यच्च—

प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

इत्याश्वलायनपरिशिष्टवचनं तत् स्वधावाचननिषेधपर-
मायश्राद्धे स्वधोच्यतामिति वाच्यं विद्वज्जेदाश्वलायनगृह्योक्तस्वैवा-
श्वलायनपरिशिष्टकृता प्रेतश्राद्धेषु सर्वेष्वित्यादिना विवृतत्वात् ।

अन्यथा स्वधावाचनवदेकोद्दिष्टधर्मातिदेशात् सांवत्सरिके
स्वधाप्रयोगो दुरूपपादनीयः ।

एवञ्च स्वधापदप्रयोगे सिद्धे ते मया दीयते इति सुतरां
निरस्तमेव ।

ततश्च असुकगोत्र प्रेतासुकशस्त्रस्येतत्तेऽन्नं स्वधेत्यादि प्रयोगोऽ-
निरुद्धशूलपाणिप्रभृतीनां प्रामाणिकानां सम्मतः सिद्ध एवेति ।

एवञ्चात्र प्रेतपदवत्त्वेनैव देवतात्वात्तन्नेऽपि पितृपदस्थाने
प्रेतपदोद्दिष्टः कार्यः पितृपदस्यासमवेतार्थत्वात् ।

अयमाशयः—द्विविधा हि मन्त्रे पितृपदप्रवृत्तिः ।

क्षत्रिज्जनकत्वोपाधिना उत्पादकमात्रे यथा शुश्रूषां पितरः
शुश्रूषां प्रपितामहा इत्याश्वलायनोक्तेऽवनिजनमन्त्रे ।

क्षत्रित्तु पार्व्यश्राद्धार्हत्वोपाधिना षट्सु पुरुषेषु यथा—
अमीमदन्त पितर इत्यादौ तत्र एतत् प्रेतश्राद्धमित्यादि-
वचनादुक्तरीत्या प्रेतपदवत्त्वेन देवतात्वावगमात् सम्बन्धवाचक-
पदस्थाने प्रेतपदविधानाज्जनकत्वोपाधिप्रयुक्तपितृपदवति मन्त्रे
प्रेतपदं सिद्धमेव पार्व्यश्राद्धार्हत्वोपाधिप्रयुक्तपितृपदवति तु मन्त्रे
तत्त्वेन देवतात्वस्य प्रेतश्राद्धे बाधितत्वात् श्रुतवाचिना समवेतार्थ-

नेव प्रेतपदोद्गीहः । अथ च जहो न्यायानुसारादेव कार्यः ।
न्यायसु प्रकृती दृष्टार्थकस्य पदस्य विज्ञतावसमवेतार्थतया
पदान्तरप्रक्षेपेण समवेतार्थकरणम् ।

यथा—

अग्नये त्वाजुष्टं गृह्णामीति मन्त्रे सौर्यचरौ सूर्यपदप्रक्षेपः ।

स चोद्गीहः क्वचित् प्रकृतेः क्वचिद्वचनस्य क्वचिदुभयोः क्वचित्
प्रकृतावसमवेतार्थस्य हुँ फडादिवददृष्टार्थमात्रत्वाद्विज्ञतावपि
नोद्गीहः । तत्र प्रकृते र्यथा—

एतद्गीहः पितरो वास इत्यत्र पार्व्वणोद्देश्यत्वोपाधिप्रयुक्ते पिदृ-
शब्दे प्रेतशब्दमात्रोद्गीहः । क्वचिद्वचनस्य तु

एतद्गीहः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

इति ब्रह्मपुराणे प्रत्येकविनियुक्ततया प्रकृतावानर्थकत्वान्नोद्गीहः ।

अतएव सांवत्सरिके पिदृशब्दस्य समवेतार्थतया मन्त्रोऽय-
मविज्ञत एव पठनीयः ।

तथा तिलोऽसीति मन्त्रे—इति तिलं त्वं स्वर्धया स्वधाकारेण
पुक्तः सम्बद्धः सन् नोऽस्माकं पितॄन् पार्व्वणोद्देश्यान् लोकान्
जनान् प्रीणाहि इत्यर्थवशात् प्रेतशब्देऽसम्बद्धार्थः*पिदृशब्दस्थाने
प्रेतशब्दोद्गीहो बहुवचनस्य तु नोद्गीहः । एकैकस्मिन् तिलान् वपति
तिलोऽसीति पारस्कारगोभिलवचनात्—

विकिरेत्सेषु च तिलान् तिलोऽसीति जपन् क्रमात् ।

इति ब्रह्मपुराणाच्च प्रत्येकविनियुक्ततया प्रकृतावानर्थकत्वात् #

* च पुस्तके प्रेतशब्दासम्बद्धार्थे ।

वचनस्य यथा सांवत्सरिके अमीमदन्तेत्यत्र अमीमदतः पिता
यथाभागमाहृषायिष्टेत्येकवचनोहः ।

यथा चात्र पितर इत्यत्र अत्र पितर्मादयस्व यथाभागमाहृषा-
यस्वेति नमो वः पितर इत्यत्र नमस्ते पितरिति स्वधास्य तर्पयत
मे पितृनित्यत्र पितरमिति ।

प्रेतश्राद्धे तु एष्वेव मन्त्रेषु द्वयोरेव प्रकृतिवचनयोरुहः । यथा
अमीमदत प्रेतो यथाभागमाहृषायिष्ट इत्यादि । देवताभ्यः
पितृभ्य इत्यादि मन्त्रे तु नोहः अग्निश्वात्तादिपितृगणनमस्कार-
रूपार्थस्य प्रेतश्राद्धेऽप्यबाधितत्वात् । एवं ये समाना इति
सपिण्डनमपि ।

एतन्नयायमूलकमेव विष्णुवचनं एकवचनानुहेतैकोद्दिष्ट
इति । मन्वानर्याद्बहुवचनीन्तानिकवदेकवचनवत् यथा स्यात्
उहेत विकृतान् कुर्यादित्यर्थः ।

एकस्मिन् बहुवचनस्यासमवेतार्थतया प्रकृतौ दृष्टार्थस्य मन्त्रस्य
विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोह इति न्यायसिद्ध एवेति ।

अतएव पितृादितृकस्य श्राद्धमभिधाय विष्णुः—

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

— मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

शुभ्यन्तां पितरः शुभ्यन्तां पितामहाः शुभ्यन्तां प्रपितामहा
इत्यत्र जनकत्वोपाधिप्रयुक्तपितृादिपदेषु मातामहादिपदोहो
बहुवचनस्य तु नोहः प्रकृतावनर्थकत्वात् ।

नमो वः पितर इत्यादौ न मातामहादिपदोहः कार्यः

पार्ष्णाहृत्प्राधिप्रयुक्तस्य पितृपदस्य मातामहादिष्वपि सम-
वेतार्थत्वात् ।

न च पितरेतत्तेऽर्थं पितामहेतत्तेऽर्थमित्यादौ न माता-
महादिपदोह इति केनचिदुक्तमुपादेयम् ।

एतस्याभिलापमात्रत्वेन मन्त्रत्वाभावात् मन्त्रत्वे च शेषाणां
मन्त्रवर्जितमिति भ्रात्रादिश्राद्धे उत्सर्गवाक्यस्यापि वर्जन-
प्रसङ्गात् ।

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

इति वराहपुराणात् शूद्रस्थोत्सर्गवाक्यनिषेधापत्तेः । तस्माद-
पौरुषेयग्रन्थविशेष एव मन्त्रशब्दो मुख्योऽन्यत्र गौणः । *

तथाच—

मन्त्रो वेदगुप्तवादे इत्यमरकोषः ।

नन्वेवं न्यायानुसारात् भ्रात्रादीनामपि श्राद्धे मन्त्रोहो भवतु
इत्याशयः शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति शेषाणां विष्णुव्यतिरिक्तानां
मातृभ्रातृपितृव्यमातुलादीनां श्राद्धे ऊह्योग्यपितृपदवन्मन्त्रो
न प्रयोज्य एव न पुनरुहो न तु पितृपदरहितोऽप्यप्रयोज्यो
ऽप्रकृतत्वात् ।

अत्र केचित्—

स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासुतस्य च ।

द्विजातेराब्रताः देशात् च कुर्युस्तथैव च ॥

* क पुस्तके वां व्रतादेशात् ।

इति वचनात् स्त्रीणां सकलश्राद्ध एव सकलमन्त्रपाठो नास्तीति
वदन्ति । तन्मन्दं वचनस्यामूलत्वात् सकलसंप्रहृष्यदृष्टत्वात्—

नैनं व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधामिनयनादृते ।

इति मनुनाऽनुपनीतस्य श्राद्धे मन्त्रपाठविधानविरोधाच्च ।

शूद्रासुतस्य ब्राह्मणकर्तृकश्राद्धनिषेधाच्च ।

यथादिपुराणे—

ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।

कामाज्ञोभात् भयात् स्नेहात् कृत्वा तज्जातितां ब्रजेत् ॥

पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शूद्रयोः नयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ।

स्वमाता कुरुते तेषां तेषुपि तस्याच्च कुर्वते ॥

ब्रह्मण्यष्टकादौ तु मातृपक्षे उद्दयोग्यमन्त्रस्यैव निषेधात् सुतरां
नोह एव आवाहनमन्त्रस्यापि तत्पक्षे बाधः ।

यच्च कैशिकार्कण्डेयपुराणे—

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

इति वचनं पूर्वोक्तमाशङ्क्य

स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।

इति वचने एवमेवामन्त्रकमिति व्याख्याय स्त्रीदैवतैकोद्दिष्ट-
मन्त्रपाठो नास्तीत्युक्तम् ।

तत्पुराणस्य पौर्वापर्यमनालोच्य प्रमादकृतमेव ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे—

. सुताहनि च कार्यमेकोद्दिष्टं नृणां तत् ।
 श्वैवहीनं तथा कार्यं तथा श्वैकपवित्तकम् ॥
 . भावाह्नं न कार्यमग्नीकारं श्वैवर्जितम् ।
 प्रेतस्य पिण्डमेकञ्च दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥
 अभिरम्यतां विसर्गे स्याद्भूयुस्तोऽभिरताः का ह ।
 सपिण्डीकरणं कार्यं तस्यापि विधिश्च्यते ॥
 गन्धोदकतिलैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ।
 कुर्यात् पितृणां त्रितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ॥
 पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्घ्यं श्वैव प्रसेचयेत् ।
 ये समाना इति जपन् श्रेष्ठं पूर्व्ववदाचरेत् ॥
 स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टसुदाहृतम् ।
 सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ॥
 प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।
 सुताहनि यथान्यायं नृणां यद्ददित्तदितम् ॥
 पुत्राभावे सपिण्डान्तु तदभावे सहोदकाः ।
 कुर्युरेतं विधिं स्वस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥
 सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।
 तदभावे च नृपतिः कारयेदकुटुम्बिणाम् ।
 तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ॥
 पात्रत्रये पितृणामिति श्रेष्ठः पूर्व्ववत् पार्श्वणवत् श्रेष्ठं पितृणा
 माचरेत् ।
 एवमेवोक्तरीत्या स्त्रीणामप्येकोद्दिष्टं कार्यं किन्तु तासां

स्त्रीणां पुत्राभावे सपिण्डनं नास्तीति पुत्राभाव इत्यत्र पत्युभावो
बोद्धव्यो वक्ष्यमाणपैठीनसिवचनात् । एतं दाहादिकं कार्यं
विधिं सपिण्डसहोदकाभावे' भात्मनः पुत्रस्य च सुतायाः सुता
दौहित्राः कुर्युः ।

तेन पुत्रपत्नीदुहितृणामभावे दौहित्राधिकार इत्याधुनि-
कोक्तं हेयमेवेति शुद्धिकौमुद्यां विवृतमस्त्राभिः ।

सर्वाभाव इति स्त्रियोऽत्रासवर्णाः सजातीयैर्मृतजातीयै-
रित्यर्थः ।

एकोद्दिष्टश्चाहञ्च सामिषेण कर्त्तव्यं यथा भविष्ये—

सयिच्छीकरणं यावत् आहं प्रेतस्य दृष्टिदम् ।

पञ्चान्नेनैव कर्त्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः ॥

अथैकोद्दिष्टपरिपाटी ।

वराहपुराणे—

श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ।

अस्ताङ्गते तथादित्ये गत्वा विप्रस्य मन्दिरम् ॥

देत्वा पाद्यञ्च विधिवन्नमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ।

गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं क्षतान्तविहितात्पथः ॥

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥

• पादस्नानं तैलेन* विप्रस्य हितकाम्यया ।

प्रभातायाञ्च शर्व्वर्यासुदिति च दिवाकरे ॥

स्नान्युक्तं कारयित्वा नखच्छेदंमतःपरम् ।

स्नानाभ्यञ्जने दद्याद्विप्राय विधिपूर्व्वकम् ॥

ज्ञात्वा निश्चित्येत्यर्थः । अत्र विप्र इत्येकवचनं विप्रमन्दिर-
गमनापेक्षया एकस्यैव सम्भवात् देशद्रव्यविप्राद्यभावाद्वा श्रेय-
पार्व्वणातिदेशप्राप्तयथाशक्तव्युत्पन्नब्राह्मणबाधे प्रमाणाभावात् ।

एतेन वराहपुराणे—विप्र इत्येकवचनादेकोद्दिष्टे एकस्यैव
विप्रस्य निमन्त्रणम् ।

अशीचव्यपगमेऽयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति विष्णुवचनन्तु बह्वृचविषयमिति मैथिलमतमपास्तम् ।

अतएव पारस्कारगोभिलौ—

अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इत्यपरे ।

यान्नवल्करोऽपि—ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह- ।

भविष्ये—

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तत्रैमित्तिकसुच्यते ।

तदप्यदेवतं कार्कश्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान् ॥

मार्कण्डेयपुराणम्—

नैवाग्नीकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ।

अपसव्यञ्च तत्रापि भोजयेद्युजो द्विजान् ॥

* ग पुस्तके पादौ सप्तम्यम् ।

† अ. पुस्तके तदप्यदेवं कर्तव्यम् ।

ब्रह्मपुराणे —

भवद्भिः स्तदितं कश्चिदिति चामन्त्रयेद्विज्ञान् ।

वराहपुराणे—

आगतञ्च द्विजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्नागतक्रिया ।

अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा ऋष्टतुष्टेन माधवि ॥

आसनञ्चोपकल्पित मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।

अत्रासने देवराजाभ्यनुज्ञातो

विश्रम्भतां द्विजवर्यानुग्रहाय ।

प्रसादये त्वासनं गृह्य पूतं

ज्ञानाग्निशुद्धेन करेण विप्र ॥

आतपार्थं ततः सूत्रं ब्राह्मणाय प्रदीयते ।

पश्चादुपानहौ दद्यात् पादस्पर्शकरे शुभे ॥

सुतसवालुका भूमिससिकण्टकितां तथा ।

सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानहौ ।

तिलोपचारं कृत्वा तु विप्रस्य नियतात्मनः* ।

नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ॥

श्रीघ्नमाहाययेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतले ।

इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ॥

अर्घ्यं पूजार्हद्रव्यं दूर्वाञ्चितगन्धपुष्पादि ऋष्टतुष्टेन मनसा
आसनं कल्पयेदित्यन्वयः । माधवीति पृथिवीसम्बोधनम् ।

ब्राह्मणोपवेशनमन्त्रमाह—

अत्रासने इति—तत आसन इति आसनदानात् परमर्घ-
दानात् प्राक् छत्रमुपानहौ ब्राह्मणाय दद्यात् न तु प्रेताय
ब्राह्मणाय प्रदीयते इत्यभिधानात् । अतएवार्घ्यदाने—नामगोत्र-
मुदाहृत्य प्रेताय तदस्यामित्युक्तम् ।

अत्र च आहप्रयोगमध्येऽपि वचनादानक्रिया तच्च प्रेतस्यातर्प-
वारणकामनया छत्रदानमुपानदानन्तु सुतप्तवालुकासिकण्डकित-
भूदुर्गसन्तरणकामनया सदक्षिणं आह्वयब्राह्मणाय कार्यम् ।
तिलोपचारमर्घ्यं विप्रस्य हस्ते नियतात्मना एकाग्रमनसा प्रेताय
प्रेतमुद्दिश्य कृत्वेत्यम्बयः । भूमौति पृथिवीसम्बोधनं भूतले
दर्भहस्तो दर्भोपरिनिहितहस्त इत्यर्थः । मन्त्रमाह इहलोक-
मिति आवाहननियुक्तस्यास्य प्रकृतावाहनप्रकाशनाभावात्
अदृष्टार्थमात्रतया स्त्रीपक्षेऽपि न लिङ्गोचः कार्य इति आह-
चिन्तामणिः ।

एतच्च भूमौ दर्भेषु प्रेतावाहनं गतोऽसि दिव्यलोकं त्वमित्या-
दिना प्रागुक्तम् ।

निमन्त्रणदिने विप्राङ्गे प्रेतावाहनं अत्रासन इत्यादिना विप्रो-
वेशनं छत्रोपानदानं वक्ष्यमाणप्रेतोपयुक्तशय्यासनाद्यर्पणैश्चाद्य-
आह एव नेतरप्रेतश्चाद्ये भाव्यश्यामधिष्ठित्य विहितत्वात् पारस्कार-
गोभिलादिभिः प्रेतैकोद्दिष्टेऽनुक्तत्वाच्च ।

अन्ये तु—

पारस्करादिभिरनुक्तत्वाद्द्वाराहपुराणीतं * शास्त्रिर्विशेषकथ्यव *
स्थितमाहुः । तच्च

गृह्याविरुद्धस्य पौराणिकधर्मस्य सर्व्वशास्त्रिसाधारणत्वात् ।
दृष्टस्थितिः—

वस्त्रालङ्कारशय्याब्धं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।

गन्धमाख्यैः समभ्यर्च्य आहभोक्ते निवेदयेत् ॥

भोजनञ्चानेकविधं† कारयेद्द्वयानानि च ।

यथाशक्ति प्रदद्याच्च गोभूहेमादिकन्तथा ॥

श्रोत्रिया भोजनीयाश्च नव सप्त त्रयोदश ।

श्चात्प्यो बान्धवा निस्वास्त्यैवातिथयोऽपरे ॥

प्रदद्याद्दक्षिणां तेषां सर्व्वेषामनुरूपतः ।

गन्धमाख्यैरित्यनेन गन्धादिदानानन्तरं पितुरुपभुक्तवस्त्रादि-
प्रतिपादनमुक्तम् ।

भोजनञ्चेति वक्ष्यमाणश्रोत्रियादिभोजनार्थं गृहान्तरे प्रभूत-
मन्नादिकं कारयेत् ।

यथाशक्तीति गोभूहेमादिदानमपि प्रेतगतकालोद्देशेन
कुर्यात् ।

यथा रामायणे—

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

* महाहर्षिणि च रत्नानि गुंस वाहनमेव च ॥

* च पुस्तके व्यवस्थातमित्याहुः ।

† च पुस्तके भोजनञ्चापि विविधम् ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्यं वेद्यानि सुमहानि च ।

भूम्यानि च सुख्यानि रात्रस्तस्यैर्देहिक्के ॥

श्रीत्रिया भोजनीया इत्यन्नदानसुक्तम् । नव सप्त त्रयोदशेति
विकल्पो फलभूमापेक्षः प्रदद्याद्दक्षिणामित्यनेन श्रीत्रियादिभोजन-
दक्षिणोक्ता ।

पारस्कारगोभिलौ—

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्यं एकं पवित्रं एकः पिण्डी नावाहनं
नाम्नीकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति दृष्टिमग्नः सुखदित-
मित्यनुज्ञानमुपतिष्ठतामित्यन्नयस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गो-
ऽभिरताः अ इत्यपरे ।

पार्व्यणविक्रतित्वेनार्घ्यषट्कप्राप्तावेककरणसाध्ये एकोद्दिष्टा-
पूर्वे एककरणधर्माकाङ्क्षायामेकस्यैव प्राप्तिरिति न्यायमूलमर्घ्यकथ-
माह एकोऽर्घ्यं इत्यादि ।

न तु तथाप्यर्घ्यकथादेवातिदेशागतपवित्रैकत्वप्राप्तावेकं पवित्र-
मिति व्यर्थम् ।

अत्र मैथिलाः—

श्रुतिप्राप्तेऽर्थे प्रकरणादीनामनवकाशादेकं पवित्रमिति
सार्थकमेव अन्यथा एकोद्दिष्टत्वादेवैकार्घ्यप्राप्तावेकोऽर्घ्यं इत्याद्यपि
व्यर्थमापद्यते । तन्मन्दम्—

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थे विप्रः*

* अ पुस्तके अर्थविप्रकर्षात् ।

कर्षादिति न्यायात् श्रुतिप्राप्तार्थेन प्रकरणादिप्राप्तमर्थान्तरं
बाध्यते ।

यत्र तु प्रकरणादिप्राप्त एवार्थे श्रुतिस्तत्र श्रुतेस्तन्मूलकत्व-
मेव इत्येकोद्दिष्टत्वादेव लक्ष्ययोरर्थैक्यपिच्छैक्ययोः श्रुतिन्यायमूलाऽसु
पवित्रैक्ये तु न तथा पवित्रस्यार्थ्यपदार्थघटिततया एकोऽर्थ्य इति
शुभ्रैव पवित्रैकत्वप्राप्तावेकं पवित्रमिति व्यर्थमेवेति ।

आधुनिकसु—

स्नातोऽधिकारी भवति देवे पत्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये होमे च विधिचोदिते* ॥

इति त्रिष्णुवचने पवित्रशब्दस्य मन्त्रवाचकत्वदर्शनादत्रापि
पवित्रपदेन मन्त्र उच्यते ततश्च एकवचनवन्मन्त्रानूहेत इति
विष्णुवचनसमानार्थकत्वमेकं पवित्रमित्यस्येति सार्थकत्वमाहुः ।
तन्मन्त्रम्—

एकपदेनैकसंख्यावाचिका विभक्तिर्लक्ष्यते तथा च तद्वत्पदं
तेन च तद्वान् मन्त्र इति परम्परासम्बन्धेन लक्षणात्रयम् ।
ततश्च वक्ष्यमाणरीत्या पवित्रपदे दलमात्रलक्षणयैवोपपत्तावास्ता-
मनेकलक्षणोपहसनीयः पक्षः ।

न चास्मन्मते †[श्रुतिभेददोष आशङ्कनीयः पार्व्याणाद्विशेष-
विधिः प्रकृतत्वाद्दूहत्यायापवादकत्वे हि वैयर्थ्याप्रसङ्गात् ।

वसुतसु अतएव वैयर्थ्यभयात् पवित्रशब्दे स्त्रावयवभूतदल-

* च इत्यनेन तः ।

† च इत्यनेन [] पिङ्गितांशः पतितः ।

मात्रलक्षणा ।] न च स्नाधीने वाचकशब्दप्रयोगे सति पुराण-
संहितादिषु सर्वेषां सुनीनामेकमत्या पवित्रपदे लक्षणाप्रयोगो-
ऽश्रद्धेय इति वाच्यम् ।

विधौ मन्त्रे च सर्वत्र पवित्रशब्दस्य दलमात्रे प्रयोगात्
शक्तादिशब्दवन्निरुद्धलक्षणियम् ।

तथा वाचकशब्दवदसङ्कुचितप्रयोग एव । उक्तञ्च निरुद्धलक्षणा
शक्तितुल्येति सर्वपिष्टाधिकरणे ।

यथा गोभिलः—

बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धाय छिनत्ति
न नखेन पवित्रे ख्यो वैष्णव्यौ तथैने चङ्गिरगुमार्ष्टि* विष्णोर्मनसा
पूते ख्य इति ।

अत्र विधौ मन्त्रे च द्विवचनानुपपत्तेः प्रादेशविधानानर्थक्याच्च
दलमात्रपरता पवित्रशब्दस्य ।

पारस्कारोऽपि—

*अर्थवदासाय पवित्रे कृत्विति ।

दर्भपरतैव कुतो न भवतीति चेत् बर्हिष इति षष्ठ्या अषयवा-
वयवसम्बन्धप्रतीतिः †[अनन्तर्गभत्वादयस्तु परिशिष्टवचनाङ्गभ्यन्ते ।]
आहविवेकेऽप्येवम् ।

मिताक्षरायामपि—

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्थ्यैकप्रवित्तकम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनव्याख्याने दललक्षणा लिखिता ।

* क पुराणे अक्षयम् । † क पुराणे [] चिह्नतांशः पतितः ।

अनिरुद्धहस्तायुधयोरपि मतमितत् ।

अपिपाले पारिजाते च महाभारतनाम्ना वचनं लिखितम्—

पार्व्वेषु तु सर्व्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृतम् ।

नैकोद्दिष्टे तु तयोक्तं पवित्रं द्विदलं नृप ॥

अत्रातिदेशप्राप्तयोः पवित्रच्छेदनप्रोक्षणमन्त्रयोर्द्विवचनस्यासम-
वेतार्थत्वात्—ॐ पवित्रासि वैष्णवी विष्णोर्मनसा पूतमसौत्सूहः ।

व्याख्यातत्रायं, मन्त्रः प्रकृतौ सायनभाष्यकृता—

हे पवित्रे युवां वैष्णव्यौ विष्णुदेवते स्थः स्त्रीलिङ्गत्वं
छान्दसमिति अतएव न तस्योहः प्रकृतावसमवेतार्थत्वादित्या-
धुनिकाः ।

वस्तुतस्तु भाष्यकृतैवं व्याख्यातमित्यत्रापि प्रमाणं नास्ति
किन्त्वनिरुद्धादीनां प्राचां लिखनागुसारात् हे वैष्णव्यौ कुश्री
युवां प्रादेशप्रमाणाच्छेदनेन पवित्ररूपे भवथ इत्यर्थात् पवित्रमसि
वैष्णवीत्सूह एव साधीयानिति प्रतीमः ।

एवं वैष्णव्यावित्यत्र लिङ्गं छान्दसमिति परिहृतं भवति ।

अत्र च न्युञ्जीकरणं न कार्य्यं प्रपितामहपात्रेण पिधाय
प्रतिष्ठापयतीति शौनकसूत्रात् पिधानन्युञ्जीकरणयोः समान-
कर्तृकत्वावगमात् पितृभ्यः स्नानमसौति न्युञ्जं पात्रं करोत्यध-
इति याज्ञवल्क्येऽधःस्थितं पितृपात्रं न्युञ्जं करोतीत्यन्वयादूर्ध्वस्थित-
पिधानपात्राद्येपात् तदभावे न्युञ्जीकरणबाधात् ।

न्युञ्जीकरणबाधे च संस्त्रवप्रकरणबाधः प्रयोजनाभावात्

संस्त्रवञ्जले हि पितृणामधिष्ठानात् न्युञ्जीकरणेन तु प्रयोजनं
गोप्यमेव* ।

किञ्च—प्रथमे पात्रे संस्त्रवान् समवनीय न्युञ्जं पात्रं निदधा-
तीति पारस्करे

पितृपात्रे निधायथ न्युञ्जसुत्तरतो न्यसेत् ।

इति मत्स्यपुराणे च न्युञ्जीकरणेन सह समानकर्तृकत्वाव-
गमात् तद्वाधे सुतरां संस्त्रवबाधः ।

नावाहनमिति—अत्राधुनिकाः—

आयान्तु न इति मन्त्रस्य वाजसनेयिनामावाहने विनियोगा-
भावान्न निषेधः पारस्करे उग्रन्तस्वेत्यावाह्यावकीर्य* आयान्तु न
इति जपित्वेत्यनेन उग्रन्तस्वेत्यस्यैवाहनसाधनत्वमुक्तं आयान्तु न
इत्यस्य जपमात्रमिति । सामगानान्तु गोभिलेनावाहने नियुक्त-
त्वामन्त्रत्रयस्य निवृत्तिरित्याहुः । नमश्चन्दम्—

मत्स्यगुरुङ्गपुराणादिष्वायान्तु न इति मन्त्रस्यावाहननियुक्त-
त्वात् मन्त्रलिङ्गाच्च पारस्कारोक्तस्यायान्तु न इति जपस्यावाह-
नाङ्गत्वावगमात्तन्निषेधे सुतरां तदङ्गभूतजपनिषेधः ।

मास्त्रे—

पितृनावाहयिष्यामि तथेत्युक्तञ्च तैः पुनः ।

उग्रन्तस्वा-तथायान्तु ऋग्भ्यामावाहयेत् पितृन् ॥

गारुडे—पितृनावाहयिष्ये ॐ आवाहयेत्युक्ते ॐ उग्रन्तस्वेति
ॐ आयान्तु न इत्यावाहनम् ।

* अ पुस्तके तद्विषयमेव प्रयोजनम् ।

अतएवाग्निचक्रसरे अपहता इत्यावाहनाङ्गभूततिलविकरण-
मपि क्रियते ।

अत्रानिरुद्धेन सामगानां पिण्डे प्रेतावाहनम्—एहि प्रेतैत्येक-
वचनेन यस्मिंस्त्रितं तदपि प्रमादकृतमेव अविशेषेण निषेधात्
विनिगमनाविरहात् ।

नचैकः पिण्डो नावाहनं नाग्नीकरणमिति गोभिलसूत्रादग्नी-
करणपूर्वकालीनमावाहनं निषिध्यते न तु परकालीनमिति
वाच्यम् ।

एकः पिण्ड इत्यस्य परतोऽभिधानात् पिण्डावाहनस्यैव
निषेध इति विपरीतोत्तरस्य दुर्निवारत्वात् ।

किञ्च ब्रह्मपुराणे—

तच्चापि देवरहितमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

नैवाग्नीकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ॥

इत्यनेनाग्नीकरणस्य पश्चादावाहननिषेध उक्तस्तस्माद्विनि-
गमनाविरहादावाहनमात्रस्यैव निषेधः ।

एतच्च कल्पतरु-श्रीदत्तप्रभृतीनां शूलपाणि-हलायुधादीनाञ्च
सम्बन्धम् ।

नाग्नीकरणमिति—अग्नीकरणनिषेधात् पात्रालम्बनबाध
इति प्रागेव लक्षणव्याख्यावक्षरे विवृतम् । स्वदितमितीति
पार्व्यथे भोजनानन्तरं दृष्टाः स्थ इति यः प्रश्नस्तत्स्थानि
स्वदितमिति वाच्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

भैवङ्गिः स्वदितं कञ्चिदिति चामन्त्रयेद्द्विजान् ।

जञुः सुस्वदितं विप्राः प्रेतायाश्चय्यमस्त्विति ॥

अक्षय्यमस्त्विति शाख्यन्तरीयम् । अत्र शेषान्नप्रश्नो न कार्यः

तद्भोजनप्रतिषेधात् ।

यथा शातातपः—

प्रेतश्चाद्ये यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितञ्च यत् ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषन्तु न भुञ्जीत कदाचन ॥

उच्छिष्टं *श्राद्धावशिष्टं पाकपात्रस्थं ग्रहे चन्द्रसूर्योपरागे
दम्पत्योर्गृहस्वामिनोर्भोजनानन्तरं यदवशिष्टं पाकस्थऽलीस्थम् ।

किञ्च—

एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम् ॥

इति देवलेन ब्राह्मणेभ्यः प्रेतश्चाद्दशेषदानविधानात् स्वस्य
तु मङ्गलभोजनविधानेन प्रेतश्चाद्दशेषस्याभामङ्गलिकत्वकथनाच्च
तद्भोजननिषेध उक्तः ।

केचित्तु—पुनःशब्दादेकोद्दिष्टशेषं प्राश्य पुनः पाकान्तरेण
मङ्गलभोजनं कुर्यादित्यवगमात् शेषप्रश्नोऽपि कार्य इत्याहुः ।

तच्च—

शातातपवचनविरोधेन तदेकैवाकृतया पुनःशब्दस्य भिन्न-

क्रमार्थत्वावधारणात् पूर्वार्धे ब्राह्मणेभ्यः शेषदानविधानाच्च
स्वयन्तु मङ्गलभोजनमेव कुर्यान्न तु प्रेतशेषभोजनमित्यर्थः ।

अतएव भुञ्जीत पिष्टसेवितमिति याज्ञवल्क्योक्तशेषं न तु
श्राद्धशेषमिति । सांस्कारिके तु शेषप्रश्नस्तद्भोजनञ्च कर्त्तव्यं प्रेत-
श्राद्धशेषस्यैवामाङ्गलिकत्वेन निषेधात् सांस्कारिकशेषस्य तु
अङ्गलिकत्वात् ।

*तथा पिण्डास्तरणकुशमूलेन लेपभागिभ्यः करप्रोच्छ्रनं
न कार्यम् ।

ततः पिष्टत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ।

अग्निष्वात्तादिमध्यात्तु प्राप्नोत्यमृतसुत्तमम् ॥

इति मत्स्यपुराणादग्निष्वात्तादिमध्यप्रविष्टानां हृद्ब्रह्मप्रपिता-
महानां प्रेतावशिष्टलेपभागित्वासम्भवात् ।

तर्हि सांस्कारिकश्राद्धे का गतिरिति चेत् सत्यम्—

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिघ्नस्तेन भवति पिष्टहा चोपजायते ॥

इति श्रातातपेन पृथक्पिण्डेन कृतसपिण्डीकरणानां योजन-
निषेधात् । अन्यथा—

- अर्ध्याक् संवत्सराद्दृष्टौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ॥

* स हृद्ब्रह्मके तथेत्यादि पङ्क्तिनव्यं वतितम् ।

इति ग्रावचने पूर्णसंवत्सरे सपिण्डनोक्तेर्निरग्निविषये
स्युताहेतरस्य ते एकोद्दिष्टनिषेधात्स्युताहे त्वेकोद्दिष्टप्राप्तेः---*

यः सपिण्डीकृतमित्युत्तरवचनमनर्थकं स्यात् ।

तेन *प्रेतश्राद्धे सांवत्सरिके च करप्रोच्छनं मैथिललिखितं
हेयमेव ।

उपतिष्ठतामिति—अक्षय्यस्थाने इति निर्देशादक्षय्यमुप-
तिष्ठतामिति केषाञ्चिद्भ्रमो हेय एव ।

तथा मास्ये—

एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यं एकः पिण्डी विधीयते ।

उपतिष्ठतामिति तदा देयं पञ्चात्तिलोदकम् ॥

पिण्डदानस्य पञ्चादित्यर्थः ।

अभिरम्यतामिति—विसर्गो निसर्जनं वाजे वाजे इति
मन्त्रस्थानेऽभिरम्यतामिति वाच्यमित्यर्थः । अपरे भीकृन्नाह्वयणा
ब्रूयुरिति शेषः ।

आश्वलायनपरिशिष्टम्—

प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्यसु विष्टजेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।

पिष्टशब्दं न युञ्जीत पिष्टहा चोपजायते ॥

न स्वधेति स्वधावाचननिषेधे न तु वाक्ये स्वधापदप्रयोग-

* अ इत्यनेन श्राद्धे ।

निषेध इति प्रागेव विद्वतम् । नाभिरभ्यतामिति बह्वचविषयम् ।
तेषामेव प्राप्तत्वेन निषेधोपपत्तेः ।

यथा पार्व्वये हारीतः—

अभिरभ्यतामित्येक इति । हृद्गोमवाजसनेयिनीर्गोभिल-
पारस्कराभ्यामेकोद्दिष्टेऽभिरभ्यतामिति विसर्ग इत्यभिधानाच्च ।
-ब- चाश्वलायनवचनं प्रेतैकोद्दिष्टविषयं पारस्करादिवचनं सां-
स्कारिकविप्रयमिति कल्पतरुत्तं युक्तम् ।

अभिरभ्यतामिति विसर्ग इत्यभिधाय एतत् प्रेतश्चाहमिति
गोभिलविरोधात् । स्वस्यस्त्विति विसर्जनं बह्वृचानामेव ।

यद्यप्यत्र प्रेतश्चाह्नेषु सर्वेष्वित्यभिधानं तथाप्यतिदेशात्
सांस्कारिकेऽपि स्वधावाचननिषेध इति ।

अनुशब्दो ये चात्र त्वेत्यादिमन्त्रोपलक्षकः तस्य च निषेधः
सामगविषय एव तेषामेव तथाप्तेः, पिढ्यशब्दमिति प्रागेव
व्याख्यातम् ।

अत्रोज्जेमिति द्वितीयजलाश्लल्लिसेको न कार्यः स्वधावाचन-
निवृत्त्या तन्निवृत्तेः ।

तथाहि स्वधावाचनीयान् दर्भानास्तीर्थ्य स्वधां वाचयिष्ये इति
पृच्छति वाच्यतामनुज्ञातः पिढ्यभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
स्वधोच्यतामसु स्वधा इत्युच्यमाने एष्वपो निषिञ्चति ।

इति पारस्करे स्वधावाचनार्थमास्तृतेषु दर्भेष्वेव सेकविधानात्
तदभावे तदभावः सिद्ध एव ।

तथा गोभिलेऽपि दर्भान् सपवित्रानास्तीर्थ्य स्वधां वाचयिष्ये

इति षष्ठ्यतीर्थादिकसुक्ता अस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधानिनयने धारा
दद्यात्पूर्वम् • बहन्तीरित्यनेन स्वधावाचनार्थं पिण्डोपर्यास्तृतदर्भ
एव जलधारदानसुक्तम् ।

आशीःप्रार्थनस्तु कर्त्तव्यमेव आतदशागतस्याबाधात् ।

यस्तु—न पात्रमालभ्य जपति नाग्निः प्रार्थयेदिति प्रचेती-
नाम्ना वचनं पठन्ति । तदमूलमेव सर्व्वसङ्गहेष्वदृष्टत्वात् ।

अन्यथा सांवत्सरिके कथमाशीःप्राप्तिरिति ।

यदन्यद्वराहपुराणे—

आद्यश्राद्धारम्भे पृथिवीस्तवादिकसुक्तम् । तन्नावश्यकम् ।

यथा तत्र—

शुचिर्भूत्वा तु विधिवत् कृत्वा शान्थुदकानि च ।

प्रणम्य शिरसा देवं निवापस्थानमागतः ॥

स्तोतव्यानि च मन्त्राणि मम भक्त्या व्यवस्थितः ।

नमो नमो मेदिनि लोकधात्रि

भविं महि शैलगिरिधारिणि नमः ।

धरणि काश्यपि जगत्प्रतिष्ठे

वसुधे नमोऽस्तु वैष्णवि भूतधात्रि नमः ।

नमोऽस्तु ते सर्व्वसप्रतिष्ठे

निवापनावीचि नमो नमोऽस्तु ते ॥

एवं सुत्वा ह्यभौष्टाय तव भक्त्या च सुन्दरि ।

दद्यात्तिलोदकं तस्य नामगोत्रमुदाहरन् ॥

अथश्च आह्वाने यदक्षनककृतिकादिदाम् - ब्राह्मणायोक्तं
तदपि नावश्यकमिति न विस्तृतम् ।

अथाश्वघटश्राद्धम् ।

पारस्करः—

अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भश्च दद्यात् पिण्डमप्येके
निष्टृण्वन्ति ।

अस्मै प्रेताय प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणाय दद्यात् प्रतिपादयेत् ।
अतएव आह्वमिदं तत्रकरणपाठात् क्वचित्पिण्डान्वयाच्च ।

अत्राहरहररिति सावनदिनपरं न तु तिथिपरं निरुपाधि-
प्रयुक्तस्याहःशब्दस्य दिवापरत्वात् तत्रैव शक्तेः ।

किञ्च—सूतकान्ताद्वितीयदिनमारभ्य कर्त्तव्यताऽस्य वक्ष्यते
तस्य च सावनत्वात् तथैव न्याय्यत्वम् ।

अतएव कुत्तृणो प्रत्यहं तत्रेति वक्ष्यमाणवचनमपि सङ्गच्छते ।
अत्र च वक्ष्यमाणवचनेषु सर्वत्रान्नस्योदकुम्भस्य च स्वातन्त्रे-
णोपादानादेतदन्नमेव उदकुम्भः स्वधेति स्वतन्त्रयोरेवोत्सर्गवाक्ये
ऽग्निविशेषः कर्त्तव्यः ।

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते ।

इति भविष्यपुराणवचनार्दस्य नित्यत्वे सति—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति वृद्धस्यतिवचनात् पिण्डनिषेधे प्राप्ते केचिच्छास्त्रिविशेषोः
पिण्डमपि निष्टुण्वन्ति ददतीत्यर्थः । तच्च पारस्कारगोभिलयो-
रसम्मतम् ।

तथा होमादिनिषेधमाह भविष्ये—

नित्यश्राद्धमहोमं स्याद्दाढभोक्तृव्रतोष्णितम् ।

दातुर्भोक्तृश्च यच्छ्राद्धं व्रतम् नियमः पूर्वदिने एकभक्तमदि
श्राद्धदिने पुनर्भोजनाध्वगमनवर्जनादि तद्द्रुहितमित्यर्थः ।

तथा काशीखण्डे—

नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं कार्यमर्घ्यपिण्डोष्णितं तथा ॥

एतच्च संवत्सरपर्यन्तं प्रेतपदेन कार्यम् ।

हारीतः—

मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डमब्दं समाचरेत् ।

अन्नं कुम्भञ्च विप्राय प्रेतनिर्द्देशधर्मतः ॥

पिण्डदानं शाख्यन्तरीयमित्युक्तमेव । प्रेतनिर्द्देशधर्मतः प्रेत-
पदोक्षेनेत्यर्थः ।

अत्र यद्यसपिण्डीकृतस्य प्रेतपदत्वेन देवतात्वात् प्रेतपदप्राप्ति-
स्तथापि प्रेतनिर्द्देशधर्मत इत्युपादानं ह्यर्थं कृते सपिण्डनापकर्षे
अर्घ्याक् सपिण्डीकरणमित्यादि पूर्वोक्तयाज्ञवल्करवचनादब्दपर्यन्तं
क्रियमाणेऽम्बुघटश्राद्धे पितृत्वप्राप्तावपि प्रेतपदोक्षेनेव कार्यम् ।
न तु पितृपदोक्षेनेति व्यावर्त्तनार्थमिति प्रागुक्तम् ।

इत्यञ्च प्रेतायान्नसमायुक्तमिति वक्ष्यमाणमस्यपुराणवचनमपि
सङ्गच्छते नान्यथेति ।

एतच्चाद्यश्चाहदिनादारभ्य 'कार्यं' तत्पूर्वमशीचेऽनधिकारात् ।

मस्यपुराणे—सूतकान्ताह्नितीयेऽङ्गीत्युपक्रम्य—

यावदब्दञ्च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

इत्यभिधानाञ्च ।

अतएवात्राब्दपदं किञ्चिन्नूनाब्दपरं एवमशीचान्तरपातेऽपि
न देयमनधिकारात् । शुचिभूतेनापि पतितं न देयं हादशाह-
श्चाहवदावश्यकश्चाहस्येवाशीचान्ते देयत्वात् ।

काम्यञ्चैतत् फलश्रवणात् यथा मार्कण्डेये—

प्रेतलोके च वसतिर्नृणां वर्षं प्रकौर्त्तिता ।

क्षुत्क्षणे प्रत्यहं तत्र भवतो भृगुनन्दन ।

तदर्धमिह दातव्यं जलमन्नञ्च वत्सरम् ॥

अत्र प्रत्यहं प्रेतस्यान्नोदकुम्भीपस्थितिः फलसुक्तं स्वगतमप्यश्व-
मेधतुल्यफलं मस्यपुराणोक्तं यावदब्दकरणसाध्यम् ।

एतच्चेकौहिष्टविधिना कार्यम् ।

जावालः—

पिढयन्नन्तु निर्वर्त्य मासिके आह एव च ।

आहं प्रतिरुचौ चैव मातापिचोर्मृताहनि ।

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोहिष्टेन तर्पयेत् ।

पितृयज्ञं तर्पणं निर्वर्त्य क्रियमाणे आद्ये अहरहः क्रियमाणे
अम्बुघटश्चाद्ये इत्यर्थः । तथा मातापित्रोर्मृताहनि मृताहविहित-
मासिकश्चाद्ये तथा संवत्सरमध्ये श्राद्धकरणेच्छायाम्—

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

अन्ये तु पिण्डपितृयज्ञं निर्वर्त्य क्रियमाणे मासिके दर्शश्चाद्ये
इति यावदिति व्याचक्षते ।

एतस्मिन् प्रेतस्यैकोद्दिष्टविधिनाऽभावस्याश्राद्धकल्पने, मूलभूत-
श्रुतिकल्पनागौरवं दोष इति ।

तदयं संक्षेपः—गायत्रीदेवतांजपानुज्ञासनदानगम्भादिदाना-
न्नीदकुम्भोत्सर्गाच्चयाश्रीः प्रार्थनाविसर्जनानीति ।

अथाद्वैकोद्दिष्टश्चाहुप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामिषं सज्जङ्गला रात्रौ विप्रगृहं गत्वा पादौ
प्रक्षाल्याचम्य गोमयोपलिप्तस्थाने प्राचीनावीती पातितवामजानु-
र्दक्षिणामुखो दर्भपाणिराचान्तमुदङ्मुखं ब्राह्मणमुपवेश्य दक्षिण-
जानु धृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मण आद्यैकोद्दिष्ट-
श्चाहं श्वः कर्तुं त्वाहं निमन्त्रये निमन्त्रितोऽस्मीति प्रति-
वचनानन्तरम् ।

ॐ गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ॥

पूजयिष्यामि भोगेनेति विप्रदेहे प्रेतमावाह्य सर्वायासेति

नियमान् श्रावयेत् । निमन्त्रितश्च यद्यविघ्नैक रजनो याति तदा सर्वमेतत् करिष्य इति वदेत् ।

प्रेतावाहनस्वाद्यश्चाह एव नान्यथ ।

ततः परदिने सूर्योदयसमये कृतमञ्जनो यथाविधि तर्पण-
वर्जं स्नानं सन्ध्याञ्च निर्वर्त्य स्वशास्त्रोक्तविधिना शान्तिं कृत्वा
श्रेष्ठेद्देशेन यथाशक्ति दानानि कृत्वा आह्नियब्राह्मणस्य श्मशु-
नखादि कर्त्तनं कारयित्वा सुगन्धितैलोद्घर्त्तनादि ताम्रपात्रे कृत्वा
ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततो मध्याह्ने सुस्नातं विप्रं प्राङ्गणे शुचिः शुकवासा दर्भेषु
तिष्ठन् स्वागतमिति पृच्छेत् ।

सुस्वागतमिति तेनोक्ते स्वयमेव विप्रपादौ प्रक्षाल्य आचमनीयं
दूर्वाक्षतं गन्धपुष्पाणि दद्यात् ।

पूर्वदिने निमन्त्रणाशक्तौ तदैव पूर्ववत् निमन्त्रयेत् । किन्तु
सर्वायासस्थले अक्रोधनैरिति नियमश्रावणं कुशब्राह्मणे तु
स्वागतप्रश्नपाद्यादिदाननिमन्त्रणानां बाधः ।

ततो द्विजपुरःसरो गृहं प्रविश्य पार्वणवच्छाददेशं संस्कृत्या-
न्नाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्त्वा दक्षिणाद्यैकदर्भयुक्ते दक्षिणासुखे
आसने विप्रं दक्षिणकरे गृहीत्वा—

ॐ अत्रासने देवराजाभ्यनुज्ञातो

विश्रम्यतां द्विजकृत्यानुग्रहाय च ।

प्रसादये त्वासनं गृहं पूतं

ज्ञानाग्निशुद्धेन करेण विप्रः ॥

इति अन्वीय इदमासनमत्रासद्वमित्युक्त्वा उदङ्मुखमुपवेशयेत्
विप्रपादाधैः कुशानासुरेत् ।

आद्यत्राह एव अत्रासने इति पाठो नान्यत्र विप्राभावे तु
केवलमासने कुशब्राह्मणस्थापनमासनसमीपे दीपं दद्यात् ।

ततो यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य ॐ यज्ञेश्वरो ह्यव्यसमस्तेति पठित्वा
अपहृता इति सर्वतस्त्रिलान् सर्षपांश्च विकीर्य श्रीविष्णुः
श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा रक्षार्थंजलं ब्राह्मणसमीपे
स्थापयेत् ।

ततो गायत्रीजपमहं करिष्य इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः
प्रणवव्याहृतिसहितां गायत्रीं जप्त्वा ॐ देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा
कृताञ्जलिः—ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मण
आद्यैकोद्दिष्टत्राहं पक्वान्नेन सष्टताद्युपकरणेन त्वय्यहं करिष्ये
कुशब्राह्मणे त्वयीति स्थाने कुशब्राह्मण इत्येव वदेत् कुरुष्वेति
प्रतिवचनन्तु सन्निधापितब्राह्मणेनैव कार्य्यम् ।

ततः सप्तस्थाधेति पठित्वा मृज्जलेन सर्व्वाण्यन्नादीनि
प्रोक्षयेत् । ततः करच्चालनाय द्विजकरे जलदानं कुशविप्रे
तद्वाचः ।

ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्मन्नेतत्ते दर्भासनं स्वधेति द्विगुण-
भुम्भकुशत्रयात्मकमासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

तत उपवीती कृत्वं तद्देवतां ब्रह्मणश्च सम्पूज्य जलेन प्रोक्ष्य
कुशतिलजलाभ्यादाय—श्री अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक-
शर्मणो मरणाशीचान्ताद्द्वितीयेऽहनि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्था-

सुकशर्भेण आतपवारणकाम इदं छत्रमुत्तानाङ्गिरोदैवत-
मर्चितमसुकगोत्रायामसुकशर्भेणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति
द्विजकरे कुशजलं दद्यात् स्वस्तीति द्विजोत्तरम् ।

ॐ अथेत्यादि कृतैतच्छत्रदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चन-
मग्निदैवतमसुकगोत्रायामसुकशर्भेणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति दक्षिणां दद्यात् । ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा छत्रं दण्डे धृत्वा
गायत्रीं कामस्तुतिञ्च, पठेत् ।

एवमेव प्रेतस्य सुतमवालुकासिकण्टकितभूमिदुर्गसन्तरण-
काम उत्तानाङ्गिरोदैवते उपानहौ दद्यात् । ग्रहीता चोपानहा-
वारोहेत् । एतच्च छत्रोपानहानमाद्यश्चाह एव नान्यत्र ।

ततः प्राचीनावीती दक्षिणाग्रकुशोपरि पात्रमेकं संस्थाय
कुशस्येकं दलं गृह्णत्वा ॐ पवित्रमसि वैष्णवोति नखयतिरेकेण
द्वित्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यभ्युक्ष्य अर्घ्यपात्रे दक्षिणाग्रं
निधाय शन्नोदेवोति अलं दत्वा ॐ तिलोऽसीति मन्त्रेण पितृनिति
स्थाने प्रेतानित्यृहतेन तिलान् दत्वा तूष्णीं गन्धपुष्पे निक्षिप्य
कुशान्तरेणाच्छाद्य अच्छिद्रोऽथमर्घ्योऽस्तु इत्युक्त्वा दर्भमुद्धाव्य
हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थपुष्पं पवित्रजोत्तराग्रं
त्रिपुहस्ते निधाय जलान्तरं दत्वा ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ
असुकगोत्र प्रेतासुकशर्भेण तेष्यः स्वधेत्युत्सृज्य विप्रकरे पवित्रो-
परि तिलोदकं दद्यात् ।

सामगानान्तु एतत्ते तिलोदकमर्घ्यं स्वधेति प्रयोगः किन्तु
सर्वत्रैव ये चात्र खेति मन्त्रपाठो नास्ति ।

ततो ब्राह्मणसमीपभूमौ कुशानास्तीर्थं तदुपरि हस्तं दत्त्वा

ॐ इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ।

इति प्रेतमावाहयेत् ।

एतच्चाद्यश्राद्ध एव नान्यत्र ।

ततो गन्धपुष्पादिकमुपनीय ॐ असुकगोत्र प्रेतासुक-
शस्त्रेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेत्युत्सृज्य प्रत्येकं
ब्राह्मणायापयेत् ।

अस्मिन्नवसरे यज्ञोपवीतताम्बूलादिकं दद्यात् ततः प्रेतोपभुक्त-
वस्त्रशय्यासनभूषणवाहनादीनि श्राद्धभोक्त्रे समर्पयेत् । एतच्चाद्य-
श्राद्धे नान्यत्र ।

ततश्चतुष्कोणमण्डले* पात्रं पातयित्वा परिवेषणादिकं कृत्वा
पात्रोपलम्बनवर्जं वाजसनेयिभिः सामगैश्च यथास्वं पार्व्वणवत्
प्रेतोद्देशेनान्नोत्सर्गं कुर्यात् ।

किन्त्वत्र तृप्ताः स्थ इति स्थाने स्वदितमिन्द्रि प्रश्नः सुस्वदित-
मिति प्रत्युत्तरं कुशब्राह्मणे तु प्रश्नबाधः शेषान्नप्रश्नोऽपि प्रेतश्राद्धे
न कार्य्य एव ।

ततः पिण्डमहं करिष्य इति पृष्ट्वा कुरुष्वेति विप्रेणोक्त्रे
दक्षिणाप्रवणपिण्डकोपरि मण्डलिकामारभ्य पार्व्वणवत् वाज-
सनेयिभिः सामगैश्च यथास्वं पिण्डदानं मन्त्रोद्देशेण कार्य्यम् ।

* च पुस्तके मण्डलोपरि ।

मन्त्रोद्घो यथा—

ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमाहवायस्व ।

ॐ अमीमदत प्रेतो यथाभागमाहवायिष्ट ।

ॐ नमस्ते प्रेत शुषाय नमस्ते प्रेत तपसे नमस्ते प्रेत यज्जीव-
न्तस्मै नमस्ते प्रेत रसाय । नमस्ते प्रेत घोराय मन्यवे स्वधायै ते
• क्रेताय नमः । इति यजुर्वेदिनां षडङ्गलिकारणम् ।

सामगानान्तु नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इत्यञ्जलिद्वयं गृहीत्वा
गृह्णात् प्रेत देहीति गृह्वीक्षणं सदस्ते प्रेत देष् इति पिण्ड-
वीक्षणम् ।

तत ॐ एतद्दः प्रेत वास इति सूचदानम् ।

जर्ज्वं वहन्तीरमृतं घृतं

पयः कीर्त्तानं परिश्रुतम् ।

खधास्य तर्पयत मे प्रेतम् ।

सामगैः पिण्डचालनमात्रं यजुर्वेदिनां पिण्डोत्तोलनं कृत्वा
शिवा आपः सन्धित्यादिना जलपुष्याक्षतानि दद्यात् । सन्धिति
विप्रोत्तरम् ।

ॐ असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्भणः सर्वं दत्तमिदमन्न-
पानादिकमुपतिष्ठतामिति तिलोदकं दद्यात् ।

• उपतिष्ठतामिति प्रत्युत्तरम् ।

ततः प्राञ्जुश्च उपवीती ॐ अघोरः प्रेतोऽसु । अस्त्वित्यु-
त्तरम् । गोत्रं नो बर्हतां बर्हतामित्युत्तरम् ।

यशुर्वेदी तु—ॐ दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादिनाशिशः प्रति
गृह्य प्रश्नीनावीती—रजतप्रधानदक्षिणां दद्यात् ।

सामगसु दक्षिणामुखो दक्षिणां दत्वा प्राङ्मुख उपवीती ॐ
दातार इत्यादिना आशिशः प्रतिगृह्णीयात् ।

ततो दक्षिणामुखः—देवताभ्यः पितृभ्यश्चेति चिर्जपित्वा ॐ
अभिरम्यतामिति विष्टञ्च अभिरतोऽस्मीति विप्रेणोक्ते भवताहं
कृतार्थीकृत इति प्रियवचनमुक्त्वा अङ्गुष्ठवर्जं पाणिं गृह्णीत्वा विप्र-
मुखाप्य उदपात्रं गृह्णीत्वा आमावाजस्येति पठन्नष्टौ पदान्यनु-
ब्रज्य वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य तेनानुज्ञातो गृहं
प्रविश्याच्छिद्रं कृत्वा श्रीविष्णुं स्मृत्वा पाणिना द्वीपं निर्वाप्य
पाणी पादौ च प्रक्षाल्याचामेत् ।

कुशविप्रपत्ने तु—प्रियवचन—पाणिग्रहणोत्थापनामावाज-
स्येत्यनुब्रजन-प्रदक्षिणीकरणाभिवादनानां बाधः ।

पिण्डञ्च गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

कुशब्राह्मणपत्ने तु आह्वानं ब्राह्मणाय दद्यात् अग्नौ जले वा
क्षिपेत् भूमौ निखनेहा ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
एवमेव प्रतिमासिकादिकं कार्यम् ।

शूद्रेण त्वामात्रेण स्वधास्थाने नमःपदेन ब्राह्मणपठितमन्त्रैरेव-
मेव कार्यम् ।

एवमेव सांवत्सरिकम्—प्रेतपदस्थाने सम्बन्धार्पकपदप्रयोगेण
कार्यम् ।

मन्त्रेषु तु पित्रपदे एकवचनो हो यथायोम्यं कार्यः सति
सम्भारेः शेषानुष्ठापनं कार्यम् ।

अथ सांवत्सरिक आहुप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामिषं सकृद्भुक्त्वा रात्रौ विप्रगृहं गत्वा
पादक्षालनाचमने कृत्वा गोमयोपलिप्तस्थाने दक्षिणामुखः
प्राचीनावीती दर्भपाणिः पातितवामजानुराचान्तं ब्राह्मणमुपवेश्य
दक्षिणजातु धृत्वा—

ॐ अद्येहादि अमुकगोत्रस्य पितरमुकशर्मणः श्वः सां-
वत्सरिकआहुं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये, निमन्त्रितोऽस्मीति उत्त-
रम् । सर्वायासेति नियमं श्रावयेत् ।

यद्यविघ्नेन रूजनी याति, सर्वमेतत् करिष्ये इति विप्रोत्तरम् ।
पूर्वेद्युर्निमन्त्रणाशक्तौ तस्यां रात्रौ योषित्सङ्गनिवारणाय सजा-
तीयद्वारा श्वः श्राहुं करिष्ये तत्रभवान् निमन्त्रयितव्य इति निवे-
दनं कृत्वा आह्नादिने प्रातः श्वःपदंपरीहारेण पूर्ववन्निमन्त्रयेत् ।

तदशक्तौ आहारश्चसमय एव । तदहर्निमन्त्रणपक्षे अक्रोधनै-
रिति नियमश्रावणम् ।

आहुकर्त्ता कृतप्रातःस्नानः कृतनित्यक्रियो मध्याह्ने कृतपुनः—†

* ग पुस्तके—सम्भारे ।

† ख पुस्तके—कृतपुनःपुनःपुनःपरीधानः ।

ज्ञानः शुक्लमस्त्रद्वयपरीधानः पत्नीद्वारा स्वयं वा पाकं कृत्वा
 आङ्गभूमिं दक्षिणामतां गौरमृत्तिकया गोमयेनोपलिप्य पञ्चगव्येन
 सम्प्रीक्ष्य ज्वलदग्निभ्रामणेन संशोध्य वेष्टयित्वा सर्वतश्चागान्
 बध्नीयात् । तिलान् सर्षपांश्च ॐ अपहृता इति विकिरेत् ।

यदि परकीयभूमौ आङ्गं चिकीर्षति तदा तद्भूमिस्वामिपितृभ्यः
 आङ्गियाग्रभागमुत्सृज्य दद्यात् जीवतां मूल्हं वा किञ्चित् ।

ततो मध्याङ्गप्रवेशे तैलोद्वर्तनादिस्नानीयं ताम्रपात्रे कृत्वा
 आङ्गियब्राह्मणाय स्वयं दद्यात् ।

स्नात्वा निवृत्तञ्च द्विजं शुचिराचान्तो गोमयोपलिसप्राङ्गणे
 कृताञ्जलिर्दर्भेषु तिष्ठन् स्वागतमिति पृच्छेत् । सुस्वागतमिति
 प्रत्युत्तरं स्वयं विप्रपादौ प्रक्षाल्याचमनीयं दूर्वाक्षतं गन्धं पुष्पञ्च
 दत्वा स्वयमाचम्य पूर्वदिननिमन्त्रणाशक्तौ तदैवं निमन्त्रणं कृत्वा
 ब्राह्मणपुरःसरो गृहं प्रविश्य अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्त्वा
 दक्षिणाग्रदर्भैकयुक्ते आसने उदङ्मुखं ब्राह्मणमिदमासनमत्रासध्व-
 मित्युक्त्वा दक्षिणहस्ते धृत्वा उपवेशयेत् ।

तत्पादयोरधस्तात् कुशानास्तिरेत् । कुशब्राह्मणे तु स्वागत-
 प्रश्नपाद्यादिदाननिमन्त्रणानां बाधः केवलं दक्षिणाग्रैकदर्भयुक्ते
 आसने संस्थाप्य गन्धपुष्पाद्यैरर्चयेत्* ।

आसनसमीपे घृतेन तैलेन वा आङ्गसमाप्तिं यावद्दीपं स्थाप-
 येत् । ततः शालग्रामशिलादिकं सन्निधीकृत्य तत्र यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य

यज्ञेश्वरो हृद्येत्यादि मन्त्रं पठित्वा अपहृता इति तिस्रान् सर्वापांश्च
विकीर्य श्रीविष्णुः श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति मृत्वा रक्षार्थं
जलं ब्राह्मणसमीपे स्थापयेत् ।

ततः प्राचीनावीती पातितवामजातुर्दक्षिणामुखो गायत्री-
जपमहं करिष्ये इति विप्रं पृष्ट्वा कुरुष्वेति तेनोक्ते प्रणवव्याहृति-
सहितं गायत्रीं जपित्वा ॐ देवताभ्य इति निर्जपित्वा
ब्रह्मज्ञानः—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणः सांवत्सरिक-
ब्राह्मणेन सृष्टाद्युपकरणेन त्वय्यहं करिष्ये, कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

कुशब्राह्मणे तु त्वयीति स्थाने कुशब्राह्मण इति वदेत् न
कुरुष्वेत्युत्तरं तत्तु सन्निधापितब्राह्मणेरेव कार्यं मृज्जलेन
सर्व्वाण्यन्नादीनि सम्बोध्य ॐ सप्तव्याधा दशार्णेष्वित्यादि पठेत् ।

ततो रक्षार्थं* द्विजकरे जलदानं कुशब्राह्मणे तु तद्वाधः ।

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मणे तत्ते दर्भासनं स्वधेति द्विगुण-
भुक्तकुशासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

ततो दक्षिणायकुशोपरि पात्रमेकं स्थापयित्वा कुशस्यैकदलं
गृहीत्वा ॐ पवित्रमसि वैष्णवीति नखव्यतिरेकेण हित्वा ॐ
विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यभ्युच्चार्यपात्रे निधाय ॐ शत्रो देवीरिति
जलं दत्त्वा ॐ तिलोऽसीति तिलान् दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पे निक्षिप्य
कुशान्तरेषाञ्छाद्य अच्छिद्रोऽयमर्घ्योऽस्वित्युक्त्वा दर्भमुद्गाद्य

इत्याम्नां पात्रमुखात् वामहस्ते कृत्वा तत्रस्य पुष्यं पवित्रशो-
तराद्यं विप्रहस्ते निधाय जलान्तरं दत्त्वा ॐ या दिव्येति पठित्वा
ॐ असुकगोत्र पितरमुकशश्वेतेष तेऽर्घ्यः स्वधा । सामगानान्तु
एतस्ते तिलोदकमर्घं स्वधेति प्रयोगः ।

ततो गन्धादिकमुपनीय असुकगोत्र पितरमुकशश्वेतानि ते
गन्धपुष्यधूपदीपाच्छादनानि स्वधेत्युक्त्युच्य एष ते गन्ध इत्यादि-
क्रमेण निवेदयेत् ।

ततः स्वयं ब्राह्मणेनोपवीतिना गन्धानुलेपनं कार्यं मास्यञ्च
शिश्वावर्जं शिरसि धार्यम् ।

अस्मिन्नवसरे फलार्थिना यज्ञोपवीतताम्बूलप्रियफलादिकं
देयं गन्धादिदानमच्छिद्रमस्त्विति वदेत् । अस्त्वित्युत्तरम् ।

ततो नीवारचूर्णैर्गौरसृत्तिकयाऽसश्वे वारिणापि ब्राह्मण-
समीपे चतुरस्रमण्डलं कृत्वा तत्र पात्रं पातयित्वा उष्णमिष्टमन्नं
स्वयं परिवेषयेत् । तत्समीपभूमावेव व्यञ्जनादीन्युपकरणानि
पात्रान्तरे कृत्वा स्थापयेत् ।

तथाक्ने घृतं दद्यात् यथा स्त्रवतीति । ततो भूमिलम्नं कुशं
दत्त्वा पात्रब्राह्मणयोः स्वयं कारयित्वा वामहस्तेन पात्रं धृत्वा
कृष्ण कव्यमिदं रक्षेत्यभ्युच्य—ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो कव्यं
रक्षस्वेति मन्त्रहयेनाधोमुखद्विजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठं निधाय
ॐ अपहता इति तिलान् विकीर्य विप्रहस्ते जलं दत्त्वा
इदमन्नमिदं इविरिमा आप इदं मधु एतान्युपकरणानीति सर्व्व-

द्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य ॐ असुकगोत्र पितरसुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं
घृताद्युपकरणसहितसोदकं* स्वधेत्युज्जेत् ।

शूद्रस्य तु एतत्तुभ्यमन्नं नम इति प्रयोगः ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं जप्त्वा मधुवातेति वृषचं मध्विति
त्रिकञ्च पठन् मधुनाभिधारयेत् ।

• • सामगानान्तु पूर्ववदङ्गुष्ठनिवेशनात् सर्वं कृत्वा अपहृता
इति तिलान् विकीर्य द्विजकरे जलं दत्त्वा सव्याहृतिकां गायत्रीं
जपित्वा मधुवातेति वृषचेन मध्विति त्रिकोणं चासं मधुमयं कृत्वा
इदमन्नं इदं हविरिमा आपः इदं मधुरमेतानि सर्वान्युपकरणा-
नीति सर्वद्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य—

ॐ असुकगोत्र पितरसुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं
स्वधेत्युज्जेदिति विशेषः । •

ततः—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् ।

तत् सर्वमच्छिद्रमसु । इत्युक्त्वा—

यथासुखं वाग्यतो जुषष्व भवंतः प्राशयन्त्वित्युक्त्वा आपोशान-
जलं दद्यात् । द्विजाभावेऽस्य बाधः । ब्राह्मणञ्च हविर्दीपगुणाव-
कीर्त्तयन् वाग्यतो हासत्वरान्क्रोधफुत्कारादिशब्दमकुर्वन्तर्जानुः
प्रसन्नमनाः द्विवासा आसनादवरोपितपादो दातारमयाचमानो
भुञ्जीत ।

* अथ पुस्तके संस्कृतम् ।

आचम्य तु पितृब्राह्मणाभिसुखी दर्शनादीनः सप्रणव-
व्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति वृषं मध्विति त्रिकञ्च पितृसंहितां
पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्णमन्थानि च पवित्राणि वृषिस्तवादीनि यथाशक्ति
मन्त्रादीनि धर्मशास्त्राणि पुराणानि च सप्तव्याधादिकं च
पितृस्तोत्रं पठित्वा पितृरूपं ब्राह्मणं ध्यात्वा ॐ यज्ञेश्वरो हव्येति
पठित्वा वेणुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणं सन्तोषयेत् ।

दशेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ भूमौ दर्शनास्तीर्थं सर्व-
प्रकारमन्नं सतिलं गृहीत्वा अग्निदग्धाद्येति जलेनाप्लाव्य विकीर्य
कृताञ्जलिः—

येषां न माता न पितृति पठित्वा आचम्य तदशक्तौ दक्षिण-
कर्णं स्पृष्ट्वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय पुनरापोशनं जलगण्डूपं दत्त्वा
प्रणवव्याहृतिसंहितां सावित्रीं मधुवातेति वृषं मध्विति त्रिकञ्च
जपित्वा स्वदितमिति ब्राह्मणं पृच्छेत् । सुस्वदितमिति
प्रत्युत्तरम् । अब्राह्मणकन्याद्येऽस्य बाधः । शेषमन्नमस्त्विति पृच्छेत्
इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेति ब्राह्मणोत्तरम् ।

सामगानान्तु—

दशेषु ब्राह्मणेषु स्वदितमिति प्रश्नः । सुस्वदितमिति प्रत्यु-
त्तरम् । अब्राह्मणकन्याद्ये प्रश्नबाधः । उच्छिष्टसन्निधौ दर्शना-
स्तीर्थं सर्वप्रकारमन्नं सतिलं गृहीत्वा अग्निदग्धाद्येति जलेन
सह विकीर्य कृताञ्जलिः—येषां न मातेति पठित्वाचम्य तदशक्तौ
दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा हरिं स्मृत्वा द्विजकरे जलगण्डूपं दत्त्वा शेषमन्न-
मप्यस्तीति पृच्छेत् इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेति द्विजोत्तरमिति विशेषः ।

ततः पिण्डमहं करिष्ये इति पृष्ठा. कुरुष्वेति प्रमुखात्
उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाप्रवणपिण्डकोपरि जलेनाभ्युक्ष्य ॐ निह-
न्नीति मण्डलं तद्वह्निश्चतुरस्रं कृत्वा एकदर्भमूलेन दक्षिणहस्तेन—

सामगसु प्रादेशप्रमाणकुशपत्रद्वयात्मिकां पिञ्जलीं वाम-
हस्ते गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनादाय उभाभ्यां हस्ताभ्यां—

ॐ अपहता इति निहन्नीत्यनेन च दक्षिणायां रेखासुञ्जिष्य
जलेनाभ्युक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि तं दर्भं दर्भपिञ्जलीञ्च त्वजेत् ।

ततः सतिलपुष्यं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा ॐ असुकगोत्र
पितरमुकशर्भन्नेतत्ते जलमवनेनिष्क स्रधेति मण्डलमध्येऽवनेजनं
दत्त्वा दक्षिणाग्रान् कुशान् रेखायामास्तरत् ।

सामगसु—रेखायां कुशानास्तूर्यं तदुपरि तिलान् विकीर्य
प्रोक्तपरिपाद्याऽवनेजनं दद्यात् । ततो देवताभ्यः पितृभ्य इति
त्रिर्जपेत् ।

ततः सर्व्वव्याघ्राहशेषात् किञ्चित् समुद्रृत्य दृष्टमधुतिलैः
संयोज्य विस्वफलोपमं पिण्डं कृत्वा दक्षिणहस्तेन भुग्नकुशत्रय-
सहितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तस्थितजलप्रक्षेपेण ॐ असुकगोत्र
पितरमुकशर्भन्नेतत्ते पिण्डं स्रधेति कुशोपरि पिण्डं दद्यात् ।

सामगसु—उक्तपरिपाद्या पिण्डं गृहीत्वा मधु वातेति चृपचं
अक्षन्मीमदन्तेति च पठित्वा वामहस्तस्थितजलप्रक्षेपेण ॐ
असुकगोत्र पितरमुकशर्भन्नेतत्ते पिण्डः स्रधेति प्रयोगः ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीर्य पिण्डपात्रे करं प्रक्षाल्या-
चम्य हरिं स्मरेत् । आचमनाश्रितौ दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् ।

युजुर्वेदी तु अत्र पितर्मादयस्त्र यथाभागमाहृषायिष्ट इति जपित्वा० पात्रप्रक्षालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्भन्नेतत्ते जलं प्रत्यवनेनिष्क स्वधेति पिण्डोपरि दत्त्वा नीवीं विस्त्रंस्य द्विराचम्य अशक्तौ दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा—

ॐ नमस्ते पितः शुभाय ॐ नमस्ते पितस्त्वपसे नमस्ते पित-
र्यञ्जीवन्तस्मै नमस्ते पिता रसाय नमस्ते पितर्घोराय मन्धवे
स्वधायै ते पितर्नमः । इति षडङ्गलीन् कुर्यात् ।

सामगस्तु—पिण्डशेषविकरणपात्रक्षालनाचमनहरिस्मरणानि कृत्वा पात्रप्रक्षालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा—

ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्भन्नेतत्ते जलं प्रत्यवनेनिष्क स्वधेति पिण्डोपरि दत्त्वा—कृताञ्जलिः—

ॐ अत्र पितर्मादयस्त्र यद्युभागमाहृषायस्त्रेति जपित्वा वामावर्त्तेनोदङ्मुखो भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अशक्तौ श्वासं विष्टुत्य—

ॐ वसन्ताय इति ऋतून् नमस्कृत्य पितरं भास्करमूर्त्तिकं ध्यात्वा—

ॐ अमीमदत पिता यथाभागमाहृषायिष्टेति जपन् तेनैव पथा प्रत्याहृत्य* श्वासं मुञ्जा ॐ नमस्ते पितर्नमस्ते इत्यञ्जलिद्वयं कृत्वा ॐ गृह्णावः पितर्देहीति गृह्वीक्षणं कृत्वा ॐ सदस्ते पितर्देव इति पिण्डं पश्येत् ।

ततः श्वेतवस्त्रभवदग्रा असन्धवे सूत्रमाद्यं भेषधीमाग्नि वा
 वामहस्ते गृहीत्वा एतद्दः पितरो वाच इति मन्त्रं पठित्वा ॐ
 अमुकगोत्र पितरमुकशर्भक्रेतसे वासः स्वधेत्युत्सृज्य दक्षिण-
 हस्तेन दद्यात् ।

पितृमित्यत्र पितरमित्यूहितेन जर्जं वहन्तीरिति हस्तद्वयेन
 जलाञ्जलिमित्यनुधारां दद्यात् ।

ततः नूष्णीं गन्ध-पुष्प-धूप-दोष-ताम्बूल-जल-वृत्त-मधुभिरष्टभि-
 र्द्रव्यैः पिण्डं सम्पूज्य पितरं भास्काररूपं ध्यात्वा—

यजुर्वेदी पिण्डं सम्पन्नमिति पृष्ट्वा सुसम्पन्नमित्यनुज्ञातो
 हस्ताभ्यां पिण्डमुत्तोष्य किञ्चिन्नस्त्रीभूयाद्ग्राय च पात्रे स्थापयेत् ।

सामगस्तु—पिण्डः सम्पन्न इति पृष्ट्वा सुसम्पन्नोऽस्त्वित्यनु
 ज्ञातः पिण्डं किञ्चिञ्चालयेत् ।

ततो विप्रायाचमनार्थमुदकादिकं दद्यात् कुशब्राह्मणपत्रे तु
 तद्वाधः ।

ततः स्वयमाज्यस्य सुसुप्रोक्षितमस्त्विति विप्रायभूमिमभि-
 धिच्य—

ॐ अपां मध्ये स्थिता देवा अप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति मन्त्रेण शिवा आपः सन्त्वित्यनेन वा द्विजकरे जलं
 दद्यात्-सन्त्वित्युत्तरम् ।

ॐ लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसती सदा गोष्ठे सीमनस्थं सदाऽस्तु मे ॥

इति मन्त्रेण सौमनस्यमस्वित्त्वेनेन वा पुष्यं दद्यात् अस्वि-
त्युत्तरम् ।

अक्षतश्चासु मे पुष्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदसु सदा मम ॥

इति मन्त्रेण ॐ अक्षतश्चारिष्टश्चास्वित्त्वेनेन वा यवदूर्वां
दद्यात्, अस्विति ब्राह्मणप्रतिवचनम् ।

ततः—ॐ अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्षणः सर्व्वं दत्त-
मिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठतामिति द्विजकरे तिलोदकं दद्यात् ।
उपतिष्ठतामिति प्रत्युत्तरम् ।

ततो यर्जुर्वेदी—

दातारो नो विबर्हन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्या च नो मा व्यगमद्बहु देयश्च नोऽस्विति ॥

अन्नश्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कश्चन ॥

एताः सत्याग्निषः सन्तु इत्युक्ते विप्रेण सन्त्विंत्येकदैव प्रत्युक्तौ
दक्षिणामुखः प्राचीनावीती रजतदक्षिणां दद्यात् ।

सामंगसु दक्षिणामुखः प्राग्नीनावीती रजतदक्षिणां दत्त्वा
प्राङ्मुख उपवीती दक्षिणां दिशं कटाक्षेणावलोकयन्—

ॐ दातारो नो विबर्हन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्या च नो मा व्यगमद्बहु देयश्च नोऽस्विति ॥

अन्नश्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कश्चन ॥

अथं प्रवर्ततां नित्यं दाता धृतं जीवतुः ।

येभ्यः सङ्कल्पिता द्विजास्तेषां ह्यग्निरक्षया भवतु* ॥

एताः सत्या आशिषः सन्विति पृच्छेत् सन्वित्येकदेव

प्रत्युत्तरम् ।

ततो दक्षिणामुखो देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा अभिरम्यता-
मिति विष्टय्य अभिरतोऽस्मीति विप्रेणोक्ते भवताहं क्तार्थीकृत
इति प्रियवचनमुक्त्वा अङ्गुष्ठवर्जं पाणिं गृहीत्वा विप्रमुत्थाप्य
उदपात्रं गृहीत्वा आमावाजस्येति पठन्नष्टौ पदान्यनुव्रज्य वारि-
धारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य तेनानुष्नातो गृहं प्रविश्याच्छिद्रं
कृत्वा श्रीविष्णुं स्मृत्वा पाणिना दीपं निर्वाप्य पाणी पादौ च
प्रक्षाल्याचामेत् ।

कुशब्राह्मणपक्षे तु प्रियवचनपाणिग्रहणोत्थापनामावृत्तस्ये
त्यनुव्रजनप्रदक्षिणीकरणाभिवादनानां बाधः । पिण्डश्च गोऽज-
विप्रेभ्यो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा क्षिपेत् । कुशब्राह्मणपक्षे तु
आह्वानं ब्राह्मणार्थं दद्यादग्नीं जले वा क्षिपेत् भूमौ वा निखनेत् ।

विप्रविसर्जनानन्तरं उच्छिष्टापनयनं कार्यं दिवापर्यन्त-
स्थापनन्तु पिण्डप्रोत्यतिशयार्थम् ।

अस्तङ्गते सूर्यं भोजनपात्रस्याधोमुखस्यान्धसि प्रक्षेपः ।

ततो वैश्वदेवबलि—नित्यआह्वानि कृत्वा यथाशक्ति विप्रान्
भोजयैत् सति शेषे आह्वयेषमवश्यं भुञ्जीत ।

* च उक्तने तेषामक्षया ह्यग्निरस्तु ।

अथ सपिण्डनश्राद्धम् ।

तत्र पारस्कारगोभिलौ—

चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामिकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पिष्टपात्रेष्वसिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डो व्याख्यात इति ।

अत्र चत्वारोत्थनेन पितामहादित्त्रिक—प्रेतयोरेवोक्तत्वात् मातामहादीनामनुप्रवेशः ।

तथा—

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्द्दिशेत् ॥

इति श्रातातपवचनेनैवकारेण मातामहपक्षं व्याहृत्य पुनः प्रेतञ्च निर्द्दिशेदित्यनेन प्रेतश्राद्धमात्रमुक्तम् ।

त्रीणि पितृणामिकं प्रेतस्य इति—अत्र पाठक्रमादनुष्ठानक्रमोऽपि कल्प्यः ।

तथा—

पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्द्दिशेत् ।

इति श्रातातपेन पुनःशब्दात् पिष्टदानानन्तरं प्रेतपक्षे दद्यादित्यभिहितम् ।

ततः प्रथमं देवपक्षे कृत्वा ततः पितामहादिपक्षे तत्पश्चात् प्रेतपक्षे कुर्यादिति क्रमः सिद्धः ।

मैथिलासु—

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वञ्च नियोजयेत् ।

इति वचनादादौ दैवपक्षे कृत्वा प्रेतसपिण्डनार्थमेव पिता-
महादिश्राद्धविधेः प्रेतश्राद्धस्य प्राधान्यात्तत्रादौ दत्त्वा पश्चात्
पितामहादिपक्षे दद्यात् ।

अतएव संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय इत्यादि
विष्णुवचने चत्वार्युदकपात्राणि प्रयुनक्ति ।

तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्यः ।

इति वैजवापवचने च प्रेतायेत्यादावुक्तम् ।

तथा ब्रह्मपुराणेऽपि—

प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥

ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।

इतिव्यक्तमुक्तमित्याहुः । तन्न

दैवपक्षदाने पार्वणस्योपक्रान्तत्वात्तन्मध्ये प्रेतैकोद्दिष्ट्या-
न्याय्यत्वात् ।

पूर्वोक्तश्रातातपगोभिलपारस्कारविरोधेन विष्णुवैजवापवच-
नयोः क्रमस्वरसकल्पनाया अनौचित्याच्च ।

किञ्च—नात्र दैवं नियोजयेत् प्रागेव दैवेऽर्धमन्नाद्यच्च दत्त्वा
गन्धमाख्यैः पात्रमभ्यर्च्य हुतशेषं पितृभ्यः पानेषु दद्यादित्या-
श्रुत्यायनगृह्ये दैवदानानन्तरमेव पितामहादिदानमुक्तम् ।

अतएव पारस्कारभाष्यज्ज्ञता हरिश्चर्मणा नारायणोपाध्यायेनापि
पौराणिकवचनद्वयं लिखितम् ।

• श्राद्धद्वयसुपक्रम्य विदधीत सपिण्डताम् ।
 तत्र पार्ष्णवत्पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम् ॥
 सपिण्डीकरणे विप्रानाशयेत् पार्ष्ण्ये यथा ।
 पृथक् प्रकल्पयेदेकमेकोद्दिष्टविधानतः ॥

तथा मास्ये—

सपिण्डीकरणश्चाहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।
 पितृनुदीरयेत्तत्र पृथक् प्रेतञ्च निर्द्दिशेत् ॥

यत्तु ब्रह्मपुराणे—

प्रेतविप्रस्य हस्तो तु इत्यादिना प्रेतार्घदानमादावुक्तं तत्स-
 स्वारर्घस्य प्रेतस्वामिकत्वसम्पादनेन तन्निश्चयानां पितामहाद्यर्चनां
 दानविधेरन्यथानुपपत्त्या तस्मात्प्रविषयमेव ।

तत्राप्यादौ पार्ष्णविधिना पितामहाद्यर्घपात्राणि संस्थाप्य
 पश्चादेकोद्दिष्टविधिना प्रेतपात्रं स्थाप्यं केवलं तद्दानमात्रे व्यत्ययः ।

अत्र च—नात्र देवं नियोजयेत्प्रागेव देवैर्घर्मन्नाद्यञ्च दत्त्वा
 हुतशेषं पितृभ्यः पानेषुः#दद्यादिति दर्शनात्सपिण्डीकरणे काण्डानु-
 शय एव न पदार्थानुशय इति कल्पतरुकारादयः ।

हलायुधस्तु—प्रेतसम्बन्धितया देवं न योजयेदिति व्याख्यात-
 वान् । तस्माद्—प्रेतश्राद्धस्यैकोद्दिष्टतया देवनिषेधस्य प्राप्तत्वात्
 पुनर्निषेधवैयर्थ्यात् ।

प्रेतपात्रमिति . प्रेतायोरुक्तं . दामिन, तदीयत्वं . सम्प्राद्य
तदवशिष्टपात्रस्यार्घजलमुत्सृष्टेषु पितामहाद्यर्घ्यासिद्धेदित्यर्थः ।

अथवा प्रेतार्घजलमिच्छन्मेव पितृपात्रेष्वनुपपन्नं तत्स्वाम्या-
भावात् ।

एतद्ब्रह्मसूक्तं ब्रह्मपुराणे—

चतुर्भ्यश्चार्घपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥
संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।
ये समाना इति हाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥
अर्घ्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राञ्च पूर्व्ववत् ।
तेभ्यश्चार्य्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचमेत् ॥

एकं प्रेतपात्रं वामहस्तेन गृहीत्वा अनन्तरं उत्सर्गार्थं तिलोदकं
दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा अर्घ्यात्तेनोत्सृज्य संसृजतु त्वा पृथिवीति
मन्त्रविशेषं ये समाना इति मन्त्रद्वयञ्च स्मरन् पठन् प्रेतब्राह्मणहस्ते
प्रेतार्घपात्रत्वं चतुर्भागं जलं दद्यात् । अथञ्च प्रेतब्राह्मणहस्ते
अर्घजलदक्षिणे संसृजतु त्वेतिमन्त्रपाठः शास्त्रविशेषव्यवस्थितः ।

ततस्तदनन्तरं पितामहादिभ्यः पितामहादीगृह्यिभ्य न्यव्लोपे
पञ्चमी तन्मन्त्रैर्यादिव्येत्यादिमन्त्रैः, बहुवचनन्तु पितामहादित्रिका-
पेक्षया चकारादुत्सर्गवाक्यैश्चार्घ्यादुत्सृज्य ये समाना इति मन्त्रद्वयाभ्यां

तत्रान्नं प्रेतपात्रस्त्रयजलं पृथक् पृथक् मन्त्रैः पितामहादि-
पात्रत्रये समर्पयेत् निक्षिपेत् ।

एवं प्रेतपात्रादर्थं तत्रस्थतिलपुष्पादि गृहीत्वा तेनैव विधिना
पृथक् पृथक् ये समाना इति मन्त्राभ्यां पूर्व्ववत् पितामहादि-
पात्रत्रये क्रमेण समर्पयेदिति पूर्व्वेणामुषङ्गः ।

ततश्च तेभ्यः पितामहादिभ्यस्तादृशमर्थं तदीयब्राह्मणुहस्ते
निवेद्य निक्षिप्य तत्पश्चात् कर्त्तव्यं न्युञ्जीकरणादिकं स्वयमाचरेत्
तत्र कोऽपि विशेषो नास्तीत्यर्थः ।

एवञ्चोत्सृष्टं प्रेतजलमुत्सृष्टेष्वेव पितामहाद्यर्घ्येषु मिश्रयेदि-
त्यायातमन्यथा उत्सृष्टस्य पुनरुत्सर्गप्रसङ्गः ।

अतएव--

निरुप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति हाभ्यामाद्यन्तु विभजेन्निधा ॥

एष एव विधिः पूर्व्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये ॥

इति शातातपेन दत्तपिण्डपिण्डेषु दत्तप्रेतपिण्डमिश्रणस्याति-
देशादुत्सृष्टेष्वेव पितामहाद्यर्घ्येषु उत्सृष्टप्रेतार्घ्यस्य मिश्रणसुक्तम् ।

पारस्कारगोभिलाभ्यामपि एतेन पिण्डो व्याख्यात इत्यनेनोत्-
सृष्टार्घ्येषु मिश्रणातिदेशो दत्तेष्वेव पिण्डेषुक्त इति ।

यत्तु--

ये समाना इति हाभ्यामन्यन्तु विभजेन्निधा ।

इति शातातपवचनात् विभागेऽपि पृथक् मन्त्रद्वयं पठनीय-
मित्याहुनिकैरुक्तम् । तदशुद्धम्--

पृथक् श्रुतिक्रमानामिदं पूर्वोक्तपात्रकारणोभिसङ्घट्टितपुनैक-
वाक्यतया श्रातातपवचनस्य पितृपिण्डेषु आद्यं पिण्डं विभजेत्
विभञ्ज्य समर्पयेदित्यर्थः । कर्त्तव्यतातो लक्षणैव त्रैयसीति न्यायात् ।

अतएव श्रातातपेन पिण्डमिश्रणं पृथक् नोक्तमिति । इयञ्च
प्रेतोद्देशेनोक्तृष्टयोरिवाद्यपिण्डयोर्मिश्रीकरणमवगम्यते ।

एतेन प्रेतार्घ्यपात्रजलं पितृपात्रेषु मिश्रीकृत्य पितृभ्यो दत्त्वा
पश्चात् प्रेतायावशिष्टं जलसुसृज्य दद्यादिति पितृदयिताकार-
मतम्—

तथा त्रीदत्तादीनां संस्त्रवजल एव प्रेतार्घ्यशेषजलमिश्रण-
मिति मतञ्च निरस्तम् ।

एतेन पिण्डो व्याख्यात इति । दत्तेषु पितृपिण्डेषु दत्तं प्रेत-
पिण्डं त्रिधा विभञ्ज्य ये समाना इति मन्त्रद्वयेन मिश्रयेदित्यर्थः ।

यथा श्रातातपः—

निरुप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यञ्च विभजेत्त्रिधा ॥

आद्यं प्रेतपिण्डमित्यर्थः ।

व्यक्तमाह ब्रह्मपुराणे—

अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम् ।

• पितुर्दत्त्वा च पिण्डन्तु दद्यान्नत्था तु पूर्व्ववत् ॥

दत्त्वा पिण्डमथाष्टाङ्गं ध्यात्वा तच्च सुभास्वरम् ।

सुवर्णरूप्यदर्भैश्च तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥

कृत्वा पितामहादिव्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।

सुवर्त्तुलास्तस्तास्तु पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ॥

अर्घ्यपुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्गन्धान्मुलेपनैः ।

सुस्थन्तु पितरं कृत्वा पुनस्वन्यान् यथाक्रमम् ॥

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ।

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ॥

मातर्यथ मृतायान्तु विद्यते च पितामही ।

प्रपितामहीपूर्वसु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥

तेनैव विधिना पितामहाद्यवनेजनविधिनेत्यर्थः पूर्ववत् पिता-
महादिपिण्डदानवदित्यर्थः । अत्रापि पितामहादिदानात्परं
प्रेताय दद्यादिति क्रमो व्यक्तसुक्तः ।

अष्टाङ्गमिति—

मधु चाज्यं जलं पुष्पं धूपं दीपं विलेपनम् ।

बलिञ्च दद्याद्विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेद्यथा ।

इति ब्रह्मपुराण एवोक्तम् ।

तस्मिन् पिण्डे स्वपितरं सुभास्वरं ध्यात्वा सुवर्णरूप्यदर्भैस्तं
पिण्डं त्रिधा कृत्वा पितामहादिपिण्डेषु प्रेतपिण्डमर्पयेदित्यर्थः ।
मिश्रणानन्तरमपि पुनः पूजामाह सुवर्त्तुलानिति । मृते पितरीति
अत्र पितामह इत्युपलक्षणं प्रपितामहेऽपि जीवति तं विहाय
तत्पूर्वेषां कर्त्तव्यम् । एवं पतितप्रब्रजितादावपि ।

ब्राह्मणादिभ्यो ताते पतिते सङ्गवर्जिते।)

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । व्युत्क्रमात् गलपाशोदर-
भेदादिनेत्यर्थः पैतृकः पिण्ड इति यस्याचिरप्रमीतस्य* सपिण्डनं
क्रियते तत्पिण्ड इत्यर्थः ।

एतेन यत्कैश्चित्कर्षेण इतो गत इति व्युत्पत्त्या प्रेतपदं चिर-
प्रमीतस्य प्रपितामहपरतया व्याख्याय तस्यैवार्घजलपिण्डयोः
पितृव्यार्घजलपिण्डेषु समर्पणं नत्वचिरप्रमीतस्येत्युक्तं तन्निरस्तम् ।

पैतृकः पिण्डो नियोज्य इत्यभिधानात् प्रागपि पितुर्दत्त्वात्
पिण्डश्चेत्यनेन पिण्डपिण्डस्यैव त्रिधाविभक्तस्य पितामहादिपिण्डेषु
समर्पणाभिधानाच्च ।

किञ्च—चत्वार्युदकपात्राणि एकां मृतस्य त्रीणीतरेषां इत्या-
श्वलायनशब्दे मृतशब्दादचिरप्रमीत एव प्रेतपदेनोच्यते ।

किञ्च—संवत्सराग्ने प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपिता-
महाय देवपूर्व्यान् भ्राह्मणान् भोजयेदिति विष्णुसूत्रे प्रेतस्य पिण्ड-
पितामहप्रपितामहानामवगमात् 'प्रेतशब्दादचिरप्रमीत एवावि-
गम्यते ।

न च स पिता यस्येति बहुव्रीहिः, तत्र नित्यं प्रत्ययविधानात्
तत्पितृकार्येति स्यात् ।

यत्तु—

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेन्निधा ।
 चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचिद्यतो भवेत् ॥
 ततः पिढत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ।
 अग्निष्वान्तादिमध्यन्तु प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम् ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते ।
 पिढष्वेव तु दातव्यो* तत्पिण्डो येषु संस्थितः ॥

इति मत्स्यपुराणम् ।

तस्यायमर्थः—अधोगणनया आद्यं पिढपिण्डम् ।

ननु द्विधैव विभागो युक्तः पार्व्यणे द्वाभ्यां सहैव पिण्डदानात्कथं
 त्रिधाविभाग इत्याह चतुर्थस्येति यस्मात् द्वितीयभागमिच्छणा-
 चतुर्थस्य ब्रह्मप्रपितामहस्य आद्यादि कार्यं. न कदापि न
 भवेदतस्तदर्थं त्रिधैव विभागः ।

ननु क्वते पिण्डमिच्छणे कथं पुनः कार्यं ज्ञास्तीत्याह तत इति
 पूर्व्वं पिढत्वं पार्व्यणभोक्तृत्वमापन्नः स चतुर्थः तन्नः पिण्डमिच्छणा-
 दग्निष्वान्तादिमध्यममृतमक्षरं प्राप्नोति ।

अतएव—

त्रिभिः सपिण्डीकरणैरासेकत्रितयं पिता ।

यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥

* अ, ग, पुस्तकद्वये दातव्यम् ।

+ अ पुस्तके कदाचिदितरेतरः ।

इति तथैवोक्तम् ।

उपसंहरति सपिण्डीकरणादूर्ध्वमिति ।

तस्मै चतुर्थाय किन्तु पित्रादित्रिकेष्वेव दातव्यं येषु पित्रादि-
त्रिषु सम्प्रदानत्वेन विद्यमानेषु सक्तु तस्यिच्छो ह्यप्रपितामहपिण्डः
संस्थितस्तदवधिक एव स्थितो निवृत्त इति यावदिति ।

अतएव विष्णुसूत्रे तस्यिन्न इत्यादिना मृतस्य पित्रादिभिरेव
सपिण्डनमभिधानात्, कदाचिन्मृतपितृकेण पितामहसपिण्डने
कर्त्तव्ये पितामहपित्रादिभिरेव सपिण्डनं कार्यम् न तु
स्वपित्रेति ध्येयम् ।

माहसपिण्डनमाह मातर्यथेति ।

पितामहीमरणे तु पितामहादिभिरिति बोद्धव्यम् ।

तथा च पैठीनसिः—

श्वशुरादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ।

अयं विधिः प्रागुक्तपितृपिण्डमित्रीकरणविधिः । एतच्च
पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डनं पितरि जीवति बोद्धव्यम् ।

मृते तु पितरि तदादित्रिकेष्वेव सहैति व्यक्तमाह—

लघुहारीतः—

स्वैर्न भर्ता सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

एकत्वं सा गता यस्मात्तद्व्यक्तमन्वाहुतिव्रतैः ॥

तस्मिन् सति मृताः कुर्युः पितामहा सहैव तु ।

तस्यास्यैव तु जीवत्यां तस्याः श्वशुरेति निश्चयः ॥

अत्र स्त्री भर्ता पितामह्या सहैति च भर्तादित्त्रिकपिता-
मह्यादित्त्रिकोपलक्षणं एवकारइत्यन्तु पितामह्यादित्त्रिकभर्तृ-
पित्नादिपक्षयोः परस्परव्याहृष्यर्धम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ।

इति पैठीनसिवचनस्यैवकारवत् ।

अतएव याज्ञवल्क्येन—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्धं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।

इत्याद्युपक्रम्य एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीति
स्त्रीसपिण्डनमपि त्रिभिरुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणेषुपि—

तेभ्यश्च पैटकः पिण्डो नियोज्यः पूर्ववत् ।

इति त्रिभिः पिष्टसपिण्डनमुक्त्वा—

प्रपितामहीपूर्वसु ज्ञेयस्तत्राप्ययं विधिः ।

इत्युक्तम् ।

तथा—

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नीपतिपितृणान्तु तस्मात्तद्बोचभागिनी ॥

इति हारौतेन पतिपितृणामेकमूर्त्तित्वफलं सपिण्डनस्योक्तम् ।

इत्यायुध-कल्पतरु-श्रीदत्तादीनामपि मतमेतत् ।

नारायणोपाध्यायादयस्तु भर्ता सहैवेति पितामह्या

सहैवेत्येवकारश्रवणात्—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं सुतैर्भवेत् ।

पितामह्या सहैवाद्याः सपिण्डीकरणं कृतम् ॥ ३१ ॥

इति शातातपवचने चैवकारसुतेः—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः ॥

इति ह्यन्दोगपरिशिष्टे पितामहीमात्रनिर्देशाच्च—

स्वेन भर्ता सह आद्यं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥

इति स्वस्वभर्तृश्राद्धांशभोक्तृत्वकथनेन तत्कारणतया स्वस्वभर्ता
सहैव सपिण्डनस्यावगमाच्च भर्ता सहैव पिण्डजलमिच्छणं न तु
पित्रादित्रिकपितामह्यादिप्रिकाभ्यामिति ।

तथाच ब्रह्माः पठन्ति—

पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा सृतापि हि नीतैक्यं चरुमन्वाहुतिव्रतैः ॥

मातुः सपिण्डीकरणं पत्या साद्यं विधीयते ।

यस्मात् पतिव्रतानान्तु सैव सङ्गतिरिष्यति ॥

यत्तु—

पितामह्यादिभिः स्त्रीभिर्मातरन्तु सपिण्डयेत् ।

यितरि द्वियमाणे तु तैर्नैवोपरते सति ॥

इति पौराणिकवचनम् ।

यच्च—

अपुत्रार्थं मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

इति पैठीनसिवचनं तत्पूर्वजीवनापेक्षया वर्षणोपम् ।

तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रुति निश्चयः ।

इति हारीतवचनसमानार्थम् ।

न च—पितामहप्रपितामहयोस्तथा प्रपितामहौष्ठप्रपिता-
मह्योः कथं तर्हि सपिण्डनश्राद्धान्तर्भाव इति वाच्यम् ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

इत्याद्युपक्रम्य एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीति
यात्रवल्के एतदित्यनेन पात्रचतुष्टयातिदेशात् यथोक्तेनैव कल्पे-
नेति हृन्दोगपरिशिष्टकृतगोभिलोक्त—चत्वार्युदकपात्राणीत्यति-
देशाच्चेति त्रैपुरधिकं श्राद्धं कार्यमेवेति वदन्ति ।

पतिते प्रव्रजिते वा पितरि पितामह्यादिभिः सहैव सपिण्डनं
मन्तव्यम् ।

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

इति परिशिष्टादिभिः सामान्यतोऽभिधानात्

स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियम् ।

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव च ॥ .

इति हारीतवचने तस्मिन् सतीति श्राद्धायोग्यभर्तृरूप-
लक्षणत्वाच्च ।

अन्ये तु—

भर्तृपिण्डांशलाभस्य सपिण्डनफलस्वाभावात् सपिण्डनमेव
नास्तीत्याहुः । तन्नन्दम्—

प्रत्यवायपरीहारः प्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकपिढलोकप्राप्तार्थं सपि-
ण्डनस्यावश्यकसंख्यत्वात् । अन्यथा अन्वष्टकाष्टविश्राद्धादौ कथं
मातुः पार्वणमिति । एवं पितरि जीवति पितामह्याः पतितत्वे
प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डनं कार्यम् ।

तस्याश्चैव तु जीवन्त्यामित्यत्र श्राद्धायोन्यपितामह्युप
लक्षणात् ।

अत्र केचित्—

प्रथमं पितामह्या सह सपिण्डने कृते पञ्चान्मृते पितरि तेनापि
सह सपिण्डनं पुनः कार्यम् । अन्यथा भर्तृपिण्डांशहरत्वानुपपत्त्या
सर्वत्र मातृवञ्चनापत्तेः तस्य च भर्तृपिण्डमिश्रणफलत्वा-
दित्याहुः । तन्नन्दम् ।

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव च ।

इत्यनेन भर्ता सह सपिण्डनस्य स्थाने पितामह्या सह विधानात्
साधनान्तरविधिरयं न तु कर्मान्तरविधिः, तदा च पिढलोक-
प्राप्ति-भर्तृपिण्डांशहरत्वरूपे तत्फलद्वये को विरोधः । अष्ट-
फलत्वेन बाधकाभावात् । अन्यथा जीवति पितामहे प्रपितामहा-
दिना पितुः सपिण्डने कृते पञ्चान्मृते तस्मिन् पार्वणे पितुस्तत्सह-
भौक्तृत्वफलार्थं सपिण्डनावृत्तिः स्यादिति ।

द्वारा-देवार्ध-प्राजापत्य-वैधविवाहपरिणीताया भर्तृगोत्रेणैव
कर्त्तव्यं कर्म । गान्धर्वाशुरराक्षसपैशाचनिन्दितविवाहोदायाः सपि-
ण्डनान्तं पिण्डगोत्रेण श्राद्धं तद्रूपं भर्तृगोत्रेणैव ।

यथा ह्यहस्यतिः—

भर्तृगोत्रेण दातव्यं स्त्रीणां पिण्डोदकं सुतैः ।

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पिण्डगोत्रापहारकाः ॥

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

शरीतः—

संस्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।

पैदकं भजते गोत्रमूर्ध्वन्तु पतिपैदकम् ॥

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नीपतिपितृणान्तु तस्मात्तन्नेत्रभागिणी ॥

सपिण्डनान्तं कर्म तस्याः पैदकं गोत्रं भजते पिण्डगोत्रेण
स्त्रीणां सपिण्डनान्तं कर्म कार्यम् सपिण्डनादूर्ध्वन्तु पतिगोत्रेणेति
हेतुमाह एकमूर्त्तित्वमिति ।

पुत्रिकापुत्रस्य मातृसपिण्डनमाहोचनाः—

पितुः पितामहे यद्वत् पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सपिण्डता ॥

मातामह इति मातामहादित्त्रिक इत्यर्थः ।

जीवति तु मातामहे मातामहादिभिः सपिण्डनमिति
श्राद्धचिन्तामणिः । प्रमातामहादित्रिकेणेति वृद्धाः ।

• आदौ मृतस्य पितुः पश्चाद्भूताभ्यां पितामह-प्रपितामहाभ्यां
प्रेतीभूताभ्यामपि सपिण्डनमाह इन्द्रो गपरिशिष्टम्—

असंस्कृता न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकौ ।
पितरं तत्र संस्कार्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृताथवा ।
पितामहेन पितरं कुर्यादिति विनिश्चयः ॥

असंस्कृतौ अकृतसपिण्डनी पूर्वौ पितामहप्रपितामहौ
पौत्रैः प्रपौत्रकैश्चैव नापकृत्य सपिण्डनीयी किन्तु प्रेतीभूताभ्यामेव
ताभ्यां पितरं सपिण्डयेदिति कात्यायनवचनम् ।

ननु कथमसंस्कृताभ्यां सह पितुः प्रेतस्य सपिण्डनेन शुद्धि-
रित्याह पापिष्ठमपीति ।

पापिष्ठमकृतसपिण्डनं पितरं शुद्धेन कृतसपिण्डनेनापि वा
* [पापकृता अकृतसपिण्डनेनापि] शुद्धं कुर्यात् सपिण्डयेदिति
शास्त्रीयो निश्चयः । ततश्च शास्त्रबोधितेऽर्थे का अनुपपत्तिरिति ।

एवञ्च—पश्चाद्भूतेन भर्ता प्रेतीभूतेनापि सह मातुः सपिण्डनं
यापिष्ठमपि शुद्धेनेत्यनेन तुल्यन्यायात् सिद्धम् ।

अत्र आहविवेकः—

प्रेतीभूतेनापि पितामहेन सह पितुः सपिण्डने कृते तेनैव
प्रेतीभूतेन सह पार्वण्यमपि कार्यम् ।

हृद्दीर्घधरिशिष्टम्—

पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेषुकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धघोषम् ॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांसेत् पितामहः ।

पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्व्यान्मासानुमासिकम् ॥

एतत् पितामहस्य घोषश्राद्धं सति पिढ्ये पौत्रेण न कार्यं
किन्तु पिढ्य एव तत्राधिकारीति ।

तर्हि पौत्रेण क्रियमाणे पार्वणे प्रेतीभूतपितामहस्यानु-
प्रवेशोऽस्ति न वेत्यत्राह पितुरिति—पितुः सपिण्डतां कृत्वा प्रेती-
भूतस्यापि पितामहस्य मासानुमासिकं प्रतिमासविहितं पार्वणं
पौत्रः कुर्व्यात् न तु तस्य सपिण्डनापेक्षा कार्य्या वचनात् ।

मासानुमासिकमिति सपिण्डनोत्तरश्राद्धोपखण्डणम् ।

न चैतद्वचनं पितुः पार्वणोपदेशकतया अन्यथासिद्धमिति
वाच्यम् । प्रेतीभूतपितामहश्राद्धप्रकरणादिति ।

वस्तुतस्तु—सति पिढ्ये यथा पितामहस्य प्रेतक्रियायां
पौत्रस्य नाधिकारस्तथा तत्पार्वणेऽपि नाधिकारोऽस्तु तुल्ययुक्ते-
रित्यत्राह पितुः सपिण्डतामिति—पितुः सपिण्डतां कृत्वा पौत्रः
पितामहस्य पिढ्यत् पार्वणं कुर्व्यात् हयोरेव तुस्याधिकार
इत्यर्थः । पितामहप्रेतीभावदशायान्तु ।

तं विहाय तत्पूर्वपुरुषयोः कार्य्यम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भवेत् ।

विन्दते पिढ्यलोकश्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ।

इति मन्त्रपुराण-हारीतादिभिः प्रेतस्य पार्व्यणनिषेधात् ।*

न चैकपुरुषिकं पार्व्यणमिति वाच्यम् ।

सपिण्डीकारणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्दर्जयित्वा सृताहनि ॥

इति शङ्खादिभिस्त्रैपुरुषिकविधानात्

पितामहे सजीवे वै पितर्येव समापयेत् ॥

इति हारीतादिभिर्जीवत्येव पितामहे ऐकपुरुषिकविधानाच्च ।

न च

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च सृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इति वचनाविप्रयत्वात् कथं प्रेतमतिक्रम्य तत्पूर्व्ययोः आह्निकमिति वाच्यम् ।

पार्व्यणानर्हपितृकेण कथं पार्व्यणं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणादीति, वचनं तच्चात्रापि तुल्याकाङ्क्षायां तुल्यन्यायात् प्रवर्त्तत एव पतितादिपदानां पार्व्यणानर्हत्वोपलक्षकत्वात्* ।

अन्यथा जीवत्पितृकेण पौत्रेण स्वपुत्रस्वावश्यकचूडादावनु-
हीयमाने प्रेतस्य पार्व्यणनिषेधात् प्रेतीभूतं पितामहं विहाय
तत्पूर्व्येषां हविःआह्निकसङ्गतं स्यात् ।

एवञ्च कृष्णनात् प्रेतीभूतेन पितामहेन सह पितुः कर्त्तव्यमिति

* न पुंसके—आनर्होपलक्षकत्वात् ।

सपिण्डने प्रेतपितामहं विहाय तत्पूर्वयोः पार्वणं कार्यं प्रेतस्य-
पार्वणनिषेधात् मानाभावाच्चेति ।

नारायणोपाध्यायस्वाप्ययं स्वरसः ।

अथ च प्रेतोभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने कृते हृदप्रपिता-
महस्य लेपभागित्वात् कथं तेन सह पुनः पार्वणमिति नाशङ्कनीयं
लेपभागित्वस्याजातत्वात् ।

तथाहि—

त्रिभिः सपिण्डोकरणैरासेकचितयं पिता ।

यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥

मुक्तोऽपि लेपभागित्वं प्राप्नोति कुशभार्ज्जनात् ॥

इति मत्स्यपुराणात् यदीयपुरुषत्रयसपिण्डने यस्यासेकत्रय-
प्राप्तिर्वृत्ता तस्यैव तदीयलेपभागित्वं तस्य च पितृप्रपितामहयोः
सपिण्डने आसेकद्वयमात्रं भूतं तृतीयस्वासेकः पितामहसपिण्डने
भावीति ।

ननु जीवति पितामहे प्रपितामहादिभिः पितुः सपिण्डने
कृतेऽतिहृदप्रपितामहस्यासेकत्रयप्राप्ता लेपित्वे सति कथं तेन सह
पञ्चात्पितामहसपिण्डनं लेपिनां श्राद्धनिषेधात् ।

अथ प्राचः—

संवत्सरान्ते प्रेताय तस्मिन्ने तस्मिन्पितामहाय तन्नपितामहाय
इति त्रीणि पितृणासेकां प्रेतस्येत्यादि विष्णुगोभिलादिवचनबला-
देव लेपावापश्चाद्भूमिति वदन्ति ।

* च इत्येके वेपिनोऽपि आहं ।

मस्तुतस्तु—

चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचिद्यतो भवेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते ॥

इति मत्स्यपुराणादिनिषेधात् सपिण्डने लेपिनोऽनुप्रवेशी
नास्त्येव किन्तु द्वाभ्यां सहैव तत्र सपिण्डनं विष्णादिवचनन्तु
यद्वासम्भवपरं मन्तव्यम् ।

यत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डनं कृतं तत्रातिष्ठद्द-
प्रपितामहस्यासिकनिश्चयात्त्वाभेन लेपित्वाभावात्तेन सह पश्चात्
पितामहसपिण्डनं च निर्विवादमेव किन्तु तत्परं ह्योरेकदेव
लेपित्वत्वात् इति ।

एवं स्त्रीशूद्राभ्यां मन्त्रवर्जं सपिण्डनं कार्यम् ।

अष्टष्टार्थसिद्धितु नमोभन्त्रजपात् दृष्टार्थप्रकाशनन्तु
अमन्त्रस्य तु-शूद्रस्य विप्रो, मन्त्रेण गृह्यते ।

इति वचनात् ब्राह्मणपठितमन्त्रादेवेति प्रागुक्तम् ।

आधुनिकान्तु—

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।

ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ॥

इति श्विण्यपुराणात्मन्त्रहृदयस्य प्रधानशरीरघटकात्त्वात्प्रारणा-
त्तत्राधिकारबोधकाविधिर्नैव स्त्रीशूद्रयोरेव समाना इति मन्त्रहृदय-
पाठेऽधिकारः कल्प्यते ।

अतएव अनयैवोक्तृजेरिति पारस्कारे एवकारेण वाङ्मन्त्रर-

निरासात् हृषीकर्णं, एनं युवानमिति मन्त्रपाठे शूद्राधिकार
इत्याहुः । तन्मन्त्रम्—

वर्षाषु रथकार आदधीत इत्यत्र लाघवात् कृत्वा
भूतीतिज्ञातिविशेषरूपार्थान्यथानुपपत्त्या (?) अन्याधानसाधनी-
भूतमन्त्रे सुतस्याधिकारकल्पनाऽस्तु हृषीकर्णोऽपि त्यागवाक्यतया
नियमेनाभिधानात्तथास्तु इह तु तथाविधनियमाभावात्तस्कारो-
ऽस्य विहितो मन्त्र इत्यापस्तम्बवचनात् नमोमन्त्रेष्वैव सपिण्डी-
करणजन्यादृष्टसिद्धेः, दृष्टार्थप्रकाशस्य च ब्राह्मणपठितमन्त्रादे-
रजातत्वात् । त्रैवर्णिकगोचरतया तु विधेश्चरितार्थत्वात् ये समाना
इति मन्त्रे शूद्रस्याधिकारकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।

किञ्च—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति हारीतेनार्घ्यपिण्डयोर्वर्जनात् प्रधानस्य च वर्जनासम्भ-
वात् श्राद्धेऽहोत्सर्ग एव प्रधानमित्यत्र सर्वेषामुविवादात् सपि-
ण्डनश्राद्धस्य च त्यागविशेषत्वात् पिण्डजलमित्रणस्य तु त्याग-
त्वाभावात् प्रधानत्वमेवानुपपन्नं पिण्डार्घ्यदानयोरङ्गत्वेनोपाङ्ग-
त्वाच्च ।

किन्तु पाङ्गान्तरापेक्षया अतिशयितत्वं मिश्रीकरणस्येति
सुतस्तस्मात्साधनीभूतमन्त्रे शूद्राधिकारप्रत्याशा ।

भविष्यपुराणे—द्वादशविधश्राद्धमुपक्रम्य भेदकधर्ममात्रमुप-
सृज्यते ।

किञ्च द्वादशाहं आह्वानि कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा सपिण्डनं
कुर्यात् मन्त्रवर्जं शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि ।

इति विष्णुना शूद्राणां सपिण्डनममन्त्रकमेव विहितमिति
सर्वदेशविरुद्धमाधुनिकमतं हेयमेव ।

यच्चान्यदुक्तं तैः—सपिण्डनदिने तत्पश्चादम्बुघटश्चाहं पितृ-
पदेन कार्यमिति तदपि मन्दम्—

सपिण्डनस्यापराहः कालः, अम्बुघटस्यैकीदृष्टातिदेशा-
न्वर्थाहः कालः कुतः सपिण्डनात्परकर्त्तव्यताऽम्बुघटश्चाहस्य ।

न च नित्यश्चाहत्वात् पार्व्यथात् पूर्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् ।

वैश्वदेवपरकर्त्तव्यस्य महायज्ञान्तर्गतस्यैव नित्यश्चाहस्य
स्वभोव्याघ्रात्नेन विधानात् सर्वपश्चात् कर्त्तव्यता ।

यत्तु—आह्वानामथ सर्वेषां पश्चादम्बुघटं स्मृतम् ।

इति पठन्ति न्तद्रमूलम् ।

समूलत्वेऽपि षोडशश्चाह्वापकर्षे कृते तत्परतोऽम्बुघटं विद-
धातीति ।

सपिण्डनात्परं तद्दिने सांवत्सरिकं पितृपदेन कार्यम् ।

तथा लघुहारीतः—

प्रत्नव्यं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैः ।

कच्चिन्नयोदशे मासि आद्यं सुक्ता तु वत्सरम् ॥

अक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं आहं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासधिक्कन्तु कर्त्तव्यं पौषमाषाद्यमेव हि ।
 श्यंतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥
 असङ्क्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं नरैः ।
 तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ॥
 गर्भे षाड्दुषिके कृत्ये मृतानां पिण्डकर्म्मसु ।
 सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

मृताहे प्रतिसंवत्सरं कुर्यादित्यनेन मृताहविहितं सांवत्सरिकश्राद्धं “मृताहादवधेमृताहपर्यन्तं मासः” इति व्यवस्थया द्वादशे मासि प्रत्यहं कार्यमित्युक्तं । क्वचित्तु वत्सरे द्वादशे वा मासे तत्पूर्वेषु वा मासेषु मलमासपते त्रयोदशमासि कार्यं तस्यैव प्रकृतमासत्वात् ॥

आद्यन्तु सांवत्सरिकं वचनादुत्तरं प्रकृतमासं विहाय द्वादशे मलमास एव सपिण्डनानन्तरं कार्यं सांवत्सरिकोविधेः सपिण्डनोत्तरकालप्राप्तत्वात् ।

यच्च—

जातकर्म्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।
 प्रतिसंवत्सरश्राद्धं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ॥

इति सत्यव्रतवचनं तदेतद्वचनविरोधादाद्यवत्सरं न्याधिमास-
 विषयमाद्यं सुक्ता तु वत्सरमित्यस्य समानार्थम् ।

मध्याधिमासे तु त्रयोदशमासेव श्राद्धं तत्रैव मृतमासीय-
 तिथिलाभादिति प्रागुक्तम् ।

ननु सौरत्रयोदशमासस्य सौरवृत्तमासेतरत्वात् कथं तत्र
श्राद्धमित्याह चक्रवत्परिवर्त्ततेति चक्रवत्परिभ्रमणवशेन गते-
र्मन्दत्वशीघ्रत्वाभ्यां कदाचिदेकराशिभोगे तिथिद्वयप्राप्तौ श्राद्ध-
संशयात् कदाचिन्मृततिथ्यलाभे श्राद्धलोपापत्तेस्तदा च प्रतिसंवत्सरं
कुर्त्यादिति विधिबाधापत्तेः सौरं मासचिह्नं विहाय पौषमाघादि-
चान्द्रमासचिह्नितं सांवत्सरिकश्राद्धं कार्यम् ।

यतस्तत्र सांवत्सरिकश्राद्धे विधानेन शास्त्रेण स माघादि-
चिह्नितश्चान्द्रो मासः कीर्त्तितः । माघादिपदवाच्यता तु चान्द्र-
मासस्यैवेति शुद्धिकौमुद्यां विवेचितमस्ति ।

आद्यं मुक्ता तु वत्सरमित्युक्तमेव स्पष्टयति ।

असंक्रान्तेऽप्येति असंक्रान्ते मलमासे प्रथममाब्दिकं सपिण्डना-
नन्तरविहितं प्रथमसांवत्सरिकं तथा सपिण्डनात् पूर्वं मासिकं
द्वादशमासिकं सपिण्डीकरणञ्च प्रकृतमुत्तरमासं विहाय कर्त्तव्यं
प्रथमविशेषणामलमासे द्वितीयसांवत्सरिकव्युदासः । गर्भं इति
गर्भकृत्ये गर्भाधानपंसवनादौ सपिण्डीकरणे सपिण्डीकरणापकर्षे
इत्यर्थः ।

अष्टाधुनिकाः—

आब्दिकं द्वादशमासिकमिति व्याख्याय सपिण्डनानन्तरं
क्रियमाणं सांवत्सरिकश्राद्धमनादृत्याचारो दुराचार एव इति
वदन्ति । तदशुद्धम्—

सुताहै प्रतिसंवत्सरं कुर्त्यादिति वीष्णाविधिबाधापत्तेः ।
आद्यं मुक्ता तु वत्सरमित्यनेन प्रकृते त्रयोदशे मासि निरस्तं द्वादश-

एतन्मासैः प्रत्यब्दविहितस्य सांख्यिकशास्त्रस्य प्रथमसंवत्सर-
दप्रतिवत्स्य ।

अतः सांख्यिकं शास्त्रमित्यनेन प्रत्यब्दविहितशास्त्रस्यैवोप-
संस्कारः ।

तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ।

इत्यनेन द्वादशमासिकसपिण्डीकरणयोः पृथक् प्रतिप्रसवाच्च ।

आब्दिकं प्रथमं नरैरित्यत्र प्रथमपदवैयर्थ्याच्च अतश्च प्रति-
संवत्सरं कुर्यादिति विधिविहितस्यैव सांख्यिकस्य प्रथमद्विती-
यादिव्यवहारो युज्यते न तु द्वादशमासिकस्येति ।

न च द्वादशमासिकमेव प्रतिसांख्यिकशास्त्रमिति वाच्यम् ।

अतश्चानि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव आयमेकादशेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्क्येन प्रतिमासविहितस्य द्वादशमासिकस्य
प्रतिसांख्यिकविध्यगोचरत्वात् ।

यथान्यदुक्तमाधुनिकैः—

प्रतिमासन्तु वत्सरं प्रतिसंवत्सरञ्चैव इत्यनेन सामान्यविशेष-
न्यायान् पदाहवनीयवत् प्रथमाब्देतरप्रत्यब्दे विधीयमानं कथं
प्रत्यब्दे प्रसज्येतेति, तदतीवाशुचम् ।

सामान्यविशेषन्यायस्यैकविषयकत्वनिमित्तात् अन्यथाप्रसङ्गात् ।

इति शास्त्रे प्रतिमासं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरञ्च कुर्यादिति
विधिः शास्त्रेऽपि विषयकताऽस्ति । अन्यथा अभावस्यायां पितृभ्यो

द्विधादित्यपेक्ष्य चताद्वे [प्रति] संवत्सरं कृत्वादित्येकं सामान्य-
विशेषन्यायादभावस्येतरत्वमसु ।

न च वक्षराधिक्करणत्वात्तन्मादायैकविषयतां वाचा, मासिक-
श्राद्धविधेर्वत्सरान्तर्गतमासा एवाधिकरणानि प्रत्यब्दविधेषु वक्षरा
इति कथमेकविषयता ।

किञ्च प्रत्यब्दप्रतिमासविध्योर्व्याप्यव्यापकभावाभावेन स्वात-
न्त्र्यात् सामान्यविशेषभावस्य कः प्रसङ्गः । उभयोरेव विशेष-
त्वात् ।

किञ्च—आद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमित्यनेन हारीतेन प्रकृतत्रयो-
दशमासं विहाय द्वादश एव मलमासे प्रथमाब्दे कथं प्रत्याब्दिक-
श्राद्धं विहितम् ।

यच्च—ब्राह्मणाय दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय इतिवत्
प्रतिमासञ्च वत्सरं प्रति संवत्सरश्चेत्यत्रोक्तिबाधया प्रथमसंवत्सरेतर-
परत्वं प्रति संवत्सरविधेरिति तैरुक्तम् । तदतीव मन्दम्—

उक्तिबाधाया अपि समानविषयकत्वनियमात् ।

अतएव चैत्रो भुङ्क्ते मैत्रो ब्रजनीत्यत्र नोक्तिबाधा ।

किञ्च यदि पूर्वोक्तसामान्यविधिमपेक्ष्य उत्तरस्य विशेष-
विधिप्रवृत्तिः स्यात् तदा सामान्यविधिरुक्तिबाधाविषयः स्यात् ।

न च प्रत्यब्दविधिमपेक्ष्य प्रतिमासविधिः, न वा सामान्य-
विशेषभावो व्याप्यव्यापकभावाभावात् । न च प्रत्यब्दविधिः पूर्वः

प्रत्युतः याश्चैवशास्त्रवचने प्रत्यब्दविधिः परत एव श्रूयते इत्युक्तिः
बाधायाः कः प्रसङ्गः ।

किञ्च हारीतस्य प्रथमाब्देऽपि सांख्यशास्त्रविधान-
मसङ्गतं स्यात् ।

न च द्वादशमासिकशास्त्रे तन्त्रेणैव सांख्यशास्त्रिकं सिद्धमिति
वाच्यम् ।

वाक्ये उभयोः श्लेषप्रसङ्गात् द्वादशमासिके प्रेतपदत्वेन देव-
तात्वं सांख्यशास्त्रिकेऽपि पिष्टपदवत्त्वेनेति देवताभेदेन तन्त्रत्वा-
भावाच्च फलभेदेन प्रयोगाच्च द्वादशमासिकस्य प्रेतत्वपरीहारः फलं
सांख्यशास्त्रिकस्य तु पिष्टत्वमिति ।

एतेनानुषङ्गो निरस्तः प्रतिशंख्यशास्त्रविधिः सपिण्डनोत्तर-
कालविहितत्वेन कालभेदाच्च ।

न च सपिण्डनशास्त्रमेव सांख्यशास्त्रिकशास्त्रमिति वाच्यम् ।
विधिभेदेन कालभेदेन च शास्त्रभेदात् सपिण्डनस्य पार्वण्यैको-
द्विष्टतया द्वादशकालेन* सांख्यशास्त्रिकेतरत्वाच्च हारीतेन पृथक्
विहितत्वाच्च ।

अतएवापराह क्रियमाणसपिण्डनानन्तरमपराह एव श्रुताहे
सांख्यशास्त्रिकं प्राञ्चः, कुर्वन्ति रात्रिसायाङ्गैतरस्यैव शास्त्रयोग्य-
कालत्वादिति ।

अस्यैव शास्त्रस्य प्रतिग्रहे एकाहः पुनराब्दिक इति वचनेन

* च पृथगे द्वादशकालेन ।

प्रायश्चित्तसुपदिश्यते अष्टे क्रियमाश्वस्य सपिण्डनस्य पश्चात् क्रियते
इति पुनराब्धिकं प्रथमसांवत्सरिकमित्यर्थः ।

यत्तु—पूर्वेषुर्वाधिकं श्राद्धं परेद्युः प्रथमाब्धिकम् ।

इति शङ्खनाम्ना वचनं पठन्ति ।

तदमूलं तत्संहितायामदृष्टत्वात् समूलत्वेऽपि पूर्वदिने
ऽपराह्वानुरोधेन कृते सपिण्डौकरणे परदिने यदि मृततिथेर्मध्याह्ने
लाभः तदा परेद्युरेव पुनराब्धिकं कार्यं न तु सपिण्डन-
साहचर्यात् पूर्वदिन एवेति वचनार्थः । अतः प्रथमसंवत्सरेऽपि
सांवत्सरिकमवश्यं कार्यमिति सिद्धम् ।

ततश्चापकृष्य कृते सपिण्डने सांवत्सरिकस्यापकर्षविधाना-
भावात् पूर्णं संवत्सरे तदवश्यं कार्यम् ।

यतीनां निषेधमाह ब्रह्मपुराणे—

त्रयाणामाश्रमाणाञ्च कुर्याद्वाहादिकां क्रियाम् ।

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

परिशिष्टम्—

ब्राह्मणादिहृते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमात्तु मृते देयं येभ्य एष ददात्यसौ ॥

सङ्गवर्जिते प्रव्रजिते अयञ्च सकलकर्म्मनिषेध एकदण्डिना-
मेव यतीनां त्रिदण्डिनाम्तु एकादशाहश्राद्धं प्रत्याब्दिकश्राद्धञ्च
पार्ष्णीविधिना कार्यं नान्यत् किञ्चिदित्याह उग्रनाः—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाश्चैव सर्वदा ।

अहन्थेकादशे प्राप्ते पार्ष्णीयन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकारणं तेषां न कर्तव्यं सुतेन वै ।

त्रिदण्डिग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

तथा—

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमग्नौ च प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्याद्दार्पिकादन्यद्ब्रह्मभूता हि ते स्मृताः ॥

अथ सपिण्डनप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामिषं सक्तहुक्त्वा पार्व्वणार्थं ब्राह्मणत्रयं एको-
द्दिष्टार्थञ्च ब्राह्मणमेकं निमन्त्रयेत् ।

प्रातः स्नात्वा मध्याह्ने कृतवादशमासिकः पितृर्थं प्रेतार्थञ्च
पाकद्वयं पृथक् कृत्वाऽपराह्णे विप्रानानीय स्वागतप्रश्न-पाद्यार्घ्या-
चमनीयदानानि कृत्वा पूर्वदिने निमन्त्रणासंभवे प्राङ्गणे
प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयमुदसुखं पितामहादिब्राह्मणत्रितयं वाम-
क्रमेणोपवेश्य तद्दक्षिणे प्रेतब्राह्मणञ्चोदङ्मुखमुपवेश्य निमन्त्रयेत् ।

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः सपिण्डी-
करणश्राद्धार्थं असुकगोत्रस्य पितामहस्यासुकशर्मण एवंप्रपिता-
महस्य एवं बृहप्रपितामहस्य पार्व्वणविधिकश्राद्धे पुरोऽवीमाद्रवसो-
विश्रवा देवानां श्राद्धं कर्तुं त्वामहं* निमन्त्रये ।

ततो दक्षिणामुखः—ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्या-

मुक्तशर्माणः सपिण्डीकरणश्राद्धार्थं अमुकगोत्रस्य पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य एवं बृहत्प्रपितामहस्य पार्ष्णविधिकश्राद्धं कर्तुं
युष्मानहं निमन्त्रये ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक्तशर्माणः सपिण्डमै-
कोद्दिष्टश्राद्धं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये ।

सर्वत्र निमन्त्रितोऽस्मीति प्रत्युत्तरम् । अक्रोधनैरिति नियम-
श्रावणञ्च कुशब्राह्मणे तु स्वागतप्रश्न [पाद्यादिदाननिमन्त्रणानां]*
बाधः ।

तत आचम्य तैः सह गृहं प्रविश्य अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्ध-
मित्युक्त्वा पूर्वार्थदर्भद्वययुक्ते आसनद्वये प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयं
दक्षिणाश्रदभैकयुक्तेष्व्वासनेषु पितामहादिब्राह्मणत्रयमुदङ्मुखं
तद्वक्षिणे प्रेतब्राह्मणञ्च यथाक्रममासनं स्पृशन् प्रत्येकमिदमासन-
मत्रासध्वमित्युक्त्वा दक्षिणहस्ते धृत्वा उपवेशयेत् । तेषां पादयो-
रधः कुशानास्तरिेत् । न त्वेवैकं सर्वेषां काममन्नाद्य इत्यापस्तम्ब-
वचनात् सपिण्डीकरणे पितामहादिब्राह्मणोपवेशने तन्वता
नास्तीति ।

ततः प्रत्येकमासनसमीपे दीपं ज्वालयेत् ।

ततो यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य यज्ञेश्वरमिति पठित्वा द्वारदेशे गृहा-
न्तरे च सर्व्वतस्तिलसर्षपानपहता इति विकीर्य्य श्रीविष्णुः
श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा रक्षार्थं जलं प्रतिब्राह्मण-
समीपे स्थाप्यम् ।

* न पुस्तके अर्थिकः पाठः ।

ततो गायत्रीं देवताभ्य इति त्रिजपञ्च कृत्वा उदङ्मुखं
उपवीतौ—ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः
सपिण्डीकरणश्राद्धार्थं असुकगोत्रस्यपितामहस्य एवं प्रपितामहस्य
एवं ह्यप्रपितामहस्य पार्वणविधिकश्राद्धे पुरोरवोमाद्रवसो-
र्विशेषां देवानां श्राद्धमन्त्रेण सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये इति
कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

ततो दक्षिणामुखः प्राचीनावीती—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः सपिण्डीनाथं
असुकगोत्रस्य पितामहस्यासुकशर्मणः एवं प्रपितामहस्य एवं ह्य-
प्रपितामहस्य पार्वणविधिकश्राद्धमन्त्रेण सोपकरणेन युष्मास्वहं
करिष्ये कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

कुशमयब्राह्मणे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्यः किन्तु कुशमय-
ब्राह्मणेऽहं करिष्ये इति प्रत्युत्तरन्तु सन्निधापितब्राह्मणेन
कार्यम् ।

प्रेतपक्षे—ॐ अद्येत्यादि ततः—असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुक-
शर्मणः सपिण्डीनेकोद्दिष्टश्राद्धमन्त्रेणैत्यादि पूर्व्ववत् ।

अथ च देवपक्षे कृत्वा पितामहादिपक्षे कार्यम् ।

ततश्च प्रेतपक्ष इति क्रमः ।

तत्र च श्राद्धस्य काण्डत्रयं गन्धादिदानान्तर्भेकं काण्डं
द्वितीयमन्त्रोत्सर्गः तृतीयं पिण्डदानादि ।

सर्वेषु सपिण्डीकरणे देवतासु समाधौ चित्तव्यापारेणः
कार्यं न तु पदार्थानुग्रहः स च देवे एकैकपदार्थे कृत्वा पितृदिषु
तसत्पदार्थं सुख्यादित्येवं रूपः ।

ततश्च देवे गन्धादिदानान्तं समाप्य पितामहादिषु प्रेतकर्मिणः
पश्चात् कार्यम् । सृज्जलेन सर्वाणि द्रव्याणि प्रोक्ष्य देवे सुखासु
नाशान्नाशदानगन्धादिदानानि कृत्वा * [पितामहादिपते
प्रेतपक्षे च क्रमात् कुशासनमुत्सृज्य जलं सृष्ट्वा पितामहादिपते
आर्वाहनं कृत्वा पार्श्वेणवत् पवित्रजलतिलादिना अर्घ्यपात्रद्वयं
संस्थाप्य प्रेतपक्षे चैकोद्दिष्टवदर्घ्यपात्रमपरं संस्थाप्य प्रेतार्घ्यपात्रं
पूर्ववदुत्सृज्य तच्चतुर्थभागजलं प्रेतविप्रकरे दत्त्वा] अपरभागवत्
मानीय पितामहार्घ्यं पार्श्वेणवदुत्सृज्य—

ॐ ये समाना समपसः पितरो यमराज्ये ।

तेषां स्तेकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्भयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः ॥

इति मन्त्रद्वयेन प्रेतार्घ्यभागत्रयस्य भागमेकं तत्रस्थतिल-
पुष्पादि च तत्र मिश्रयित्वा पितामहादिविप्रकरेऽर्पयेत् । एवं
प्रपितामह-बृहत्प्रपितामहयोरप्यर्घ्यमुत्सृज्य ये समाना इति मन्त्र-
द्वयेन प्रेतार्घ्यजलं तिलपुष्पादि च मिश्रीकृत्य तद्विप्रकरयोरर्पयेत् ।

* च, प्रेताश्च क्रमेण ।

† च इत्युक्ते [] चिह्नितार्थः पठितः ।

पितृमन्त्रादिपक्षे संस्त्रयं गृहीत्वा ब्राह्मणवामे संख्याप्य
गन्धादिकं दत्त्वा प्रेतगन्धादिकं दद्यात् ।

ततोऽग्नीकरणहोमं कृत्वा तच्छेषं देवादिक्लमेण प्रेतपात्रं
विना सर्वत्र दत्त्वा अन्नादिकं परिवेष्य देवेऽन्नोत्सर्गकाण्डं समाप्य
पितामहादिभ्यः पार्ष्णवत् प्रेतपक्षे चैकोद्दिष्टवदन्नोत्सर्गः कार्यः ।
अथ श्रेष्ठस्वापनं श्रेष्ठप्रश्नोऽपि न कार्यः । पिण्डत्रयं प्रेताय चैको-
द्दिष्टवत् पिण्डमेकं दत्त्वा ऊर्ध्वमिति जलाञ्जलिदानान्तं समाप्य
गन्धादिभिरभ्यर्च्य पितरञ्च सुभास्वरं ध्यात्वा सुवर्णरत्नतद्भैः
प्रेतपिण्डं त्रिधा कृत्वा ये समाना इति मन्त्रद्वयेन पितामहादि-
पिण्डत्रयमेकैकभागं मिश्रयित्वा तान् पिण्डान् सुवर्तुलान् कृत्वा
पितरं सुख्यं ध्यात्वा गन्धपुण्यादिभिः पुनः सर्वानर्चयेत् ।

ततो विप्रानाचम्य सुसुप्रोक्षितमसु शिवा प्रापः सन्तु इत्या-
द्यज्ञव्याघ्रीःप्रार्थनस्वधावाचनपुनर्जलसेकन्युजोत्यामदक्षिणा--विश्व-
वाचन-देवताजप-विसर्जनानि पार्ष्णवत् कार्याणि प्रेतपक्षेऽपि
स्वधावाचनं विना सर्वं कार्यम् । आहोत्तरकर्मणि सर्वाणि
पूर्ववदेव ।

अथाधिकारिणः ।

मरौचिः—

इति पितरि पुत्रेण क्षिया कार्या विधानतः ।

महमः सुवर्षदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः ॥

सर्वेषाम्नु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव च यत् कृतम् ।

द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

पुत्रेष्वेवविशेषात् सर्वेभ्यामधिकारः, एकवचनमविवक्षितं
सर्वैरेव कृतं भवेदिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्रसूतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।

इति ब्रह्मसंहितावचनाच्च सर्वेषां पृथगनुष्ठानप्राप्तावाह ब्रह्मः
सुरिति ।

ज्येष्ठश्चात्र सर्वापेक्षयाऽश्रोत्यन्नो भास्वः तस्य च पितृवर्षपरि-
शोधकत्वेन सर्वोत्तमत्वात् ।

मनुः—

ज्येष्ठेन जातमानेषु पुत्रौ भवति मानवः ।

पितृषामनुष्ठानेषु च तस्मात्सर्वमर्हति ॥

एवम्भूतज्येष्ठाभावेऽप्यपृथगेव श्राद्धम् ।

हारीतः—

सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश ।

पृथक् नैव सुताः कुर्याः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित् ॥

किन्त्वापेक्षिकज्येष्ठ एव कुर्यादिति प्राञ्चः ।

कर्तुं हनियम इति श्राद्धविवेकः । एकत्रवासिन इत्यनेन प्राप्ते
द्रव्येण चापिभक्तेनेति पृथक्त्वात् विभक्तधनानामपि पुनः कृत-
संक्षेपत्वादविभक्तेन श्राद्धियद्रव्येषापृथगेव श्राद्धं दर्शितम् ।

ततश्च द्रव्यापेक्षानुसन्तिभ्यां ज्येष्ठद्वारा श्राद्धसम्पादनेन सर्वै-
रेव श्राद्धं कृतं भवेत् प्रत्यत्रायपरौहारादिकसमिष्टिः श्राद्धित्वर्षः ।

सर्वेषां सखधिकारे वचनान्न पृथगनुष्ठानम् ।

एवञ्च यत्र देशान्तरादावनुमतिद्रव्यापणयोरभावस्तत्र पृथगेव सर्वकर्मभानुष्ठानं अन्यथा प्रत्यवायपरौहारो न स्यात् ।

अत्र पूरकपिण्डदानं पुनर्नार्वावर्त्तनीयमिति हारस्तताकारः ।

वस्तुतस्तु पुत्राणां नियताधिकारादकरणे प्रत्यवायात् द्रव्या-
पेक्षानुमत्त्वसम्भवे कनिष्ठेनापि पिण्डदानमारभ्य सर्वं कर्म
कार्यम् ।

यत्तु—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

इति वचनं तस्य प्रथमपिण्डदाता दशाहं समापयेदेवेत्यर्थो
ऽवगम्यते नत्वन्वो न दद्यादिति वचनार्थः ।

एवञ्च

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायाज्ञोदके द्विजः ।

यन्नामवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

इत्यादिपुराणवचन एवकारोऽभिन्नक्रमे सोऽपि दद्यादेवेत्यर्थः ।

अन्यथाऽपिशब्दो व्यर्थः स्यात् । अतएव वशिष्ठमहर्षिणाऽ-
धिष्ठितेन भरतेन दत्ते पूरकपिण्डे श्रीरामेण पुनः पिण्डो दत्त
इति रामायणे वाल्मीकिमहर्षिवर्णितं सङ्गच्छते ।

यथा,—

ऐह्युदं वदरोन्मित्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरि ।

शुभ्य रामः स दुःखार्त्तं इदं वचनमब्रवीत् ॥-

इदं भुङ्क्ते महाराज इन्द्रदीपलाम्बितम् ।

वदन्तः पुण्डरी राजसूदन्तः पित्रदेवताः ॥

वाचस्पतिमित्रादीनामपि मतमेतत् ।

एवञ्च ज्येष्ठस्यायपाटवाद्यशक्तौ देशान्तरस्थितौ वा तदानी-
मधिकारिणा कनिष्ठेन स्वयमकारणे प्रत्यवायात् कृते आङ्गे
द्रव्यार्पणानुमतिविधानाभावेन प्रत्यवायपरिहारस्याजातत्वात्
पाटवादी भूते ज्येष्ठेन सर्व्वं कर्त्तव्यमेव ।

ह्यङ्गास्तु—चिरकालीनापाटवसम्भावनायां द्रव्यार्पणानुमती
स्वयं विधाय कनिष्ठद्वारापि कार्य्यम् । ततः पश्चात् पाटवे सति
पुनर्नावर्त्तनीयमित्याहुः ।

एतच्चाप्यथगनुष्ठानं सपिण्डनपर्य्यन्तं तत्परन्तु विभक्तानाम-
विभक्तानाञ्च पृथगेव सांवत्सरिकं आहं कार्य्यम् ।

यथा व्यासः—

अर्वाक् संवत्सराज्जेष्ठः आहं कुर्यात् समेत्य च ।

ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणात् सर्व्वे कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

यच्छ्राहं ज्येष्ठः समेत्य कुर्यात् तन्मृताहसम्बन्धिआहं सपिण्ड-
नात् परं सर्व्वे अविभक्ता विभक्ता अपि पृथक् कुर्युरित्यर्थः ।

अमावस्यादिकन्तु अविभक्तानामपृथगेव विभक्तानन्तु
पृथगेव ।

यथा हुंक्षस्यतिः—

एकपाकेन वसतां पित्रदेवस्त्रिजार्धनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेकं स्वाहृहे ऋहे ॥

तथा च ग्रहः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः आहमदेवंतम् ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥

अदेवंतम् सांख्यिकं आहं मघाशास्त्रं पृथगेव सर्वे कुर्युः ।
अतोऽत्रामावस्यादौ पृथग्भूतं विभक्तं विना अविभक्तानां नाधि-
कारः किन्त्वेकस्यैव विभक्तानान्तु पृथगेवित्यर्थः ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

इति लघुहारीतेन स्वयमेवेत्यनेनान्यद्वारा निषेधाच्च ।

तथा—

नास्मात् परतरः कालः शब्देष्वन्येषु विद्यते ।

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यसृतसुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे साक्षादसृतपदानुवादेन स्वयमनुष्ठानस्यैव
युक्तत्वाच्च आहचिन्तामणि-निर्णयान्मृतादीनामपि मतमेवम् ।
शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

आषुविवेके तु—

सपिण्डनोत्तरकाले सकलशास्त्रानां विभक्तस्य पृथगनुष्ठान-
नियमः । अविभक्तानामनियमः किन्तु पृथगनुष्ठाने फलातिशय
इत्युक्तम् ।

नृष्यशुद्धः—

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।

अथाविशेषात् बहुवचनाच्च हादृशविशेषपुत्राणाभिवाधिकारः ।

तथा याज्ञिक्याः—

धौरसो धर्मपत्नीजस्तासमः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातसु सगोत्रेष्वेतरैश्च वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजसु सुतः स्मृतः ।

कान्तिनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ।

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पीनर्भवः सुतः ॥

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।

क्रीतसु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ॥

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गरविल्लः सङ्गोदजः ।

उत्सृष्टो गृह्यते यश्च सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।

पिण्डदोऽंशहरस्यैषां पूर्वभावे परः परः ॥

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्नानयेषु मया विधिः ।

धर्मपत्नीं स्वयमुत्पादित धौरसः ।

विष्णुः—

स्वधेने स्वयमुत्पादितः प्रथमः ।

अत्र परिणीतस्त्रियावैश्याशूद्राणांभीरसत्वेऽपि नाधिकारः ।

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्नानयेषु मया विधिः ।

इत्युपसंहारात् ।

यत्— पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय अत्रविट्शूद्रयोर्नयः ।

इत्यादिपुराणवचनं तत्सर्पिणाद्यभावेऽत्यन्तापह्नवम् ।

तत्सम इति—

अस्यां यो जायते पुत्रः स नै पुत्री भवेत् ।

इति वाचाभिः क्विना वा नियम्य या दत्ता सा पुत्रिका
तत्पुत्रः प्रीरसकम प्रत्यर्थः ।

अथ पुत्रिकाभावे तत्पुत्र इति बोद्धव्यम् ।

दृष्टव्यमिति—

आण्यं विना यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तद्येकादशपुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

मनुः—तेन मातामहपौत्रीति—

गुर्व्याप्तया यस्य क्षेत्रे जनितः स तस्य क्षेत्रजनितः स क्षेत्रजः ।

मातामहसुत इति वोढुरपि पुत्रान्तरासत्त्वे स एव पुत्रः ।

ब्रह्मपुराणे—

अदत्तायान्तु यो जातः सवर्णेन पितुर्गृहे ।

स कानीनः सुतस्तस्य यस्य सा दीयते पुनः ॥

क्षतयोन्ध्यामक्षतयोन्ध्यां वा पुनरूढायां जातः पौनर्भवो जनक-
पुत्रः । ताभ्यां मातापितृभ्यां क्रेतुः पुत्रार्थं विक्रीतः ।

यथा मनुः—

क्रीषीयाद्यस्वपत्यार्थं मातापितृोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।

दत्तात्मेति—मनुः—

मातापितृविहीनो यस्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वयं दत्तः स उच्यते ॥

गर्भेण सहोढायास्तर्भजातः सहोढजः ।

एषां सजातीयानामिव पुत्राणां साक्षादधिकारे एव क्रमः

॥१॥
नारीशक्तिप्रयोगः
पुत्रार्थानुमतिद्वारा तु सर्वेषां पुत्रपदधिकारोऽप्येव कल्पयति-
वचने कृष्णपुत्रवचने च पुत्रत्वाविशेषेण प्रतिपादनात्कृष्णवर्णात् ।

यत्तु—धीरसः क्षेत्रज्ञश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

इत्यादि नारदादिवचनं तद्वचनानामात्रपरं न क्रमपरं एवाम-
भावे पौत्रप्रपौत्रयोः क्रमेणाधिकारः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा इति
वक्ष्यमाणविशुद्धवचनात् धनहारित्वाच्च ।

तदभावे पत्न्याधिकारमाह शङ्खः—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

तदभावे च पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः ॥

अत्र अपुत्राया बालदेशान्तरितपुत्रायाश्च द्वयोः पत्नीः सद्भावे
अपुत्राया एवाधिकारः ।

यथा व्यासः—

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।

दद्यात् पिण्डं जलश्चैव जलमात्रन्तु पुत्रिणी ॥

तदभावे सहोदर इति अत्र दुहितृभावेऽपि इति बोद्धव्यम् ।

पत्नी दुहितरश्चैव इति याज्ञवल्क्येन पत्न्यन्तरं दुहितुर्धनाधि-
कारप्रतिपादनात् तस्य शोपकारकत्वव्याप्यत्वात् पिण्डदानादिक-
शोपकारः ।

मनुरपि—

अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवत् दुहिता नृशाम् ।

तस्यमात्मनि तिष्ठन्त्यां काष्ठमन्थी हरिश्चनम् ॥

मन्त्रिणां...

दुहित्या पुत्रवन्तुर्भात् मातापित्रोस्तु संस्कृता ।

अथ च प्रदत्तायाः सगोत्रत्वात्तदभावे दत्ताऽधिकारिणीति ।

प्राश्चित्तु—दुहित्वनन्तरं दौहित्राधिकारः पार्व्वणपिण्डदाह-
त्वेन भ्रातृतो बलवत्त्वादित्याह । तन्न—

पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।

कुर्युरितं विधिं यस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥

इति ब्रह्मपुराणे—

मार्कण्डेयपुराणे च पुत्रस्यात्मनः सुतायाः सुता दौहित्रा एतं
दाहादिकं विधिं कुर्युरिति समानोदकाभावाद्दौहित्राधिकार-
प्रतिपादनात् ।

गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डः, इति मनुवचनात्, संग्रये गोत्रस्यैव
पिण्डदानप्रयोजकत्वावगमाच्च ।

आहचिन्तामणी च—

सकुल्याभाव एव दौहित्राधिकारः पार्व्वणपिण्डदानस्य पत्नी-
दुहित्वदक्षिणत्वेन सकुल्यतया *सम्बन्धापकर्षादित्युक्तम् ।

आहविवेकेऽपि—

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्वहनि चापरि ।

तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा ॥

इत्यादिपुराणवचने मातामहाधिकारतुल्यतया प्रतिपादनात्
सकुल्याभावे दौहित्राधिकारो व्यञ्जीकृतः ।

* इत्यनेन सम्बन्धोक्तत्वात् ।

• मातृजस्य तथायजः, इति ह्यन्दीगपरिशिष्टवचनं; कश्चिद्भातः
सङ्गावविषयम् ।

आदिपुराणे,—

भ्रातृभ्राता स्वयं चक्रो तद्भार्या चेन्न विद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतश्चक्रो यस्य नास्ति सहोदरः ॥

अथ सहोदराभावे तत्सुतस्याधिकारकथनात् तदभाव एव
सपत्न्यभ्रातृतत्पुत्रयोः क्रमेणाधिकारः । तयोरपि भ्रातृभ्रातृपुत्र-
शब्दार्थत्वात् । भ्रातृपुत्राभावे पिता—

पुत्रो भ्राता पितरावापीति प्रचेतोवचनात् ।

तुल्यन्यार्थास्मातापि—

सर्व्याः पितृपत्न्यो मातृ इति स्मरणात् विमातापि ।

न पुत्रस्य पिता कुर्यादिति परिशिष्टवचनं पत्न्यादि-
सङ्गावविषयम् ।

ततः पितृतुल्यन्यायात् पितामहः ततः स्त्रियादेश्च सुषा चैवेति
शङ्कवचनात् । तदभावे सम्बन्धसन्निकषेमपेक्ष्य सपिण्डाः तदभावे
समानोदकाः तदभावे दौहित्र इति प्रागुक्तं तदभावे मातृ-
सपिण्डाः ।

यथा गोतमः—

पुत्राभावे सपिण्डाः समानोदका मातृसपिण्डा वा शिष्याश्च
दस्युः तदभावे ऋत्विगाचार्या इति ।

अत्र मातृसपिण्डेष्वपि सम्बन्धसन्निकषोऽप्येवमेव ।

मातां ह्येतौ मातुः ततोऽन्ये मातृसपिण्डाः तदभावे मातृ-
समानोदक्ता वक्ष्यमाणाः ततो जामातृश्वशुरयोः परस्परम् ।
आदिपुराणे—

जामातुः श्वशुराः कुर्युस्तेषां तेषु च संयताः ।

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषाम्स्वपरेऽहनि ॥

अपरेऽहनीति यस्य यावदशौचं तस्य द्वितीयदिने श्राद्धं कार्य-
मित्यर्थः ।

स्त्रियासु—पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राभावे कन्या ।

दुहिता पुत्रवत्कुर्यात् मातापित्रोस्तु संस्कृता ।

इति भरद्वाजवचनात् धनग्रहणाधिकाराच्च । तदभावे सपत्नी-
पुत्रस्तस्यापि पुत्रत्वस्मरणात् ।

यथा मनुः—

बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेषु प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥

तदभावे पतिस्तदभावे श्रुवा ।

शङ्करः—

भार्यापिण्डं पतिः कुर्यात् भर्त्रे भार्या तथैव च ।

श्वशुरादेश्च श्रुवा चैव तदभावे द्विजोत्तमः ॥

आदिपुराणात् श्वशुरस्य च ।

न भार्यायाः पतिर्दद्यात् इति कात्यायनवचनं दुहित्व-
सपत्नीपुत्रश्राद्धवित्तव्यम् । श्रुवाभावे पुंवत्सपिण्डसमानोदक्तादयः

'सर्वभावेऽसम्बन्धिद्विजोत्तमः कृष्यात् ।' एतच्च
सजातीयविषयम् ।

आदिपुराणे—

ब्राह्मणस्यन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
कामाक्षोभाश्रयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्वचिद्विशूद्रयोनयः ।
स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ।
स्वमाता कुर्वते तेषां तेषां तस्याश्च कुर्वते ॥

विष्णुपुराणे—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्गृहा भ्रातृसन्ततिः ।
सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाहो नृप जायते ॥
एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।
मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जनेन वा ।
कुलद्वयेऽपि चोत्सवे स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।
संहतान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वा क्रिया ॥
उत्सववन्दुरिक्षाद्या कारयेद्वनीपतिः ।
पूर्व्याः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥
त्रिमहाराः क्रियाः श्लोकास्तासां भेदान् नृपश्च मे ।
आदिपुत्राणां शुभादिस्वर्गायन्ताश्च याः क्रियाः ॥
ताः पूर्व्याः मध्यमा मासि मास्येकोद्विष्टसंज्ञिताः ।

॥११॥ प्रेते पिढत्वद्यापन्ने सपिण्डीकरादनु ।

क्रियन्ते याः क्रिया पित्राः प्रीच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

पिढमाढसपिण्डेषु समानसलिलैस्तथा ।

संहतान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ।

पूर्व्याः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरयेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥

सुताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ।

प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ॥

अत्र प्रपौत्रो वेति वायब्दः क्रमेणाधिकारप्रापनार्थः दुहित्-
पत्नीभ्राह्मणामभावे भ्राह्मसन्ततिरिति प्रागुक्तम् ।

एवं सपिण्डाभावे सपिण्डसन्ततिः समानोदक इत्यर्थः ।

एषां समानोदकानामभावे समानोदकसन्ततिः सगोत्र इत्यर्थः
तदभावे मातृपक्षस्य मातामहस्य पिण्डेन जुलेन च सम्बन्धाः
मातामहसपिण्डा मातामहसमानोदकाश्च क्रमेणेत्यर्थः ।

तदभावे असवर्णा परिणीता स्त्री तदभावे शिष्यवृत्तिगाचार्या
गोतमोक्ताः ।

तदभावे वाणिज्यतीर्थादिकरणे मिलित्वा गतानां संहताना-
मन्तर्गतः कश्चित् । तदभावे शङ्कोक्तः—असम्बन्धो द्विजोत्तमः ।

तदभावे उक्तसम्बन्धोर्धनेनान्यद्वारा नृपतिः कारयेदित्यर्थः ।

तथाच मार्कण्डेये—

तदभावे च नृपतिः कारयेदकुटुम्बिनाम् ।

तज्जातीवैर्नरैः सम्बन्धं दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ॥

क्रियाभेदेनाधिकारमाह पूर्वाः क्रिया इति ।
 दाहादवधेरशौचान्तदिने विहितजलायुधादिकर्षणीयता
 याः क्रियास्ताः पूर्वाः ।

मासि मासीति एकादशाहादिसपिण्डनाम्नप्रेतक्रियोवक्ष्ये
 एतद्दशमोक्तोक्तिरिति प्रेते पिण्डत्वमापन्ने इति सपिण्डनोत्तराः पार्वण-
 सांवत्सरिकादिक्रिया उत्तराः । पिण्डमाहसपिण्डादयः पूर्वोक्ताः
 पूर्वा क्रियां भवश्यं कुर्युर्मध्यमायामनियमः । सांवत्सरिकं
 विना उत्तरायां नाधिकारः । पुत्राद्यैरेवेत्येवकारेण व्यावर्तनात्
 सांवत्सरिकस्य तु न व्युदासः तस्य श्लोकार्त्तव्यतया वक्ष्यमाणत्वात् ।

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ॥

मृताहनि यथान्यार्यं नृणां यद्ददित्तुदितम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणे अपुत्रपुंवदपुत्रस्त्रीणां सांवत्सरिकविधा-
 नाश्च तच्चानियतम् ।

पुत्राद्येरिति पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा इति वचनाद्धौतैर्भाट्ट-
 सन्ततिपर्यन्तैर्दौहितैश्च* नियमेनोत्तराः कार्या एषां त्रिप्रकार-
 क्रियासु नियताधिकार इत्यर्थः ।

तत्र भाट्टभाट्टपुत्राभ्यां सांवत्सरिकमेव कार्यं न तु पार्वणम्,
 पित्रादिषट्पुत्राभ्यामेव पार्वणादिसपिण्डनस्य मध्यमायामन्त-

भावात् । न तत्र स्त्रीभ्यामधिकारप्रतिषेधः सपिण्डत्वेन तांभ्यामधि-
कारस्य वृत्तमाणत्वाच्च ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इति याज्ञवल्क्येन
सपिण्डनैकोद्दिष्टयोः कर्त्तव्यतानियमाच्च ।

एवञ्च क्रमेणाधिकारनियमात् पुत्रसङ्गावे मृतपितृकपीत्रस्य
दुहितुर्दौहित्रस्य च नियताधिकाराभावादौच्छिकमेव सांवत्सरिका-
नुष्ठानमिति ध्येयम् ।

न च काम्याधिकारे किं मानमिति वाच्यम् ।

अनिषिद्धविषये कामनैव प्रमाणमिति । अतएव सर्वदेशीय-
शिष्टाचारोऽपि ।

तदयं संक्षेपः ।

पौरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढजस्तथा ।
कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीतः स्वयं कृतः ॥
स्वयं दत्तः सहोदोऽपविहो हादशधा सुताः ।
पिण्डदोऽंशहरसैषां पूर्वभावे परः परः ॥
सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु विभिः सदा ।
पौत्रः प्रपौत्रः पत्नी स्वादपुत्रेव हि पुत्रिणी ॥
अदत्ता दुहिता दत्ताऽनुजो ज्येष्ठस्तयोः सुताः ।
वैमात्रेयोऽथ तत्पुत्रः पिता माता विमातरः ॥
पितामहः बुधा चैव सपिण्डाः सन्निकर्षतः ।
सकुल्यगोत्री दौहित्री मातामहोऽथ मातुलः ॥

मातामहसपिण्डाच्च तत्समानोदकास्ततः ।
 भागिनियोऽथ जामाता श्वशुरः शिष्यः ऋत्विजौ ॥
 आचार्यश्चाप्युपाध्यायः सतीर्थश्च सखा ततः ।
 संहतान्तर्गतः कश्चित् कृपावाञ्छं द्विजोत्तमः ॥
 सर्वाभावे तु नृपतिः कारयेत् खड्गुट्खवत् ।
 अन्यक्रियाणां संप्रोक्ताः क्रमादेतेऽधिकारिणः ॥
 स्त्रीणां पुत्रोऽथ पौत्रश्च प्रपौत्रो दुहितास्ततः ।
 सपत्नीतनयः स्वामी क्षुषा पुंवत्परि स्मृताः ॥

अथ सपिण्डनाधिकारिणः ।

माकण्डेये—

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

तासां स्त्रीणां पुत्राभाव इति पुत्रभिन्नाधिकारिणमुप-
 लक्षयति । तेन बालदेशान्तरितपुत्राया अन्येन सपिण्डं
 कार्यम् ।

हारीतः—

पुत्रेष्वेव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

पुत्रस्य पुनश्चन्ये भ्रातृपुत्रादयो मताः ॥

पुत्रेष्वेवैवकारः पतिं किंनोऽन्यव्याहृत्स्वर्षः ।

पुत्रायां स्मृतायान्तु पतिः कुर्वात् सपिण्डताम् ।

इति पैठीनसिबचनात् ।

तद्भिः सपत्नीपुत्रस्य कथमधिकार इति चेत् सत्यम्—

' बहूनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥

इति मनुना पुत्रत्वमतिदिश्य पुत्रकार्यविधानात् सपिण्डनस्य
च पुत्रकार्यत्वात् ।

अत्र केचित्—

बहूनामेकजातानामेकस्येत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणी मनुव्रवीत् ॥

इति वचनात् पुत्रत्वातिदेशेन प्राप्ते सपिण्डनाधिकारे भ्रातृ-
पुत्रस्य यत् पुनर्विधानं तत्सपिण्डनातिदेशप्राप्ताधिकारनिरासार्थं
तेन सपत्नीपुत्रस्य सपिण्डनाधिकारो नास्तीत्याहुः । तन्नन्दं
भवेदेवं यद्येकेन मुनिना पुत्रत्वमतिदिश्य पुनर्विधीयते किन्तु
भ्रातृपुत्रस्य सपिण्डनाधिकारो मनुना पुत्रत्वातिदेशमुखेनोक्तः ।

हारीतेन तु साक्षादिति कथं पुनर्विधानं येन तद्वत्त्वादि-
देशप्राप्तं निरस्यते ।

भ्रातृपुत्रादयस्तु—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्व्यादभ्युदयं ततः ॥

इत्यनेन हारीतेनैव प्राशुक्ताः ।

अत्र चाविशेषात् पिण्डपदेन स्त्रीपुंसोर्ग्रहणाददत्तदुहित-पत्नी-
सुषादीनां पुंसः सपिण्डनाधिकारः, तेन समानोदक-दत्तदुहित-
दौहित्रादिभिः सपिण्डनं न कार्यम् ।

अथ वेचित्—दौहित्रस्योत्तरक्रियायामधिकारात् सपिण्डनेऽ-
प्यधिकारमाहुः । तत्र—

लघुहारीतेन भ्रातृपुत्रादीनां नियमविधानादन्येषां पर्यु-
दस्तात् ।

न च सपिण्डनाधीनोत्तरक्रिया सपिण्डनं विनापि स्त्रीणा-
मुत्तरक्रियादर्शनात् किन्तु पिहत्वप्राप्त्यधीना सा च पञ्चदश-
श्राद्धैरेव स्त्रीवत् पुंसोऽपि जातेति प्रागुक्तम् ।

न च—

यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि ।

एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः ॥

इति परिशिष्टवचनविरोधः पुत्रीतरस्य पञ्चदशश्राद्धविधाना-
दिति वाच्यम् ।

भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये इति विशेषवचनदर्शनादपुत्रसपिण्डन-
निषेधकपरिशिष्टवचनस्य तदितरपरत्वात् ।

इतराण्यपि एकस्यैव तु दातव्यमिति सामान्यविशेषभावै-
रनान्वयाद्दातव्यमित्येकवचनम् ।

अपुत्रस्येतराणि यानि वचनान्तरात् प्राप्तानि प्रत्याब्धिक-
श्राद्धयस्त्रहतापुत्रविक्रयाश्चिन्तयन्त्यपस्वतुर्ह्यश्रीश्राद्धानि तानि एक-
स्यैव एकोद्दिष्टविधिनेव दातव्यानि नत्वभावस्यादिभरणनिमित्तेन
पार्यायणविधिनेति ।

इतरौपीति बहुवचनं व्यक्तिभेदेनेति न वा पुत्राणां वृद्धिः
श्राद्धस्याद्येकोद्दिष्टविधिकात्वमस्त्विति वाच्यम् ।

वृद्धिश्राद्धत्वविधातात् नह्येकोद्दिष्टविधिकात्वे सति वृद्धिश्राद्धत्वं
सम्भवति युग्मद्विजभोजनोपवीतित्वोदष्टु खत्वमात्रादिश्राद्धसदैवक-
त्वादिबाधात् ।

अतएव कूर्मपुराणे—

अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः ।

एकोद्दिष्टञ्च विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धञ्च पार्वणम् ॥

इति श्राद्धभेदा दर्शिताः ।

केचित्तु—

इतराण्यभ्यासस्यादीन्यपुत्रस्यैकोद्दिष्टविधिना कार्याणीत्याहुः ।

तन्निवृत्त्यम् ।

अस्य वचनस्य वचनान्तरप्राप्तश्राद्धानुवादेनैकोद्दिष्टधर्माति-
द्वेषकत्वात् अपुत्रगोचरतया अभावस्यादिविधी तु कल्पना-
गौरवात् ।

विष्णुादिभिः पित्रादीनां वक्ष्यामिव पार्वणविधाननियमात् ।

एतेन एकस्यैव एकोद्दिष्टविधिर्नैव यानि प्राप्तानि प्रत्याष्टिक-
श्राद्धानि तान्येव दातव्यानि नामावस्थादीनीति यदर्थेर्ब्याख्यातम् ।

तदपि निरस्तम् । अभावस्यादीनामप्राप्तत्वेन श्राद्धस्य-
विषयत्वात् ।

किञ्चापुत्राणां वृद्धिश्राद्धस्यापि व्यावृत्तिः प्रसज्येतेति ।

अत्र केचित्—

पुत्राद्यैरेव चोत्तरा इति विष्णुपुराणे—

एवकारव्याहृत्या पुत्र-यौत्र-भ्रातृ-भ्रातृपुत्र-दौहित्रेभ्योऽन्येषां
सांवत्सरिकेतरोत्तरक्रियानिषेधादपुत्रस्यापुत्रायाश्च पुत्रचूडादौ
कन्याविवाहे येन केनापि कन्यादात्रादिना हृद्विश्राहं न कर्त्तव्य-
मनधिकारादित्याहुः तच्चिन्त्यम् ।

मुख्येऽधिकारिणोऽङ्गेऽधिकार इति नियमाहृद्वधिकारिणः
कर्माङ्गीभूते हृद्विश्राहेऽधिकारस्य दुर्निवारत्वात् । एवकार-
व्याहृत्सिन्धु स्वतन्त्र एव पार्ष्णीणादाविति ।

अतएव गयायामपुत्रस्य पार्व्यं नास्ति किन्तु पिण्डदानमात्रं
ततश्च सपिण्डंशिश्रिमित्रादिना हृद्वधिकारिणा वा सपुत्रस्यापुत्रस्य
वा पुंसस्तादृश्याःस्त्रियाश्च पुत्रकन्यासंस्कारे कन्यादानाधिकारिण्या
जनन्यापि स्वकन्याविवाहे हृद्विश्राहं कर्त्तव्यमेव वाचस्पतिमिश्रा-
दीनामपि मतमेतत् ।

अत्रामुकगोत्रस्यामुककर्म्मस्थभ्युदयार्थं संस्कार्यस्यास्य पितुः
पितामहस्य प्रपितामहस्य हृद्वित्याहमहं करिष्य इत्यनुज्ञावाक्यम् ।

इति श्राहकौमुद्यां प्रतक्रियाकाण्डं समाप्तम् ।

श्रीगोविन्दपदध्याननिर्मलीकृतचेतसा ।

सपिण्डनोत्तरश्राहमत्र सम्यक् विविच्यते ॥

शातातपः—

प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात्परम् ।

तत्र पार्ष्णीवत्श्राहं ज्ञेयमभ्युदयादृते ॥

श्राद्धात् संवत्सराद्दृष्टी पूर्णं संवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डोक्तताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ॥
 न पृथक्पिण्डदानन्तु तस्माद्दूर्हं विधीयते ॥
 प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैस्तु नियोजिताः ।
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पिण्डगणन्तु ते ॥
 यः सपिण्डोक्तं प्रेतं पृथक्पिण्डेन योजयेत् ।
 विधिघ्नस्तेन भवति पिण्डहा चोपजायते ॥

यत्र यत्रेति वीष्णा सपिण्डनोत्तरश्राद्धव्याप्तार्था एतच्च प्रत्या-
 व्दिकव्यतिरिक्तविषयम् उत्तरवचने पूर्णसंवत्सरे सपिण्डनोक्तेर्निरग्नि-
 विषयोपसंहारात्मान्नेः प्रथमदर्शमध्यएव सपिण्डननियमात्पार्वण्य-
 वदिति त्रैपुरुषिकाद्यमावास्याश्राद्धेतिकर्त्तव्यता दृश्यते ॥*

अभ्युदयादृत इति वृद्धिश्राद्धस्यैतिकर्त्तव्यतावैलक्षण्यादित्यर्थः
 तेनाभ्युदयश्राद्धे पार्वणविधिना श्राद्धं करिष्य इत्यनुज्ञावाक्यं
 केनचिदुक्तं हेयमेव ।

तर्हि वत्सरादर्वाक् सपिण्डापकर्षे कृते स्वकालप्राप्तमासिकं
 तथा पूर्णेऽप्ये कृते सपिण्डे पतितमासिकञ्च कथं कर्त्तव्य-
 मित्याशङ्क्यामाह अर्वागिति अपकर्षस्थले मासिकापकर्षोऽपि
 कार्यः पतितस्थले तु कृष्णैकादश्यां सपिण्डनोत्कर्षः कार्यो न तु
 सपिण्डनात्परं मासिकमिति । पृथक्क्रिया एकोद्दिष्टम् ।

अयं भावः—अर्वाक् संवत्सरादित्यनेन तदादिनदर्शन्यायात् सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्षोऽपि कार्य इत्युक्तम् ।

पूर्णे संवत्सर इत्यनेन संपिण्डनदिने पतितमासिकविधानाभावात् तदादितदन्तन्यायेनाकृतमासिकस्य सपिण्डनेऽधिकाराभावात् कृष्णैकादश्याञ्च पतितमासिकविधानान्तदुरोधेन सपिण्डनमपि कृष्णैकादश्यां पतितमासिकानन्तरं कार्यम् ।

एवञ्च मासिकमपि पतितपूर्वमासिकानुरोधात् कृष्णैकादश्यामेव न स्वकाले इति वक्ष्यते ।

तथा पूर्वदिनेऽपराह्णमात्रे मृताहप्राप्तौ परदिने च मध्याह्नमात्रप्राप्तौ क्षमानुरोधात् पूर्वदिन एवापराह्णे स्वकालप्राप्तसपिण्डनात्पूर्वं द्वादशमासिकं कार्यम् ।

न च परदिने मासिकानुरोधात् मध्याह्ने ह्यं कार्यमिति वाच्यम् । सपिण्डनकालस्यापराह्णस्य प्रथमोपस्थितत्वात् विहायानुपस्थितस्य मध्याह्नस्य न्याय्यत्वात् एवञ्च पूर्वदिनेऽपराह्णप्राप्तौ परदिने च मध्याह्नापराह्णप्राप्तौ परदिन एव स्वकालानुरोधादुभयं कार्यम् । उभयदिनेऽपराह्णलाभे* परदिने मध्याह्ने ह्यं कार्यम् पूर्वदिने सायाह्णे निषेधादिति ध्येयम् ।

दृढक्रियानिषेधे हेतुमाह न दृढगिति प्रेतानां मृतानां तस्मादूर्ध्वं सपिण्डनादूर्ध्वं विधीयते शास्त्रेषेति शेषः ।

ननु मुख्यकाले सपिण्डनभावात् कथं प्रेतत्वपरिहार इत्याह

* च इत्यने अपराह्णलाभे ।

ये मन्त्रैरिति ब्रह्मार्थापकर्षं उल्लेखं च सद्यः प्रेतत्वनिन्दारो भवती-
त्यर्थः । न केवलं कृतसपिण्डानां पृथक्क्रिया न कार्या अपि तु
तेषां लेपिनामपि। सांख्यिकैकोद्दिष्टपिण्डेन सह योजनं न
कार्यमित्याह यः सपिण्डीकृतमिति ।

मत्स्यपुराणे —

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

सदा सर्वत्र सृताङ्गोऽपीत्यर्थः । अग्निमत्पदं जावालवचन-
विरोधात् सामान्यविशेषन्यायेन औरसक्षेत्रजाग्निमत्परम् ।

यथा जावालः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।

प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् ।

सदैव पितृहा स स्यान्मातृभ्रातृविनाशकः ॥

यत्तु—सृताङ्गं पार्वणं कुर्वन्धोऽधो याति मानवः ।

इति मत्स्यपुराणवचनं तदग्निमता सदैवेति तदीय-
विशेषवचनविरोधादौरसक्षेत्रजाग्निमदितरविषयं सामान्यविशेष-
न्यायात् ।

एवञ्च—

प्रतिसंवत्सरञ्चैव एकोद्दिष्टं सृताङ्गि ।

इति व्याघ्रादिवचनमितस्तस्मानार्थम् ।

तथा—प्रदानं यत्न-यत्नेति श्रुतातपवचनमपि प्रत्यान्दिक्वाति-
रिक्तविषयम् ।

तदा च साग्निक्षेत्रजोरसेत्तरे ये साग्निदशविधपुत्राः सर्वे
निरम्नयश्च ते श्रुताहं वर्जयित्वा 'सपिण्डनोत्तरं सर्वत्र पार्व्यं
कुर्युर्मृताहे त्वेकोद्दिष्टमित्यर्थः ।

तथात्त शब्दः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्न यत्न प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्वर्जयित्वा श्रुताहनि ॥

न च जावालवचनं निरग्निविषयम् अग्निमता सदेति सर्व-
शाखिसाधारणमिति वाच्यम् ।

वाक्यभेदगौरवात् साम्नयः सर्वे सर्वदेव पार्व्यं कुर्युः, तथा
निरम्नय औरसक्षेत्रजाः सर्वत्र पार्व्यमितरे दशपुत्रा निरम्नयो-
श्रुताहं विहायान्यत्र पार्व्यं श्रुताहे त्वेकोद्दिष्टमिति वाक्य-
चतुष्टयम् ।

अस्मन्मते तु औरसक्षेत्रजाः साम्नयः सर्वत्रैव पार्व्यमितरे
सर्वे श्रुताहं विहाय पार्व्यं श्रुताहे त्वेकोद्दिष्टं कुर्युरिति
वाक्यत्रयम् ।

किञ्च—ततः प्रभृति संक्रान्ताविति मत्स्यपुराण-शङ्खादिवचनं
किं निरग्निमात्रविषयं किं वा औरस क्षेत्रजनिरग्निविषयम् अथवा
निरग्निदशविधपुत्रविषयम् आद्ये द्वितीये च जावालवचनविरोधः
तृतीये निरग्नीरसक्षेत्रजयोर्मृताहेतरस्यस्यवस्थानध्यवसायः ।

किञ्च—शङ्खादिवचनानां सुख्यपुत्रपरत्वं न स्यात् एवञ्च श्रुताहे

एकोद्दिष्टेप्राप्ती अभावस्याप्रीष्ठपद्युक्तक्षयपक्षमरणमित्तं साग्नि-
दशपुत्रैर्विरग्निना च पार्व्यणविधिना पितुः प्रत्याब्धिकन्नाचं कार्थ-
मित्वाह—

शङ्कः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्दर्जयित्वा सृताहनि ॥

अभावस्वां चयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्व्यणो विधिः ॥

एवं त्रैपुरषिकं कुर्यादित्यर्थः किन्तु सृताहनिहितं प्रत्याब्दिकं
वर्जयित्वा सृताहे त्वेकोद्दिष्टमेव एकोद्दिष्टं सृताहनीति वचना-
दित्यर्थः ।

तत्रैव प्रतिप्रसवमाह अभावस्यामिति अभावास्यायामित्यर्थः
प्रेतपक्षः प्रीष्ठपद्यनन्तरितक्षणापक्षः ।

प्राहृदृती यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमालयात् ।

विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

इति प्रीष्ठपद्यूर्ध्वाश्वयुक्तक्षणापक्षमधिकृत्य ब्रह्मपुराणात् ।

तेन भाद्रमलमासमरणे तस्याश्वयुक्तक्षणापक्षत्वाभावात्
आश्विनमासमासमरणे तस्य प्रीष्ठपद्यनन्तरितपक्षत्वाभावे एको-
द्दिष्टमिदमित्येव सांवल्लरिकं न पार्व्यणविधिमेति सिद्धम् ।

अभावस्वस्यां प्रेतपक्षे वा यस्य चयः तस्य सपिण्डीकरणादूर्ध्व-
सृताहप्रत्याब्दिकन्नाचे उक्ताः प्राहुस्तस्मात् तत्र त्रयं कुर्यात्
इत्युक्तं किञ्चित्तस्मैपुरषिकः पार्व्यणो विधिरेव न चाह सृताह-

वर्ष्मन्मित्यर्थः । तेनामावास्याप्रेतपक्षेतरमृताहं वर्ष्मयित्वाऽन्यत्र सर्वत्र त्रयं कुर्यादित्येक एव विधिः सम्मन्त्रः, कालोप्यस्याप्यपराह एव न तु मध्याह्नः, एकोद्दिष्टत्वाभावेन एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने इति वचनाविश्रयत्वादपराहस्य पार्ष्णिसामान्यकालत्वाच्च ।

अत्र पारिजातरत्नाकरश्रीदत्तादयः —

नस्योक्तः पार्ष्णो विधिरिति तस्येत्येकवचनाद्यस्य मृताहस्तस्यैव पार्ष्णविधानातिदेशात् पितामहप्रपितामहश्राद्धस्य च प्रधानस्यानतिदेशादैकपुरुषिकमेव पार्ष्णमिति वदन्ति ।

तन्मन्दं प्रतिप्रसवादन्वया वाक्यभेदात् । ततश्च सति प्रतिप्रसवे कुतोऽतिदेशप्रसङ्गः । येनोच्यते प्रधानस्यानतिदेशादिति ।

तथा — त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।

इति मत्स्यपुराणेन शङ्खवचनैकवाक्यतयाऽमावास्याप्रेतपक्षेतरमृताह्ने एकोद्दिष्टं विधायान्यत्र सर्वत्र युगाद्यादौ अमावास्याप्रेतपक्षमृताह्ने च त्रिपिण्डकं श्राद्धं विधीयते ।

जावालेनापि — सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते । इति सामान्यतोऽभिधाय औरसक्षेत्रजावित्यनेन सामन्थौरसक्षेत्रजयोस्तदेव प्राप्तं त्रैपुरुषिकं पार्ष्णमनूयान्येषां साम्नीनामेकोद्दिष्टं विधीयते ।

न च मृताह्ने मृतस्यैव श्राद्धं प्राप्तं नान्यस्येत्याशङ्कनीयं मृताह्ने पितुः पितामहप्रदिसहभावेन श्राद्धस्योत्सर्गिकवचनबोधितत्वात् । तस्येत्येकवचनन्तु यस्तदोः सम्बन्धेनोपन्यस्तस्य मृतस्य पूर्ववचनस्य मृताहसम्बन्धापेक्षया सन्तव्यम् ।

अतएव

कर्षुसमन्वितं मुक्ता तथाद्यं आह्निकोद्देशम् ।

प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्भित्ति स्थितिः ॥

इति कृन्दोगपरिशिष्टेऽभावास्यादिमरणनिमित्तं त्रैपुरुषिक-
आह्ने प्राप्ते सत्येव—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ॥

इति मातामहादित्रिकापेक्षया षट्संख्याप्राप्तौ प्रत्याब्दिके
तन्निषेधः सार्थकः स्यात् ।

अन्यथा प्रत्याब्दिके एतस्यैव आह्निकप्राप्तौ अन्वेषां विधाना-
भावादेव निषेधात् षट्संख्यानिषेधो व्यर्थः स्यात् । अतएव
प्रेतआह्ने निषेधो नोक्त इति ध्येयम् ।

आह्निकविवेक-आह्निकचिन्तामणि-त्रिर्णयामृतादीनामप्येतन्मतम् ।
कर्षुसमन्वितमन्वष्टकाआह्नं षोडशानां पूरणं पार्ष्णस्यादिभूतं
सपिण्डनमित्यर्थः ।

अतः सिद्धं पितुरभावस्यादिमरणे सदैवतं त्रिपिण्डकं
त्रैपुरुषिकआह्निकमिति । अत्रेष्टशंभुश्रावाक्यम् ।

अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य पितुरसुकशर्मणोऽभावस्यामृतस्य
पार्ष्णविधिकसांवत्सरिकआह्नं तन्निमित्तकञ्च असुकगोत्रस्य
पितामहस्यासुकशर्मण एवंप्रपितामहस्य पार्ष्णविधिकआह्न-
महं करिष्ये ।

अथ [अभिधानकान्तुष्ठानं न चार्थान्युनाभिधानार्थः अतः
पृथगेव आह्वयं अन्यथा विकृतपार्ष्णस्य नित्यमनुष्ठानप्रसङ्गः ।

अत्र तुल्यकालमासयोः पार्ष्णयोर्विकृतपार्ष्णमासौ कार्य-
मित्याचारः ।

न च पार्ष्णविकृतपार्ष्णयोस्तन्त्रता । पार्ष्णस्य षाट्पुण्य-
विकल्पेन प्रयोगभेदात् ।

न च पार्ष्णेन विकृतपार्ष्णं प्रसङ्गाद्गतार्थमिति वाच्यम् ।

पार्ष्णे षट्श्रानानामिव गतार्थत्वमिति वाच्यं नत्वन्येन ।
ततश्च तयोरेव पिष्टश्राद्धयोः समानम्] अभावस्यादिक्षयनिमित्तेन
मातुरपि पार्ष्णमाहापस्तम्बः—

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोहिष्टं न पार्ष्णम् ॥

मित्रबन्धुसंपत्नीभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च ।

दद्यात्तु मासिकं श्राद्धं संवत्सरमतोऽन्यथा ।

मृताहप्रकरणात्पुत्राह इत्यभिधानाच्च प्रत्याब्धिकश्राद्धविषयं
वचनमिदं तेषां प्रत्याब्दिके पार्ष्णं विहितं तेषामपुत्राणां मृताह
पार्ष्णं निषिध्य एकोहिष्टं विधीयते । अतएव न पार्ष्ण-
मित्युक्तम् ।

अत्रापुत्रा इति विशेषणीपादानं अपुत्रायाः पार्ष्णाभ्यनु-
ष्ठानार्थमन्यथा वेद्यं स्यात् ।

तत्रैवैष्टमर्हनात्तद्विगतयदैवतं सदैवकं कार्यम् अत्रापुत्रा
इति पुत्रभिक्षाधिकारिसुपलक्षणयति ।

तेन बालपुत्राद्या बालपुत्रस्य वा अभावस्यादिश्रुताहे भ्रात्रा-
दिना एकोद्दिष्टमेव कार्यं ततश्च पौत्रदौहित्रादिभिः पितामह-
मातामहादीनां एकोद्दिष्टमेव कार्यम् ।

तथाच स्मृतिः—

अभावस्यां प्रमीतस्य पौत्रः संवत्सरं प्रति ।

पितामहस्य चेद्दद्यादेकोद्दिष्टं न पार्ष्णम् ॥

न केवलमपुत्राणां श्रुताहे पार्ष्णं न देयम् अपि त्वभावस्या-
दावपीत्याह भिक्षेत्यादि-मितं मातुलभागिनेयादि ।

बन्धुञ्चोक्तो यथा—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आळःपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

स्त्री पत्नी कुमारी अनूढा एतत् सर्वमपुत्रोपलक्षणम् एव
कारो भिक्षकमे एभ्यः संवत्सरं व्याप्य यन्मासिकं तदेव दद्यात् ।
अतः परं संवत्सरात् परं मासिकमभावस्याविहितं पार्ष्णमन्यथा
न दद्यादित्यर्थः ।

श्रुताज्ञाने आहमाह प्रचेताः—

अविज्ञातश्रुतेऽभावस्यायां आहदिवसे वा ।

श्रुतयद्दोऽत्र श्रुताहपरः ; अज्ञातमरणस्यैर्षदेहिक्वाभावात्
मासज्ञाने तिष्यज्ञाने तन्मासौयाभावस्या वक्ष्यमाणा वा क्षणैका-
दशी आह्वा उभयोरज्ञाने अरणदिवसे इति व्यवस्था ।

• एवञ्चामावस्यायां पर्जन्यं दग्ध्वाऽशीचोत्तरमेकोद्दिष्टं कृत्वा
श्रवणदिनादारभ्य प्रतिमासिकं संवत्सरपर्यन्तं यथाक्रमं समाप्य
श्रवणदिवस एव सपिण्डनं प्रत्वाब्दिकञ्च कार्यम् ।

श्रवणदिवसमवधारणदिनोपलक्षणम् ।

तथा स्मृतिः—

• स्मृतस्य न भवेद्दार्ता यावद्वाद्दशवार्षिकी ।

प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः ॥

संवत्सरविशेषज्ञाने मासाज्ञाने च तिथिमात्राज्ञाने पर्जन्यं
दग्ध्वाऽशीचोत्तरमेकोद्दिष्टं कृत्वा पतितमासिकं पतितवार्षिकञ्च
कृत्वा कादश्यां कृत्वा प्रकृतमासिकं प्रकृतवार्षिकं वा तन्मासस्या-
मावस्यायां कृत्वा कादश्यां वा कार्यम् ।

श्रवणदिवसाज्ञाने बाल्ये वा पित्रोर्मरणे व्यवस्थामाह ।

पद्मपुराणे—

न जानाति दिनं यस्तु न मासं वसुधाधिप ।

तेन कार्यममावस्यां श्राद्धं संवत्सरं खलु ॥

मार्गशीर्षे तथा माघे वैशाखे ज्यैष्ठे एव वा ।

तिथिविशेषज्ञाने मासाज्ञानेऽप्येवम् ।

एवञ्चामावस्यायां पर्जन्यं ददाहे कृते तत्र सांवत्सरिकश्राद्धमेको-
द्दिष्टमेव कार्यम् न तु पार्वणं “अमावस्यां क्षयो यस्य” इति
श्रद्धवचनेन अमावस्यामरणनिमित्तमेव पार्वणविक्रानात् ।
संघुहारीतः—

आह्निके प्रसृत्यंने सृताहोऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

आह्नपदमत्र । सृताहसम्बन्धिश्राद्धस्य दाहावध्यशौचान्त-
द्वितीयदिनविहितत्वेन सृताहसम्बन्धित्वाभावात् ।

अन्ये तु—

सृताहसम्बन्धिश्राद्धसजातीयश्राद्धमिति विवक्ष्य साग्नेरप्या-
दौकीदृष्टे सृताहश्राद्धसाजात्यमस्येवेति वदन्ति ।

तदपि मन्दम् ।

अभावस्यादिसृतस्य पार्व्येणविधिकसांवत्सरिकसजातीयतया
अभावस्यादिश्राद्धेऽप्यतिप्रसङ्गात् ।

वसुतसु—सांवत्सरिकातिरिक्तसपिण्डनोत्तरश्राद्धेतरश्राद्धं वा
विवक्षितम् । तेन सर्वत्र निस्तारः ॥

सृताह इति सृतमासीयतिथावज्जात इत्यर्थः ।

अत्र आहचिन्तामणिः—

विशेषतःपदोपादानात् आदित्यसंक्रमणं विशेषेणायनद्वय-
मिति वत् शुक्लैकादश्यामपि सृताहश्राद्धस्य कर्त्तव्यत्वं कृष्णपक्षे तु
प्राशस्त्यम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यादित्याह ।

वसुतसु विशेषतो सृताहादपि भक्तिश्रद्धाद्रव्याद्यतिशयेन
कृष्णैकादश्यां कुर्वीत न तत्रोत्साहहानिः कर्त्तव्येत्यर्थः ।

अथवा अविज्ञातसृतेऽभावस्यायां श्रवणदिवसे वेति प्रश्नेती-
वचनोक्ताभावस्याश्रवणदिवसाभ्यामपि कृष्णैकादश्यां विशेषतः
श्राद्धं प्रशस्तम् ।

आशुविज्ञे समुत्पन्ने द्युतश्चाविदित इति ।

अभावस्यां प्रकुर्वीत वदन्धेके मनोषिदैः ॥

न तु शुक्लपद्मात् कृष्णपद्मे विशेषत इत्यर्थो युक्तः, विधिद्वय-
कल्पनापत्तेः कुर्वीतेति प्रधानक्रियया सहान्वये संभवति विज्ञे-
षणीभूतकृष्णपद्मपदेन सह विशेषपदान्वयस्यान्याथत्वाच्च सर्व-
देशीयाचारविरोधाच्च ।

एतच्चावश्यकआद्यमेव न तु काम्यं “त्रैपक्षिकादिनानुकल्प-
विधिः काम्यः” इति सर्वशक्त्यधिकरणे दर्शितत्वादिति ।

विज्ञोऽत्र अतीरापाटवद्रव्याद्यसम्पत्तिरूपोऽशीचेतर एव ऋष-
शुक्लवचनदर्शनात् सामान्यविशेषन्यायाच्च ।

ऋष्यशुक्लः—

देये पितृणां आद्ये तु अशीचं जायते यदि ।

तदशीचे व्यतीते तु तेषां आद्यं विधीयते ॥

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन ॥

देयविशेषणवैयर्थ्यात् ।

न तु अशीचान्तदिनोत्तरदिनमित्यर्थः ।

अथवा अशीचानन्तरप्रशस्तकालोपलक्षिततिथिरुच्यते ।

प्रशस्तां च मध्याह्नप्राप्तयेति, अन्यथा पक्षिण्यशीचे रात्राविव
तत्तिथेर्लाभात् परदिने तु भिन्नतिथौ “न त्वन्या वै कदाचन”
इति निषेधात् अकरणप्रसङ्गः स्यात् ।

तथा चतुर्दशदिने ऋषिकालीनतिथेर्द्वित्रिंशत्संव्यापित्वे तन्मध्येऽपि श्राद्धं प्रसज्येत । न च तथा सर्व्वदेशीयशिष्टाचारलोपात् ।

अत्र चाशौचोत्तरदिने रक्तपातादिना श्राद्धविघ्ने सति लघु-
हारीतवचनादनन्तरकृष्णैकादश्यामेव कार्य्यं कपालाधिकरण-
न्यायादतिप्रकृष्टाच्च* ।

ततश्च तत्रापि यद्यशौचान्तरं स्यात् तदा तदशौचे व्यतीते
कार्य्यं पूर्व्ववचनात् विघ्नान्तरे त्वन्यस्यां कृष्णैकादश्यामेव इति ।

शूद्रस्य तु त्रिंशद्विंशत्यशौचमध्ये मासिकश्राद्धप्राप्ती तच्छ्राद्ध-
मनन्तरकृष्णैकादश्यामेव कार्य्यं न त्वशौचान्तोत्तरदिने श्राद्धैको-
द्विष्टादिसपिण्डनान्तानां षोडशश्राद्धानां तदादितदन्तन्यायात्
कृताद्यैकोद्विष्टस्यैव मासिकश्राद्धेऽधिकारादशौचोत्तरकर्त्तव्याद्य-
श्राद्धाकरणकृताधिकाराभावरूपविघ्नेनैव बाधितस्य प्रथममासिक-
स्याशौचमध्ये प्राप्तभावेनाशौचबाधितत्वाभावादिति ध्येयम् ।

कृष्णैकादश्यामपि करणाशक्तौ द्वितीयमासिकदिने प्रथम-
मासिकस्य विधानाभावात्तदादितदन्तन्यायेनाकृतप्रथममासि-
कस्य द्वितीयमासिकेऽधिकाराभावात्मासिकद्वयमेव कृष्णैकादश्या-
मेकत्र कार्य्यमिति प्राचीनाचारः ।

मासिकं पतितं दृष्ट्वा मासिकेनैव कारयेत् ।

इति मूर्खकल्पितं वचनमुपहसनीयमेव । समूलत्वभ्रमे तु
तेनैव पतितमासिकेन सह कृष्णैकादश्यां मासिकान्तरं कारयेदिति
तदादितदन्तन्यायमूलकं वचनमेवेति ।

* अ उक्तके—अतिप्रकृष्टभयाच्च अनन्तरकृष्णैकादश्या एव न्यायत्वात् !

अत्र च आह्निकविधाने—अपाटवाद्यग्नीषाम्नामपि पतितमेको-
द्विष्टमेकादश्यामग्नीषाम्नां च मलमासपाते न कर्तव्यं किन्तु मल-
मासाव्याप्तकण्ठौकादश्यामेवेत्युक्तम् ।

अस्वायमाशयः—

या तिथिरित्यत्र तिथिपदेन पूर्वोक्तयुक्त्या शुचिभावानन्तर-
दिनग्रहणे प्रशस्तकालोपलक्षितानन्तरतिथिग्रहणे वा तस्मिन्
दिने मलमासाख्यविघ्ने सति रक्तपातादिवत् हारीतवचनात्
कण्ठौकादश्यामेवेति ।

समयप्रकाशकारसु—

न त्वन्यां वै कदाचन इति वचनात् मलमास एवाग्नीषपतित-
आह्नं कार्यमित्याह । तत्र समीचीनम्—

तस्मिन् प्रकृते मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकञ्च सर्वदा ॥

इति हारीतेन प्रकृतमास्येव आह्नविधानात् ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ।

इति ऋष्यपरिशिष्टवचनाच्च ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तत्र कुर्यात्सलिङ्गुषु ॥

इति लघुहारीतेन यत्किञ्चिदित्यनेन सर्वेषां आहानां निषेधाच्च ।

न च—

नेहेतांश्च विशेषेणामन्वलावश्यकादिभिः ।

इति 'सृष्ट्यपरिधिष्टेनासम्भवत्कालान्तरकायां प्रतिप्रसवात्
“न त्वन्यां वै कदाचन” इत्यनेनास्वाप्यसम्भवत्कालान्तरकत्वादिति
वाच्यम् ।

विन्नपतितश्राद्धस्य कृष्योकादश्यां विधानेन सम्भवत्कालान्तर-
कत्वात् “न त्वन्यां वै कदाचन” इति निषेधस्तु स्वेच्छया अन्य-
तिथ्यनुष्ठानविषयः ।

अन्यथा तत्तथै रक्तादिपाते पश्चिष्णाद्यशौचस्थले रात्रौ च
का गतिः ।

अन्ये तु—

अशौचानन्तरयोग्यकालग्रहणात् रात्र्यादिनिषिद्धेतरस्यैव
योग्यत्वात् रात्रिविनाशमासस्यापि निषिद्धत्वात्कालमासोत्तरतिथा-
वेव कार्यमित्याहुः । तन्नन्दम् ।

शुद्धदिनेऽचिरोदितसूर्यमुहूर्त्से वाग्नादीं जाते तद्विषयस्य
निषिद्धत्वेनायोग्यत्वात्तत्परदिने श्राद्धं प्रसृज्येतेति संक्षेपः ।
विस्तारस्तु शुद्धिकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

अथ वृद्धिश्राद्धम् ।

तत्र गोभिलः—

सर्व्वाण्येवान्वाहाय्यं वन्ति ।

सर्व्वाणि प्रकृतानि सृष्ट्वोक्तकर्माणीत्यर्थः ।

तानि च हृन्दोगपरिशिष्टनिषिद्धेतराणि अर्थात् वैदिके लौकिके वा तत्तद्वचनविशेषादेव श्राद्धं तच्च वक्ष्यते । स्नानसम्बन्धयो-
निषेधाभावेऽपि श्राद्धाधिकारसम्पादकतया श्राचमनवन्न तत्र
श्राद्धम् । स्नातोऽधिकारी भवतीति ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्त्याहीनो यतः स्मृतः ।

इति विष्णादिवचनात् काम्यस्नानस्य गृह्यानुक्तत्वेन तच्च
श्राद्धम् । ब्रह्मयज्ञे तु वेदारम्भे कृतत्वान्न पृथक् श्राद्धम् ।
अन्वाहार्यपदेन मातृपूजादिभ्योऽनु पश्चादाक्रियते इति व्युत्पत्त्या
ब्रह्मिश्राद्धमुच्यते ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥

पिण्डपितृयज्ञरूपश्राद्धाद्वितीयश्राद्धमित्यर्थः, अन्वाहार्यवन्तीति
नित्ययोगे मनुष्येणास्य कर्माङ्गता दर्शिता ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

निषेककाले होमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमित्यते ॥

निषेककाले गर्भाधानदिने होमे चेति चकारादग्निष्टोमादि-
सकलयज्ञानां ग्रहणं, तथाच भविष्यपुराणे—यज्ञोद्वाहादिमङ्गल
इति । पुंसवने चेति चकारात् गृह्योक्तसकलकर्मणां ग्रहणम् ।

अत्र केचित्—निषेककाल इति सामगेतरपरम् ।

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्या-

च्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

इति परिशिष्टवचने अन्तशब्दस्यावयवार्थत्वेन विवाहादिषु गर्भाधानावयवेषु कर्मसु एकमेव विवाहकाले आहुं न प्रति-
कर्मादाविति निषेधस्य सामगमात्परत्वोपसंहारात्, अन्यथा
वचनद्वयविरोधात् ततश्च सामगानां गर्भाधाने आहुं
नास्तीत्याहुः । तन्नन्दम्—

निषेककाल इति वचनस्य सामगेतरपरतया सङ्कीचे प्रमाणा-
भावात् परिशिष्टवचने दशाहान्ते पुनः क्रियेतिवदन्तशब्दस्य
समीपार्थतयैवोपपत्तेः ।

अन्यथा परिशिष्टवचनस्य सामगमात्परत्वे क्विञ्चिद्गर्भाधानयो-
र्मध्यपठितेषु चतुर्थीहोमादिषु सामगेतरैषां आहुनिषेधः कुतो
लभ्यत इति । तस्मात् सर्वशास्त्रिभिरेव गर्भाधाने आहुं कार्यम् ।
आहुचिन्तामणिमतमप्येतत् आहुविवेकस्वरसोऽप्यचेति ।

एतच्च कर्माहुं आहुं कर्मादौ कार्यं “यच्छ्राद्धं कर्मणामादा-
विति गृह्यपरिशिष्टवचनात्” आहुं नादौ कर्मणः स्यादिति
प्रागुक्तपरिशिष्टवचनाच्च ।

तथाच शातातपः—

नानिष्टा तु पितृन् आहुः कर्म वैदिकमारभेत् ।

वैदिकं वेदप्रमाणमात्रगम्यम् अनिष्टा नारभेद्वैवारभेदित्यर्थः ।

यत्र गृह्योक्तोऽथर्व वेदिकेऽग्निष्टोमादियद्भेदप्रतिष्ठादौ तत्त-
द्विशेषवचनात् कर्त्तव्यताया आहं प्राप्तं, तस्मिन्नेव वेदिके कर्त्तव्ये
तच्छ्रावस्वे प्राक् कर्त्तव्यतामात्रमनेन विधीयते । न तु वेदिकमाने
गङ्गास्नानदानदुर्गोत्सवादी आह्वमपि उभयविधेर्गौरवात् ।

केचित्तु—वचनमिदं गृह्योक्तवेदिककर्त्तव्ये आह्वविधायक-
मिति व्याचक्षते । तन्नन्दम्—

यत्रप्रतिष्ठादौ गृह्योक्तेतरस्मिन् आह्वस्य प्राक्कर्त्तव्यतानियमा-
भावात् परतः प्रसङ्गः स्यादिति ।

वेदिकविशेषणादवेदिके रागप्राप्ते गृह्यप्रवेशे आह्वस्य प्राक्-
कर्त्तव्यत्वनिरासः । तच्च नाहं वेदिकस्य लौकिककर्त्तव्यत्वानुप-
पत्तेः, किन्तु नैमित्तिकमेव स्वतन्त्रं, यद्यपि निमित्तत्वं प्राक्-
सिद्धस्य सत एव प्रवेशक्रियायास्तु क्षणविनाशित्वास्तथात्वाभाव-
स्तथाप्यगत्या बुद्धिस्थतया निमित्तत्वमुपचर्यते ।

निमित्तान्तरञ्च नैमित्तिकं, ततश्च तौर्धप्राप्तप्रादिनिमित्तक-
आह्ववत् गृह्यप्रवेशानन्तरमेव आहं कार्यम् ।

न च रविसंक्रान्तिवत् भाविनीऽपि तस्य बुद्धिस्थतया निमित्तत्व-
मुपचर्ये प्रागपि कथं न क्रियत इति वाच्यम् ।

यद्यत्रतिरेकेण न कार्यनिमित्तस्त्वस्य सत्त्वं प्राक्सिद्धत्वज्ञोभयं
निमित्तताघटकं, तत्र चागत्या बुद्धिस्थतया संस्कारद्वारा सत्त्व-
मुपचर्यते, अथवा अधिकरणसत्त्वेन सत्त्वमुपचर्यते, द्रव्यसत्त्वेनेव
द्रव्यप्राप्तप्रादेः ।

किन्तु प्राक्सिद्धत्वोपचारे को हेतुः, रविसंक्रान्तिसत्त्वो ए

वचनात् कुत्रापि तथा (?) अन्यथा तीर्थ-द्रव्य प्राप्ति-बौद्धिपाका-
दिनिमित्तकेषु आह्वेषु तथात्वप्रसङ्गः ।

किञ्च गृहप्रवेश-आह्वस्य देशाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाद्गृहमेवाधि-
करणं, तीर्थप्राप्ति-आह्वस्य तत्तीर्थवत् तच्च प्रवेशं विना न घटत
इति आह्वस्य प्रवेशानन्तरत्वं सिद्धमेव ।

मदनपारिजाते च वचनं लिखितम्—

नवं गृहं प्रविश्यैव तन्मध्ये पूजयेच्छ्रियम् ।

वृद्धि-आह्वं ततः कुर्याद्वाङ्मणानपि तर्पयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्त्राणि बालानां चूडाकर्मादिके ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेत् प्रयतो ऋद्धी ॥

अत्र नानिष्टा तु पितृनित्यत्र ज्ञाप्रत्ययात् समानकर्तृकत्वा-
वगमेऽपि कन्यापुत्रविवाहेष्विति वचनं विवाहाख्यसंस्काराङ्गभूते
आह्वे पितुरधिकारमात्रं बोधयति, न तु पितृकर्तृकं आह्वान्तरमपि
गौरवात् ।

ततश्च कन्यापुत्रविवाहाङ्ग-आह्वस्य वचनात्—भिन्नकर्तृकत्वे
सिद्धे नानिष्टेति वचनात्—कर्मादिषु सर्वेष्विति परिशिष्टवचनाच्च
प्राक्कर्तृत्वमव्याहृतमेव । इत्यस्य बाधकस्य पितुरभावेऽपि
पितृव्यादिसत्त्वेऽपि पुत्रस्यैव स्वविवाहे आह्वयधिकारः सामान्य-
विधिबलात्, एवं पितरि विदेशस्येऽपीति ध्येयम् ।

अथञ्च पितुरधिकारः पुत्रस्य प्रथमविवाह एव* ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मणि ।

इति वचनात् ।

संस्कारत्वञ्च प्रथमविवाहस्य* द्वितीयविवाहे तु स्वयं कार्यम्, नानिद्वेति वचने क्त्वाप्रत्ययात् समानकर्त्तृकत्वावगमात् । न च तत्र श्राद्धमेव नास्तीति वाच्यम् । गृह्योक्ततया श्राद्धप्राप्तेः ।

उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूजाः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहा राजन् विश्वेदेवास्तीव च ॥

इति मत्स्यपुराणे उद्वाहमात्रग्रहणाच्च । उत्सवे पुत्रजन्मनि । श्रानन्दसन्ताने गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनेषु यज्ञे ग्रह-यज्ञाग्निष्टोमादौ ।

उद्वाहादीत्यादिदिशब्दानामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनय-नानां ग्रहणम् ।

विश्वदेवानां पश्चात् पाठी मात्रादिषु त्रिषु गणेषु विश्वदेव-ज्ञानार्थः । चूडाकर्मादिक इति प्रकरणादादिशब्देन निष्क्रम-णात्प्राशनोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनानि गृह्यन्ते ॥

अत्र केचित् नामकर्म्मणीति पृथगभिधानानामकरणचूडाकरण-मध्यभूतयोर्निष्क्रमणात्प्राशनयोः श्राद्धं नास्तीत्याहुः । तन्नन्दम् ।

सर्वगण्येवाहार्थवन्तीति गृह्योक्तकर्म्ममात्रे श्राद्धविधानात् ।

* क पुस्तके—द्वितीयविवाहे इत्यारभ्य वाच्यमित्यन्तोऽंशः परितः ।

* च पुस्तके—प्रकारार्था ।

अतएव परिमिष्टता—

• न शोथन्ती-जातकर्म-प्रोषितागतकर्मसु ।

इत्यादिना गृह्योक्तशोथन्त्यादिकर्मसु आद्यं निषिद्धान्येषु गृह्यो-
क्तेषु आद्यभावश्यकमिति दर्शितम् ।

ननु अन्नप्राशनस्य गोभिलगृह्यानुक्तत्वात्तत्र छन्दोगानां आद्यं
मा भवत्विति चेत् कथं तर्हि छन्दोगानामन्नप्राशनलाभः ।

अथ पारस्कारोक्तत्वेन परोक्तमविरोधि चेति वचनात् ।

तथा—

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

एवमेतः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।

इति याज्ञवल्क्येन संस्कारमध्यपाठाच्च छन्दोगानामपि तज्जाभ
इति चेत् ।

तर्हि गृह्योक्तत्वेन संस्कारत्वेन च कर्मोक्त्याहलाभे को
विरोधः ।

अतएव गोभिलभाष्यकृता यशोधरेण-
श्रीनकवचनं लिखितम्—

कृत्वाभ्युदयिकं आद्यं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ।

अन्नस्य प्राणयेदन्नपत इत्यादिमन्त्रतः ॥

इति ।

एतेन भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन लौकिकत्वात् गृह्यप्रवेशवत्

परंत एव आह्निति यत् कौशुदुक्तं तदप्यपास्तं पितृणां प्रशवे-
दिति शिजर्थस्य वैदिकत्वात् ।

*नथा राजमार्त्तण्डे भोजराजः—

पुत्रोत्पत्तौ भवेच्छ्राद्धमन्नप्राग् च निष्क्रमे ।
चूडाकार्यं महादाने नान्नि पुंसवने व्रते ॥
पाणिग्राहप्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः ।
एतद्बृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते ॥

निर्णयामृतेऽपि कूर्मपुराणवचनं लिखितम्—

अन्नप्राग् च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥
सेतुवृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे बृद्धिश्राद्धं विधीयते ॥

अत्र प्रतिष्ठादीनां गृह्णीतत्वाभावेऽपि वचनाच्छ्राद्धम् ।

एवञ्च विश्वपुराणे नामकर्त्तव्येति पृथगुपादानमुपलक्षण-
सूचनपरमेवेति प्रतीमः ।

सीमन्तोन्नयने चेति चकारात् पुंसवनगर्भाधानयोरुपसंग्रहः ।
पुत्रादिमुखदर्शने इति पुत्रस्य प्रथममुखदर्शन इत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

पुत्राङ्गो नरकाद्यस्मात् आयते पितरं सुतः ।

मुखसन्दर्शनेनास्य तदुत्पत्तौ यतेत सः ॥

इति बृहस्पतिवचनेनापि 'रागप्राप्तस्य पुत्रमुखदर्शनस्य नरकनिस्तारकारणतयोपन्यासान्नियमकर्त्तव्यत्वाद्दिकत्वं रागतो नियमासम्भवात् गर्भाधानवत् ततश्च पुत्रमुखदर्शनात् प्राक् आवृत्तिव्याहः ।

तदयुक्तम् । मन्वादिवचनैः पुत्रजन्ममात्रस्य पुत्रामनरकनिस्तारकत्वाभिधानात् तद्विरोधात् बृहस्पतिवचने मुखसन्दर्शनपदेन मुखं सन्दर्शयतीति व्युत्पत्त्या जन्मोच्यते ।

यथा मनुः—

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणाममृत्युश्चैव स तस्मात्तन्मूर्धति ॥

जातमात्रेण पुत्रीभवति पुत्रामनरकात् चाती भवतीत्यर्थः ।

तथा—हरिवंशे पृथुपाख्याने मृतम्य वैणस्य दक्षिणभुज-
मथनाज्जातेन पृथुना वैणस्त्रातः ।

यथा—

समुत्पन्नेन कौरव्य सत्पुत्रेण महांसना ।

चातः स पुरुषव्याघ्रः पुत्राङ्गो नरकात्तदा ॥

विष्णुपुराणे—

सत्पुत्रेण च जातेन वैणोऽपि त्रिदिवं ययी ।

पुत्राङ्गो नरकात्चातः स तेन सुमहात्मना ॥

एवञ्च नियमविधित्वाभावात् पुत्रमुखदर्शनस्य लौकिकत्वे
 गृहप्रवेशवत्तन्निमित्तकञ्चाहं पश्चादेवेति यदा तु पुत्रमुखदर्शनपुत्र-
 जन्मनिमित्तकञ्चाहयोर्यौगपथं स्यात् तदा तन्मेष सक्रदेवानुष्ठानं,
 अन्यथा पृथगेवेति ।

नान्दीमुखं पितृगणमित्थनेन नान्दीमुखविशेषणवतः
 पित्रादेरत्र देवतात्वं तस्य च नान्दीमुखपदस्य सम्बन्धिवाचक-
 पित्वादिपद्मात् प्राक् प्रयोगनियम इत्यपि दर्शितम् ।

तथाच कात्यायनः—

नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यादि ।

मातृमातामहादीनामपि तथात्वमाह ब्रह्मपुराणम्—

प्रपितामहसंज्ञाश्च नान्दीमुख्यश्च मातरः ।

मातामहंभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च ॥

अत्र च मातृपदमपि* दर्शितम् ।

शातातपः—

मातृणामग्रतः कृत्वा पितृणान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ आह्वयं स्मृतम् ॥

एषु च भस्मपुराण-कात्यायन-शातातप-विष्णुपुराणवचनेषु
 स्वमातृमातामहादीनामिव स्वजनकादीनां देवतात्वप्रतीतेः तेभ्य
 एव आहं देयम् । तेन—

* अत्र पुस्तके मातृपदमपि ।

• पितां पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

भूयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्व्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैपिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी सृष्टिरिति कथ्यते ॥

कर्म्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन् नान्दीमुखान् नाम तपयेत् विधिपूर्व्वकम् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाद्बृहप्रपितामहादीनामेव हृदिआहमिति
यत् कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु । इति ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आहदानमुपक्रमेत् ।

इत्यादिपरिशिष्टवचनाच्च ।

ब्रह्मपुराणवचनन्तु पित्रादित्रिकस्य पतिर्गुणव्रजितत्वे •बृह-
प्रपितामहादीनां आहविषयकम् ।

अतएव आह्वानहृत्वात् पित्रादीनामशुमुखत्वं तत्परेषां
आह्वानहृत्वेन •प्रसन्नमुखत्वान्नान्दीमुखता दर्शिता । इति आह-
विवेकः । कल्पतरौ तु पित्रादित्रिकविषयमित्युक्तम् ।

हलायुधेन तु शाखिविशेषव्यवस्थितमित्युक्तम् ।

आभ्युदयिके अभ्युदयसाधने ग्रहयागादीं मङ्गल्यवति
पुंसवनादावित्यर्थः ।

लघुहारीतः—

मातृआहन्तु युग्मैः स्वात् सदैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ।

धुम्भैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

पृथक् सदैवं कर्त्तव्यं मातृथं देवश्राद्धं पृथक् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

पृथक् देवकरणं फलातिशयार्थं तन्त्रेणापि सिद्धेः ।

अतएव—

वैश्वदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

इति मार्कण्डेयपुराणे पृथक् वैश्वदेवनिषेध उक्तः ।

मातृश्राद्धञ्च छन्दोगैर्न कर्त्तव्यम् ।

न योषिद्भ्यः पृथक् दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे निषेधात् ।

नचैतद्वचनं पार्व्यणे योषितां पितृादिभिः सह पृथक् दान-
विधायकं पृथक्पदोपादानात् ततश्च सहदानविधानात् पार्व्यणे
सपत्नीकस्य देवतात्वमिति वाच्यम् ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्य इति हेतुमद्बचनार्थविरोधात् तस्या
अपि तद्दानात् ।

किञ्च—तस्यास्तत्पिण्डत्वात् स्वभर्तृपिण्डेत्यनुपपन्नं स्वस्य
भर्तृश्च पिण्ड इति व्याख्याने तु हेतुत्वानुपपत्तिरुत्तरार्धवैयर्थ्यञ्च
स्यात् । तर्हि पृथक्पदस्य का गतिरिति चेत् ।

अन्वष्टका-गया-वृद्धि-श्राद्धश्चैव स्मृताहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता मातुर्नान्यद्भवेत् क्वचित् ॥

इति श्रद्धादिवचनादन्वष्टकादौ पृथक् प्राप्तं श्राद्धमनूय
छन्दोगगोचरतया निषिध्यते ।

हृन्दीसपरिशिष्टोक्तत्वात् ।

नच पार्वणे निषेधस्य चरितार्थत्वात् अन्वष्टकादौ सामान्यतो
विधायकवचनात् ज्ञानमगानामपि आहृत्वाद्भ्रमिति मैथिलमत-
मुपादेयम् ।

पार्वणे माहृत्वाद्भ्रमाप्राप्ततया निषेधस्य पर्युदासस्य वा
असम्भवात् तयोः प्रामुख्यवित्वादन्यथा वैयर्थ्यात् ।

एतेन यदन्यत्तैरुक्तम् अवसानदिनपदेन विशेषविहितश्चाह-
मुपलक्ष्यते अन्यथाद्यैकोद्दिष्टन्यूनप्राणमासिकादावनिस्तारात् ।

ततश्च अन्वष्टकादावपि विशेषविहितं माहृत्वाद्भ्रमायात-
मिति । तदपि निरस्तम् ।

अस्य वचनस्य प्रकरणात् सपिण्डनोत्तरविषयत्वेनाद्यैको
द्दिष्टादेरविषयत्वात् । उपलक्षणे प्रमाणाभावात् ।

मातुः सपिण्डने पितामहोश्चाहं नतु पर्युद्भस्यते परिशिष्टे-
नैव हृन्दीगानां विशेषाभिधानात् । यथा—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् । इति ।

अतएव परिशिष्टे—

षड्भ्यः पिहृभ्यस्तदनु आहृदानमुपक्रमेत् ।

इति षट्संख्यानियमो लक्ष्मी कृतः । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ।

तथा—

प्रागग्नेषु च दर्भेषु आद्यमाग्नन्त्रं पूर्व्ववत् ।

द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ॥

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वा मतः ॥

इति षट्पिण्डमात्रदानमुक्तम् ।

गोभिलेनापि ब्रह्मवन्वष्टकायाञ्च मातृश्राद्धगन्धोऽपि न सूचितः ।

ततश्चान्वष्टकायां ब्रह्मै गयायाञ्च प्राप्तं मातृश्राद्धं हृन्दोगितरे-
रेव कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ।

तथाच हृन्दोगपरिशिष्टम्—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु ।

• पिण्डानोद्दहनात्सेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥

वचनमिदं न आह्वयिवाचकम् ।

सर्वाण्येवान्वाह्यार्थवन्तीति गोभिलवचनात् सामान्यतः
प्राप्तेः ।

किन्तु संस्कारस्य पुत्रगोचरतया आह्वे तस्यैव पित्रादि-
मातामहादीनम्प्रीचिष्यप्राप्तौ पितुरेव पित्रादिमातामहादीनां
आह्वदेवतात्वं विदधाति ।

अतएव पुत्रमातामहादिव्यावर्तकः स्वशब्दो दत्तः ।

स्वपितृभ्य इत्यत्र पितृपदंमजहत्स्वार्थलक्षण्या जनकादि-
ब्रह्मिवाचोद्देश्योपलक्षकम् । तेन पितुर्मातृगणलाभः । अथवा
परिशिष्टकृता हृन्दोगाभिप्रायेण भोक्तृत्वोपाधिना षट्सु पुरुषेषु
पितृपदं प्रयुक्तीम् । अध्वर्युरपि तुल्यन्यायात् स्वमातृभ्यो दद्यात्
सुतसंस्कारकर्म्मस्वित्यनेन कन्यासंस्कारेषु आह्वं नास्तीति
सूचितम् ।

कन्यापुत्रविवाहेष्वित्यादि विष्णुपुराणवचने कन्याविवाहे

विशिष्टशुद्धमुक्ता अन्येषु कन्या-नामकरणादिसंस्कारेषु श्राद्धं
नास्तीति स्फुटमेवोक्तम् ।

अन्यथा चूडाकर्म्यादिक इत्यनेन विवाहस्यापि प्राप्तौ कन्या-
पुत्रविवाहेष्विति व्यर्थं स्यात् ।

किञ्च-गोभिलादिगृह्ये पुत्रजन्मोपक्रम्य जातकर्म्यादिसंस्कार-
विधानात् कन्यासंस्कारस्य गृह्योक्तत्वाभात् कुतः श्राद्धप्राप्तिः ।

कथं तर्हि कन्यायाः संस्कारप्राप्तिरिति चेत्—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्वकः । ,

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

कन्याविवाहे तु श्राद्धं पितुः पितृणामेव—

नान्दीमुखं पिढगणमर्चयेत् प्रयतो गृह्ये ।

इत्युक्तत्वात् ।

संस्काराश्चात्र नामकरणाद्या विवाहान्ताः ।

जातकर्मणि श्राद्धनिषेधात् पुंसवनं सीमन्तोन्नयनयोस्तु न
पुत्रसंस्कारत्वमनिश्चयात् किन्तु गर्भसंस्कारत्वमेव ।

अतएव—

सकञ्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः शुद्धिमर्हति ॥

इति वचनात् गर्भसंस्कारद्वारा सर्वेषां गर्भस्थानामपि संस्कार
उक्तः ।

यश्च-प्राप्ते तृतीयमासे स्फुरदिन्दुकलाकलापपक्षे च पुंसवनं
पुत्रेऽर्गर्भं गर्भं प्रकुर्वीति ।

इति राजमार्त्तण्डे प्रतिगर्भे पुंसवनमभिहितम् ।,

तत् पुत्रकामस्यैव पुत्रेच्छुरित्युपादानात् गर्भसंस्कारस्य प्रथमे-
नैव जातत्वात् ।

तत्रापि तस्मादेव विष्णुपुराणात् पितुः पितृणां श्राद्धलाभः ।

तर्हि कथं पुंसवनसोमन्तोन्नयनकन्याविवाहेषु तस्याभावेऽपि
तत्क्रमादिति सङ्गच्छते । सत्यं, पुत्रसंस्कारे तथा दृष्टत्वेन एकत्र
दृष्टार्थन्यायात् तस्याभावेऽपि तत्क्रमादित्यस्यैवौचित्यात् ।

आ उद्दहनात् इत्यभिविधावाङ् न मर्यादारथे कन्यापुत्र-
विवाहेष्विति विष्णुपुराणवचनात् ।

अस्मादेव विष्णुपुराणात् पिण्डानित्यस्य सविधिकश्राद्धोप-
सङ्गता ।

तर्हि पितुर्मरणेऽन्येन संस्कारा कथं श्राद्धं देयमित्याह तेषा-
मिति तेषां पितुः पितृणामित्यर्थः ।

तत्क्रमादिति नात्र तस्य पितुः क्रमस्तत्क्रमः स एव वा
पूर्वोक्तः क्रमस्तत्क्रम इति । तेषां तस्याभावेऽपीत्यनेनैव
सिद्धेस्तत्क्रमादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेर्लेपभागिनां श्राद्धनिषेधाच्च ।

किन्तु त्वमारभ्य क्रमः तद्यथानक्रम इति वा मध्यपदलोपी
समास एव ततश्च तेषां तत्क्रमादित्यनेन लेपभागिनं पितुः
प्रपितामहं विहाय पितरमादाय तेषां पितुः पितृणां दद्यादित्यर्थे
सति पितुर्मातामहादीनां श्राद्धमग्यातम् ।

कन्याविवाह-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनेषु संस्कार्यक्रमांसम्भवाच्च
तत्पदेन प्रधाप्यात् पितुरेव प्रत्यवमर्षस्य न्याय्यत्वाच्च ।

तस्मात् पितुर्मातामहपक्षः' श्रीनारायणोपाध्यायसम्मत
एषोपादेयः ।

तथाच कृत्यचिन्तामणिलिखितं वचनम्—

अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्यादथान्योऽपि तस्याभावे तथैव च ॥

अष्टौ गर्भाधानविवाहौ विना तथैव पितुः प्रकारेण कुर्या-
दित्यर्थः । युज्यते हि पित्रमरणेऽप्यन्यकर्तुरपि तत्प्रकारः ।

अतएव विदेशस्थे पितरि आवश्यकसंस्कारस्यान्यथानुपपत्त्या
कृतेनान्येन संस्कारा प्रतिनिधिवत्, पितुः, पित्रगण-मात्रगण-
मातामहगणानां आहं कर्त्तव्यं, एवञ्च संस्कार्यमात्रमरणे पित्रा
यथा स्वमात्रभ्य एव दीयते तथान्येनापि पित्रमरणे पितुर्मात्रादिभ्य
एव देयं नतु संस्कार्यमात्रादिभ्य इति ।

यत्र तु पतितो प्रव्रजितो या पिता नृत्तस्तत्र न पित्रादिक्रमेण
आहं तत्क्रमादित्यत्र तत्पदेन, पार्वणार्हपित्रग्रहणात्, ब्राह्मणा-
दिहृते तात इति तस्य आहनिषेधात् । किन्तु पितुः प्रपितामहस्य
लेपभागित्वहेतुकआहनिषेध एव तत्क्रमादित्यस्य बीजं तद्बीजाभावे
च तत्क्रमादिति विधिर्निवृत्तिरेव अतएव जीवति पितरि तत्पुत्रेण
स्वपुत्रसंस्कारे क्रियमाणि प्रेतीभूतपितामहं विहाय प्रपितामहादि-
त्रिकस्य क्रियते इति ।

अत्र कीचित्—

तत्क्रमादित्यनेन संस्कार्यपित्रादिक्रमोपदेशात् संस्कार्य-
मातामहादीनां प्राप्तिः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भ्रुवम् ।

इति वचनैर्यस्य पित्रादित्रिकं तस्यैव मातामहादीनां ग्रहणा
दित्याहुः । तत्र—

तेषामिति वचनादपिशब्दाच्च पित्रा येभ्यो दत्तं पितुर्मरणेऽपि
तेषां पितुः पितृणामिव दानम् ।

केवलं तत्क्रमादित्यनेन तत्रैव पितरमनुप्रवेश्य लेपभागि-
तया पितुः प्रणितामहो निषिध्यते अन्यथा तेषामित्युपादान-
मनर्थकं स्यात् बहुवचनानुपपत्तिश्चेति ।

अतएव—

*दौहित्रैर्वी नरञ्छेष्ट कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा ।

इति विष्णुपुराणे दौहित्रतनयस्योत्तरक्रियायामधिकारकथन-
मप्युपपन्नम् ।

किञ्च गर्भसंस्कारयोः पुंसवनसीमन्तोन्नयनयोः संस्कार्य-
मातामहयंज्ञं विदुषामुपहसनौयमेव ।

यच्च—तस्यै संस्कार्यस्य क्रमस्तत्क्रमः येन क्रमेण संस्कार्येण
आहं कर्त्तव्यं तत्क्रमादिति आह्वानितामणावुक्तं तदप्यतीव
मन्दम् । पूर्वोक्तसर्व्वदोषग्रस्तत्वात् ।

* क पुस्तके दौहित्रैरावञ्छेष्ट ।

एवञ्च जीवति सृते वा पतितप्रव्रजिते पितरि तत्पुत्रसंस्कारि
तेभ्यः पितृर्मातामहादिभ्यो देयं इति सर्व्वं समञ्चसम् पुत्रजन्म-
निमित्तकन्तु श्राद्धं पित्रा स्वयमेव कार्य्यं नान्येन ।

तस्यैव पुत्रजननादन्यं प्रति तस्य निमित्तत्वाभावात् ।

तथाच विष्णुपुराणे—

जातस्य जातकर्म्मदिक्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्व्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥

संस्कारस्वन्येनापि कार्य्यं आवश्यकत्वात् पूर्व्ववचनाच्च ।

अभ्युदयात्मकं पुत्रजन्मनिमित्तकश्राद्धमित्यर्थः ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे—

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकर्म्मसमं नरैः ॥

पुत्रमुखदर्शननिमित्तकश्राद्धं तु पृथगेवेति प्राशुक्तं तदपि
काम्यम् ।

शतातपः—

अकृत्वा मातृयागन्तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसां कुर्व्वन्ति मातरः ॥

मातरो गौर्यादयो वक्ष्यमाणाः, अत्र युगपत्प्राप्तयोर्मातृयाग-
श्राद्धयोर्मातृयागस्य प्राक्कर्त्तव्यत्वाद्दर्शिता श्राद्धेन सहाभ्यभि-
चारश्च न तु श्राद्धाङ्गता ।

व्यक्तमाह ऋग्दीगपरिशिष्टम्—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः संगणाधिपाः ।
 पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ।
 प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।
 अपि वाचतपुत्रेषु नेवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
 कुच्यलम्नां वसोर्धारां सप्तवारान् हृतेन तु ।
 कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥
 आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
 षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥

कर्मादिष्वित्यनेन मातृयागस्य कर्माङ्गता दर्शिता कर्मपदमत्र
 हृद्विश्राद्धाङ्गकवैदिककर्मापरम् । तेन गृह्यानुक्तेषु प्रतिष्ठादिष्वप्यादौ
 मातृपूजनं वैदिकेतरस्थले तु गृहप्रवेशे पुत्रजन्मनि च—

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

इति वक्ष्यमाणवचनान्मातृपूजालाभः । अत्रापि शतातप-
 वचनात् श्राद्धात् प्राक् मातृपूजेति परिशिष्टे-तदनु श्राद्धमित्यनेन
 वसुधारापि श्राद्धात् प्रागिव ।

एवञ्च मातृपूजा-वसुधारा-हृद्विश्राद्धानां क्रमकर्त्तव्यत्वे सिद्धे
 युगपदुपस्थितत्वाभावात् केषाञ्चित् युगपत्संकल्पाचरणमनाचार
 एवेति प्रतीमः १ ।

नचैतेषु संकल्प एव नास्तीति वाच्यं अकृतमुत्स्यसंकल्पस्य
 पुंसोऽभ्युदयसाधनानामिषामुपरस्त्रकाङ्गानां पृथक् संकल्पस्याव
 श्यानुष्ठेयत्वात् दाद्याभिलपतीति हारीतेन नियमविधानात् ।

न च मुख्यसङ्ख्य एव षादौ कथं न क्रियते इति वाच्यम्—

नानिहा तु पितॄन् आद्यैः कथं वैदिकमारभेत् ।

इति वचनात् ।

सगणाधिप इत्यनेन विघ्नवारणाय ततोऽपि प्राक् गणेशपूजा कार्या षादौ विनायकः पूज्य इति वक्ष्यमाणवचनाच्च । प्रयत्नेन भक्तिप्रदातिशयेन पूजयन्ति अभ्युदयदानेन पूजकं प्रीणयन्तीत्यर्थः ।

शुभासु शुक्लासु स्फटिकादिमयीषु लिखिता मातरः पूज्या आर्लख्येषु वेत्यर्थः ।

पुञ्जेष्विति बहुवचनात् पृथक् पृथक् यवपुञ्जेषु वा पूजनयाः । अत्र पूर्वं पूर्वं फलातिशयः न तु मुख्यकल्पानुकल्पेन व्यवस्था शक्त-
स्यान्यत्र फलाभावकल्पनागौरवात् पृथक्विधैर्नानाविधैः । अत्रापि बहुवचनात् पृथक् नैवेद्यैरित्यर्थः ।

मातरसोक्ता गृह्यपरिशिष्टे—

गौरो पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

षादौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥

मातरो लोकमातर इति सर्वासां विशेषणमिति प्राञ्चः ।

अन्ये तु नामगणमध्यपाठात्, बहुवचनान्तमेव देवतम्हयमिति वदन्ति । पिढदयिता-पशुपतिनिबन्धादिषु लिखनात्—

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरित्येव पाठ इति प्राञ्चः ॥

अथे तु —

सामगगोचरोऽयं पाठः यजुर्वेदिनाम् तुष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टि
रिति वदन्ति । तन्मन्त्रम्—

एकेनेव गृह्यपरिशिष्टेनोक्तत्वात् पाठद्वयस्यानौचित्यात् ।
न ह्येकमुनिना एकस्मिन् वचने पाठद्वयं कल्पते मातृषां षोडश-
संख्यकत्वप्रसिद्धेः ।

एतेन मातरो लोकमातर इति पृथक्देवताद्वयमिति मतं
निरस्तम् ।

श्रीदत्तसु—

दृष्टिः, पुष्टिस्तथा तुष्टिस्तथैव कुलदेवता ।

इत्येतावन्मात्रं पठित्वा सर्वशाखिगोचरतया एताः षोडश
मातर इत्याह ।

कुब्जं भित्तिर्वसुरतोद्देश्यश्चेदिराजः तस्य सम्बन्धिनीं धारां
पृतेन दद्यादित्यर्थः ।

महाभारते मौक्तधर्मो वसुं प्रति देववाक्यम्—

एकं त्वगुग्रहं तुभ्यं ददामः नृपनन्दन ।

यावन्तं शापदोषेण कालमासिथसेऽनघ ॥

भूमेर्विवरगो भूत्वा तावन्तं कालमापदि ।

यज्ञेषु जुह्वतां विप्रैर्वसो धीरां महात्मभिः ॥

यास्यसेऽस्मदनुध्यानाम् च त्वां स्वानिरस्यशतम् ।

न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेऽस्मिद्धे भविष्यतः ॥

वसोर्धाराभिषीतत्वात्सोऽप्यायितेन च ।

स देवोऽस्मिन्हरिप्रोतो ब्रह्मलोकं नयिष्यति* ॥

विप्रैः सह यज्ञेषु जुह्वतां यजमानानां सम्बन्धिनीं वसोर्धृतस्म
धारामित्यर्थः ।

स देवो ब्रह्मा पञ्चवारानिति बहुष्टतासम्भवे इति केचित् ।
उद्देश्यगतप्रोत्यतिशयद्वारा सप्तवारेषु फलातिशय इत्यभियुक्ताः ।

फलञ्चास्य हविःश्राद्धवत् प्रकृतकर्म्मणोऽभ्युदय-एव । मन्त्रसु-
वसोः पवित्रमसीत्यादिर्वसुधाराप्रकाशको यजुर्वेदोक्त एव सर्व-
शाखिनां परोक्तमविरोधि चेति वचनात् । अस्य सक्तदेव पाठी
नत्वाहृत्तिः प्रमाणाभावात् । मन्वान्तरे प्रमाणाभावात् ।

एतच्चोपविश्यैव कर्त्तव्यम्—

आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र निहयः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठताम् ॥

इति परिशिष्टवचनात् ।

आयुष्याणीति आयुषे हितानि आयुष्यं वर्चस्वमित्यादीनि
जप्यानि अर्थादमङ्गलशान्तये इत्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

पठेच्छकुनसूक्तञ्च स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा ।

तदन्विति क्रमविधानार्थं षड्भ्य इति मातृश्राद्धनिष्ठेधार्थम् ।

अन्यथा वैयर्थ्यादिति प्रागुक्तम् ।

* * न पुस्तके—इति नेष्यति ।

किञ्च—

मधुःमध्विति यस्तत्रेति वचने मधुमन्त्रवर्जानामधुनो त्रिभुक्ति-
र्नास्तीत्यवगम्यते, इति वक्ष्यते । प्रातरामन्त्रितान्त्रिति पूर्वदि-
नामन्त्रणनिषेधः ।

नचामन्त्रितान् विप्रान् प्रातरुपवेश्येत्यन्वयेन प्रातःकाल-
विधानादतिदेशप्राप्तस्य पूर्वदिनामन्त्रणस्य न बाध इति वाच्यम् ।

चामन्त्रितानित्यस्य वैयर्थ्यभिया तस्य प्रातःपदसर्वन्धेन पूर्व-
दिननिमन्त्रणप्रतिषेधस्य दुर्निवारत्वात् । युग्मानिति पित्रादि-
पक्षेऽयुग्मस्थाने युग्मविधिविषय* मन्यथा वैयर्थ्यात् देवे युग्मसं-
प्राप्तत्वात् ।

तथाच शातातपः—

माहृत्प्राहन्तु पूर्वं स्यात् पितृणाम्नादन्तरम् ।

ततो मातामहादीनां ब्रह्मी प्राहृत्त्रयं स्मृतम् ॥

त्रिष्वप्येतेषु युग्मांसु भोजयेद्ब्राह्मणान् शुचिः ।

प्रदक्षिणन्तु सव्येन प्रदद्याद्देवपूर्वकम् ॥

उभयतस्तथेति उभयत उभयंदिशि पार्श्वणवत् दक्षिणे पितृ-
ब्राह्मणान् पश्चिमे देवब्राह्मणानुपवेश्य इत्यर्थः ।

नतु—

माहृत्प्राहन्तु युग्मैः† स्यात् सदैवं प्राहृत्सुः पृथक् ।

इति हारीतरचन्यात् पितृन्प्राह देवमदित्यतिदेशश्च पश्चिमे
सामंभानामपि प्रितृब्राह्मणोपनिषत्तम् ।

* च पुस्तके—विधिरवम् ।

† च पुस्तके—जनौ ।

अतएवाश्वलायनगृह्ये—

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यात्
उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो दद्यात् । इति व्यवस्थितो विकल्प उक्तः ।

तत्र च सामगतेरेषां प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादिति ।

सामगानान्तु उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुख इति ।

अतएव ऋद्धोगपरिशिष्टे—

संयोज्य यवकर्कसुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ।

इति पिण्डदाने प्राङ्मुखत्वं वक्ष्यते ।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

नान्दीमुखानां कर्त्तव्यं पितृकार्यार्थसिद्धये ।

सयवैश्च तथा ऋतुभिर्दमैः पूर्वामुखस्थितः ॥

किन्तु दक्षिणदिश्येव पितृब्राह्मणवामे मातामहब्राह्मणोप-
वेशनं पार्वणादिपरोतंमत्रेति । आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार
इति गोभिलवचनात् ।

केचित्तु—

उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुख इति सामान्यतो विधानात् देव-
ब्राह्मणस्यापि दक्षिणस्यामुदङ्मुखोपवेशनमाहुः । तस्मिन्दम् ।

पार्वणातिदेशप्राप्तं पित्रादिब्राह्मणानामुदङ्मुखत्वमनूद्य
कर्त्तुः प्राङ्मुखत्वमात्रविधानेनैवोपपत्तेर्देवब्राह्मणस्योदङ्मुखत्व-
विधानगौरवात् ।

किञ्च पित्रादिब्राह्मणे उदङ्मुखत्वमनुवादो देवब्राह्मणे विधिरिति विधिवैषम्यं स्यात् ।

यजुर्वेदिनान्तु पश्चिमे सर्वादी देवब्राह्मणं तद्वामे मातृणां तद्वामे पितृणां मातामहानां ब्राह्मणोपवेशनमिति क्रमः । तथाच निर्णयामृतलिखितं भविष्यपुराणवचनम्—

सर्वादी दक्षिणे देवा मातृणाञ्च तदुत्तरे ।

पित्रादीनामुदक् तस्मात्ततो मातामहद्विजाः ॥

अत्र दक्षिणशब्दो दक्षिणद्विवाचक उदक्शब्दसन्निध्यात् । एतेन—पार्वणे देवविप्रदक्षिणे पित्रविप्रावस्थानात् प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायादत्रापि तथा किन्तु देवे दत्वा प्रदक्षिणीभूय मातादिभ्यो देयमित्याधुनिकानां मतमपास्तम् ।

प्रदक्षिणमुपचार इति पारस्करादिभिरुक्तत्वात् प्रदक्षिणक्रमोपवेशनस्यापि तुल्यन्यायेनानुसिद्धत्वाच्च । अन्यथा सामगानां मातामहविप्रोपवेशनं पित्रविप्रदक्षिणे पार्वणवत् कथं न स्यात् । तत्रापि प्रदक्षिणीभूय मातामहभ्यो दाने दक्षिणोपचारसम्भवात् देववदिति उपवीतित्व—दक्षिणजानुपातादिना पितृनपि परिचरेदित्यर्थः ।

शातातपः—

पूर्वाह्ने देविकं श्राद्धं कार्यमभ्युदयार्थिना ।

सर्वेण चोपवीतेन ऋजुदर्भेण धीमता ॥

पिबन्त्य इति वक्ष्यमाणगोत्रनामाम् अन्वयः । पिबन्त्यो
 दत्तेषु कुशेषु उपवेश्येत्यर्थः* । न केवलं पिबन्त्यपरिचरणे अपि तु
 अर्घ्यप्राप्तपूरणपरिवेषणादिक्रमविशेषादिविष्णु-
 दैवप्रतिपाटीत्याह नात्रापसव्येत्यादि पार्ष्णवन्नात्र प्राचीनावीतिकारणं न पिबन् तीर्थ-
 मिथ्यत इत्यनेनैव प्राप्तौ दैवेनैव इत्येवकारः सर्गमगानां विष्णु-
 पुराणोक्तप्राजापत्यतीर्थविकल्पव्यवच्छेदार्थः ।

यथा—

- दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।
 दैवतीर्थेण वै पिबन् दद्यात् कायेन वा पुनः ॥

कार्यं प्राजापत्यम् । अतएव

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।
 प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं न. नियमपरं किन्तु कायतीर्थ-
 विधायकम् ।

पारस्कारः—

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः, पित्रमन्त्रवर्जं जपः, ऋजवी
 दर्भाः यवैस्तिक्षार्थः, सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नो दधिवदराक्षतमिश्राः
 पिण्डा नान्दीमुखान् पितृनावाहयित्थे इति पृच्छति† [नान्दी-
 मुखाः पितरैः प्रीयन्तामित्यन्वयस्थाने नान्दीमुखान् पितृन्
 वाचयित्थे] वाच्यतामित्यनुप्राप्तौ नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः

* च इत्यन्ते—कुशेषूपविशेदित्यर्थः ।
 † च इत्यन्ते— [] विष्णुपुराणः कथितः । .

प्रपितामहं प्रमातामहाः प्रमातामहा वृषप्रमातामहाच प्रीयन्ती
न स्वधासुं प्रयुञ्जीत युग्मानाशयेत् ।

आभ्युदयिके आभ्युदयसाधने आद्ये एतेनाभ्युदयोऽस्य आद्यस्य
फलमिति दर्शितं पित्रामन्त्रवर्ज्यमिति ब्राह्मणभोजनकाले पितृ-
प्रकाशमन्त्रं स्वयं वा वर्ज्ययित्वा पुरुषसूक्त—त्रिसुपर्णादिकं जपे-
दित्यर्थः ।

तथाच परिशिष्टे—

नचाश्वसु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् ।

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥

ऋजवो दर्भा इति द्विगुणभुग्नकुशनिषेधः समूला दर्भा इत्या-
श्वलायनवचनादत्र समूला दर्भा आह्वानाः । यवैस्त्रिलार्थ इति
तिलकार्थं यवविधिः । दधिवदरेत्यादिना वृद्धिश्चाद्ये दध्यादीनां
प्राशस्त्यमुक्तम् । नान्दीसुखानिति नान्दीसुखविशेषणवस्तया पित्रा-
दीनामत्र देवतात्वं दर्शितम् । नान्दीसुखाः पितर इति अक्षय्यस्थाने
इत्यनेन पार्वणोक्ताक्षय्यदानवाक्यस्य नान्दीसुखे प्रकारान्तरविधि-
रयं न तु कर्मान्तरविधिः ।

एकोद्दिष्टे उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थान इतिवस्तत्र पार्वणे-
ऽसुकगोत्रस्य पितुरसुकशर्मणः सर्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्य-
मस्त्विति यथाक्रमं पित्रादिब्राह्मणस्य सतिलजलदाहम्—

सर्वमास्त्विति ब्राह्मणवचनमिति गरुडपुराणादक्षय्यदानस्य
दत्तपानादीनामक्षय्यमन्त्रार्थस्त्वे सति तत्र प्राप्तानं षष्ठग्रन्थगोत्र-

नाम्नां प्रथमाबहुवचनान्तता तथाच्यमस्त्विति स्थानि, प्रीयन्ता-
मिति विधीयते ।

नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामित्यच्यस्थाने नान्दीमुखान्
पितॄन् वाचयिष्य इति पृच्छति तंतश्च प्रीयन्तामिति क्रियान्वया-
नुरोधात्तत्रोक्तस्यान्नपानादिकमित्यस्य तृतीयान्ततया परिणामः ।
अतएव पितृपदस्य सम्बन्धार्पकपदोपलक्षकत्वम् ।

तेनामुकगोत्रा नान्दीमुखः पितरोऽमुकशर्माणः सर्वेषु दत्ते-
नानेनान्नपानादिना प्रीयन्तामिति वाक्यं सम्पन्नम् । एवं पिता-
मह-प्रपितामह-मात्रादिक-मातामहादिकारणामच्ये बहु-
वचनान्तपितामहादिपदप्रक्षेपः कार्यः ।

अर्घोऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजनं ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ॥

इति परिशिष्टेन तन्त्रत्वनिषेधादेकस्मिन् बहुवचनमदृष्टार्थ-
मेव स्वधावाचनवत् न बहुवचनात्तन्त्रताविधिरत्रेति वाच्यम् ।
अन्यथा सिद्धस्य निषेधबाधान्नमत्वात् पितृपदस्य षट्पुरुषिक-
परतया मात्रादिपक्षेऽनिस्ताराच्च ।

न च स्वधावाचनेऽपि गोत्रर्नामासुकीर्त्तनप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।

प्रकृतौ तथाऽनुक्तत्वादच्ये तु प्रकृतौ तथोक्तत्वात् ।

यथा परस्कारः—

अर्घदानेऽन्नसंकल्पे पिण्डदाने तथाच्ये ।

गोत्रसम्बन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥

एतेनान्दीसुखाः पितरः प्रीयन्तामित्येव सक्रदेव वाच्यं-
मित्वांशुर्निकानां मतमपास्तम् ।

अक्षयदानात् पृथगेव कर्मान्तरविधिरयमिति श्रीदत्तमत-
मपि तिरस्कृतम् । * [सामगानान्तु गोभिलेन विशेषानुक्तत्वात्
पार्ष्णवत् षष्ठ्यन्तेनैवाक्षयदानम् ।

एतदेव विवृतं छन्दोगपरिशिष्टे—]

अक्षयोदकदानन्तु अर्घ्यदानवदित्यते ।

षष्ठ्येव नित्यं तत्पुण्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ॥

अर्घ्यदानवदिति सर्वेषां ब्राह्मणानां करोपरि पंक्तिज्येष्ठस्य
करं कृत्वा यथार्घ्यं दीयते तथाक्षयोदकमपि सर्व्यकरोपरि पंक्ति-
ज्येष्ठकर एव देयम् न तु पार्ष्णवत् पृथक् पृथगिति ।

तस्मत्तानिष्ठित्तु अर्घ्येऽक्षयोदके चेति वचनादस्येवेति ।
षष्ठ्येवेति गोत्रनामान्ते सम्बुद्धिस्थाने षष्ठीविधानम् । न चतुर्थ्येति
चतुर्थ्यन्तच्छब्दनिषेधः ।

एतेनामुकशर्ष्वक्षयमिदं तुभ्यमस्तु इति वाक्यम् निरस्यामुक-
शर्ष्वणः सर्व्यम् दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षयमस्त्विति वाक्यम्
दर्शितम् ।

अतएव गोभिले शर्ष्वणोऽक्षयकाले त्वित्युक्तम् । नित्यमिति
न केवलं प्रकारणान्दीसुखे पार्ष्णेऽपीत्यर्थः । अक्षयप्रश्रुत्वेन
स्वधाशब्दनिषेधः ।

‘नचामुंकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुकशर्षणो दृष्टेजानेमान्न-
पानादिना नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति सामगानां वाक्यं
केषाञ्चिदादरणीयम् ।

गोभिले परिशिष्टे च नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामित्यनु-
त्वात् । नित्यमित्यनेन पार्ष्णवत् नान्दीमुखेऽप्युक्त्वाच्च ।

यत्तु—

अथाच्चय्योदकस्थाने दद्यात् क्षीरयवोदकम् ।

इति ब्रह्मपुराणं तत् फलातिशयार्थम् अक्षय्योदकदानं नित्यं
परिशिष्टवचनात् ।

स्वधावावृत्तवाक्यस्य पार्ष्णत्वात् प्रकारान्तरमाह नान्दीमुखान्
पितृनिति अत्रापि बहुवचनमदृष्टार्थम् । अत्र चकारं कृत्वा
प्रत्येकेन क्रियान्वयदर्शनात्, स्वधावाचने तन्वतानिषेधाच्च पृथगेव
प्रत्येकं वाक्यम् अतु सकृदेवेति स्त्रीदत्तमतमादरणीयम् ।

एवञ्च मातादिपक्षे स्वधावाचनप्रकारापेक्षायां लाघवात्
पित्रादिदृष्टमेव वाक्यम् । नान्दीमुखो मातरः प्रीयन्तामिति
मन्तव्यम् । प्रतिवचनञ्च प्रीयन्तामिति सर्वत्रैव । सामगानान्तु
नान्दीमुखेभ्यः प्रीयन्तामिति प्रथमास्थाने चतुर्थी वाचनिकी ।
यथा गोभिलः—

आभ्युदधिके युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः । ऋजवो
दर्भा यत्रैस्त्रिलार्यः । सम्पन्नमिति दक्षिणप्रश्नी दधिवदराक्षत-
मिश्राः पिण्डा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा नान्दीमुखेभ्यः पित्रेभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो

मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो ह्यप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत ।

अत्र नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा इति देवब्राह्मणे पितृप्रीतिवाचनं पार्ष्णादधिकं सामगाना-मेवेति । स्वधांवाचनप्रश्नसु गोभिलेन गीतः नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्ये इति वाच्यतामित्यनुज्ञात इति पारस्करोक्त एव ग्राह्यः परोक्तमविरोधि चेति वचनात् ।

पारस्करे गोभिले च स्वधावाचने प्रकारमुक्त्वा न स्वधां प्रयुञ्जीतेत्यनेन मन्त्रे वाक्ये च स्वधाशब्दो निषिध्यते किन्तु सर्वत्र मन्त्रे स्वधास्थाने पुष्टिपदप्रयोगः कार्यः । आश्वलायनगृह्ये तिलोसीति मन्त्रे यवपदोऽहं कृत्वा स्वधास्थाने पुष्टिपदनिष्पेपात् । यथा तत्र—

शन्नोदेवीरित्यभिमन्त्रितान् सप्तयवानावपति ।

यवोऽसि सोमदेवत्यो गोषवो देवनिर्मितः प्रत्नमग्निः पृक्तः

पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितृन् लोकान् प्रीयन्हि नः स्वाहा ।

इति ।

अतएव मन्त्रेऽपि सर्वत्र पितृपदे नान्दीमुखविशेषणं देयम् ।

एवञ्च मन्त्रे पुष्टिपददर्शनाद्वाक्येऽपि स्वधास्थाने पुष्टिपदं केचिदाहुः तन्मन्त्रं तस्य त्यागवाचकत्वाभावात् । तद्योगे चतुर्थानुपपत्तेश्च किन्तु स्वधास्थाने नमःप्रयोग एव कार्यः—

सदा परिचरेन्नृत्त्या पितृनप्यन्न देववत् ।

देवानां नमसा देयं पितृणाञ्च कथेति च ॥

प्रवृत्तिदिशात् ।

देवलादिवचनात् देवदाने नमःपदं प्रागैव निर्वर्ति तंत-
स्वाहापदं श्रीदत्तेन हृदिवाद्ये लिखितं प्रमादकृतमेव ।

हृद्दोगपरिशिष्टम्—

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रप्रपवित्रकान् ।
कृत्वार्थं सम्यदातव्यं नैकैकस्याच दीयते ॥
मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
• गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥
नचाग्रक्षु जपेत् क्विञ्चित् कदाचित् पितृसंहिताम् ।
अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥
यस्तत्र प्रंकारोऽन्नस्य तिलवद्यववत्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तस्मिन् विपरीतकः ॥
सम्यन्नमिति तृप्ताः स्व-प्रभूस्थाने विधीयते ।
सुसम्यन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
प्रागग्रेषु च-दग्नेषु आद्यमामन्त्रं पूर्ववत् ।
अपः क्षिपंभूलदेशेऽवनेनिःश्लेति निस्तिलाः ॥
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वा मतः ॥
सर्व्वेकाः देवसु बृहत्या व्यक्तनैरुपसिध्य च ।
सुंशोण्य यवकाकंदुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
अवनेजनवत्पिच्छान् कृत्वा विश्वप्रमाथकाम् ।
तस्मात्प्रसासनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥

उत्तरीक्षरदामेन पिण्डानामुत्तरीक्षरः ।
 मवेदधश्चाक्षरणादधीऽधः* आक्षकर्मसु ॥
 तस्माच्छात्रेषु सर्वेषु हृदिमत्स्वितरेषु च ।
 मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्संज्ञांश्च निर्व्वपेत् ॥
 गन्धार्दीन्निक्षिपेत्सूष्णीं तत आचामयेद्विजान् ।
 अन्यत्राप्येष एव स्याद् यवादिरहितो विधिः ॥
 दक्षिणाप्रवणे देशे दक्षिणाभिमुखेन तु ।
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र स्मृतो विधिः ॥
 अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति ।
 शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन तु ॥
 सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
 अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥
 अक्षथ्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ।
 षष्ठैव नित्यं तत्पुण्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ॥
 प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः ।
 पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥
 युग्मानेव स्वस्ति वाचानङ्गुष्ठग्रहणां सदा ।
 कृत्वा धुर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुंजसेत्ततः ॥

एषामर्थः—

ञ्छेष्टस्य प्रथमोपवेशितस्य कर उत्तरः प्रधानः करेषु येषां
 ते तथा सर्व्वेषां करीपरि ञ्छेष्टस्य करं कृत्वेत्यर्थः । कराग्रे पवि-

चापं येषां ते तथा ईदृशान् विप्रान् कृत्वा अर्घ्यं देयं हेतुमाह यतः
पार्व्वणवदेकैकस्य नात्र दीयत इति ।

अत्र सर्व्वकरोपरिस्थिते • पंक्तिश्रेष्ठकर एव पवित्रार्घ्यदानं
पार्व्वणादधिकं विधीयते कराग्रे पवित्राग्रकरणन्तु पार्व्वणेऽपीति
नेकैकस्येत्युपसंहारात् पार्व्वणे विशेषानभिधानादिह दृष्टस्यैव
न्याय्यत्वाच्च अन्यत्राप्येष एव स्यादिति वक्ष्यमाणवचनात् ।

अत्र च मातृपक्षे न्युञ्जीकरणं न कार्य्यं सर्व्वत्र पित्रपात्रस्यैव
न्युञ्जीकरणाभिधानात् ।

यथा मास्ये—

पित्रपात्रे निधायथ न्युञ्जमुत्तरतो न्यसेत् ।

यान्नवल्काः—

यस्मिंस्ते संस्त्रवाः पूर्व्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पित्रपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत् ॥

शौनकः—

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ।

किञ्च पित्रभ्यः स्थानमसीति मन्वादिपि षष्ठां पितृणामिव
न्युञ्जीकरणं पार्व्वणश्राद्धार्हत्वोपाधिना षट्पुरुषेष्वेव पित्रपद-
प्रयोगात् ततश्च पित्रमातामहादिद्विजानां वामपार्श्वे न्युञ्जीकरण-
मिति प्रागुक्तम् ।

मधु मध्विति । मध्वशितुमिच्छतां ब्राह्मणानां आश्वत्थेन
सम्बन्धी मध्विति यस्मिंस्त्रयो गायत्रीपाठानन्तरं मधुवातेति मन्व-

सहितः ०पार्श्वेण क्रियते सोऽत्र मध्विति त्रिर्जपो मधुवातेति
मधुदानमन्त्रवर्जितः कार्यः । एवञ्च भोजनकाले मधुमन्त्रः
पठनीय एव तद्योगिव निषेधात् । मधुमन्त्रनिषेधाच्च मधुनो
निवृत्तिर्नास्तीत्यवगम्यते ।

अन्यथा प्रधाननिवृत्तौ गुणनिवृत्तेरप्यार्थसिद्धत्वान्निषेधविधे-
रसम्भवात् । न च गुणनिवृत्त्या प्रधाननिवृत्तिरिति वाच्यम् । गुण-
लोपेन मुख्यस्येति न्यायविरोधात् मध्विति त्रिर्जपाभ्यनुष्ठानञ्च न
स्यात् मध्वशितुमिच्छतामित्यनुवादाच्च ।

अन्येतु—मधु मधु मध्विति मन्त्रस्य मधुमध्विति एकदेश-
कीर्त्तनमात्रं अन्यथा षड्जपप्रसङ्गात् । न च तथा । पार्श्वेण
गायत्रीं मधुवातेति तृचं मध्विति त्रिकञ्च जपित्वेति गरुड-
पुराणादौ त्रिर्जपविधानादित्याहुः ।

पितृसंहितामित्युपलक्षणं पितृप्रकारशकस्तवादिकमपीति
यस्तत्रेति योऽन्नस्य प्रकरोऽन्नविकरणं पार्श्वेण उच्छिष्टसन्निधौ
दृष्टेषु भुक्तवस्तु ब्राह्मणेषु दृष्टिप्रश्नानन्तरं तिलयुक्तं यथा स्वास्तथा
क्रियते । अत्र नान्दीमुखे स विकिरो यवयुक्तं यथा स्वास्तथा विप-
रीतः अदृष्टेषु भुक्तानेषु विप्रेषु दृष्टिप्रश्नात् प्राक् कार्यं इत्यर्थः ।
एतच्च सामगमाच्चपरं यजुर्वेदिनां पार्श्वेऽपि दृष्टिप्रश्नात् प्रागेवा-
विकरणम् ।

न च पार्श्वेण पैत्रधर्मेण नान्दीमुखे देवधर्मेणेति वैपरीत्यं
कल्पतरुक्तं दृष्टेष्वित्यस्य वैयर्थ्यात् ।

मात्रापसव्यकरणं न पितॄं तीर्थमिष्यति ।

प्राजाणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत्

इति पूर्ववचने सर्वत्रैव दैवधर्मप्राप्तेः पृथगुक्तिवैकल्याच्च ।

दक्षिणप्रश्नोऽत्र कीदृश इत्याह' सम्प्रभमिति पिष्टपर्व एवायं प्रश्नो न तु दैवे "दक्षः स्व स्थाने" इत्यभिधरनात्, दैवे तु रुचित-
मेवेति । प्रागगेष्विति प्रागप्रत्वञ्च हृन्दोगविषयम् ।

यजुर्वेदिनास्तु उदङ्मुखानामध्वर्यूणासुत्तरोत्तरक्रमेणोत्तराय-
दर्भेषु पिण्डदानस्यौचित्यात्, अर्घ्येष्वपि तथा दृष्टत्वाच्च । आद्य-
मिति आद्यं पुरुषं पूर्ववत् गोत्रनामभिरामन्त्येऽत्यर्थः । निस्तिलाः
किन्तु सयवा अपो दर्भमूले क्षिपेत् यवैस्तिलार्थं इति वचनात् ।

यत्तु—

प्राङ्मुखेष्वथ दर्भेषु दद्यात् क्षीरावनेजनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् तत् फलातिशयार्थं प्रागथत्वं निस्तिलत्वञ्च
पार्ष्णीदिशिः । द्वितीयं तृतीयं पुरुषमामन्त्र्य दर्भस्य मध्याय-
देशयोरपः क्षिपेदित्थन्वयः । एवं पिण्डस्थाने आवाहितानां
-पितृादित्रयाणां प्रत्यङ्मुखानां वामे कर्तुर्दक्षिणे यथा दक्षिणो-
पचारो भवति मातामहादीनामन्त्र्य दर्भेष्वपः क्षिपेदिति
सम्बन्धः ।

एवमध्वर्यूणासुत्तरायमूलमध्यागेष्ववनेष्वथ प्रथमं मात्रादीनां
पिण्डान् दत्त्वा तत्पूर्वदिशि कर्तुर्दक्षिणे पितृादीनां तत्पूर्वदिशि
मातामहादीनां प्रदक्षिणोपचारेण पिण्डा देयाः । एवमध्वर्युसाम-
नयोर्यथायथमर्घ्यप्राप्तस्थापनपरिपाटी मन्त्रव्या ।

सर्वस्वात् प्रकृतादन्नादित्यर्थः, यवादिसंयोजनं 'फलात्ति-
शयार्थम् । अवननेजनवत् अवननेजनक्रमेण पिण्डान् दत्त्वा पुनरवने-
जयेदित्यन्वयः ।

उत्तरोत्तरदानेन दर्भमूलादिक्रमेण उपर्युपरिदानेन दाता-
प्युर्द्ध्वगतिर्भवतीति स्तुतिः । विपरीतदानेनाधोगतिर्भवतीति निन्दा
तूष्णीमिति गन्धादिदानवाक्यनिषेधः । अन्यत्र पार्व्वणादौ, यव-
दैवतीर्थोपवीतदक्षिणोपचारग्रन्थो विधिरित्यर्थः ।

अग्रभूमिं ब्राह्मणस्येति शेषः प्रकृतत्वात्तस्य न तु पिण्डाग्र-
भूमिमिति व्याख्यानं युक्तं एषोऽन्यत्र स्मृतो विधिरित्यनेन पिण्ड-
कृत्यं समाप्य अथेत्यनेन कर्मान्तरविधानात् । शिवा इति युग्मान्
विप्रानेकैकमुदकेन हस्ते आसिञ्चेदिति पूर्व्वेणान्वयः । अक्षय्योदक-
दानमिति प्रागेव व्याख्यातम् ।

प्रार्थनास्विति-सुसुप्रोक्षितमस्त्रित्यादिषु 'प्रतिप्रोक्ते असु
सन्वित्यादिप्रतिवचने कृते अर्घ्यसम्बन्धिपवित्राच्छादितान् पिण्डान्
कृत्वा जजं वदन्तीरित्यनेन सिञ्चेत् । पवित्रान्तर्हितानित्यनेन
स्वधावाचनं सूचितं तच्च पार्व्वणे प्रागुक्तम् ।

नान्दीमुखे तु सामगानां गोभिलौक्ताध्वर्य्यूणाञ्च पारंस्करोक्ती
विशेषः प्रागेव विवृतोऽस्ति । अनन्तरमुत्तानपात्रकर्म स्यादित्यर्थः ।

युग्मानिति सर्वान् युग्मद्विज्ञान् दक्षिणाभिः स्वस्ति वाच्य
धूर्यस्य पंक्तिमूर्द्धन्यस्य अङ्गुष्ठवर्जितपात्रेर्ग्रहणं सदा पार्व्वणे नान्दी-
मुखे च कृत्वा प्रणम्यानुगच्छेत् ।

दक्षिणा 'च ब्रह्मपुराणे उक्ता—

शाख्यं दधिमध्वत्तं वदराणि यवांस्तथा ।
 मिश्रीकृत्य तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसञ्चितान् ॥
 दद्याद्वाग्दीमुखेभ्यश्च पिष्टभ्यो दधिपूर्वकम् ।
 अर्घ्यं पुष्यञ्च धूपञ्च प्रशस्तमनुलेपनम् ॥
 वासवाप्याहृतं वस्त्रं देयञ्च सदृशं समम् ॥
 द्राक्षात्मलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।
 • तान्धेव दक्षिणार्थन्तु दद्याद्विप्रेषु सर्व्वदा ॥

मध्वत्तं मधुमिश्रं दधीति मिलितमेकं तेन चत्वारोति, वासो
 वासःसूत्रमित्यर्थः । आहतवस्त्रदानन्तु फलातिशयार्थम् ।

सममिति प्रतिपिण्डेषु तुल्यमेव वस्त्रं देयं, नतु विषमं कार्य्यं,
 मूलमाद्रवादि निवेदयेच्छास्त्रे इत्यर्थः ।

तान्धेवेत्यनेन द्राक्षात्मलकमूलानां ग्रहणम् न तु यवस्य
 पृथग्विभक्तिनिर्देशात् तानीति नपुंसकलिङ्गाच्च ।

अत्र द्राक्षादीनां इन्द्रसमासात् समुदितानामिव दक्षिणात्वं
 नत्वैकैकस्य इति । एवकारो रजतादिदक्षिणान्तरव्याप्त्यर्थः ।
 द्राक्षादिदक्षिणा तु पिष्टपक्ष एव पूर्व्ववचनावाग्दीमुखेभ्यः पिष्टभ्य
 इत्यनुमत्नात्, देवे तु काश्चनदक्षिणा स्थितैवेति ।

विप्रेषु सर्व्वदेति यदुक्तं तद्भीषयति द्विजाभावे आश्विनद्रव्यस्य
 जलादिप्रक्षेपपक्षेऽपि ब्राह्मणायैव दक्षिणा न तु जलादी
 प्रक्षेप्येति ।

ऋद्धोक्तत्वात् सर्वत्र प्राप्ते कर्म्मविशेषे आह्निकविधेर्माह—

हृर्दांगपरिशिष्टम्—

असकृद् यानि कर्म्माणि क्रियेरन् कर्म्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः आहमेव च ॥

प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरञ्च यानि वैश्वदेवबलिकर्म्मादीनि
गर्भधानदर्शपीर्णमासादीनि आवख्याद्यहायस्यादीनि च
कर्म्माणि क्रियन्ते तेषु प्रथमप्रयोग एव आहं मातृपूजा चकारात्
*वसुधारादानञ्च नतु द्वितीयादिप्रयोगेषु ।

अग्न्याधानादिनवयज्ञान्तेष्वष्टकर्म्मसु† प्रथमप्रयोगेऽपि आधान
एवैकं आहं नतु पृथक्, किन्तु तत्रैव कृते सर्वत्रैव कृतं
भवेदित्याह ।

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

बलिकर्म्माणि दर्शे च पीर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञेषु यज्ञज्ञा वदन्तेऽप्यं मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

होमयोः सायंप्रातर्होमयोः नवयज्ञो नवयज्ञेष्टिः, निरग्निना
वैश्वदेवे कृते आह्ने बलिकर्म्माणि न कर्त्तव्यं तुल्यन्यायात् ।

तथा—

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धम् न आह्ने आह्निकिभ्यो ।

न शोषन्ती-जातकर्म्म-प्रोषितागतकर्म्मसु ॥

* च पुस्तके—असुधारा—।

† च पुस्तके—षट्कर्म्मसु ।

त्रिष्वंष्टकायागेषु आह्वे पार्ष्णादी आसन्नप्रसवाग्नाः सुख-
प्रसवार्थं गोभिलोक्ते शोथन्तीकर्म्मणि ब्रीहियवपिष्टेन मधुना च
कुमारस्य जिह्वामार्जनरूपे ज्ञातकर्म्मणि तथा प्रवासादागतगृह-
पतेः कुमारमूर्धाभिघ्नाणरूपे प्रोषितागतकर्म्मणि च आह्वं न
भवेत् ।

तथा—

विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आह्वं नदी कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् ॥

आदिशब्दाश्चतुर्थीहोम-समसनीयचरुहोम-यानारोहण-चतु-
ष्ययामन्त्रण-गृहप्रवेशान्तमङ्गसूमाधानार्थहोमानां ग्रहणम् । विवाहे
कृतेनेव आह्वेन सर्वत्रैव कृतं भवेदित्यर्थः, अन्तशब्दोऽत्र समीप-
वचनो नत्वयवार्थो निम्निककाले सोमे चेति वचनविरोधादिति
प्रागेव विवृतम् ।

तथा—

प्रदोषे आह्वनिकं स्यात् गोनिष्क्राम-प्रदेशयोः ।

न आह्वं युज्यते कर्त्तुं प्रथमे पुष्टिकर्म्मणि ॥

गाः प्रचाख्यमाना अनुमन्त्रयेत् इमा मे विश्वतो वीर्यं इति
प्रत्यागताश्च इमा मधुमतीर्महामित्यनेन गोभिलेन वैश्यानां
गोनिःसरणप्रवेशयोर्ग्रहं कर्म्मणी विहिते तयोः प्रवेश एव प्रदोषे
एकं आह्वं भवेत् नतु निःसरणे प्रदोषे प्रवेशात् । गवां

पुष्टिकर्मैर्द्वयं गोभिलोक्तं तत्र प्रथमि पुष्टिकर्मैषि आहं न कार्यं
किन्त्वितरंयोरिव ।

तथा—

हंलाभियोगादिषु षट्सु आहं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
प्रतिप्रयोगमन्वेषामादावेकञ्च कारयेत् ॥

हलाभियोगो हलस्याभिसुख्येन योजनम् पक्षेषु ध्रान्येषु
सीतायज्ञः कृष्टञ्चेत्रमध्ये खलयज्ञः, क्षीजवपने धान्यच्छेदने च
धान्यानां खलादृष्टहानयने च, ये यज्ञा गोभिलेनोक्तास्तेषु
हलाभियोगादिषु षट्सु पृथक् पृथक् प्रतिप्रयोगञ्च प्रत्यब्दं कार्य-
मन्वेषां आवस्थादीनामादौ प्रथमारम्भ एकैकं आहम् ॥

तथा—

बृहत्पत्न-सुद्रपशुस्त्वर्थं परिविष्यतोः ।
सूर्येन्वोः कर्मणी ये तु तयोः आहं न विद्यते ॥

बृहत्पत्नं हस्त्यश्वादि सुद्रपशुरजादिः तयोः स्त्वर्थ्यनार्थं परि-
विष्यमानयोः सूर्येन्वोः सतोर्यथासंख्यं ये होमकर्मणी गोभिलोक्ते
तयोः आहं न कार्यम् ।

तथा—

न दशाग्रन्विकेनेव विषवद्दृष्टकर्मणि ।
क्रिमिदृष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ॥

वर्त्मनि तस्करव्याघ्रादिभये सति उपेत्य वसनवत्तः स्वाहाकारा-

न्तामि ऋग्भिर्दशानां ग्रन्थीन् बध्नीतेति गौभिले दशाण्ड्विकाख्यं
कर्मोक्तम् । तथा मा भैवीर्मा मरिच्यतीति विषवता दृष्टमङ्गि-
रभ्युच्चन् जपेदिति विषवहृष्टकर्मोक्तम् । तथा इतस्तेऽत्रिणा
क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देशमङ्गिरभ्युच्चन् जपेदिति क्रिमिदष्ट-
चिकित्सीक्ता ।

तस्मिन् कर्मत्रये आद्यं नास्ति तथा एतदन्तरोक्तेषु शेषेषु अर्ह-
णीयानामृत्विगादीनां पाद्यार्घ्यविष्टरमधुपर्कादिष्वपि नास्तीति ।

तथा—

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सक्तत् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

एकस्मिन्नहनि वास्तुगमन-गोयज्ञ-हृलाभियोग-सेत्वारामप्रति-
ष्ठादिषु समुदायेन क्रियमाणेषु मातृपूजनं आद्यञ्च तन्त्रेण गणादौ
एकमेव भवेत् न तु कर्मसंख्यानुसारेण पृथक् पृथगिति ।

मातृभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । एवञ्च सामान्यतो विधानादेक-
स्मिन् दिनेऽनेकपुत्रसंस्कारेष्वपि सक्तदेव आद्यं गणत्वाविशेषात् ।

यथाप्यङ्गानामेक* [प्रकरणमात्रत्वेन वाङ्मत्वात् कर्माङ्गाचमना-
दिवदकृतेऽपि प्रधाने] एकप्रयोगविध्युपसंहारे सत्येव तन्त्रत्वं
तथाप्यत्र वचनीदिति आद्यचिन्तामणिः ।

* अत्र इत्यत्रे—चिन्तित्वाच्चः पतितः ।

वसुहस्तु अनेकानुष्ठानजन्यानेकफलोद्देशेन सक्तद्विानुष्ठानं
हि तद्वता नात्रैकप्रयोगविध्युपसंग्रहः कारणम् । किन्तुहि ।

समानाङ्गदेशकालकर्तृकत्वे सव्यगृह्यमाणविशेषतया लाघवमेव
तश्चाङ्गेष्विव प्रधानेष्वप्यस्तीति किमिति तन्वानुष्ठानेन भवितव्यम् ।

यत्र यत्रेति माहपूजनमुपलक्षणं वसुधारादानमपि ज्ञेयं
पूर्वन्तु कर्मादिषु च सर्वेष्वित्यनेन वैदिककर्मादी माहपूजनं
विहितम् ।

अत्र तु वैदिकेतरस्थले गृह्यप्रवेशे पुत्रमुखदर्शने पुत्रजन्मनि च
आहसाहचर्यान्माहपूजादिकं विधीयते ।

अष्टकायागादी च यत्र यत्र आहं निषिद्धं तत्र माहपूजनञ्च
निषिध्यते इति ।

अत्र च यस्मिन् दिने प्रधानकर्मारम्भस्तस्मिन्नेव दिने माह-
पूजाहविश्चाह्वादिकं न तु प्रतिष्ठायज्ञादीनामभिवासदिने ।

नानिष्ठा तु पितॄन् आह्वैः कर्म्म वैदिकमारभेत् ।

इति वचनेन प्रधानकर्मारम्भादव्यवहितप्राग्विधानात् ।
विशेषविधानं विना अङ्गानां प्रधानदेशकालकर्त्तव्यत्वनियमाच्च ।

यज्ञाधिवासदिनेऽधिवासरूपाङ्गाधिकारार्थं तस्मीजोभूतकास्य-
प्रधानाधिकारसम्पादकः प्रधानाभिलापः कार्यः, प्रधानाधिकारि-
णोऽङ्गोऽधिकारात् इति मैथिलहैतुनिर्णये लिखितं तदव्ययुक्तम् ।

अहं हि द्विविधं भवति उपरञ्जकमुपनायकञ्च परस्परौप-
कारकमुपरञ्जकं श्वाराहुपकारकन्तु उपनायकं तत्र पूर्वदिने

देवतावाहनरूपस्याधिवासस्थीपरस्त्रकाङ्गस्याङ्गान्तरोपकरणभात्र-
त्वेन वाह्यत्वात् कर्माङ्गाचमनादिवदकृतेऽपि प्रधानाभिलाषे तदनु-
ष्ठाने विरोधाभावात् । न वाऽभिलाषोऽधिकारसम्पादको
नित्यकर्म्मणि तदभावेऽप्यधिकारात् ।

किन्तु मनसा सङ्कल्पयति वाचाभिलपति कर्म्माणा प्रतिपादय-
तीति ह्यारोतवचनम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्म्माणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

इति वनपर्ववचनञ्च निमित्तनिश्चयादिकरणकेनामुक्तकाम-
नया मयेदं कर्त्तव्यमिति निश्चयरूपेण मनःसंकल्पेनैव सम्पादि-
तस्याधिकारस्यान्तरं काम्यप्रधानाभिलाषस्याङ्गविशेषरूपतया
कर्त्तव्यत्वनियमं बोधयति ।

अतएव स्फाश्लेषभक्तयागे निमित्तनिश्चयाभावेनैव मनःसंकल्पा-
निश्चयादधिकारविरहात् पूर्वदिनेऽधिवास उक्तः ।

एवञ्च वाचाऽभिलपति कर्म्माणा प्रतिपादयतीति वचनेन
प्रधानाभिलाषान्तरमेवाहत्वोपकारकस्य प्रधानाङ्गस्यैवानुष्ठान-
नियमविधानादन्यथा कर्माङ्गाचमनाभ्युदयिकआहवादीनामपि
तत्परतः प्रसङ्गात् प्रधानाङ्गानुष्ठानदिन एव प्रधानाभिलाषः ।

*[ततश्च यथा आहपूर्वदिने कृतेऽपि प्रधानाभिलाषे
ब्राह्मणानुमतिरूपस्य निमन्त्रणस्थीपरस्त्रकाङ्गस्यानुष्ठानम् ।

यथा च शारदीयनुर्गापूजायां सप्तमीकर्त्तव्यप्रधानाभिलाषस्य ।]

पूर्वं बोधन-पत्नीस्थापनादीनामुपरञ्चकाङ्गानामनुष्ठानं तथाधिवास-
स्यापीति ।

अन्यथा एष्वपि स्थानेषु निम्नन्वणाद्युपरञ्चकाङ्गानां पूर्वं
प्रधानाभिलापप्रसङ्गः स्यादिति ।

नचाधिवासस्य पृथक् संकल्पः कुत इति वाच्यम् ।

अयोगे क्लेशहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ।

अब्रह्मचर्यं चर्या च त्रयं स्यात् कुम्भसङ्कितम् ॥

इति हरिवंशे संकल्पं विना कर्मनिषेधात् । अन्यथा मातृपूजा-
वसुधारादान-द्विज्यादानां शारदीयदुर्गापूजायां बोधनादीनाञ्च
कथं पृथक् सङ्कल्प इति । विस्तारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

अथ प्रयोगः ।

अभ्युदयदिने क्ततप्रातःस्नानसंख्यादिकोऽभीष्टदेवतामभ्यर्च्य
क्ततकर्माङ्गाचमनो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा—

ॐ अद्येत्यादि असुककर्माङ्गभ्युदयार्थं गणेशमावाह्य
कर्माङ्गं* करिष्ये इति संकल्प्य प्रथमं घटे गणेशमावाह्य पाद्या-
दिभिरुपचारैरभ्यर्च्य रजतस्फटिकादिप्रतिमासु पटादीं वा शुक-
वर्णेन चित्रितासु पृथक् यवपुञ्जेषु गौर्ध्यादिमातृः पृथक् पृथक्
महाव्याह्वतिभिरावाह्य पृथक् पृथक् पाद्यादिभिर्नानाविध-
नेवेद्यैश्चाह्वयेत् ।

* ऋ ग पुस्तकद्वये—कर्मापदं नास्ति ।

मातरौ यथा—

गौरी पद्मा शची भेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरौ लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥

ततः पूर्व्ववत् संकल्प्य गृहभित्तिलग्नान् पञ्चवारान् अभ्युदया-
धिक्यकामः सप्तवारान् वा नातिनीचां नचोद्धृतां वसोर्धारा-
सुपविष्टः प्राङ्मुखो वसोः पवित्रमसि इति मन्त्रेण हृतेन
दद्यात् ।

मन्त्रो यथा—

ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं

वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

देवस्त्रा सविता पुनातु

वसोः पवित्रेण शतधारेण सुध्याः कामधुजः ॥

तत आचाराद्भवसुं सम्पूज्य चायुष्यमन्त्रं जपेत्—

ॐ आयुष्यं वर्षस्यं रायस्योषमौन्नदम् ।

इदं हिरण्यं वर्षस्यं जैत्रायाविद्यतादुमाम् ।

न तद्रक्षांसि न पिशाचाः स्ववन्ति

ईत्रानामोजः प्रथमं जज्ञेतत् ।

यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं

स देवेषु क्ण्यते दीर्घायुः

स मनुष्येषु क्ण्यते दीर्घमायुः ।

अथवा—

ॐ तं च सुदेवहितं पुरस्तात् शुक्रमुचरत् ।

पश्चेम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुवाम शरदः शतम् ।*

इत्यादि शुभमन्त्रान् अशक्तौ स्वस्तिन इन्द्रो वृक्षश्रवा इत्यादि
वा जपेत् । अथ च मातृपूजादिप्रयोगः सर्वशाखिसाधारणः
श्राद्धप्रयोगस्तु विभिन्न लिख्यते ।

अथाध्वर्यूणां प्रयोगः ।

प्रातःस्नातान् ब्राह्मणान् दण्डद्वयोपर्याङ्ग्य, स्वागतं दृष्ट्वा
पाद्यार्घ्याचमनीयानि दत्त्वा पूर्व्ववत् संकल्प्य निमन्त्र्य च असा-
द्यभिप्रायेण सिद्धमित्यभिधाय यवीदृकप्रोक्षितेषु प्रागग्रदर्भद्वय-
युक्तेष्वसनेषु अत्रासध्वमिति, प्राङ्मुखान् युग्मब्राह्मणान्
प्रतीच्यामुपवेशयेत् ।

तत्रायं क्रमः—

आदौ देवब्राह्मणौ तदुत्तरे मातृब्राह्मणौ तदुत्तरे पित्रब्राह्मणौ -
तदुत्तरे मातामहब्राह्मणाविति । कुशब्राह्मणे निमन्त्रणवाधः ।
प्रत्यासनसमीपे दृतेन तिलतैलेन श्रवा श्राद्धसमाप्तिस्त्रायिणो दीपान्
दद्यात् ।

ततः शालग्रामादौ यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य यज्ञेश्वरो हव्येत्यादि

* च शुक्रणे—शृणुवाम शरदः शतमित्येवोक्तिः ।

• च शुक्रणे—तैलन वा इतिमातृपाठः ।

मन्त्रञ्च पठित्वा—ॐ अपहतेति द्वारदेशे गृहान्तरे च सर्वतो
यवान् विकीर्त्य श्रीविष्णुः श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा
रक्षार्थं जलं प्रतिद्विजसमीपे स्थापयेत् ।

ततो गायत्रीजपमहं करिष्य इति द्विजान् पृष्ट्वा कुरुष्वेति
तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतिसहितां गायत्रीं जपित्वा—

ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः पुष्टैः स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति त्रिजपेत् ।

अत्र सर्वं कर्मापवीतना पातितदक्षिणजानुनोदङ्मुखेन
सयवोदकेन ऋजुशुक्रशत्रयेण देवतीर्थेन नमःपदेन दैवपरिपाठ्या
कार्यं तिलकार्थं यवैः सम्पाद्यम् ।

दैवपक्षे—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यामुकस्यामुककर्माख्यभ्युदयार्थं
अमुकगोत्राया नान्दीमुख्या मातुरमुकीदेव्या एवं पितामह्या एवं
प्रपितामह्या-अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुकशर्मण एवं
पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य-अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य
मातामहस्यामुकशर्मण एवं प्रमातामहस्य एवं ह्यप्रमातामहस्य
हृद्विश्राद्धे कर्त्तव्ये वसुसत्ययोर्विशेषां देवानां हृद्विश्राद्धमन्त्रेण
पृताक्षुपकरणसङ्गितेन सोकदेन युवयोरहं करिष्ये ।

कुरुष्वेति प्रत्युत्तरं कुशब्राह्मणे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्यः
किन्तु कुशब्राह्मणयोरहं करिष्ये इति । सन्निधापितब्राह्मणास्तु
प्रत्युत्तरं दद्युः ।

ततो ब्राह्मण्ये—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्यासुकस्य असुककर्मस्यभ्युदयार्थं-
मसुकगोत्राया नान्दीमुख्या मातरसुकीदेव्या एवं पितामह्या एवं
प्रपितामह्या द्वित्रिआहमन्त्रेण सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये ।

एवं पितृमातामहपक्षयोरपि । मृज्जलेन आश्रित्यद्रव्याणि
प्रोक्षयेत् । देवादिक्रमेण करञ्चालनार्थं ब्राह्मणकरेषु जलं दद्यात् ।
कुशब्राह्मणे तु बाधः ।

ॐ वसुसत्यौ विश्वे देवा एतद्दः कुशासने नमः । ऋषुकुश-
त्रयात्मकमासनद्वयमुत्सृज्य दद्यात् । ॐ असुकगोत्रे नान्दीमुखि
मातरसुकीदेवि एवं पितामहि एवं प्रपितामहि एते ते कुशासने
नम इत्युत्सृज्य दद्यात् । एवं पितृमातामहयोरपि । शूद्रस्य तु
एते तुभ्यं कुशासने नम इति प्रयोगः-सर्वत्र ज्ञेयः ।

ततः कृताञ्जलिः—ॐ विश्वान् देवानावहयिष्ये इति पृष्ट्वा
आवाहयेत्यनुज्ञातो द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा ॐ विश्वे देवाः स आगते-
त्यावाह्य ॐ अपहता इति युवान् विकीर्य ॐ विश्वे देवाः
शृणुतेममिति जपित्वा आगच्छन्तु महाभाग्य इति पठेत्
कुशद्विजाङ्गुष्ठग्रहणबाधः ।

ततो नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनु-
ज्ञातः—

ॐ उग्रन्तस्त्वा निधीमह्युग्रन्तः समिधीमहि ।

उग्रमुग्रत आवह नान्दीमुखान् पितृन् हविषे असवे ॥

इत्यावाह्य अपहतेति यवान् विकीर्य-
 ॐ आयान्तु नो नान्दीमुखः पितरः-
 सौम्यासो अग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः
 अस्मिन्वन्ने पुष्टा मदन्तोऽधिह्ववन्तु ते अवस्वस्मान् ।

इति जपेत् ।

शूद्रस्तु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयन् नम इति जपेत् ।

ततोऽर्घ्यपात्रमुत्तराग्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति
 मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं पवित्रं ह्रित्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ
 इत्यभ्युष्यार्घ्यपात्रे निधाय शन्नो देवीति अपो दत्त्वा यवोऽसीति
 यवं दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदूर्वा निक्षिप्य दर्भान्तरणाच्छाद्य एवं
 मातृ-पितृ ब्राह्मणाग्रतो मातृणां तत्पूर्वं पितृणां तत्पूर्वं माता-
 महानां प्रत्येकं पात्रत्रयमुदगश्चसुपर्ष्युपरिक्रमण स्थापयित्वा पूर्ववत्
 पवित्रकंदनादिकं कृत्वा * [नवपवित्राणि यथाक्रमं दत्त्वा] शन्नो
 देवीति प्रत्येकमपः क्षिप्त्वा—

“ॐ यवोसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः ।

प्रज्ञमग्निः पृक्तः पुष्टा नान्दीमुखान्

पितृण् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं यवान् दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदूर्वा निधाय
 कुशान्तरणाच्छाद्य अस्मिद्रोऽयमर्घ्योऽस्त्विति प्रत्येकमुक्त्वा सर्वत्र
 दर्भानुहाद्य ईक्ष्ताभ्यां देवपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तद्वक्ष्यं

* इत्यने— [] निश्चितार्थो नास्ति । . .

पुष्पं यद्विष्णुं प्रागग्रं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा जलान्तरक्ष दत्त्वा "या दिव्यंति पठित्वा—

ॐ वसुसखी विश्वे देवा एष वोऽर्घ्यो नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरोपरि जलं दद्यात् ।

ततो मातुरर्घ्यपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा पंक्ति-
मूर्धन्यस्य करमन्धेषां करोपरि स्थापयित्वा तत्र पवित्रं पूर्वार्थं
कृत्वा कारायाग्रकं यथा स्यात्तथा निधाय तत्रस्थं पुष्पं जलान्तरक्ष
दत्त्वा या दिव्या आप इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखे
मातरमुक्ति देवि एष तेऽर्घ्यो नम इति यवोदकं दद्यात् ।

एवं पितामहीप्रपितामहोरप्यर्घ्यं पङ्क्तिमूर्धन्यकरे दद्यात् ।

एवं पितृ-मातामहपक्षयोरपि तत्पङ्क्तिमूर्धन्यकरं एवेति ।

ततः पितामहादीनां पञ्चानां पात्रस्थ यव-पुष्प-जलानि पितृ-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेणाच्छाद्य न्युजीकृत्य कुशोपरि सकल-
आश्रियविप्रवामे उत्तरभागे स्थापयेत् । ततो देवादिक्रमेण
पार्वीश्ववद्वाक्येन नान्दीमुखविशेषणवता गम्भादीनि नमःपदेन
दद्यात् ।

ततो मण्डलानि विधायाष्टौ पात्राणि देवादिक्रमेण पातयित्वा
पार्वीश्ववदम्बौकरणहोमं कृत्वा हुतशेषं सर्वपात्रेषु दत्त्वा पिण्डार्थं
किञ्चिदवस्थाय अन्नव्यञ्जनादि देवादिक्रमेण परिवेषयेत् । अत्र
मिष्टद्रव्यं दधिवदरमूलामलकयवानां प्राशक्यम् ।

अग्नेषु-प्रचुरष्टतं दत्त्वा भूमिलम्बकुशेन पात्रब्राह्मणयोः अग्रं
कारयित्वा अघोमुखहस्ताभ्यां प्रत्येकं सर्वपात्राण्यालभ्य—

ॐ पृथिवी त इति जपित्वा कृष्ण हव्यमिदं रचेत्युक्त्वा
अभ्युक्ष—

ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्वेति मन्त्रद्वयेनाधो-
मुखद्विजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्त्राङ्गुष्ठमपि निधाय अपहृता इति
यवान् विकीर्य इदमन्नं इदं हविरिमा आप एतान्युपकरणानीति
ब्राह्मणयोर्निवेद्य—

ॐ वसुसत्वीं विश्वे देवा एते वो अन्ने घृताद्युपकरणसहिते-
सोदके नम इत्युत्सृजेत् ।

सव्याहृतिकां गायत्रीं जपित्वा ॐ मधु मधु मध्विति जपन्
मधुनाभिघार्थं—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवति ।

तत् सर्वमच्छिद्रमसु ।

इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्यतीं जुषेथामिति वदेत् । कुशब्राह्मणे-
ऽस्य वाधः । भवन्तीं प्राशयेतामित्युक्त्वा आपोशानजलं दद्यात् ।

एवं मातादिपक्षेऽपि देवपरिप्राच्या सर्वं कार्यं, केवलमुत्सर्ग-
वाक्ये विशेषः । ॐ असुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुक्तिदेवि
एवं पितामहि एवं प्रपितामहि एतत्तेऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं
सोदकं नमः । एवं पितृ-मातामहपक्षयोरपि ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति तृपचं मध्विति त्रिकञ्च
यज्ञेश्वरो हव्येति पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्णं-सोमसोमादिकञ्च मङ्गल्यं
पितृप्रकाशमन्त्रस्तववर्जं पठेत् ।

वेणुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणान् सन्तोष्य दक्षिणु ब्राह्मणेभ्य
उच्छिष्टसन्निधावुत्तरायदर्भानास्तीर्थं सयवानं गृह्येत्वा—

ॐ अग्निदग्धाश्चेति जलेनाप्लाव्य विकीर्य कृताञ्जलिर्येषां न
मातेति पठित्वाचम्याशक्तौ दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा हरिं ऋत्वा मात्रादिं-
देवान्ब्राह्मणेभ्यं आपोशानार्थं जलगण्डूषान् दत्त्वा प्रणवव्याहृति-
सावित्रीसहितां गायत्रीं मधुवातेति तृपचं मध्विति त्रिकञ्च
जपित्वा रुचितं भवद्भिरिति देवे, पैत्रे सम्पन्नमिति पृच्छेत् ।

सुरचितं सुसम्पन्नमिति प्रत्युत्तरं कुशब्राह्मणे दक्षिणप्रश्नाधः ।
शेषमन्नमप्यस्तीति पृच्छेत् । इष्टैः सह भुङ्क्तेत्युत्तरम् ।

ततः पिण्डान्यहं करिष्ये इति पृच्छेत् । कुरुष्वेत्यनुष्वातो
मादृपिदब्राह्मणयोः सम्मुखस्थमध्यभागे उत्तरप्रवर्णां वेदीं कृत्वा
जलेनाभ्युष्य* ॐ निहन्तीति पठित्वा पंक्तित्रयेण नवमण्डलिका
उत्तरायाः कार्य्या ।

तत्र पश्चिमे मादृपंक्तिं मध्ये पितृपंक्तिं पूर्वे मातामहपंक्तिं
क्रमेण कृत्वा अपहृता निहन्तीति च मन्त्रद्वयेनोत्तरार्थं रेखात्रयं
पंक्तित्रये एकदर्भमूलिन कृत्वा तं दर्भमूलं उत्तरस्यां प्रक्षिप्य—

ॐ असुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरसुकि देवि एतत्त यवोदक-
मवनेनिष्क नमः । इति क्रमेणोत्सृज्य यथायथं पंक्तित्रये मूलादि-
क्रमेण नवमण्डलिकोपरि यवोदकानि दद्यात् । शीरावनेजने
तु फलातिशयः ।

तत्र समूलान् दर्भानास्तीर्थं देवताभ्य इति शिर्जपित्वा
सर्व्यन्नाच्छादयेषात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य दृत्-मधु-दधि-धदर-

ववानग्नीकरणशेषञ्च दत्त्वा विष्वफलोपमान् नवपिण्डान् कृत्वा दक्षिणहस्तेन ऋजुकुशप्रयसहितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तस्थितजलप्रेक्षेपणं ॐ असुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुक्ति देवि एतत्ते पिण्डं नम इति पिण्डं दर्भमूले दत्त्वा जलं सृशेत् ।

एवं दर्भमध्याग्रयोः पितामही—प्रपितामह्योः पिण्डं देयम् । तत्पूर्वपङ्क्तिद्वये क्रमेण पित्रादीनां मातामहादीनाञ्च पिण्डा देयाः, पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीर्य पितृपद्मास्तरणकुशमूलेन लेपमुजः प्रीयन्तामिति हस्तं सम्भृज्य पिण्डपात्रे हस्तं प्रक्षाल्य तज्जलं प्रत्नवनेजनार्थं स्थापयित्वा हिराचम्य हरिं स्मरेत् । आचमनाशक्तौ दक्षिणकर्णस्पर्शः ।

ॐ अत्र नान्दीमुखाः पितरो मादयध्वं

यथाभागमाहृषायध्वम् ।

इति जपित्वा प्राणायामद्वयं कृत्वा अशक्तौ यथाशक्ति श्वासं विधृत्य वसन्तायेति ऋतून् नमस्कृत्य पितृन् भास्वरमूर्त्तिकान् ध्यात्वा—

ॐ अमीमदन्त नान्दीमुखाः पितरो यथाभागमाहृषायिषत ।
इति जपेत् ।

ततः पादत्रालनजलं वामहस्तेन गृहीत्वा ॐ असुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुक्ति देवि एतत्ते जलं प्रत्नवनेनिष्क नम इति मातृपिण्डे दत्त्वा अन्येषामपि यथावयं दद्यात् ।

ततो नीवीं विस्त्रंस्त्राचम्य दक्षिणकर्णं सृष्ट्वा सर्वाशुद्दिग्शा-
स्त्रलिपट्कं कुर्यात् ।

ॐ नमो वो नान्दीमुखाः पितरः शशाय ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरस्तपसे ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो यज्जीवन्तस्तस्यै ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो रसाय ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो घोराय ।
 मन्यवे पुष्टै त्वा नान्दीमुखाः पितरो नमो वः ॥

ततः शुक्लवस्त्रोद्भवदशाः सूत्रमात्रं वा पूर्व्ववद्ववाक्शेन
 मात्रादिभ्यो दत्त्वा ॐ एतन्नो नान्दीमुखाः पितरो वासं इति
 जपित्वा प्रत्येकं पित्रादिभ्यः षड्भ्यः सूत्रं पूर्व्ववद्ववाक्शेन
 दद्यात् ।

ततो मातृत्रयपिण्डान् तूष्णीमभिषिञ्च्य पित्रादि-षट्पिण्डेषु—
 ॐ अज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिश्रुतम् ।

पुष्टयः स्व तर्पयत मे नान्दीमुखान् पितॄन् ॥

इति जलधारां दद्यात् । एवं मातामहादिपिण्डेषु ।

ततो गन्धादिभिरष्टभिर्द्रव्यैस्तूष्णीं पिण्डानभ्यर्च्य पितॄन् भस्म-
 रान् ध्यात्वा पिण्डानि सम्पन्नानि सन्धिति तैनोक्ते क्वञ्चि-
 जन्नीभूय पिण्डान्युत्तोल्यान्नाय पात्रे स्थापयेत् । तत आचमनार्थ-
 मुदकादिकं द्विजेभ्यो देयम् । कुशद्विजे तु जलादिदान-
 बाधः । स्वयमप्याचम्य सुसुप्तोक्षितमृत्सिति विप्राग्रभूमिमभिषिञ्च्य
 पार्श्ववह्वैवादिक्रमेण शिवा आपः सन्धित्यादिना सर्व्वत्र जल-
 पुष्याक्षतानि दद्यात् । सन्धिति यथायथं विप्रोत्तरम् ।

ततं ॐ असुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातरोऽसुकीदेव्यः सर्व्वेण
दत्तेनान्नपानादिना प्रीयन्तामिति यवोदकं दद्यात् । ० एवं
पितामह्यादिभ्योऽष्टभ्यः प्रत्येकं बहुवचनान्तप्रयोगेनाक्षय्यं कृत्वा—
अघोरा नान्दीमुखाः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् । सन्त्विति
प्रत्युत्तरम् ।

गोत्रं नो बर्षतामिति पृच्छेत् । बर्षतामिति प्रत्युत्तरम् ।

दातार इत्यादिना पार्व्वणवदाशिषः प्रतिगृह्य उत्तरायान्
दर्भान् पवित्राणि चार्घ्यसम्बन्धीनि भूमावास्तीर्थं नान्दीमुखान्
पितॄन् वाचयिष्ये इति पृच्छेत् वाच्यतामित्यनुज्ञातः—

ॐ नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्तां नान्दीमुख्यः पितामह्यः
प्रीयन्तां नान्दीमुख्यः प्रपितामह्यः प्रीयन्तां नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामित्यादिक्लमेण प्रत्येकं वदेत् प्रीयन्तामिति सर्व्वत्र
प्रत्युत्तरम् ।

पुनरुज्जं वहन्तीरिति हस्तादयेण जलधारया सेकः । ततो-
ऽर्घ्यपात्रमुत्तानीकृत्य दैवे काञ्चनदक्षिणां मात्रादिषु* द्राक्षा-
मलकमूलानि तन्मूर्खं वा दक्षिणां दत्वा विश्वे देवाः प्रीयन्ता-
मिति ब्रूहीति पृष्ट्वा देवहिजहस्ते यवोदकं क्षिपेत् विश्वेदेवाः
प्रीयन्तामिति तेनोक्ते देवताभ्य इति त्रिर्जपेत् ।

ततो वाजं वाज इति कुशाग्नेण पितृभ्यातामहान् देवांश्च
विसृज्य भवतिरहं क्षतार्थीकृत इति प्रियवचनमुज्जा पंक्तमूर्धन्य-

* अशुक्ले मात्रादिषु ।

स्थानङ्कुष्ठं बाण्डिं गृहीत्वा मात्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुत्याप्य आमा-
वाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च गृहं प्रविश्याच्छिद्रं
कृत्वा विष्णुं स्मृत्वा दीपं निर्वाप्य पिण्डांश्च जलादिषु निक्षिप्य
हस्तपादांश्च प्रक्षाल्याचम्य प्रकृतं कर्म कुर्यात् ।

अथ सामगानां प्रयोगः ।

प्रातःस्नातान् ब्राह्मणान् दण्डद्वयोपर्याङ्ग्य स्नागतं पृष्ट्वा
पाद्यार्थाचमनीयानि दत्त्वा ब्राह्मणान् निमन्त्र्य आह्वयानं गत्वा
अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्यभिधाय यवोदकं प्रोक्षति प्रागग्रदर्भद्वय-
युक्तासनद्वये अत्रासंध्वमिति प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयं पश्चिमे
उपवेश्य दक्षिणस्यामुत्तराग्रदर्भकयुक्तेषु उत्तराग्रासनेषु उदङ्-
मुखान् पिठमातामहपक्षयोर्युग्मब्राह्मणानुपवेशयेत् ।

तत्र पूर्वभागे पिठब्राह्मणी तद्वामे मातामहब्राह्मणी
प्रदक्षिणक्रमेणोपवेशयेत् । कुशब्राह्मणे निमन्त्रणवाधः । प्रत्यासन-
समीपे घृतेन तिलतैलेन वा आह्वसमाप्तिस्थायिनी दौषान्
दद्यात् ।

ततः शालग्रामशिलादौ यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य ॐ यज्ञेश्वरो-हव्ये-
त्यादि पठित्वा ॐ अपहृतेति हारदेशे गृह्याभ्यन्तरे च सर्व्वतो
यवान् विकीर्य—त्रीविष्णुः त्रीपुण्डरीकाक्षः त्रीहरिरिति स्मृत्वा
रक्षार्थं जलं प्रमृदिह्रजसमीपे स्थापयेत् ।

• ततो गायत्रीजपमहं करिष्ये इति विज्ञानं स्पृष्ट्वा कुरुष्वेति
तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतित्रयसहितां गायत्रीं जप्त्वा—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः पुष्ट्यै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥ त्रिर्जपेत् ।

अत्र सर्व्वं कर्म्मोपवीतिना पातितदक्षिणार्जानुना देवपक्षे
उदङ्मुखेन पितृदिपक्षे प्राङ्मुखेन यवोदकेन ऋजुकुशत्रयेण
देवतीर्थेन गमःपदेन दैवपरीपाद्या कार्य्यं तिलकार्य्यं यवैः
सम्पाद्यम् ।

दैवपक्षे—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यामुकस्याभ्युदयिके अमुककर्म्मणि
अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुकशर्म्भेण एवं पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य अमुकगोत्रस्य—नान्दीमुखस्य मातामहस्यामुक-
शर्म्भेण एवं प्रमातामहस्य एवं ब्रह्मप्रमातामहस्य ब्रह्मिन्त्याहे कर्त्तव्ये
वसुसत्ययोर्विश्वेषां देवानां ब्रह्मिन्त्याहमन्नेन घृताद्युपकरणसहितेन
सोदकेन युवयोरहं करिष्ये कुरुष्वेति प्रत्युत्तरम् । कुशब्राह्मणे तु
युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्य्यः किन्तु कुशब्राह्मणयोरहं करिष्ये
इति । सन्निधापितब्राह्मणानु कुरुष्वेति प्रत्युत्तरं दद्युः ।

ततः पितृपक्षे प्राङ्मुखः कृताञ्जलिः—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्याभ्युदयिकेऽमुककर्म्मणि अमुक-
गोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुकशर्म्भेण एवं पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य ब्रह्मिन्त्याहमन्नेन सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये
कुशब्राह्मणे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्य्यः । एवं मातामहेऽपि ।

•शृङ्गुलेन श्राद्धियद्रव्याणि प्रोक्षयेत् । देवादिक्लमेष
करं चालंनार्थं ब्राह्मणकरेषु जलं दद्यात् कुशब्राह्मणे बाधः ।

ॐ वसुमंत्यौ विश्वे देवा एते वः कुशासने नमः ।

इति ऋजुकुशत्रयात्मकमेकमासनद्वयमुत्सृज्य दद्यात् ।

ॐ असुकगोत्र नान्दीमुख पितरसुकशर्मान् एवं पितामह
एवं प्रपितामह एते ते कुशासने

ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते नमः ।

इत्युत्सृज्य ऋजुकुशत्रयात्मकमेकमासनद्वयं दद्यात् ।

एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततः कृताञ्जलिः—

ॐ विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातो
द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा—

ॐ विश्वे देवा स आगतेति, विश्वेदेवाः शृणुतेममिति ।

ॐ ओषधयः सममदस्तेति । मन्त्रत्रयेणावाह्य—

ॐ आयान्तु नो महाभागा इति पठित्वा ॐ अपहृतेति यवान्
विकीरेत् । कुशब्राह्मणे अङ्गुष्ठग्रहणबाधः ।

ॐ नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनु
ज्ञातः—

ॐ एत नान्दीमुखाः पितरः सौम्यासो

गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विषेभिः ।

दत्तात्मभ्यं द्रविषेह भद्रं

रयिष्मजः सर्व्ववीरं नियच्छत ॥

ॐ उग्रन्तस्त्वानिधीमद्भुशन्तः समिधीमहि ।
 उग्रद्भुशत भावह नान्दीमुखान् पितृन् हविषे प्रत्तर्वे ॥
 ॐ आयान्तु नो नान्दीमुखाः पितरः, सौम्यासो
 अग्निश्चात्ताः पथिभिर्देवयानैः ।
 अस्मिन् यज्ञे पुष्ट्या मदन्तोऽधिभुवन्तु तैऽवन्त्वस्मान् ॥

इत्यार्वाह्य अप्रहतेतिति यवान् विकिरेत् ।

ततो देवब्राह्मणायभूमौ उत्तरायकुशोपरि अर्घपात्रमुत्तरायं
 संस्थाप्य—ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति प्रादेशप्रमाणं पवित्रं
 कृत्वा —

ॐ विश्वोर्मनसा पूते स्थ इत्यमुष्यार्घ्यपात्रे निधाय शन्नोदेवी
 रित्यपो दत्वा यवोऽस्तीति यवान् दत्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदूर्वां
 निक्षिप्य दर्भान्तरेणाच्छाद्य अक्षिद्रुमिदमर्घ्यपात्रमस्त्विति वदेत् ।

ततः पितृब्राह्मणायतः पूर्व्यायकुशोपरि पितृपात्रत्रयमुपर्यु-
 परिक्रमेण पूर्व्यायं स्थापयित्वा तदक्षिणे मातामहपात्रत्रयं पूर्व्याय-
 कुशोपरि पूर्व्यायं कृत्वा उपर्युपरिक्रमेण स्थापयित्वा पूर्व्ववत्
 पवित्रकन्दनादिकं कृत्वा षट् पवित्राणि यथाक्रमं दत्वा शन्नोदेवी
 रिति प्रत्येकमपः क्षिप्त्वा—

ॐ यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिश्चितः ।

प्रब्रमद्भिः पुक्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् ।

पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिषाथं यवान् दत्वा गन्ध-पुष्प-दूर्वा निक्षिप्य

वृक्षन्तु बाह्याद्यः अष्टिद्रुमिद्रुमर्षपापवृक्षिनिः प्रसिद्धानुप्रास
हस्ताभ्यामुत्तोर्य वामहस्ते कृत्वा तत्र खं पुष्पं प्रथितं प्राणां
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा जलात्तरं पुष्पात्तरञ्च दत्त्वा वा दिव्या भाप-
इति पठित्वा—

ॐ वसुंक्षत्यो विश्वे देवा एतद्वोऽर्घ्यं नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरोपरि जलं दद्यात् ।

ततः पितुरर्घ्यपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोर्य वामहस्ते कृत्वा पङ्क्ति-
मूर्धन्यस्य करमन्धेषां करोपरि, स्थापयित्वा तत्र पवित्रमुत्तरार्धं
कृत्वा कराग्रायकं यथा स्यात्तथा निधाय तत्र खं पुष्पं जलात्तरं
पुष्पात्तरञ्च दत्त्वा वा दिव्या भाप इति पठित्वा,—

ॐ अमुकशोच माम्हीमुख पितरमुकशर्षन् एतत्ते सयत्रोदक-
मर्घ्यं “वे चात्र खामनु वांश्च त्वमष्ट तर्ष्ये ते नमः” इति यत्रोदकं
दद्यात् । एवं पितामहप्रपितामहयोरर्घ्यं प्रक्षिप्तवृक्षेण
एवेति ।

ततः पितामहादीनां पञ्चानां पापक्षयवपुष्पजलानि पितृ-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेचाहाद्य म्युक्तीकृत्य कुशोपरि
मातामहप्राज्ञाचवामि देवनाम्नाश्चदक्षिणे स्थापयेत् ।

ततो देवादिभ्यश्च पार्श्ववहाक्षीन् नाम्दोमुखविशेषव्यवता
गन्धादीनि नमःपदेन दद्यात् ।

ततो मण्डलानि विधाय देवादिभ्यश्च पदपानानि पात-

* (ख) पुस्तके—पुष्पात्तरञ्चोदकविधः पाठ ।

यित्वा पार्श्वेणवदग्नीकरणहोमं कृत्वा हुतशेषं सर्वपात्रेषु दत्त्वा
पिण्डार्थं किञ्चिदवस्थाप्य अन्नव्यञ्जनादि देवादिक्रमेण परिवेषयेत् ।

अत्र मिष्टद्रव्य-दधि-वदर-मूला-मलक-यवानां प्राशस्त्यम् ।
अन्नेषु प्रचुरष्टतं दत्त्वा भूमिलग्नकुशेन पात्रब्राह्मणयोः स्वर्गं कार-
यित्वा अधोमुखहस्ताभ्यां प्रत्येकं सर्वपात्राण्यालभ्यं ॐ पृथिवी ते
इति जपित्वा—

क्षणं कव्यमिदं* रक्षेत्युक्त्वा अभ्युक्ष्य ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्वेति
मन्त्रहयेभाधोमुखद्विजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि निधाय
अपहृता इति यवान् विकीर्य—

इदमन्नं इदं हविरिमा आप एतान्युपकरणानीति ब्राह्मण-
हस्ते जलं दत्त्वा सव्याहृतिकां गायत्रीं जपित्वा मधुमन्त्रवर्जं मधु
मधु मध्विति जपन् मधुमयमन्नं कृत्वा ॐ वसुसखी विश्वेदेवा
एतद्वोऽन्नं पृताद्युपकरणसहितं सोदकं नम इत्युक्तुजेत् ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् ।

तत्सर्वमच्छिद्रमसु ।

इत्युक्त्वा यथामुखं वाग्यती क्षुपेथामिति वदेत् ।

ब्राह्मणाभावेऽस्य बाधः । भवन्ती प्राशयेतामित्युक्त्वा आपो-
शानजलं दद्यात् । एवं पित्रादिपक्षेऽपि देवपरिपात्या सर्वं कार्यं
केवलसुसर्गवाक्यं विशेषः ।

असुकगोच-नाम्नोमुख पितरसुकशर्भेन् एवं पितामह एवं

* क इलक्षे—इव्यमिदम् ।

प्रथिताम्ह एतत्सेऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं सोदकं ये व्याज
त्वांमनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते नम इति । एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं ऋधुवातेति तृचं मध्विति त्रिकाञ्च-
यज्ञेखरो ह्येति पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्णं-सोमसामादिकाञ्च मङ्गल्यं#
पितृप्रकाशकमन्त्रस्तववर्जं पठेत् । वेणुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणान्
सन्तोष्य, भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ पूर्व्याद्यदर्भाणास्तीर्थं
सर्वप्रकारमन्नं सयवं गृहीत्वा ॐ अग्निदग्धाद्येति जह्निनाभ्याम्
विकीर्य कृताञ्जलिर्येषां न मातेति पठित्वाचम्याशक्तौ दक्षिण-
कणं स्पृष्ट्वा हरिं अरेत् ।

ततो भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु रुचितं भवन्निरिति दैवे पेक्षे
सम्यन्नमिति पृच्छेत् । सुरचितं सुसम्यन्नमित्युत्तरं कुशब्राह्मणे
दक्षिणप्रश्नबाधः ।

ततः पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो जलगण्डूषान् दत्त्वा शेषमन्न-
मप्यस्तोति पृच्छेत् इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेत्युत्तरम् ।

ततः पिण्डदानमहं करिष्य इति पृच्छेत् कुरुष्वेत्युक्तः पितृ-
सम्बुखभागे उच्छिष्टसन्निधौ पूर्व्याद्यदर्भाणां वेदीं कृत्वा जह्निनाभ्युक्ष्यं
निहन्तीति पठित्वा पंक्तिद्वये षण्णण्डलिकाः पूर्व्याघ्राः कार्याः ।

उत्तरे पितृपंक्तिं तद्वक्षिणे मातामहपंक्तिं प्रदक्षिणक्रमेण कृत्वा
साप्रकुशगुच्छत्रयात्मिकां प्रादेशप्रमाणां पिञ्जलीं वामहस्तेन
गृहीत्वा तां दक्षिणहस्तेनादाय उभाभ्यां हस्ताभ्यां धृत्वा—

ॐ अपहृता निहकीति च मन्त्रहयेन सूत्र्यांश्च रेखाद्युषं परित्त-
हये कृत्वा तां पिच्छलीसुत्तरस्यां द्विशि त्यक्त्वा जलेनाभ्युक्षेत् । °

ततो रेखायां सप्तदाहिकान् समूलान् पूर्वोपाध्वर्भानास्तीर्थ्य
ॐ एतं नाम्नीसुखाः पितरः सौम्यांसि इति मन्त्रेण पितृनावाह्य
तिलान् त्रिकोर्कं सयवपुष्पं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा—श्रीं असुक-
मीम् नाम्नीसुखाः पितरसुकशर्मन्नेतत्ते जलमशनेनिच्छ ये चात्र
त्वामनु यांसि तस्मै ते नम इति कुशमूले भवनेजनं दत्त्वा
जलं स्पृशेत् ।

एवं पितामह प्रपितामहयोः कुशमध्याययोर्दद्यात् एवं माता-
महादौनामपि यवोदकं दद्यात् क्षीरावनेजने तु फलातिशयः ।

ततो देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा सर्व्वस्त्राच्छादयेषात् किञ्चि-
दुद्युत्य दृष्ट मधु-दधि-वदर यवानग्नौकरणशेषश्च दत्त्वा विश्वफलोप-
मान् षट् पिण्डान् दत्त्वा दक्षिणहस्तेन ऋजुकुशत्रयसहितं पिण्डं
गृहीत्वा मधुवातेति व्रतं ।

ॐ अक्षन्मीमदन्त यवप्रिया अधूषत

अस्तोषत स्वभानवो त्रिप्रा-

नविष्टया मतो योजान्विन्दते हरी ॥

इति जपित्वा वामहस्तस्यजलप्रक्षेपेण—

ॐ असुकगोतं नाम्नीसुखं पितरसुकशर्मन्नेष ते पिण्डो ये
चासि त्वामनु यांसि त्वमनु तस्मै ते नम इति दर्भमूले पिण्डं दत्त्वा
जलं स्पृशेत् एवं दर्भमध्याययोः पितामहप्रपितामहयोः पिण्डद्वयं
देयं एवं तद्दिने मातामहादौनां पिण्डा देयाः ।

ततः पिङ्गान्तिर्षे, पिङ्गशेषं विकीर्षं विष्टपञ्चाक्षरचतुष्टयभूषणं
 ॐ लैपभुजः प्रीयन्तामिति हस्तं सन्ध्यार्घ्यं पिङ्गपाणे कारं
 प्रत्वात्वाचम्य हरिं क्षुरित् पाचममाश्रत्ती दक्षिणकारखर्यः ।

पात्रप्रवालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र नान्दीमुखं
 पितरमुकशब्दं एतत्ते जलं अवननिष्कस्ये चे चात्र त्वामनु याञ्च
 त्वमनु तस्मै ते नम इति पिष्टपिण्डे दत्त्वा जलं स्थयेत् एवमन्वेषा-
 मपि पिण्डेषु यथायथं दद्यात् ।

ततः कृताञ्जलिः—अत्र नान्दीमुखाः पितरो मादयध्वं यथा-
 भागमाहृषायध्वमिति जपेत् ।

ततो वामावर्त्तनोदङ्मुखो भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वाश्रत्ती
 यथाशक्ति श्वासं विष्टृत्य वसन्तायेति ऋतून् नमस्कृत्य पितॄन्
 भास्वरमूर्त्तिकान् ध्यात्वा—

ॐ अमीमदन्त नान्दीमुखाः पितरो.

यथाभागमाहृषायिषत ।

इति जपन् तेनैव पथा प्रत्याहृत्य श्वासं मुञ्चेत् ।

ततः समुदित-षट्पितॄन्द्दिग्भाञ्जलिद्वयं कुर्यात् ॐ नमो वो
 नान्दीमुखाः पितरो नान्दीमुखाः पितरो नमो व इति ।

ततः ॐ गृहानान्दीमुखाः पितरो दत्त इति गृहवेक्षणं
 कृत्वा ॐ सदोवो नान्दीमुखाः पितरो देव इति पिङ्ग-
 नामुद्दीक्षणं कुर्यात् ।

ततः श्वेतवस्त्रभवा दशा असन्धवे सूत्रमाणं निषलीमानि
 वा वामहस्ते गृहीत्वा ॐ एतद्वो नान्दीमुखाः पितरो वास इति

प्रत्येकं जपित्वा पूर्ववहाक्येन प्रत्येकं पित्रादिभ्यः सुहृभ्यः सूतं दद्यात् । ततः—

ॐ अर्जं वहस्तीरसृतं वृत्तं पयः कौलालं परिश्रुतम् ।

पुष्टयः स्य तर्पयत मे नान्दीसुखान् पितॄन् ॥

इति पितृब्राह्मणं पृच्छेत् । सुसम्पन्नाः सन्त्विति तेनोक्ते पिण्डान् किञ्चिच्चालयित्वा विप्रेभ्यः पित्रादिक्रमेण्णाचमनाथ जलादिकं दद्यात् । [*ततस्तुष्णीं गन्धादि ।] ब्राह्मणाभावे जलदानबाधः ।

तत आचान्तेषु ब्राह्मणेषु स्वयमप्याचम्य सुसुप्रोक्षितमस्त्विति विप्राग्रभूमिमभिषिच्यं पार्वणवत् देवादिक्रमेण शिवा आपः सन्वित्यादिना जलपुष्पाक्षतानि दद्यात् सन्त्विति यथायथं विप्रोत्तरम् ।

ततः—ॐ अंशुकगोत्रस्य नान्दीसुखस्य पितुरमुकदेवशर्मणः सर्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमन्नय्यमस्त्विति पितृब्राह्मणकरे यवोदकं दद्यात् एवं पितामहादौनां पञ्चानां प्रत्येकं देयं सर्व्वतास्त्विति प्रत्युत्तरम् ।

ॐ अचोरा नान्दीसुखाः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् सन्वित्युत्तरम् । गोत्रं नो बर्हतामिति पृच्छेत् बर्हतामित्युत्तरम् । ततो नान्दीसुखाः पितरः प्रीयन्तामिति ब्रूहीति देवब्राह्मणं वदेत् तेनापि नान्दीसुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युक्तेऽर्घसम्बन्धीनि

पूर्वाङ्गाणिः पवित्राणि दर्भाश्च पिण्डोपस्थासौख्यं पितृदि-
ब्राह्मणमापृच्छेत् ।

ॐ नान्दोमुखान् पितॄन् वाचयिष्ये इति वाच्यतामित्यनुज्ञातः-
ॐ नान्दोमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तां नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्यः
प्रीयन्तां ॐ नान्दीमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्यः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेण
प्रत्येकं षट्पितॄनुद्दिश्य पृच्छेत् प्रीयन्तामिति सर्व्वेषांत्तरम् ।

ततः पूर्व्ववत् पुनः—उज्जं वहन्तीरिति हस्तद्वयेन जल-
धारया पिण्डसेकः । ततोऽर्घ्यपात्रसुत्तानीकृत्य देवे काञ्चनदक्षिणां
पितृदिषु द्राक्षामलकमूलानि तन्मूर्खं वा दक्षिणां दत्त्वा ॐ
विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीत्युक्त्वा देवद्विजहस्ते यवोदकं क्षिपेत् ।

ॐ विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति तेनोक्ते पार्ष्वणवत् दातार
इत्यादिनाशिषः प्रतिगृह्य देवताभ्य इति त्रिर्जपेत् । तत्रे वाजे
वाजे इत्यनेन पितृन्मातामहान्देवांश्च विदुष्यं भवद्विरहं क्षतार्थी-
कृत इति प्रियवचनमुक्त्वा पंक्तिमूर्धन्यस्याङ्गुष्ठवर्जितं पाणिं
गृहीत्वा पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुत्याप्य उदकपात्रं गृहीत्वा
आमावाजस्येत्यनुब्रूय वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च
तेनानुज्ञातो गृहं प्रविश्याच्छिद्रं कृत्वा विष्णुं ऋत्वा दीपं
निर्व्वाप्य पिण्डांश्च जलादिषु निक्षिप्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याचम्य
प्रकृतं कर्म कुर्यात् ।

एतच्च वृद्धिश्चाद्यं जीवत्पितृकेणापि कार्यमित्याह हन्दीग-
परिशिष्टम्—

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।
 न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥
 पितामहे भ्रियमाणे पितुः प्रेतस्य निर्वपित् ।
 पितुस्तस्य च वृत्तस्य जीवेच्चैव प्रपितामहः ॥
 पितुः पितुः पितुश्चैव तस्मापि पितुरिव च ।
 कुर्यात् पिण्डत्रयं यत्र संस्थितः प्रपितामहः ॥
 जीवन्तमति दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः ।
 पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् सपितेत्यपरा श्रुतिः ॥

पितृकृत्येषु पिण्डपितृयज्ञपात्र्यादिषु जीवन्तमतिक्रम्य अधिकारो
 नास्ति हेतुमाह न जीवन्तमिति सपितुरित्यत्र पितृपदमधिकारि
 पितृपरं तेन पतिते प्रव्रजिते वा अचिकित्थरोगजरदिना अक्षमे
 वा पितरि जीवत्यपि पितृकृत्येऽधिकारोऽस्ति ।

अतएव तत्रैव परिशिष्टम्—

ब्राह्मणादिभ्यो ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
 श्रुत्क्रमाच्च श्रुते देवं येभ्य एव दद्यात्समी ॥

ब्राह्मणादि इत्यादिग्रन्थात् चण्डालादीनां ग्रहणं पतिते-
 पितरि संगवर्जिते प्रव्रजिते च जीवत्यपीत्यर्थः । श्रुत्क्रमात् नक्ष-
 पायादिनेत्यर्थः । अतपितृकृत्ये तु जीवत्यपि पितामहादौ सर्वेषु
 पितृकृत्येष्वधिकारमाह पितामह इति भ्रियमाणे जीवति प्रेतस्य
 अतस्य पितुरिव निर्वपित् न तु जीवन्तं पितामहमिति प्रपिता-
 महस्वापीति ।

यथा हारीतः—

पितामहं जीवे वै पितर्येव समापयेत् ।

वृत्तस्य वृत्तस्य तस्य पितामहस्य पितृसोभयोरिव निर्व्वपेत् ।
पितृर्जनकंश्च पितुः पितुः पितामहस्य तस्यापि पितुः प्रपिता-
महस्येत्यर्थः ।

पञ्चाक्षरमाह जीवन्तमति दद्यादिति हेतुमाह रुपिता
पितुः पित्रभ्यो दद्यादित्यपरा श्रुतिरस्ति ।

तथा च हारीतः—

जीवे, पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं विवर्त्सयेत् ।

येषां वापि पिता दद्यात्तेषामेके प्रचक्षते ॥

नन्वेवं श्रुतिद्वयविरोधः कथं परिहरणीयः । सत्यं पुत्रजन्म-
नामकरणादिनिमित्तक-वृद्धिश्राद्धविषयं जीवन्तमति दद्यादिति
वचनं, न जीवन्तमतिक्रम्येति वचनं तदितरेपिदृशत्वविषयम् ।
यद्वा पूर्व्ववचनं तर्षणपूर्व्वणादिषु सकलपितृदत्तत्वेषु नित्याधिकार-
निषेधार्थं उत्तरवचनन्तु उपकृतातिशयादैच्छिकानुष्ठानार्थम् ।
कस्मिंश्चाहन्त्ववश्यमनुष्ठेयमन्यथा कस्मैवैगुण्यप्रसङ्ग इति भावः ।

मनुः—

भ्रियमाणे तु पितरि पूर्व्वेषामेव निर्व्वपेत् ।

विप्रवहापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाश्रयेत् ॥

पिता यस्य तु वृत्तः स्यात् जीवेऽपि पितामहः ।

पितुः स नाम संकीर्त्तं कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतीत्यब्रवीत्सुतः ५.

कामाहा तदनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥

पितुः पूर्वेषां पुरुषत्रयाणांमित्यर्थः पश्चान्तरमाह विप्रंवदिति
आहे आहनिमित्तं तं पितरं विप्रवदादराद्यतिशयेन भोजयेत्
तेन जीवन्तं पितरमादौ भोजयित्वा पुरुषद्वयस्य आहं कर्त्तव्यमित्यर्थो
न तु जीवतोऽपि पितुस्तस्मिन् आहं कर्त्तव्यम् ।

पितरं भोजयित्वा तु पिण्डी निष्टणुयात् परौ ।

इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनात् ।

पिता यस्येति नामसंकीर्त्तनमत्र आहोपलक्षणं प्रपितामह-
मित्यत्र वृद्धप्रपितामहकीर्त्तनमपि ज्ञेयम् ।

यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं
निधाय पितामहात्परं हाव्यां दद्यात् ।

इति विष्णुवचनात् ॥

पितामहो वेतिआहं आहाहृद्द्रव्यं आहकर्त्तव्यो भोजना-
सम्भवात् तेन जीवन्तम् पितामहं आहाहृद्द्रव्यैरादौ भोजयित्वा
पितुः प्रपितामहस्य च आहं कुर्यादित्यर्थः ।

यद्य—

जीवेत् पितामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत् ।

पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥

द्वौ वा पिण्डान् समारोप्य मध्यमं तेन भोजयेत् ।

द्वौ पिण्डौ ब्राह्मणे दद्यादन्नावभसि वा क्षिपेत् ॥

इति मूत्रपार्श्वपरिशिष्टवचनं तस्माद्यमर्थः पित्रप्रपितामहवत्
जीवत्पितामहस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणरहितं आहं कृत्वा आहये
ब्राह्मणोत्तरवत् पितामहमपि तेन आह्वयद्रव्येषु भोजयेत् ।
अथवाग्नीं जले वा आह्वयद्रव्यं क्षिपेत् न तु साक्षात् पितामहे
आहं करणीयं एतत्तु शास्त्रन्तरीयमेव बह्वनामननुमतत्वात् ।
कामाहेति—तेन जीवता अनुज्ञातः काममभिलषितं वाचरेत् ।
तत्प्रीत्यैव आहफललाभात् तच्छ्राद्धं न चरेदित्यर्थः ।

विष्णुः—

पितरि जीवति यः आहं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात् तेषां
कुर्यात्, पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः, पितरि
पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्, यस्य पिता
प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्
यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा
पितामह-पितामहाय दद्यात्, यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै
पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् यस्य पिता
प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स द्विर्द्वौ पिण्डं निधाय पितामहात् परं
द्वाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं आहं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्मोहिष यथान्धाय शेषाणां मन्मवर्जितम् ॥

पितरि जीवतीति अन्येषु सूतेष्विति शेषः । यस्य पिता
प्रेतः स्यादिति पितामहप्रपितामहयोर्जीवतीरिति शेषः ।

यस्य पिता पितामहश्चेति प्रपितामहे जीवतीति शेषः ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यादिति पितरि प्रपितामहे कृ. जीवतीति
शेषः । यस्य पिता प्रपितामहश्चेति पितामहे जीवतीति
शेषः । मातामहानामिति एवं पूर्वोक्तं सर्वं मातामहादीनां
त्रयाणामप्यतिदेशम् ।

मन्त्रोद्दिष्टेति प्रकृतौ समवेतार्थकमन्त्रे विकृतौ यत्पद-
मसमवेतार्थं स्यात् तत्र समवेतार्थकपदप्रक्षेपेण आहं कार्यं यस्तु
प्रकृतावसमवेतार्थकं पदं तत्र नास्त्युहोऽदृष्टार्थकत्वादिति प्रागिव
व्याख्यातमिदं वचनमेकोद्दिष्टप्रकरणे ।

इति जीवत्पिष्टकआहम् ।

अथ नित्यआहम् ।

यमः—

दद्यादहरहः आह्नमन्त्राद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पिष्टभ्यः प्रीतिमावहन् ॥

आदिपुराणम्—

अप्येकं भोजयेच्छ्राद्धे जसामप्यन्वहं गृही ।

अद्वैताः प्रहरन्त्यस्मै चक्रोपैते षड्त्रिणा ॥

एषां पितॄणां आह्न इत्यर्थः । सनकादिआह्नान्न कार्यम् ।

हृद्देशेगपद्भिश्चिष्टम्—

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्रधाकारसुदीरयेत् ।

इन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदस्ते निनयेदपः ॥

ब्रह्मपुराणि—

निथियाहमदैवं स्यान्मनुष्यैः सष्ट गीयते ।

कार्थाजिनिः—

दर्मांशैवासने दद्यान्न तु पाणी कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणामेवं ढितिर्हि शास्त्रती ॥

मनुष्यैः सष्ट गीयत इति ब्रह्मपुराणात् सनकादित्रयं स्वतन्त्र-
मध्यकप्रयोगेषु वै कार्यं तच्च प्रत्यङ्मुखेनोदङ्मुखेन वेति ।

यथा श्रुतिः—

प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं वेति ।

अयञ्च व्यवस्थितविकल्पो वेति इन्तकारेण मनुष्यान् सनकादि-
कान् ।

कुशस्य मध्यदेशेन सुतीर्थेन ह्युदङ्मुखः ।

इति तर्पणे योगियाहवस्कारदर्शनात् अभ्यर्च्युणोदङ्मुखेन
निवीतिना कार्यं न तु प्रत्यङ्मुखेनेति तेषां तर्पणेऽग्नेभिस्ते तथा
दर्शनात् ।

निवीतं मनुष्याणामिति च श्रुतिः ।

मत्स्यपुराणे—

निम्बं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

हारीतः—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ।

अत्रार्घ्यादिनिषेधात् . पार्व्यणधर्मातिदेशप्राप्तेर्निषिद्धेतर-
पार्व्यणितिकर्तव्यतया कार्यम् ।

आदिशब्दाद्दक्षिणास्वभावचनयोर्निषेध इति प्राञ्चः ।

सव्यादिवन्नित्यकर्म्मणि दक्षिणाभाव इत्यन्ये ॥

श्रीदत्तसु—

पिण्डादिकर्म्मकलांपानां वर्जनमुक्त्वाऽचोत्सर्गपर्यन्तमेव कार्य-
मित्याह ।

नित्यश्राद्धं होमपिण्डवर्जमिति जातुकर्णवचनात् अग्नी-
करणनिषेधः तद्वाधे च हुतशेषदानाङ्गत्वान्मन्त्रलिङ्गाच्च पात्रा-
सम्भनबाधः ।

अत्र गृहस्थस्य प्रत्यहभोजनद्वय-मत्स्यमांसभक्षण-मैथुन-
विधानात् प्रत्यहकर्त्तव्यनित्यश्राद्धे पूर्वदिनविहित निरामिष-
सक्तज्ञोजनादीनां श्राद्धदिनविहितानाञ्च नियमानामनियमः ।

एतन्मूलकमेव भविष्यपुराणवचनम्—

नित्यश्राद्धमंहोमं स्यात् दाहभोक्तृव्रतोष्णितम् ॥

काशीखण्डेऽपि—

नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं कार्यमर्घ्यपिण्डोष्णितं तथा ॥

पारस्करः—

उद्धृत्याहं ब्राह्मणायावनेषु दद्यात् इत्य इति ।

अस्मर्थः—

सर्वस्मादन्नात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य भवनेषु संकल्प्य पृथक्-
श्रुतिकल्पनाभियाः पार्ष्णवत् सम्बोधनान्तवाक्येनैव ब्राह्मणाय
दद्यात् आहं कुर्यात् किन्तु मनुष्यश्राद्धे स्वधास्थाने हन्तप्रयोगः
कार्य इत्यर्थः ।

सनकादीनाञ्च हन्तप्रयोगे चतुर्थनुपपत्तेः षष्ठ्यन्त एव
प्रयोगोऽनिरुद्धशूलपाणिप्रसूतीनां सञ्चतः । तथापि सनकादीनां
सम्बोधिततया देवश्राद्धतया च नमःपदेनैव दानाच्छब्दार्थयोर्भे-
दकश्चिद्विशेषः । प्रयोगस्तु क्रियाकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

आह्वाशतौ केवलाकोळर्गोऽपि कार्यः ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

अप्येकमाशयेच्छ्राद्धे पितृकार्यार्थसिद्धये ।

इति षड्भ्योऽपि एकमप्याशयेदिति आहसुक्ता तन्नाप्यसामर्थ्ये—

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्हिजे ॥

इत्यनेनाकोळर्गमात्रं कर्त्तव्यमिति विधाय तद्व्यवहाराङ्गायां—

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥

इत्यनेनाकलितं पित्रादिषट्कमुद्दिश्य पितृभ्यः स्वधेति
बलिदानवत् पितृभ्य इदमन्नं स्वधा मनुष्येभ्य इदमन्नं हन्तेति
वाक्यरचनापि श्रुतगीवीक्षा ।

• कर्मभेदाच्छाहवाक्यतः श्रुतिभेदकल्पनापि न दोष्य इति ।
अत्र तु हस्तयोगे चतुर्थी वाचनिकी वा तादर्थ्ये विवक्षया वेति
ध्ययम् ।

गण्डपुराणे—

एष आह्वयिधिः प्रोक्तः पठितः पापनाशनः ।
अनेन विधिना आह्वं कृतं वै यैश्च कुत्रचित् ।
अक्षयं स्यात् पितृणाम् स्वर्गप्राप्तिस्तथा ध्रुवा ॥
गोविन्दानन्दकृतिना कृतं यं आह्वयकौमुदी ।
कृतिनः कलयन्वच कौतुकाद्बुद्धिकौशलम् ॥
यच्चित्तनं भवविनाशभयं निहन्ति
यत्कोर्त्सनं सुवनमङ्गलमातनोति ।
यद्दन्दनं निखिलमीप्सितसुचिनोति
सोऽस्यां हरिः कृतधियां धियमादधातु ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकाङ्कणाचार्यविरचिता
श्रीमच्छाह्वयकौमुदी समाप्ता ।

श्राद्धक्रियाकौमुद्या विषयसूची ।

1.

	पन्नाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः ।
अग्नीकरणम् ...	१४७	१४
अधिकारिनिर्णयः ...	४४८	१७
अधिकारिनिर्णयसंक्षेपः ...	४६३	१९
अध्वर्यूणां वृद्धिश्चाहप्रयोगः ...	५३१	७
अनावश्यकश्चाहकालाः ...	२८८	१५
अपकर्षकालाः ...	३५५	८
अभावस्या ...	३२३	८
अम्बुघटश्चाहम् ...	३८६	३
अम्बुयुक्ताश्चापचः ...	२८१	१
अष्टका ...	२५४	१८
आद्यैकोद्दिष्टश्चाहप्रयोगः ...	३८८	१९
आवश्यकश्चाहकालाः ...	२५२	८
उत्सर्गप्रयोगसंक्षेपः ...	७४	१५
एकोद्दिष्टपरिपाटी ...	३८०	१२
एकोद्दिष्टम् ...	३३६	४
काम्यश्चाहकालाः ...	२८७	९
गन्धः ...	१३१	३

	पन्नाङ्की०	पङ्क्त्यङ्कः।
गन्धादिदानम् ...	१३८	४
ग्रन्थसङ्ग्रहनापरिचयौ ...	१	१
जीवन्पितृकथाश्चरितरूपणम् ...	५५१	२०
दीपः ...	१४४	१६
धूपः ...	१४४	१
नवाक्षम् ...	२६०	१०
नित्यश्राद्धम् ...	५५६	१०
निषिद्धफलानि ...	१८	१
पात्रनिरूपणम् ...	१२६	४
पुष्पाणि ...	१४१	१२
पृथिवीस्तवः ...	३८५	११
प्रेतक्रियाधिकारिनिर्णयः ...	४६३	११
वृद्धिश्राद्धम् ...	४८३	१६
भोजनविधिः ...	१६८	१
भवात्मयोद्देशी ...	२७०	१७
भाद्रपूजावसुधाराप्रयोगः ...	५२८	११
श्रुताद्याज्ञाने दिननिरूपणम् ...	४७७	१८
यजुषां पार्व्यश्राद्धप्रयोगः ...	२२७	१
वस्त्राणि ...	१४५	११
वाजसनेयिनां श्राद्धक्रमसंक्षेपः ...	२२५	१२
विहितफलानि ...	१७	१

		पन्नाङ्काः	पञ्चवङ्काः ।
ग्रहसंहतचतुर्दशी	२८२ १
शेषभोजनेपरिसंख्यानिरूपणम्	२२० १०
श्राद्धदिनकृत्यम्	८६ १
श्राद्धदेवाः	५६ ८
श्राद्धपरिभाषा	४२, १५१, २३४-१
श्राद्धपूर्वदिनकृत्यम्	७६ १५
श्राद्धवर्ज्याणि	२१ ४
श्राद्धवेला	३०५ ७
श्राद्धसमयकृत्यम्	१०८ १३
श्राद्धस्थानम्	१०२ १
श्राद्धस्वरूपनिरूपणम्	२ ५
श्राद्धेऽपसारणीयाः	१०५ -११
श्राद्धे हविर्द्रव्याणि	११ १
सपिण्डनकालनिर्णयः	३४६ ८
सपिण्डनप्रयोगः	४४५ ६
सपिण्डनश्राद्धम्	४१७ १
सपिण्डनाधिकारिणः	४६६ ८
सामगानां द्विद्विश्राद्धप्रयोगः	५४१ ५
सामगानां श्राद्धक्रमसंक्षेपः	२५१ १
सांख्यिकश्राद्धप्रयोगः	४०६ ३

कृषिनामानि ।

अङ्गिराः २८६, ६।३५८, ८।३६८, २।

आपस्तम्बः ८, ५।२५, १७।८५, ३।१००, ३।१५२, १५।३१५, १।३७३,
६।४७६, १०।

उशना २६, १४।१०७, १८।४३१, १६।४७४, २०।

कृष्यशृङ्गः १०७, १।३७३, १८।४५३, १८।४५६, २।४८०, १२।

कात्यायनः ३८, १४।४४२, ११।५८, १२।१२५, १०।१८२, ५।१८३, ६,
१८८, ३।१८२, १२।१८५, १।१८७, ५।१८३, १।१८८, ८।२५६,
१०।२८८, १२।३२८, ५।३५२, १६।४८२, ८।

कार्ष्णिजिनिः २१, १।११७, १४।१६८, ७।२८२, २।५५७, ६।

कुथुमिः ३४८, ८।

गार्ग्यः २८४, ४।२८६, १५।

गौतमः १२४, ११।३१७, १७।४५८, १८।४६१, १६।

गोमिलः ८, १८।१४, १५।३६, १७।४४, १२।४७, १६।५०, १६।६३, ८।
६६, १७।६८, ६, १५।७०, ३, १८।७१, ८।७८, १२।८१, १, १२।८०,
८।८६, १४।१२०, २१।१२३, १-१३-१५।२४, १२, १४।१२५, ८।
१२८, ७।१३७, १८।१३८, ५।१४८, ६, १८।१५१, ५।१५४, ११।
१६२, ७।१६७, १८, १०।१६८, १८।१५२, ५, ८।१७२, ३।१७३, ८।
१७८, २।१७८, १७, १८।१८३, ३, ६।१८४, १, १८।१८६, १०।

१८७, २१८, १८०, १०१८३, १४१ १८४, १११८५, १२१
 १८७, १८१८८, ८, १२१३१२, १४१३४, २११३३, १२१३३६, ८।
 ३५३, १४। ३६१, १८। ३७५, १८। ३८५, ६। ३८७, ८। ३८८, १२।
 ३८७, २। ४१७, २। ४१८, १६। ४२१, १७। ४२८, १२। ४३५, २०।
 ४८३, १७। ४८६, १२। ५०६, १८। ५१३, १८। ५१४, १८।

छागलियः २८६, १ ।

जातुकर्णः २८३, १ ।

जावालः ७३, १२। २८२, २०। ३५४, २। ३८८, १८। ४७१, १०। ४७४, १५ ।

देवलः १३, ४। १५, १८। २०, ३। २१, ८। ३२, २१। ४३, १६। ५३, १०।
 ५८, ६। ७७, ४। ८३, ७। ८६, १०। ८८, ११। १०४, १२। १०७, ४।
 १०८, १४। १०८, १५। ११०, ३-१५। १४७, ६। १५८, २०। १६१, ११।
 १८०, ८। १८१, ८। १८८, १८। २०६, १८। २१३, १। २१६, १४।
 २१८, १८। २५३, १। ३०७, १५। ३१५, १३। ३१६, १२ ।

नारदः ४५६, ४ ।

पराशरः ८८, १२। ३०४, ४ ।

पारस्करः ४५, ११। ६२, ४। ६३, १६। ६४, ३-६-१४। ६६, ७। ८०, ४।
 ८३, १६। ८३, १४। ८८, ७। ११८, १-५। १२२, १८। १२५, २०।
 १३१, १२-१६। १३३, ४। १३४, ३, ८, २१। १३५, ५। १३७, ६, १८।
 १३८, ३। १३८, ५। १४०, २१। १४८, ८। १४८, ३, १३, १४। १५०, १८।
 १५४, ११। १५६, १२। १६२, १। १७१, १८। १७५, २। १७८, १३, १६।
 १८५, १४। १८६, २। १८८, ६। २०१, १२। २०२, ६। २१०, ४।
 २११, ५-८। २१२, १४। २१४, २१। ३७५, १८। ३८१, १२। ३८५, ६।

(६)

३८७, १४ ३८८, ४ ३८४, २० ३८६, ४ ३८७, २ ४१७, २ ४
४१८, १६ ४२१, १७ ४२०, १५ ४२२, १८ ४२५, २१ ४

पैठीनसिः ८०, ६ १५३, १३ १६४, १ ३५३, १० ४२६, १२ ४२८, ४
४६४, २० ४

प्रचेताः २६, २० ३०, १२ ६१, २१ ३२८, १८ ४७७, १८ ४

ब्रह्मगार्ग्यः ३३८, १२ ४

ब्रह्मजातात्मपः १५३, ८ ४

ब्रह्मन्तुः २८, ४ ११४, ५ २८२, ११ ४

ब्रह्मसतिः ५६.१० ७३, ८ ८१, १० १२५, ३ १७१, ८ १७६, ३ ४

२११, १६ २१७, १२ ३४४, ५ ३८४, ४ ३८७, १ ४३१, ४ ४

४५०, ६ ४५५, ४ ४८१, ३ ४५२, २० ४

बीषायनः ४५, १८ ७८, १० २५१, १७ ३१७, ५ ४

भरहाजः ४५७, १ ४

मनुः ३, १ १४ ५, १ ५ ६, १ ४ ७, १ १४, १ ८ २०, १ ५ ३४, २ ३८, ६ ४

३८, ८ ४०, १ ४४, ७ ५४, १ ८ ३, ५ ८ ८४, ४ १० ८७, ६ ४

१०२, २ १०५, १ २ १५७, २ १५३, ४ ११ १६४, ७ १६८, २ ४

१७०, १ १७२, ७ १७७, १ ३ १८०, १ ३ १८३, १ ६ २७१, १ ४

२७२, २ २७३, १ ८ २७५, १ ८ २०१, ४ २१५, ८ २२१, १ २ ४

२२२, ८ २५२, ५ २८६, १ ८ २८३, १ १ ३०५, ८ ३०७, ८ ४

३१४, ११-६४-१६ २०७, १ ३ ४

४५०, १० ४५५, ७ १५ ४५६, १ ८ ४८१, १० ५ ३३, १ ६ ४

मरीचिः ८, १ ६ ४ ८, १ ५ १००, ८ २ ८२, १ ८ ३४७, १ ८ ४४८, १ ८ ४

मार्कण्डेयः ७८, १४८३, ८१ १०१, ४१ ११३, १७११७, २०१४७, १३१
 १६६, १७१७८, ५११८०, १३११८६, ४१२१२, ६१२१८, ५१ ३०२, ३१
 ३३३, १४१३७८, १४, २११३८८, १११४५७, ८१४६१, २०१४६२, १३१
 ४६४, १० ।

यमः ३७, ७५७, १७८०, ७८८, ६१८६, २११०२, ८११०३, ७११०४, १३१
 १०६, ८१ १०८, ६१ ११०, ८१ १११, १४१ १३६, २२१ १३८, ११
 १४८, १०१ १५४, १६१ १५५, १६१ १५८, १११ १६६, ३१ १०, १३१
 १७०, ७१२१६, ३१ ७१२२३, १४१ २८४, ७१३०६, १, ५१ ३०७, १०१
 ३४५, ५१३६२, ३१५५६, ११ ।

याम्बवल्क्यः ७, १२११३, १११ २१, ५१ ३४, १६१ ३८, १८, २२१ ७४, १२१
 ८८, ११८२, ८१८३, ११११११, ८१११२, ८१११५, ४१११७, १, १०, २०१
 ११८, ५१ १२२, ७, ८१ १२८, ११ १४८, ३१ १४४, ३, ७१३५, १११
 १३६, ८१ १३७, १, १८१ १५६, ११ १६०, ४१ १६१, १७१ १६३, ११
 १६५, १, ७११६६, ८, १३११७२, २१ १८०, ८१ २०१, १६१ २१२, १६१
 २१३, ४१२१६, ११२१८, २१२२१, ४१२२२, ३१३०५, ३१२८८, ८, १८१
 ३०८, ४, ५, १११३५२, ४१३६८, १७१३८१, १४१३४२ १३१३८७, २११
 ४२७, ६१ ४२८, १११ ४४१, १३१ ४५४, ११ ४५६, १६१ ४८८, १२१
 ४८७, ८१५१८, १११ ।

समुद्रादीतः २६, १११ ३२४, ७१ ३३५, २१ ३४६, १७१ ३५५, १५१
 ४२६, १७१४३८, १७१४६६, ३१४७८, २२१४८८, १८१४८३, २११

वसिष्ठः २४, १४१२८, ४१३५, ७१८४, १६११५८, १५१२१७, ६१

वाल्मीकिः ४५१, १८१ ।

विष्णुः ४४, १ । ४७, ६ । ५८, १६ । ७३, १७ । १०४, १७ । १०४, ११ ।
 १०५, ८ । १०७, १२, १५ । १११, ११ । ११४, ४, १८ । ११५, २ । ११७, ३ ।
 २२२, १४ । २५२, ८ । २५७, १८ । २५८, १८ । २७१, ६-१० । २८०, १२ ।
 २८३, ४ । २८४, १३ । २८८, ७-१६ । ३३८, १५ । ३४६, ४ । ३४८, १३ ।
 ३७१, ५ । ३७६, १६ । ३८१, ११ । ४३५, २ । ४३८, ३ । ४५४, १४ ।
 ४८४, ६ । ५५४, १३ । ५५५, ८ ।

वैजवायवः ७, २ । ६३, १३ । ६६, ७ । १५२, १८ । ४१८, ८ ।

व्यासः ३५०, १४, १५ । ४७१, २२ ।

व्यासः ८१, ७ । ८८, १५ । १५०, ११, १८ । ३४७, १० । ४५२, १३ । ४५६, १२ ।
 यज्ञरः ३१६, ४ ।

यज्ञः १८, १४ । ५२, २१ । ५८, ४ । ६३, २१ । ६४, ६ । ६६, ७ । १०८, ८ ।
 १४४, ७-१७ । १४०, १० । १६०, ८ । १६८, १२ । १७४, ६ । २७०, ४ ।
 २७१, १५ । २८०, ८ । २८४, १०-१८ । २२३, १४ । ३१०, ३ । ४३४, ५ ।
 ३३८, ८ । ३४५, १० । ४४४, ४ । ४५३, १ । ४५६, ७ । ४७२, ६ । २२ ।
 ४७, ३, ४ । ४८४, २१ ।

धातातपः ४२, १६ । ५३, १३ । १७०, १६ । १७१, १५ । २६५, ८ । ३११, ८ ।
 ३१४, १८ । ३१७, १४ । ३४६, १६ । ३५१, ८ । ३६८, ३ । ३६०, १ ।
 ३८१, ६ । ३८२, १६ । ४१७, ११ । ४१८, १७ । ४२१, १५-२१ ।
 ४२२, ४-१३ । ४८५, २० । ४८८, १५ । ५०८, १८ । ५०९, १५ । ५०६, ११ ।

शौनकाः ३५३, १ । ३५५, १५-१६ । १३६, १५ । १३७, १ । १५२, २० ।
 ४८८, १७ । ५१८, १४ ।

सत्यव्रतः २८, १० । ८८, १८ । ३४८, १७ । ४३८, १८ ।

हारीतः ५८। ६, ४। १६, ६। २३, ४। ३२, १३। ३५, ८। ४५, १६। ४६, ३०।
 ४८, १७। ४८, १२। ८२, १८। ८६, १६। ८८, १२। १०१, १। १०८, ३।
 ११२, १२। ३२३, २। ३२८, १२। ३५०, ८। ३५८, १७। ३६२, १।
 ३६३, १२। ३६७, २। ३६८, १६। ४२७, १८। ४२८, ६, २। ४३१, ८।
 ४३७, १३। ४४३, ३, १५। ४५०, १४। ४६४, १५। ४६५, १४। ४८२, १४।
 ५०७, २। ५५३, १, ८।

पुराणनामानि ।

अग्निपुराणम् ११६, १४। १८७, २, ३। ३००, १, ४। ३०१, १८। ३०३, ७, ८।
 ३०४, ४। ३६०, १५।

आग्नेयम् २१०, ७, २७०, १५।

आदिपुराणम् २६, ८। १८०, ८। २८२, ७। २८३, १२। ३२७, ६। ३३६, ८।
 ३३८, १। ३६६, २१। ३७८, ६। ४५१, १६। ४५७, २०। ४५८, ३।
 ४५८, ३। ४६०, ३। ५५६, १४।

आदित्यपुराणम् १८, १३। २१८, ४।

कालिकापुराणम् १३, २०। १०५, ७। १४५, ३। १४६, १३। ३५६, १८।

काशीखण्डम् २२५, ३। ३८७, ८। ५५८, १८।

कूर्मपुराणम् १२, ८। १८, १७। ३८, १४। ७६, ६। ७७, १८। ८३, ११। १४२,
 २०। १६०, १८। २६७, ६। २६८, १८। ३५८, ६। ४६७, ५। ४८०, ८।

गण्डपुराणम् ५३, १६। ५४, ५। ८३, १७। ११६, ६। ११८, ८। १२३, ४।
 १२४, १८। १२८, ११। १३२, ७। १३८, १६, १८। १४१, २। १४८, १४।

२५५, ४। १६२, १८। १६५, १०। १६६, १५, १०। १६८, १८। १६९, २।
१८४, ११। १८२, १। १८७, ४। १८८, १८। २०६, ४। २११, ४।
२१८, १४। २४६, ८। २७३, २। २८८, १४। ५६०, ४।

गायत्रम् ११३, २। १५५, २। १५७, १, १७। १६३, ४, ७, १४। १७३, १।
१८०, १७। १८१, ३। १८२, १। १८३, ८। २०४, ५। २१०, १।
३८८, २०।

दानधर्मः १६०, १५। २८७, ४।

देवीपुराणम् २६८, १८। २७६, ४। २८४, ५। २८७, ५। २८२, १४।
३५६, १५।

नरसिंहपुराणम् १००, १८। १४६, १८।

नारदीयम् ७८, २। ८३, १३। १६८, १५। १७२, १२।

पद्मपुराणम् ८२, १। १४२, ३। २८८, ११। ४७८, १३।

बृहन्नारदीयपुराणम् ७८, १६। ८८, १। ११३, १२। ३०७, ७। ३२८, ४।
३३५, २०।

ब्रह्मपुराणम् ८, १। १६, १७। २३, २०। २४, १। २५, २। २८, ४। ३०, २१।
३४, १५। ४६, १३। ५८, १३। ५८, १८। ६१, ५। ६५, १३। ६६, ७।
७१, ६। ७२, १०-१४। ८४, १४। ८४, १८। ८८, ४। १०४, १।
११०, १३। ११२, १४। ११४, ७। ११७, १७। ११८, १६। १२३, ५।
१२६, १३। १३०, १४। १३३, ४-८। १३४, ८। १३८, २। १४०, ३।
१४१, ७-१३। १४४, २। १४५, १२। १४७, १। १५१, १५। १५४, १, ३।
१५८, १। १६१, १०। १८। १६३, १२, १६। १६४, २१। १६७, १।
१६८, १८। १७०-१७१, २, १२। १७४, १-१८। १७६, ५। १७८, १४।

कथं तदकारः ५५, १५१५३, १२५८, १६ ३०२, ८४१८, १६ ।

कुल्लुकभट्टः २०७, १८

गौड़वृद्धः २८५, १५।

गौड़मैथिल-संयुक्तकारः १६८, १८।

जिवानः ३५१, २।

दाक्षिणात्यः २४, १८।

नारायणीपाठ्यायः ४१८, २१४२७, २१४३५, ३४८८, १३।

परिशिष्टकारः ५१२०।

पाखात्यः १६४, ८।

वृद्धः ४२८, १२। ४३१, २१। ४५२, ८।

भट्टपादः २१८, ८।

भाष्यकारः ३८८, ११।

भोजराजः ४८०, १५।

मैथिलः ८, १८। ५८, ८। ७१, ३। ८६, १४। ११५, २०। १२८, १। १७४, २१।

१८३, १७। १८८, ८। २०३, १८। २६७, ३। २७६, १८। २८३, ३, १३।

३१७, ८। ३२२, ८। ३२४, ८। ३६८, ७। ३८५, १५। ३८९, ११। ४१८, १।

४८५, ३।

गुल्लपाणिः ३१, ३। ७१, ४। १३८, १२। ३७४, ११। ३८०, १६। ५५८, ७।

आहमदीपकारः १३८, १०।

जीदत्तः ५७, २। ६७, १८। ८५, २०। ८२, २०। ११६, १। ११८, ११।

१२३, १२। १३०, १०। १३७, १४। १३८, १०। १५४, ५। १५७, १५।

१४८, ११। १६३, १८। १६४, १२। १६८, २०। १७८, १५। १८५, ६, १६।

१८८, ६।२८५, १६। ३०५, १३। ३१०, ७। ३८०, १६। ४२२, ८।

४२७, १७।४७४, ५।५०४, ८।५१४, १३।५५८, ।

रत्नाकरः ५८, ६।४०४, ५।

बद्धधरोपीध्यायः ११५, १०।४१३, ८।

वाचस्पतिमिश्रः ४५२, ३।

हलायुधः १३८, १०, १४।३८८, १।४१८, १७।४२७, २०।४८३, १७।

हेमाद्रिः ५२, १८ ।

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कल्पतरुः ४, १।८५, ५।१३८, ७।१५७, १५।२८८, ६।३५५, ६।३८०, १६।

३८४, ७।४२७, २०।४८३, १६।५१८, २१।

कामधेनुः २६१, ८।२६४, २०।३२८, ५।

कालविवेकः ३२७, १७।

कल्पचिन्तामणिः ४८८, ५।

क्रियाकौमुदी ५५८, ८।

दानकौमुदी ३४०, ४।५२८, १०।

निर्णयाद्यतः ४५३, १३।४७५, १२।४८०, ८, ५०८, ५।

पद्यपतिनिबन्धः ५०३, २०।

परिज्ञातः १३८, १३।३८८, २।४७४, ५।

प्रित्तदयिता ५०३, २०।

सङ्गमाष्यम् १६८, २०।१७८, १८।

मदनपारिजातम् ३२७, १०१४८७, ६।

रत्नाकरः ४७४, ५।

राजमार्तण्डः ५८, ५४८०, १४८०, १४८८, १।

शुद्धिकौमुदी ३२३, ६। ३४२, २। ३४८, ४। ४४०, ८। ४८३, १५।

श्राद्धचिन्तामणिः १६३, १३। १८५, १३। २६३, २१। २६५, १। २७८, १८।

२८६, २। ३१८, ६। ३४३, ५। ३५४, १५। ३८३, १४। ४३१, २१।

४५३, १४। ४५५, ०, १२। ४५७, १४। ४७५, १२। ४७८, १४।

श्राद्धभाष्यम् ५८, ४।

श्राद्धविवेकः ५४, १८। ८१, १८। ८५, ४। २२३, ८। २६४, ७। २८४, १३।

२८६, ४। २८८, ६। ३१८, १३। ३५६, ४। ३८७, १८। ४३२, १७।

४५३, १५। ४५७, १७। ४७५, १२। ४८२, १४। ४८३, १६।

षट्त्रिंशत्प्रथमम् १४६, ४।

संवत्सरप्रदीपः ५८, ४। ३००, १५।

समयप्रकाशः २८४, १६। ३४८, ८। ४८२, १।

स्मृतिः ४७७, ६। ४७८, ५।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

अमरकोषः २५, ११। १४५, २। १८८, ५। २७५, ४। ३६८, ४। ३७७, १२।

आम्बलायनः ५७, २०। ७०, ७। ८४, १। १११, ८। ११७, १२। १२७, १०।

३३७, १४। ३७०, १७। ३७४, १६।

आम्बलायनवृत्तम् ५०८, १५। १५, १०।

३५४, १४। ३५८, ११। ४२८, १६। ४४४, १५। ४६६, ११। ४८६, ५।
४८८, १। ४८९, ११। ४८५, १६। ५०५, १४। ५०६, ३। ५११, ५।
५५२, १३।

परिशिष्टप्रकाशः ३३३, १७।

पारस्कारगृह्यम् १२४, १५। १३४, ३।

ब्रह्मसिद्धान्तः ३४१, १६।

मिताक्षरा १६५, १८। ३८७, १८।

मैत्रावरुणीयपरिशिष्टम् ४७, ११।

यज्ञपाठपरिशिष्टम् ५२, १४। ५५४, ८। ५५५, १।

बृहयामलः २६६, ६।

लौगाधिः ३५३, १।

वराहसंहिता २६२, ८।

विष्णुधर्मः २६२, ७। ३४१, १२। ३४३, १४। ३४८, २०। ३६०, १०।

विष्णुधर्मोत्तरम् ४८, ४। ५४, ७। ५५, ८। १७७, १। २५६, ५। २५८, १८।

२७२, १२। २७४, १। २७८, ३। २८१, १५। २८४, १३। २८५, १।

२८७, १। ३०३, २०। ३१६, ११, १४, १६। ३२०, १०। ३६५, १२।

विष्णुसूत्रम् ६१, १६। ३७१, १२। ४२६, ६।

वैजवापयगृह्यम् १५२, १८।

शब्दसंस्कारशास्त्रम् ६१, १।

श्रुतिः ६३, ८। ६६, ७। १२६०, १२। ३१०, ८। ३१८, २। ५५७, ११।

सायनभाष्यम् ३८८, ७।

सूर्यसिद्धान्तः ५६, ३। २८५, २०। ३०१, ८। ३४१, १७।

श्राद्धक्रियाकौमुदीधृतव्यवस्थाप्रकवचनानां वर्णानुसारिण्य

सूचिपत्रम् ।

	अ	पलाङ्काः ।	पङ्कगङ्गाः ।
अकृताग्रयणश्चैव	२२,१०१२६४,१
अकृत्वा माहत्यागन्तु	५०१,१७
अकृत्वा मण्डलं ये तु	१४७,८
अकृषो निभृतः सुख्यः	७७,५
अक्रीधनेः शौचपरैः	८१,४१२२८,६
अक्षताग्निः सुष्वाभिः	१०३,१८
अक्षय्यं वाचयेत् पितृगान्	२०६,१८
अक्षय्याघोरगोचं नः	२२६,१४
अक्षय्योदकादानञ्च	२०५,४१५१३,७
अगच्छन् स्त्रियमाप्नोति	३२०,४
अगतेऽपि रवी कन्याम्	२८२,२१
अग्निराविकवस्त्रञ्च	१४६,११
अग्निदग्धास्ताथाचम्य	२२६,५
अग्निहोत्रं गवालाभम्	२५६,१८
अग्नीकारश्चेधन्तु	...	१४८,८११५४,१७११५५,१७	
अग्नी वा कव्यहीमञ्च	१५१,१८

अग्नी तु हुज्यात् पिष्टं २१६, ८
अग्न्यभावे तु विप्रस्य १५०, ४१
अङ्गादङ्गात् सम्भवति ५५६, २०
अथगाः सर्वेषु वेदेषु ३४, १७
अथभागास्ततस्त्रेभ्यः १०४, ४
अजेन सर्वलोहेन १५, १७।२७३, १४
अटव्यः पर्वताः पुंश्चाः १०४, २०
अत ऊर्ध्वं कन्यायाः ५८, १।२८६, ६
अत्रासहमिति ब्रूयात् १११, १
अत्यन्तमतिखर्षं १६, १४
अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते ३२८, १६
अथ कश्चित् प्रमादेन २८६, १८
अथ त्रिंशत् तान् प्रात्वा १७६, ८
अथ पत्रपुटे दत्त्वा १२७, ७
अथ तेनैव विधिना ४२२, १८
अथार्थभोज्यपिण्डादी १२६, ८
अदत्तायांस्तु यो जातः ४५५, ११
अधितर्ष्यं नचान्यैर्नै ७६, १
अध्वनीनो भवेदध्वः ८८, १८
अनङ्गलम् यद्वक्षः १४५, १५
अनन्तर्गर्भिणं सार्धं ५१, २।१२८, १५
अनतीतद्विषर्षु ३६८, ३

	पदाङ्काः ।	पञ्चमङ्काः ।
अनङ्गः कर्षणां विप्रः	...	४८४, ५
अनामिकायाः प्रथमं	...	५३, ५
अनुष्ठाञ्च ततः प्राख्य	...	८४, १२
अनेन विधिना श्राद्धं	...	२५२, १८२५३, २
अक्षमिष्टं हविष्यञ्च	...	१६०, ५
अक्षन्तु सद्दधिशीरं	...	११, ३
अक्षप्राग्ने च सीमन्ते	...	४८०, ८
अक्षं मधुमयं कृत्वा	...	१६६, ४
अक्षं कुम्भञ्च दातव्यं	...	३६७, १
अक्षमादाय दत्ताः स्व	...	१८०, ६
अक्षं प्रवर्द्धतां नित्यं	...	२०८, १५४१६, १
अक्षेन वा यथाशक्ति	...	२५३, ७
अन्यदेशगता पत्नी	...	२१५, १८
अन्यायाधिगतां दत्त्वा	...	२२२, १५
अन्यायोपात्तवित्तेन	...	२२२, १८
अन्यत्राप्येष एव स्वात्	...	१३३, १२०३, २१
अन्यष्टका-गया-वृद्धि-	...	२७०, ५४८४, १८
अन्यष्टका पितृषान्तु	...	२५७, २१
अन्यष्टकायां वृद्धौ च	...	६५, ३
अपत्नीकः प्रवासी च	...	२८, १७
अपराङ्मह्यगामि-	...	३३५, २१
अपराङ्मे च संग्रामे	...	२१३, १

अपसव्यक्रमाहर्षं	...	यमाहाः । पञ्चमः । ४५, ७
अपसव्येन वा कार्यः	...	२५१, २०
अपि नः स कुले जायात्	...	२७१, २१२, २१
अपि वा भोजयेदेकं	...	८४, १८
अपुत्रायां च्छतायान्तु	...	४२८, २१४, ४, १८
अप्येकं प्रावयेत् पिण्डं	...	०२१६, ४
अप्येकं भोजयेच्छास्त्रे	...	५५६, १५
अष्टमस्त्रघटं दद्यात्	...	३४८, १०
अभिरन्वतां विसर्गे स्यात्	...	३७८, ५
अमङ्गलं तद्यज्ञेषु	...	१२६, १०
अमावस्या यदा मेष-	...	१०, १२
अमावस्या यदा पुष्ये	...	१०, १४
अमावस्यादिनियतं	...	२८, १८
अमावस्याष्टमे भागे	...	३३२, १८१, ३३३, ६
अमावस्याष्टका वृद्धिः	...	७, १३
अमावस्यां क्षयो यस्य	...	४७६, ८
अमावस्यां यत् क्रियते	...	६, १
अमावस्यान्तु यो मर्त्याः	...	१००, १२
अस्तथाय च यद्दत्तं	...	१६०, १३
अयनद्वितये चार्धं	...	३००, ६
अयमेव विधिः प्रोक्तः	...	७५, ८१, ७७, ८
अर्घदानेऽनसंकल्पे	...	१६२, ५५, १२, २०

	पत्राङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
अर्घ्यं ताभ्यामुत्कृञ्च	...	१२८, ८
अर्घ्यपुष्पैस्तथा धूपैः	...	४२३, ३
अर्घ्यपात्राणि पिण्डानां	...	२१०, १६
अर्घ्यं तेनैव विधिना	...	४२०, १२
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु	...	४३५, १६
अर्घ्योऽन्वयोदके चैव	...	७१, १२।५१२, ११
अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च	...	१३०, १८
अर्घ्यं भुङ्क्ते तु यो विप्रः	...	१७०, १०
अर्घ्याक् संवत्सराहुषी	३५१, १८।३६०, २।३८२, १८।४६८, १	
अर्घ्याक्संवत्सराद्यस्य	...	३६०, १६।३६८, १८
अर्घ्याक् संवत्सराण्येष्टः	...	३४७, ८।४५३, १४
अवनेजनवत् पिण्डान्	...	५१६, २१
अवनेजनात्रपितरः	...	२५१, १६
अवकाशेषु चोक्षेषु	...	१०२, ५
अवजिघ्रेश्च तान् पिण्डान्	...	२०१, ५
अविभक्ता विभक्ता वा	...	२८०, १०।४५३, २
अशून्यन्तु करं कुर्व्यात्	...	५१, १८
अश्राद्धियानि धान्यानि	...	२१, १८
अश्रूणि पातयेन्नैव	...	१६१, १३
अश्वयुक्कृष्णपत्रे तु	...	२८१, ३
अश्विन्यादि च मैत्रेषु	...	२६६, ४
अष्टवर्षा तु या दत्ता	...	३६, ६

		पञ्चाङ्गः । पञ्चाङ्गः ।
अष्टका माध्यम्यदयाः	...	२६६, १६६, ५
अष्टकासु च कर्त्तव्यं	...	२५८, १७२, ६३, १५
अष्टमेऽथे चतुर्दश्याः	...	१... ३२८, १२
अष्टौ संस्कारकर्माणि ४८८, ६
असक्त्यानि कर्माणि ५२३, ३
असगोचः सगोत्रो वा ४५१, ८
असपिण्डीकृतं प्रेतं	...	३६६, १४१, ३८८, २१३, ८८, ४
असमर्थोऽन्नदानस्य २५३, ८
असङ्ग्रामोऽपि कर्त्तव्यं ३५०, ६
असंस्कृतप्रमीतानां	...	१०५, १७, २०५, १८
असंस्कृतौ न संस्कार्यौ	...	७५, ८१, ३६७, १२१, ४३२, ३
अस्तङ्गते तथादित्ये	...	८१, १८१, २२८, ६
अस्तङ्गते ततः सूर्यः २१७, १०
अस्त्वित्युक्ते ब्राह्मणासु २१२, ४
अज्ञातसु पुमान्नाहः १००, २०
अह्न्यहनि यच्छ्रावं ३८६, १७
अह्न्येकादशे नाम ३५८, १८१, ४८८, ८
अहिंसा सत्त्वमक्रोधः ८८, ५
अङ्गो मुहूर्त्ता विख्याताः ३०६, १३
अङ्गः पञ्चदश्यांशः ३०६, २१

धा।	पन्नाङ्कः।	पङ्क्त्याः।
आग्रहायणमावस्था	...	३२८, १४
आचम्योदक् परावृत्य	...	१८३, १७
आचाम्नेषूदकं दद्यात्	...	२०४, ४
आच्यं विना यथा तैलं	...	४५५, ५
आग्रहायणमावतीतायां	...	२५६, ४
आतपार्थं ततः सूत्रम्	...	३८२, ११
आत्मनो देशकालानां	...	२६, १५
आद्यावसाने आहस्य	...	११४, १४। १८८, ५
आधानहोमर्याचैव	...	५२३, १२
आनस्थाय भवेद्वत्तं	...	१५, २०
आनस्थात् कुलधर्म्याणां	...	३२२, १६। ३५०, १६
आपद्यन्मनी तीर्थे च	...	३६, २१
आपादसेचनात् पूर्वं	...	५४, २
आपः क्षीरं कुशाग्राणि	...	१३३, १६
आमन्वाहं यदा कुर्यात्	...	१४८, ६
आमन्मान्नातकं विस्वं	...	१७, ३
आमं शूद्रस्व पक्वाञ्च	...	३२, २२
आमन्वाहप्रदोऽनग्निः	...	२८, ११
आयसेन तु पानेण	...	१५४, ८
आयुष्यन्तं सुतं सूते	...	२१५, १२
आयुष्याणि च आन्यर्थं	...	५०२, ७

		पत्राङ्काः । पङ्क्त्याङ्काः ।
आयुः प्रजा धनं धान्यं ७५, १३
आर्षक्रमेण सर्वे तु ७६, ७
आरष्यमहिषीक्षीरं १२, ७
आरष्यमाहिषञ्चाजं १३, १
आरभेत नवैः पादैः १०२, १५
आरभ्य कुतपे आर्षं २१७, १५
आवर्त्तनात्तु पुर्व्याङ्गः ३१०, १३
आविकं वै सदा वस्त्रं १४६, ७
आविकेन तु वस्त्रेण १४६, ५
आवृत्य प्राणमाद्यम्य १८४, १८
आश्रयुष्याच्च कृष्णार्या २७४, ८
आषाढस्त्रापि दशमी ३०४, १७
आषाढीमवधिं कृत्वा २८३, २
आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं ६८, २
आसनेषु च कृतेषु ८४, ८
आसनं कुतपं दद्यात् ११०, २०
आसीन जुष्टः प्रज्ञो वा ५०५, १२
आसीरन् दक्षिणासंस्थाः १११, १७
आर्षं आर्षं द्विजः कुर्यात् २५५, ४
आह्वेषु विपद्यानां ८, २१
आहुतिव्रितयं दद्यात् १५१, १४
आह्वयं मन्त्रतस्तेषु ४५, ११२२, १४

	३ ।		
इतिहासपुराणेषु	३६,५
इदमन्वन्तोऽर्गं	२५१,१०

३ ।

ईषद्दीतं न्वं श्वेतं	१०६,१
----------------------	-----	-----	-------

३ ।

उग्रगन्धीन्धगन्धीनि	१४३,८
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्	१८१,८
उच्छेषथं भूमिगतं	२१७,१
उत्तरे चास्य सीवथं	१३८,८
उत्तराभितय-पूर्वरोहिणी	३२२,१०
उत्तरादयनाच्छाहे	...	२७७,१७।२७८,७	
उत्सवानन्दसन्ताने	४८८,७
उदङ्मुखस्तु देवानां	४२,१७
उदक्थाः स्तुतिकाशीचि	१०६,४
उषक्कूलनितम्बेषु	१०४,१८
उपरामे तथा आह्वे	२२४,१८
उपवासो यदा नित्यः	२२५,१
उपवासे तथा आह्वे	८८,६
उपवीतं कटीं कृत्वा	१४०,१४

उपवीती ततः कुर्यात्	...	पलाहाः । पङ्कजः । ... १४०, ११
उपवेश्य जपेहीमान् ११४, ८
उपहरनितम्बेषु २०३, २०
उत्तकेशमघीतश्च १४६, १६
उभयोर्हस्तयोर्युक्तं १५८, १०
उभौ हस्ती समी क्त्वा ८४, १५११४, १८
उष्णमन्नं द्विअतिभ्यः १६०, १०

ज ।

जघुः सुस्वदिनं विप्राः ३६६, १६।३०१, ८
जर्षी पिण्डार्चनं पिण्डे २२६, १२
जर्षं मुञ्जसाकृतपात् ३१२, १४
जघरे क्षमिसंयुक्ते १०५, ८

ञट ।

ञट्विक् पुत्रो गुहर्भाता ३२, १
--------------------------	-----	-----------

ए ।

एकपाकेन वसतां ४५२, २१
एकवासा यदन्नीयात् १०१, ८
एकमूर्त्तित्वमायाति ४२०, १०।४३१, ११
एकशपोर्षे चन्द्रश्च १५, १४
एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः ३८३, ८

एकादशहिं निर्वर्त्य	...	३५४, १२।३५८, ४
एकाहेन तु पलाहाः	...	३३८, ३
एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं	...	२८, १६।४५३, ७
एकोद्दिष्टन्तु यच्छाहं	...	५७, ८।३८१, १६
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु	७०, ८।७६, ११।३७०, १८।३८३, १८	
एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु	...	३८१, १२
एकोद्दिष्टं जलं पिण्डं	...	४४५, ४
एकोद्दिष्टं दैवहीनं	...	३८७, २०
एकोद्दिष्टं परित्यज्य	...	४७१, १४
एकोद्दिष्टं न कुर्वीत	...	४४४, २१
एतच्चानुपनीतोऽपि	...	२७, १५।२५८, ११।३२४, ८
एतद्दः पितरो वासः	...	७२, ७।१८५, १७।३७५, ११
एतद्दो ह्यन्नमित्युक्त्वा	...	५८, १७।६५, १५।१६३, ११
एतानेव हि हिंसन्ति	...	२८२, ७।२८८, ३
एता युगाद्याः कथिताः	...	३०२, १३
एतांसु आहकालान् वै	...	२५२, १२।३००, १
एवमासाद्य तत्सर्वं	...	१०३, १७
एवं शूद्रोऽपि सामान्यं	...	२८, २।३२, १५

 ऐ ।

शिशुदं बदरोन्मिश्रं	...	४५१, २१
शिशुदं प्रथमायां वै	...	२५७, ११

शी ।

अकारं पूर्वमुच्चार्य

...

११५, ५२२, ६५, ५

क ।

कदलीदलस्य चापि

...

...

१५४, २

कदारिवाहरेद्विहान्

...

...

० ४८, २

कन्यापुत्रविवाहेषु

...

...

४८७, १०

कन्यास्ये च रवाविषे

...

...

२७६, ५

कन्यायां कृष्णपक्षे तु

...

...

२८४, ३

कन्यां गते सवितंरि

...

२८३, १५।२८५, १६

कमलं पद्मकुमुदं

...

...

१४२, १५

कव्यं दत्तन्तु सायाङ्गे

...

...

३०७, ५

कर्पूरं नागरक्षैव

...

...

१८, २१

कर्मकाले प्रकुर्वीत

...

...

५३, १

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः

...

...

३५, १

कर्मप्रथयाभ्युदयिके

...

...

४८३, ५

कर्म्यादिषु च सर्वेषु

...

...

५०२, १

कर्षुसमन्वितं सुक्तां

...

८३, १८।२५८, ५।४७५, ३

कचेकः कोविदारश्च

...

...

१७, १२

काङ्गस्तः पुत्रपौत्रेभ्यः

...

...

२७४, १२

कामं चापेऽर्षयेभिरत्रं

...

...

४१, १०

कार्तिकं सकलं वापि

...

...

२८०, १३

कात्तिकी फाल्गुनी चैत्री	१२३, १२४
कार्यं अहमभावस्थां	३२७, ३३२, ३३३
कालशाकं दधिजीरं	१८, १७
कालशाकं मद्वाशस्त्राः	१४, १८
काशाः कुशा वल्कजास	४६, १६
कुक्कुटो बिल्वराहस्य	१०६, ८
कुण्डलान्नावसोर्धारां	५०२, ५
कुप्यभागी भवेश्वरः	२८७, १५
कुजकं तगरश्चैव	१४२, १३
कुर्व्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे	३२२, २
कुलद्वयेऽपि चोत्सवे	५६०, १४
कुलालचक्रनिष्पन्नं	८७, १५
कुशानां धारयेन्मूलं	५२, १७
कुष्ठी रक्तोक्षणः कुजः	४२, ८
कुभाण्डालावुवार्त्ताकु-	२१, ८
कृतञ्च लवणं सर्व्वं	२१, ११
कृते सपिण्डीकरणे	३६०, ११
कृत्तिकादिभरण्यन्तं	२८८, ५
कृत्वा पितामहादिभ्यः	४३३, १
कृत्वा स्वधावाचनकं	२०७, ७
कृषिजीवी श्रीपदी च	४१, १५
कृषिभागी भवेश्वरः	२८७, ११

	पन्नाङ्काः	पङ्क्त्याः ।
कृष्णपक्षापरारम्भे तु	...	१२५, ७
कृष्णपक्षे दशम्यादौ	...	६, १८८, ८१८६, १७
कृष्णपक्षे यवश्राद्धं	...	२६४, २१
कृष्णमाषास्त्रिलासैव	...	१२, २१२३, ८
कृष्णाग्निस्त्य साविध्यं	...	११३, ३
कृष्णार्जार्जो विहङ्गश्च	...	२२, १
क्षत्रादिः सूतकान्ते तु	...	३३६, १५
क्षत्रियैस्तु मृगव्यायां	...	१६, ७
क्षयं केचिदुपासस्त्य	...	३६५, १३
क्षात्रेण कर्मणा जीवित्	...	२२२, ४
क्षीरमेकशफानां यत्	...	१२, ११
क्षतुर्दक्षो वसुः सत्यः	...	५६, ११
क्षीणीयाद्यस्वपत्याथे	...	४५५, १६

ख ।

खञ्जः काःण कुणिः शिवत्री	...	१०६, १७
--------------------------	-----	---------

ग

गङ्गाराश्व गयायाश्च	...	२६८, १८
गच्छन् दिशान्तरं यस्तु	...	२६८, २
गणशः क्रियमाणेषु	...	५२६, ८
गते वयसि वृषानि	...	१८६, १

गन्धधूपार्थिकां दद्यात्	१२१,११
गन्धादीन, निक्षिपेत्तुष्णीम्	५१७,५
गन्धोदकतिलैर्युक्तं.	४२७,७
गर्भाधानमृतौ पुंसः	३५८,१६
गर्भाधानादिसंस्कारैः	३५८,८
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे	३५८,२०
गन्धं पयो दधि घृतं	१७०,११
गुग्गुलुं चन्दनं चैव	१४४,१०
गुह्यार्काम्रमक्षरुणी	२०,७
गुषांश्च क्षुप्याकाद्यान्	१५८,११
गुम्फाः श्राद्धे क्षीरकुशाः	४८,१
गोकर्णमात्रासु कुशाः	४६,१४
गोत्रसम्बन्धिनामानि	६२,१
गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र	६२,८
गोमयेनोदकेभूमिं	७७,१८
गौरसत्तिकया ह्यवा	१०२,१६
गौरी-पद्मा-शची-मेधा	५०३,२

घ ।

हलप्रदीपः प्रथमः	१४५,४
हलीत-दीपो दातव्यः	१४४,१८
हलीत-भोजयेत्प्रिं	१६०,१८

दृत्तं न कीर्तलं कुर्व्यात्	...	यलाहाः । धम्मपट्टि ।	...	१४४, ५
प्रायेण विट्पराहृद्य	१०६, १३
—				
च ।				
चक्रवत्परिवर्त्तत	४३८, २६
चण्डालश्च वराहश्च	१०५, १३
" " " " " "	१६८, ५
चण्डालाश्चेरमेध्याग्नेः	२७, ३
चण्डालो जायते यज्ञ—	२१, ६
चतुर्थस्य पुनः कार्यं	४३६, १
चतुर्थे नवमे चैव	५७, १५
चतुर्थे पञ्चमे चैव	३४५, ६
चतुर्दशान्तु यच्छ्राद्धं	२८४, ५
चतुर्भिर्दर्भपचैश्च	५२, २
चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्यः	४२०, ६
चन्द्रनाशुहणी चोभे	१४४, ३
चन्द्रचयाहः पूर्वेषुः	७८, १४
चान्द्रायणं नवत्राहे	३४५, ११
चान्द्रः शंखादिदशान्तः	३४१, १४
चिक्विसंक्ताम् देवलक्ताम्	४०, २
चिती दर्भाः पथि दर्भाः	४८, १३

	पलाहाः ।	पञ्चमः ।
अ ।		
अपेक्ष पीडनं सूत्रं	...	१०२, १६
अवादि कुसुमं भिष्यती	...	१४३, १२
अलं चीरं दधि घृतं	...	१३३, १३
आतकभंगि यच्छात्रं	...	४३८, १६
आतश्राद्धे न दद्यात्	...	२६, १०
आतीचम्पककुन्दानि	...	१४२, १९
आतीदर्शनमात्रेण	...	१४२, १८
जुहुयात् व्यञ्जनचार—	...	१४७, १२
ज्ञातीनाश्च भवेच्छ्रेष्ठः	...	२८७, १८
ज्ज्येष्ठोत्तरान् युग्मान्	...	१३२, १५
ज्ञेयश्च वृषसंक्रान्ता	...	३०४, १

त ।

तथापि दैवरहितं	...	३८०, १२
तत आशामयेहिमान्	...	२०३, ८
तत एकादशाहे तु	...	३४०, ७
ततः पितामहादिभ्यः	...	४२०, १०
ततः पित्रोः समापन्नः	...	३८२, ८।४२५, ४
ततः प्रभृति वै प्रितः	...	३९८, ८।३६२, १९
ततः प्रभृति पितरः	...	३०९, २।३२५, १६
ततः प्रभृति संक्रान्ती	३००, १५।३३७, ५।३४५, २०।३६८, २९	

ततः प्रातः समुत्थाय	...	१८५,२
ततः सिद्धिमिति प्रोच्य	...	१८५,२
ततस्तानमृतः स्थित्वा	...	१८५,२
ततस्त्रिखान् गृहे तस्मिन्	...	१८५,२
ततस्तु वैश्वदेवाभ्यां	...	१८५,२
ततः ज्ञात्वा निवृत्तेभ्यः	...	१८५,२
तत आचामयेद्विप्रान्	...	२०३,८
ततो व्रीतिषु मुक्तेषु	...	२१८,१
ततो दक्षिणपूर्व्वस्यां	...	२५१,२
ततो द्वादशभिर्मासैः	...	२६३,१
ततो नित्यक्रियां कुर्यात्	...	२१८,६
ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने	...	१०५,१०
ततोऽन्नं बहुसंस्कारं	...	१०८,१५
ततोऽन्नं गृष्टमन्त्रैः	...	८८,२०११७,२
ततो मन्त्रं जपेन्मनीं	...	११८,१०
ततो यज्ञीयवृत्तौ—	...	११८,१५
ततो उद्विक्तमावाते	...	११८,१०
तत्र ते पितरः पूर्व्वं	...	११८,१८
तत्रापि महती पूजा	...	११८,१०
तत्राप्यसामर्थ्ययुतः	...	११८,१८
तत्राप्यमो सुहृत्सु यः	...	११८,१८
तत्राप्यग्निं देयानि	...	११८,१८

तथा चार्त्तुषु चाष्व
तथा अक्षपदे ज्ञाने—
तथा मातामहः
तन्मस्य विनिवृत्तिः स्यात्
तन्मस्य कुष्ठयोरन्तः
तस्मादकारितं देयं	...	१५८,२८
तस्माच्छादानि देयानि	...	१०४,२६
तस्माच्छात्रेषु सर्वेषु	...	८८,८११,०
तस्मिन्स्योदशे आहं	...	३४८,२६
तस्मिन्सु प्रकृते मासि	...	४८२,२२
तस्मिन् सति सुताः कुर्युः	...	४२६,२०५२०,२५
तस्य त्रिरात्रमशीचं	...	२८६,२१३२८,२३
तालं करुणकाकायि	...	१८,३
तिथिचये सिनीवाली	...	३२८,२६
तिथिनैवेन दिवसः	...	२८४,१४१४१,२१
तिथ्यगूर्हं समिन्धाना	...	८०,२०
तिथ्यगूर्हं च पानीयं	...	१६४,२८
तिथ्यगूर्हं च अहं	...	१६०,२६
तिथ्यगूर्हं सप्ताहभिर्वापि	...	२५६,२०
तीर्थेषु प्रथोपपत्तौ च	...	२६६,२८
तीर्थेषु यत्नगोष्ठेषु	...	१०३,२५
तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव	...	३४,२२३६८,२०

	पत्राङ्काः	पङ्क्त्याः
तुलसीगन्धमात्राय	...	१४३, ५
तुलादि षड्शीत्यंशे	...	२२६, २
तुल्यांशजालसम्पर्कात्	...	३०१, ११
तूष्णीमिताः क्रियाः स्त्रीणां	...	४८७, ८
तूष्णीं पृथगपो दत्त्वा	...	६८, ४। १२२, ११
द्वितीयश्च जपेन्मन्त्रं	...	६१८, २१
द्वितीया चैव माघस्य	...	३०४, १५
तेभ्यश्च पैष्टकः पिण्डः	...	४२७, १२
तेभ्यः पूर्वतरा ये च	...	४८२, ३
तेभ्यो दद्यादपोमानं	...	१६७, ८
तेषु दमेषु तं हस्तं	...	१८४, ४
तैलमुहूर्त्तनश्चैव	...	१०८, १८
त्रयाश्चामात्रमाणाश्च	...	४४४, १३
त्रयोदशी नभस्ये या	...	२७२, २१
त्रयोदश्यां प्रयत्ने न	...	२६६, ११
त्रयोदश्यां भाद्रपदे	...	३००, १०। ३०३, १८
त्रिपिचं त्रिन्द्रियस्त्रीणां	...	१४७, १
त्रिभिर्दमेः कृतं यत्तु	...	५२, ११
त्रिभिः सपिण्डीकरणैः	...	४२५, १८
त्रिसुहृत्तापि कर्त्तव्या	...	३१८, ८। ३३५, ३
त्रिसुहृत्वर्त्वरौड्रान्ध—	...	४३, १
त्रिसन्ध्येषु तु स्नांसु	...	५०७, १४

द्वीषि आंघे पवित्रीणि	३८, ८
द्वीन् वापिण्डान् समारोप्य	५५४, २१

द।

दक्षिणं पातयेज्जानु	४३, २
दक्षिणं जानुमालभ्य	८१, १३
दक्षिणं वामतो वाह्यं	१५८, ३
दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं	१०३, ८
दक्षिणामुखमुत्तानि	११०, १८
दक्षिणाग्रास्तथा दर्भाः	११२, ३
दत्त्वा पिण्डमयाष्टाङ्गं	४२२, २०
दत्त्वा हेममये पात्रे	१२६, २०
दत्त्वा न्ययोधपात्रे च	१२७, ३
दत्त्वा र्घ्यं संस्त्रवांस्तीषां	१३६, ७
दत्त्वा च चृथिवीपात्रं	१५६, ४
दद्यात् क्रमिण वासांसि	१८५, १८
दद्यात् प्रेताय पिण्डान्तु	२६६, २०
दद्याद्द्वरहः आहं	...	३, १३, २८, १८, ५५, ६, १२	
दद्यान्नाग्नीमुखेभ्यश्च	५२२, ४
दद्यान्नाता पिता वा यं	४५४, ७
दद्याच्चावनताम्बूलं	२२४, १५
दर्भभूति दीपभुजः	१८०, १६

दर्भाः क्षणाजिनं मन्वाः	...	पलाहाः । पञ्चग्राहः ।
दर्भाः पवित्रमित्युक्तं
दर्भाश्चैवासने दद्यात्	...	११७, ११८, ११९, १२०
दर्भश्चापन्तु यत्प्रोक्तं	...	११८, १२०
दर्भं तु माघमासस्य	...	१०२, १११, ११८
दर्भां विवर्जयेत् प्राञ्जः	...	११५, ११६
दाक्ष्यं नीरयं रौद्रं	...	१२०, १२१
दाक्ष्येषु च सर्वेषु	...	१२०, १२१
दिनत्रयाधिके विंशे	...	११२, ११३
दिवसस्वाष्टमे भगि	...	११२, ११३, ११७, ११८
दिव्यभौमान्तरीक्षाणि	...	१२५, १२६
दीपमालाश्च कर्त्तव्याः	...	१२१, १२२
दुर्गन्धिफेनिलक्ष्माम्	...	१०१, १२२
दुहित्वा पुत्रवत् कुर्व्यात्	...	४५७, २
देये पितृणां आचे तु	...	४५७, १३
देवानां भमसा कार्यं	...	१०३, ११६, ११७, ११८
देवायनां तदीहित	...	११६, ११७
देवे सुम्नान् यथाप्रति	...	११६, ११७
देवे कार्येषु पैत्रे च	...	८७, १
देवे वा यदि वा पैत्रे	...	१०८, ४
द्वैविधैर्भ्यां नरयेष्ट	...	११६, ११७
द्वैविधैर्भ्यां नरयेष्ट	...	११६, ११७

	पलाहः ।	पञ्चमः ।
हादम प्रतिमास्त्रानि	...	३२८,६
हादमाहेन वा कुर्यात्	...	३५४,२०
हादमन्तु सिते वचे	...	२८२,१२
द्विगुणासु कुमान् दत्त्वा	...	१११,७११७,८
द्विजाकुष्ठं गृहीत्वा तु	...	१२२,४
द्वितीयादिकयुग्मानां	...	३१७,२
द्वितीयेऽहनि भास्त्रानां	...	२२५,८
द्विःस्त्रिं परिदग्धञ्च	...	२४,२
द्वेः सुक्ते द्वे तथा कथ्ये	...	३०३,२१
द्वी देवे प्राक् त्रयः पित्रे	...	८२,११११२,८
द्वी देवे पितृकाले चीन्	...	८४,११
द्वी मासी मत्स्यमांसेन	...	११,५

ध ।

धर्म चिन्तां भिषक्-	...	२८८,३
धीनाश्च मधुसंयुक्ताः	...	२०,४
धीर्धर्मो शुम्भुसं दद्यात्	...	१४४,८
धीताधीतं तथा दग्धं	...	१४६,८

न ।

न कदाचित् समोत्राय	...	३०,२२
न कुलचित् जती	...	१२२,१६

		पलाहाः पञ्चमः ।
नक्षत्रतमनुत्सृष्टं	...	१०१,१६
नक्षत्रं देवदेवेश	...	०२१६,२
नक्षत्रे न च कुर्वीति	...	२१८,२१
न च विजातयो ह्युः	...	१७०,२
नचाश्रम्य अपेत्किञ्चित्	...	५१६,८
न जानाति दिनं यस्तु	...	४७८,१४
न तदभ्रन्ति पितरः	...	१६८,११
न दशायन्तिकेनैव	...	५२५,१५
न निर्वपति यः श्राद्धं	...	३२७,७
नग्दायां भार्गवदिने	...	२६४,१६।३२०,१५
न पृथक् पिण्डदानस्तु	...	३५१,२०।३६०,४
न पैटयज्ञीयो होमः	...	७,२
नवम्यां कुर्वीतः श्राद्धं	...	२८७,१२
नवम्यां शुकपक्षस्य	...	३०३,८
न बहिर्जानुस्ववयः	...	१७१,१३
न ब्रह्मचारिणः कुर्युः	...	३२१,५
न ब्राह्मणं परीक्षेत	...	३४,७
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत	...	१३६,१२
न मिश्रीकृत्य दद्यात्	...	२१४,८
न क्लेशविषये श्राद्धं	...	१७५,१०
नमिःस्ति वित्तं न धनं	...	३५३,३८
न योविद्वाः पृथग्दद्यात्	...	४८७,८

	पद्याङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
न रक्तसुखेन वासः	...	१४६, १८
नवासं नैव नन्दायां	...	२६५, १३
नवाद्यालभने देवैः	...	५८, १६
नवीदकी नवाग्ने च	...	२६५, ११
न आग्ने भोजयेत्किञ्च	...	४१, ६
न सन्तिऽपितरश्चेति	...	३८१, ५
न स्पृशेद्दामहस्तेन	...	१७१, १०
न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत	...	३७३, १६
नात्रापसव्यकरणं	...	४०६, ११
नाद्यादविधिना मांसं	...	२२०, ८
नानिद्वा तु पितॄन् आग्नेः	...	५७, ४८५, २१
नान्दीमुखं पिष्टगणं	...	३७१, १५
नान्दीमुखानां कुर्वीत	...	५१८, ११
नान्दीमुखानां कर्त्तव्यं	...	५०८, १०
नाष्टक्रासु भवेच्छ्राद्धं	...	५२३, १८
नान्दीमुखास्वमूर्त्ताःस्युः	...	३३६, ११
नाग्नेचितं स्पृशेत्किञ्चित्	...	३३, १७१४३, ६
नाक्षयिष्ठाग्निमान् पुत्रः	...	३५४, ३
नास्त्रञ्च सखर्कुरं	...	१७, ५
नास्मात् परतरः कालः	...	२८०, १६
नास्त्रमापातयेज्जातु	...	१६१, ५
नित्यमैमित्तिके कुर्वीत	...	३४४, ३

(४४)

नित्यं श्रापं देवहीनं	...	पञ्चाङ्गः । पञ्चमः । ३८०,८
नित्यं श्रापमदैवं स्यात्	...	५, ८, १२, ८६, १८, १४, ३०, १२, १५, १८, २
नित्यं श्रापमहोमं स्यात्	...	३८०, ५
निधायद्य दर्भचयं	...	८२, १६
निपातो नहि सव्यस्य	...	३०६, ८
निमन्त्रणं स्वागतश्च	...	२२५, १३, १५, १८, २
निमन्त्रयीत, त्र्यंवरान्	...	८३, ६
निमन्त्रयीत पुर्व्वेद्युः	...	७८, ३, १५, ८३, १०
निमन्त्रयेद्विजं प्राञ्जं	...	८३, १४
निमन्त्रितश्चिरं नैव	...	८८, ७
नियोजयेत् शुचीन्	...	१४१, १८
निरहुष्ठन्तु यच्छ्रापं	...	८८, १३
निरामिषं सलङ्गुत्तरं	...	७७, ७
निरुप्य चतुरः पिण्डान्	...	४२१, १२, १४, २५, १४
निर्दशं मलिनं जीर्णं	...	१७६, १४
निष्ठत्ते पिण्डयज्ञे तु	...	१३, १५, १५
निष्ठत्य प्रमिषत्याद्य	...	१३, १५, १८
निषेककाले होमेषु	...	१३, १५, १६
निष्कन्धि सर्व्वमित्यादिः	...	१३, १५, १६
नीलप्रीवो रक्तगिराः	...	१३, १५, १६
नीवीमध्वे च ये दर्भाः	...	१३, १५, १७
नीवीं विस्त्रंस्य च जपेत्	...	१३, १५, १६

नृषाम्बु खिन्नदेहानां
नेहेताप-विशेषेभ्यां	...	४८२, ३१
नेतत् पीनेष कर्मव्यं	...	४३३, ४
नेन व्याहारयेद्ब्रह्म	...	३७८, ३
नेमित्तिकमथो वक्ष्ये	...	३०२, ८१५०१, ११
नेवाग्नीहोत्रं तत्र	...	३८३, १८
न्युभ्य पिण्डास्ततस्तासु	...	१८०, १४

प ।

पश्चादावेव कुर्वीत	...	३२५, ४
पश्चिकीटसुरैर्ये तु	...	२८२, १५
पङ्क्त्यां चैवोपविष्टेभ्यः	...	१६०, १
पचनः पाचनस्त्रेता	...	३५, १०
पचमे च ततो भागे	...	३११, १८
पचन्त्यां बहवः पुत्राः	...	२८७, ८
पचन्तूर्ध्वं तत्रापि	...	२७७, २०१२८४, २२
पचन्तस्त्रिभवेद्ब्रह्मा	...	८०, २१
पचित्तमभिम्यस्त ह्यीवान्-	...	४१, १७
पचित्तमभिन कर्मव्यं	...	४२८, १३
पचित्तता धर्मपत्नी	...	२१५, १०
पत्नीस्तु मध्यमं पिण्डं	...	२१५, १५
पत्नीः नियोजयेत् पाके	...	८४, ११

	पञ्चाङ्गः ।	पञ्चाङ्गः ।
पञ्चविंशत्कार्कधूसुर —	...	१४२,७
पयोमूलफलैः शाकैः	...	१५,२
परकीयगृहे यत्	...	१०४,२
परदारिद्र्यं जायेते	...	१८,८
परपूर्व्यापतिः स्नेहः	...	४१,१८
परमान्त्रेण यो दद्यात्	...	०१३,१५
परिवेषयेत् प्रयते गुणान्	...	१५८,१६११६४,८
परिष्कृते प्रदद्यात्	...	१०८,१
पवित्रान्तरहितान् पिण्डान्	...	२०१,८१२१०,११२११,१३
पञ्चाक्ष वैश्वदेवाद्यान्	...	२१३,८
पञ्चाहिसर्ज्येहेवान्	...	२१३,५
पाकादि न प्रशंसेरन्	...	१६८,१६
पाणिप्रक्षालनं दद्यात्	...	११७,२
पाणिप्रक्षालनं दद्यात्	...	१११,५
पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य	...	१५८,८
पात्रे तु कृत्वाये यत्	...	२५१,८
पात्रं वनस्पतिमयं	...	१२६,११
पानीयमप्यत्र तिलैः	...	१००,१५
पापिष्ठमपि शुक्रेण	...	४३२,५
पारश्वे भूमिभागे च	...	१०४,१४
पार्व्येण विधानेन	...	५८,६
पार्व्येषु तु सर्वेषु	...	३५८,१

	पलाहाः । पङ्कजहाः ।
फलाग्निं ब्रह्मवर्चस्वी	... १२७, १
पिञ्जलाद्गामिसंघट्ट	... १८२, १३
पिच्छनिर्वपणं कार्प्यं	... ४७, ७
पिच्छानां मासिकां आद्यं	... ३२४, १८
पिच्छार्थं ये स्तृता दर्भाः	... ४८, ८
पिच्छाण्युहायिकं आद्यं	... ३२३, १० । ३२४, १६
पिच्छाद्यं गोऽजविप्रेभ्यः	... ११६, २ । ४०५, १४
पिच्छेभ्यः स्त्रियिकां मात्रां	... ३२६, १७
पिच्छैर्मातामहान्स्त्रिय	... २०३, २
पितरः क्षिप्रमायान्ति	... १७४, १८
पितरः पर्वकालेषु	... २५५, ६
पितरो यत्र पूज्यन्ते	... ८३, १२ । ५००, ४
पिता पितामहश्चैव	... १७३, ६ । २४२, ८
पिता पितामहो भ्राता	... ३५७, १८
पितामहः पितुः पश्चात्	... ४३३, २
पितामहे सजीवे वै	... ४३४, ५
पिता यस्य तु वृत्तः स्यात्	... ७४, ७
पितुः पितामहे यद्वत्	... ४३१, १७
पितुः सुनेष कर्त्तव्या	... ४५६, ८
पितुः सपिच्छतां कृत्वा	... ३५२, १५
पिच्छयन्नन्तु निर्वर्चं	... ६, १५
पिच्छतीर्थेन अतिलान्	... २००, १०

पितृतीर्थेन तत्सोयं	...	पलाङ्गः । धङ्गः ।	...	१३१,१
पितृपात्रे निधायाथ	३८८,५
पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या	२०३,४
पितृभ्यश्च ततो दद्यात्	१६४,१७
पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यः	२१८,१६
पितृयज्ञानु निर्वर्त्यं	६,१५।३८८,१८
पितृनर्चयन् प्रतिपदि	२८७,४
पितृनेवाभयेत्तत्र	४१७,१६
पितृन् निमन्त्रयेत् पादौ	५३,१८।५४,४
पितृन् सन्तर्प्य विधिवत्	२१८,२
पितृदानाय मूले स्युः	२५४,१८
पितृदित्रयपत्नीसु	३१०,१४
पितृदिनवदेवत्वं	२७०,१६
पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यः	१५०,८।१५५,८
पिप्पलीं मरिचञ्चैव	१८,१८
पिप्पलीं मरिचं हिङ्गुं	१८,१३
पुष्पमायुर्वर्णे धान्यं	३८२,५
पुत्राः कुर्वन्ति विप्रस्य	३७८,८
पुनर्भोजनमध्यायं	८८,१६
पुनर्भोजनमध्यानं	८८,१६
पुराणवेत्ता धर्मज्ञः	३५,१७
पुरीरवो माद्रवाच	५६,१६

	पलाहः	पङ्कगङ्गाः ।
पूजयित्वा द्विजाग्रपाणां	...	५५,१८
पूर्व्वं निमन्त्रयेद्विप्रान्	...	५३,१७।८३,१८
पूर्व्वान्ने दैविकं आद्यं	...	३११,७।५०८,४८
पूर्व्वान्ने मातृकं आद्यं	...	३०८,१७
पृथक् तयोः केचिदाहुः	...	८३,४
पृथक् पृथक् चासनेषु	...	११२,१५
पृथिवी ते पात्रमित्यक्तं	...	३,४।१६१,१८
पैतृकं प्रथमं पात्रं	...	१३६,२०
पीनर्भवश्च कारणश्च	...	४०,८
पीर्याभासी तथा माघी	...	२६०,१
पीषे चैत्रे कृष्णपक्षे	...	२६५,२
प्रक्षाल्य विप्रपादांश्च	...	११३,१३
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान्	...	२८८,१०
प्रतिसंवत्सरश्चैव	...	३५२,३
प्रतिसंवत्सरं कार्यं	...	३७८,१३
प्रत्यधमेकदा स्निक्तं	...	२५,१।१५७,१
प्रत्यहं द्वादशे मासि	...	४३८,१८
प्रथमं प्राङ्मुखो भूत्वा	...	१०८,१३
प्रथमिऽहनि यो दद्यात्	...	४५१,१४
प्रदक्षिणन्तु देवानां	...	४५,२०
प्रदक्षिणमनुव्रज्य	...	२१८,५
प्रदानं यत्र यत्रैषां	...	४६८,२१

प्रदीपे प्राङ्मिकां स्यात्	...	पलाहाः । पुङ्गवाः ।	...	५२४, १७
प्रभुः प्रजमकवस्य	२८८, ३०
प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः	४५०, ५
प्रमीतौ पितरौ यस्य	२५६, १२
प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते	१६८, ८
प्राग्येष्वथ दग्धेषु	१८७, १५
प्राचीनाबीतिना पित्रां	४३, १७
प्राचीनार्थीतिना सम्यक्	४५, ८१५, ११
प्राजापत्या द्वितीया स्यात्	२५५, २०
प्रातःकालो मुहूर्त्तस्त्रीन्	३०६, ८
प्रातरामन्वितान् यिप्रान्	८३, २१५०६, ६
प्राप्तेरेव सदा कार्यं	२६८, ३
प्रायोऽनश्नशस्त्रान्नि-	२८२, ८
प्रारभे कर्षणां विष्णु	११३, ३१
प्रार्थनासु प्रति प्रोक्ते	३०५, ६१
प्राङ्मृतीः यमः प्रेतान्	३०५, ६१
प्राबृट्कालेऽसिते पक्षे	३०५, ६१
प्राखेदनी तदवस्य	३०५, ६१
प्रेतविग्रस्य हस्ते तु	११३, ३१
प्रेतस्त्रीषु च वसतिः	३०५, ६१
प्रेतप्राणानि कुर्वन्ति	३०५, ६१
प्रेतप्राण-यदुच्छिष्टं	३०५, ६१

(५१.)

	पन्नाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
प्रेतवाङ्मेषुं सर्वेषु	...	३७४, २।३८३, १६
प्रेतसंस्कारकथाणि	...	३४६, २०
प्रेतानामिह सर्वेषां	...	३६०, ५
प्रेते पिढस्वमापन्ने	...	३६३, ८
प्रेथो धामस्य रात्रय	...	४०, ४
प्रीष्ठपद्यमतीतायां	...	२७१, २०।२७२, १३
प्रीष्ठपद्याः परः पद्यः	...	२७७, १८।२८६, १८।२८७, २

फ ।

फलं तालतरुणाश्च	...	१८, ७
-----------------	-----	-------

ब ।

वर्धमानामभावस्थां	...	३३०, ७
वर्धमानेन्दुपक्षस्य	...	३१७, ६
वर्धि इथाश्च विधिवत्	...	१८६, ३
वर्धिः प्रदक्षिणं कुर्यात्	...	२१४, ११
वर्धमानां सख्यज्ञानं	१२३, १८।१८८, १५।२०८, १८	
वर्धमानाभिकपत्नीनां	...	४६५, २
वर्धमानाभिकपत्नीनां	...	२८६, १८
वर्धमानाभिकपत्नीनां	...	५२५, १२
वर्धमानाभिकपत्नीनां	...	२५७, १०
वर्धमानाभिकपत्नीनां	...	५४, ३१

...
ब्रह्मीयाः सङ्ख्याः कुर्यात्	१०२,२१
ब्राह्मणस्वयन्ववर्णानां	१८२,२०
' ब्राह्मणः काममश्रीयात्	२८८,७१६०,४
ब्राह्मणादिहते ताते	४२४,११४२४,८१४४४,१६१५५२,२४	...	२८,२०
ब्राह्मणानां ततो मध्ये	११२,१५
ब्राह्मणानुपसंगृह्य	१११,१२
ब्राह्मणार्थं ददृच्छूद्रः	१५८,१२
ब्राह्मणो ह्यनधीर्यानः	४१,१४
ब्रीहियाके च कर्त्तव्यं	२५८,१८
—			
भ ।
भक्ष्यं भोक्ष्यं तथा घेयं	२२४,१०
भक्ष्यं भोक्ष्यञ्च विविधं	२०,२१११५५,१४
भैरवभारुणानि वज्रग्रीणि	११२,१४
भर्तृगोत्रेण दातव्यम्	११२,१४
भवन्निः स्वदितं कश्चित्	११२,१४
भार्जनालक्षणं कृत्वा	११२,१४
भार्यारिपण्डं पतिः कुर्यात्	११२,१४
भार्याभावे द्विजाभावे	११२,१४
• भिष्मामात्रेण यः प्राणान्	११२,१४

भिन्नार्थमार्गितान् वारि
भुक्तवत्सु भूतस्थेषु
भुक्तानेषु तु विप्रेषु	...	१३१,६
भूतविद्याप्यमावस्था	...	४२८,१०
भूतकाध्यापकः क्रूरः	...	४८,३
भोजयेद्यपि दौहित्रं	...	०३३,८
भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा	...	३५५,१२।४६५,१८
भ्रातृभ्राता स्वयञ्चक्रे	...	४३८,१८

म ।

मण्डलानि च कार्याणि	...	१४७,२
मद्यपः स्त्रेरिणी चैव	...	१०७,२
मधुकं रामठञ्चैव	...	१८,४
मधु चाण्यं जलं पुष्यं	...	४२३,१४
मध्याह्न्यापिनी या तु	...	३१८,४
मध्याह्ने सर्वदा यस्मात्	...	३०६,१५
मध्ने श्वेदधिमासः स्यात्	...	३४८,२१
मध्याह्नतिलमिश्रेण	...	२७४,१४
मध्याह्नतिलसन्धिञ्च	...	१८८,१८
मध्याह्नानिचयं कृत्वा	...	५२८,७
मध्याह्नदेव कर्त्तव्यं	...	३३८,८
मन्त्रिकुचसु म्नासो वै	...	२८३,७

	पताहाः ।	पङ्कगहाः ।
मसुरंशननिष्याव-	...	२२, २०
महाशुबनिपाते तु	...	३५६, १६१३५८, ४
'माक्षिकं फाणितं शाकं	...	१५८, २१
मातर्व्यं सृतायान्तु	...	४२३, ८
मातापितृशुबल्यागी	...	३८, ५
मातापितृविहीनो यः	...	४५५, १८
मातामहानामध्येवं	...	७३, १६१३७६, १७
मातामहानां दौहित्राः	...	३२८, २
मातुः प्रथमतःपिण्डं	...	८४, ५
मातुः सपिण्डीकरणं	...	४२८, १, ४१४२८, १६
मातृपक्षस्य पिण्डेन	...	४६०, १३
मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्वात्	...	५०७, १२
मातृश्राद्धतः कृत्वाः	...	७३, २०१४८२, १६
मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यम्	...	४२८, १
मासपञ्चतियोनाश्च	...	४२८, १
मासि मासि च कर्त्तव्यं	...	४२८, १
मासि मास्यसिते पक्षे	...	४२८, १
मासि कक्षस्यमावस्या	...	४२८, १
मित्रवन्धुसपत्नीभ्यः	...	४२८, १
मित्रार्था तदपत्यानां	...	४२८, १
सुखं खाद्यं मासि मासि	...	४२८, १
सुखनाभिः पर्यःसोमः	...	४२८, १

	पलाहाः	पङ्कजाः ।
मृतस्य न भवेद्दार्ता,	...	४०८, ६
मृताहनि च कर्त्तव्यं	३०८, ६।३४२, ११	३०८, १।४४१, ११
मृताहनि च कर्त्तव्याः	...	४६१, ७
मृते पितरि पुत्रेण	...	४४८, १८
मृते पितरि यस्याय	...	४२३, ५
मृते पितरि वै पुत्रः	...	३७७, १३

य ।

यज्ञी च पशुपालस्य	...	४०, ६
यज्ञोक्तं दृश्यमानेऽपि	...	३२८, १०
यज्ञवास्तुनि सुष्टयाञ्च	...	८०, १५।१८५, ८
यज्ञोपवीतं यो दद्यात्	...	१४०, १७
यत् किञ्चित् पथ्यते गेहे	...	२२३, १२
यत् किञ्चित्पुना मित्रं	...	११, १५
यत्कृतं प्रवृत्तिं आहं	...	२६२, ११
यत् किञ्चित् संग्राह्यं	...	५५३, १५
यत्किञ्चित् कश्चा	...	३१३, ५
यत्किञ्चित् पुनर्भुङ्क्ते	...	१७०, ८
यत्किञ्चित् मित्रेण	...	१५०, १६
यत्किञ्चित् मित्रेण	...	५६, ११
यत्किञ्चित् प्रदातव्यं	...	४७१, ६
यत्किञ्चित् परः पुत्रः	...	३१४, १७

यथासुखं यूपध्वं भोः	१६६, १८
यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ	२६१, ४
यद्दाति तिलोन्मिश्रान्	१६३, १०
यदा चतुर्दशौघात्	३२८, ६
यद्गर्हितेनार्जयन्ति	२२२, १०
यदुक्तं यदहस्त्रेव	३२८, ८
यद्येकं भोजवेद्भिर्न	७३, ६
यन्न सर्वार्थसुकृष्टं	१०१, ५
यद्द्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते	१६८, ३
यन्न सर्वार्थसुकृष्टं	१०१, ५
यन्नाम्नातं स्वशाखायां	१२४, ३
ययास्तं सविता याति	३१५, ६
यवाः प्रियङ्गवो मुद्गाः	१८, १०
यवाम्बुना तु देवानां	...	४३, १४ १२७, १६	
यवैरन्ववकीर्त्याथ	...	११८, ६ १२७, १८	
यः संपिण्डीकृतं प्रेतं	...	३८२, १४ ४८८, ६	
यसु पापितले भुङ्क्ते	...	१७१, १३	
यस्मादन्वाहता मात्रा	...	३२६, १०	
यस्मिंस्ते संस्त्रवा पूर्व	...	१३५, १२ ५१८, १२	
यस्मिंश्च वे पुराणेषु वा	...	५०, १८	
यस्मिन्बन्धे द्वादशैकच	...	३३०, १	
यस्यंते प्रतिगच्छेयुः	...	२५५, ८	

यस्य नैवांधरोष्ठाभ्यां	२८, २०
यस्य मिथप्रधानानि	४१, ८
यस्य संवत्सरस्य प्राक्	३५३, ६
यस्यैतानि न द्वीयन्ते	३६२, ४
यानि च व्यवहार्याणि	१७, ७
यानि पञ्चदश्याद्यानि	२८५, ८१४६६, ८
यान्तिधिं समनुप्राप्य	२१५, १६
यावच्च कन्यातुलयो	२८१, ७
यावदब्दश्च यो दद्यात्	३८८, ५
युग्मानिव स्वस्ति वाच्य	२१३, १८
युवानसु गृहे यस्य	२८२, ३
ये चात्र विश्वदेवार्थं	११०, १६
येयं दीपान्विता राजन्	२८१, ६
ये समाना इति हाभ्यां	४२१, १६१४२५, २
यैरिष्टं विविधैर्यज्ञैः	३६४, १८
यो ददाति गुह्योन्मियान्	१५, ८
यो निमित्तयावबोधायैः	८०, ८
योऽप्रसन्नमना सुहृत्ते	१६८, ७
यो वः कश्चिन् तीर्थयात्रान्	२६७, ८

(५८)

	पन्नाङ्कः ।	पङ्कसङ्ख्या ।
रक्षाय तु यत्तं	...	११४,३
रक्षोभ्रांश्च जपेन्मन्त्रान्	...	११३,१८
रक्षोघ्नमन्त्रपठनं	...	१७३,४
रजस्रला च या नारी	...	६७,८
रत्निमार्ताः प्रशस्ता वै	...	४७,२०
रविशुक्रदिने जैवं	...	१००,७
राजतेर्भाजनैरेषाम्	...	१२६,६
राजतन्तु तथा पात्रं	...	२१२,७
राजसूयास्त्रमेधाभ्यां	...	२८५,१८
राजामाषान् मसुरांश्च	...	२१,१२
रात्री आद्यं न कुर्वीत	...	३०५,८
रामठं मागधश्चैव	...	१८,६
राहुदर्शनदत्तं हि	...	२६५,१६
राहुदर्शनसंक्रान्ति-	...	३०७,१८
रुचं समिधुतं क्षिपं	...	१०५,६
रोनी चीनाग्निरिक्षाङ्गः	...	३६,१
रोहिताग्निषसुव्यञ्जं	...	३३,६
रोहितांसुश्च पाठीर्न	...	३३,७
रौरवे च तु मांशिन	...	३३,७

ल ।

शेषभाजचतुर्थाद्याः	१८०,२२
लोके श्रेष्ठतमं यत् स्यात्	१०४०,१६

व ।

वर्षानि कुर्वता श्राद्धं	८८,२
वर्षास्वमेधशकौच	२५५,१७
वस्त्राभावे क्रिया नास्ति	१४५,१३
वस्त्रोत्तरं गन्धपूर्वम्	१३७,८
वाग्भावदुष्टश्च तथा	२४,६
वासवाजैकपादर्थे	१०,१६
वाससा चावधूतानि	१६१,८
वित्तशाय्येन रहितं	२१२,२
विदेशगमनश्चैव	३५८,३
विपरीतायनगती	३०१,८
विग्रान् पूर्वे परे वाङ्नि	३६,१५
विवाहादिः कर्मगणः	५२४,७
विष्णुदेवीः ऋतुदधी	५८,१४
विश्वनाथहतं मांसं	१६,८
विश्वनाथपदश्लाघि—	२८२,१८
विश्वर्षेत् प्रीतिवचः—	२१३,११
विश्वन्व ब्राह्मणांस्तांसु	३०७,१४

वीभक्षमशुचिं नग्नं	८७, १११, १०, ७
वृषेषु दीपो दातव्यः	१४५, ४
पृथिवी शक्यपत्ने तु	२६३, १०
वैशाखमासस्य तु या	३०२, ८
वैशाखे शक्यपत्ने तु	३०३, २
वैश्वदेव्यां तृतीयायां	२५७, १३
वैश्यावादिपदे चन्द्रे	२८३, १६
व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं	३०९, १३
व्रतस्यमपि दौहित्रं	३५, ६

श ।

शक्तुभिः पिण्डदानञ्च	२६८, ६
शक्यध्वजनिपाताङ्कः	२८२, ३
शक्रो देवोत्यपः चिन्ना	१२८, ६
शरदसन्तयोः केचित्	३६२, ३
शर्कराशीरसंयुक्ताः	१८, ११
शर्कराध्यादिने कार्यं	११, ११
शर्कराध्यायोस्तु मन्त्रेण	११, ११
शक्यं कालायसं ग्रीनं	११, ११
शक्यमहत्सुदेनं	११, ११
शक्यविप्रहतानाञ्च	२६३, १०
शक्यानु कालुनाहृग्या	३५, ६

	पलाहाः ।	पङ्कगङ्गा ।
शाकीभारभक्षकश्चैव	...	१८,१०
शाकीस्तृतीया कर्त्तव्या	...	२५५,१
शाक्यभामशिलापे तु	...	८२,२
शाक्यभामशिलायान्तु	...	८१,२०
शाख्यं दधिभक्ष्यं	...	११,१८।५२२,२
शिवनेत्रोन्नवं यस्मात्	...	२१२,१२
शकाकारकसंयुक्ता	...	२८८,१२
शक्यपक्ष्य पूर्वाङ्गे	...	१११,१३
शक्यपक्षे तिथिर्गङ्गा	...	३१६,८
शक्यपक्षे नवं धान्यं	...	२६१,१०
शक्तिं देशं विविक्तञ्च	...	१०२,२
शचीभूतेन दातव्यं	...	४८०,१५
शुद्धशिक्षो गुरुश्चैव	...	४०,११
शुद्धस्य दग्धमः पिण्डः	...	३४६,१२
शुद्धिं दद्वि मखि-व्याल-	...	२८६,१२
श्राद्धदत्तोऽथ खलीटः	...	४२,७
श्रीशुद्धः श्रुतिर्दान्तः	...	८१,८
श्रीशुद्धिभिर्गङ्गाङ्गा-	...	३०१,१७
श्रीशुद्धिनापि कर्त्तव्यं	...	२७४,१८
श्रीशुद्धयेऽप्युपक्रम्य	...	४१८,१
श्रीशुद्धिं विजातीनां	...	२६,१२।२८,१४
श्रीशुद्धिं समुत्पद्ये	...	४७८,१।४८०,२

आद्यमग्निमतः कार्यं	...	पलायः । पलायः । २३०,१८
आद्ये जाल्यःप्रशस्ताःस्युः	...	२४३,६
आद्ये नियुक्तो भुक्त्वा च	...	५०,२
आद्ये मोहासनीयानि	...	२१७,४
आद्यं करिष्य इत्येवं	...	८४,१०।११४,२०
आद्यं कर्तं तेन समाः	...	३०२,१७
आद्यं कृत्वा परश्चाद्ये	...	२२५,४
आद्यं प्रतिवचिष्येव	...	३०५,४
आद्यं भुक्त्वा य उच्छिष्टं	...	२१६,१८
श्रीत्रिया भोजनीयाद्य	...	३८४,८
श्रीत्रियायैव देयानि	...	३४,११
श्रीतं स्मार्त्तं हि वै धर्मं	...	७६,३
श्रःकर्त्तास्मीति निश्चित्य	...	८३,८
श्रष्टप्रध्वाङ्गवाकानां	...	२६८,१
श्रपाक-श्रण्ड-पतिताः	...	१०७,१८
श्रश्वादिभिः सहेवास्याः	...	४२६,१३
श्रवाविधं श्रण्डकं गोधां	...	३३३,३६
श्रेतचन्दनकर्पूर—	...	३३३,३६
श्रैतार्कमन्दारमये	...	३३३,३६
श्रौ भविष्यति मे आद्यं	...	३३३,३६

(६३.)

पत्राङ्काः, पत्राङ्काः ।

	प ।		
पञ्चापविद्ययाल—	१०६,३
पञ्चासुान् छागमासेन	१,१,७
पङ्कदिवसं वा कुर्वति	२७०,८
पङ्कदिने धनुषी भागे	२८६,४

स ।

सत्त्व सतसंस्काराः	४८७,१७
सत्क्रियां देवकाली च	८४,१३
सतिलाब्धु पितृष्वादी	२०६,११
सतिसीन ततोऽनेन	१८६,५
सदा परिचरिन्नतया	५१५,२०
सदैवं भोजयेच्छात्रे	५३,१४
सन्ध्याप्राग् कर्त्तव्यं	२६५,१७३०७,१६
सर्पिणीकरणं कुर्व्यात्	१५४,५
सर्पिणीकरणत्वासां	३६३,१४६२,१०
सर्पिणीकरणस्तेषां	४४५,१
सर्पिणीकरणं यावत्	३०,१०३४६,१८३८०,१०
सर्पिणीकरणत्वात्	४१७,८१४१८,२१४१८,६
सर्पिणीकरणत्वात्	७३,१११२८४,८३१८,७३२३,३३५२,१८
सर्पिणीकरणत्वात्	३५७,२१४२५,६१४३४,३१४७२,७१८८,१७
सर्पिणीकरणत्वात्	४५०,१५

सपिण्डीकरणान्ता हि	...	पलाङ्गाः । पङ्कजः ।	...	१५८, ८
सपिण्डीकरणे विप्रान्	४१८, २
सपितुः पितृकार्येषु	५५२, १
समतीते दशहे तु	३४०, २१
समत्वमागतस्यापि	२८४, २
समुत्सृजेत् भुक्तवतां	१७५, १०
समूलान् दक्षिणायांश्च	१८७, १८
सर्पिः क्षण्याः सिता रक्ताः	३१३, ७
सर्वैर्हेता मृगैर्व्याघ्रैः	२८२, १२
सर्वैरेव पितः प्रोक्तः	६२, ११
सर्वं पर्युषितं वर्ज्या	१४३, १०
सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं	३११, १०
सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यम्	२६५, ८१२७, १
सर्वायासविनिर्मुक्तेः	६०, २०
सर्वाभावे वनं गत्वा	३३३, १७
सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः	३३३, १५
सर्वेषामनु-मतं कृत्वा	३३३, १६
सहपिण्डक्रियायान्तु	३३३, १६
संवत्सरं तथा गन्धम्	३३३, १६
अंशितायान्तु भार्वायां	३३३, १६
सा तिथिस्तदहोरात्रं	३३३, १६
सावाह्निसुहृत्तः स्वात्	३३३, १६

	पन्नाङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्कः ।
सिद्धेदस्थीनि सर्षपाणि	...	४५,४
सिताः सुमनसः श्रेष्ठाः	...	१४१,१४
सितानि च सुगन्धीनि	...	१४२,४
सिद्धाः कृताञ्च ये भक्ष्याः	...	२४,४
सिद्धार्थकैः क्षणतिलैः	...	१०८,८०
सिनीपाली द्विजैः कार्य्या	...	३२७,१८
सीमन्तीक्षयने चैव	...	४८७,१२
सुहृत्सैस्त्रैरनुज्ञातः	...	२००,८
सुवर्षे-रूप्य-तान्त्राश्म-	...	१५१,१८
सुशिक्षः शब्दरहितः	...	१४५,६
सुसधेत्याशिषां युक्तां	...	५६,१
सूक्तकान्ताद्वितीयेऽङ्घ्रि	...	३३८,१८
सूक्तकान्ते गृहश्रावणं	३३७,२।३३८,१५।३४४,११	
सूक्तके सूक्तके चैव	...	२७६,२०
सूक्ष्मस्य सिंहसंक्रान्त्यां	...	३०४,८
सुतुष्टश्रजलादीनां	...	२६७,४।४८०,११
सूक्ष्मं लवणं तद्वत्	...	२०,१३
सूक्ष्मं सांगरीत्यश्च	...	२०,८
सौमपां आम विष्णुणां	...	७४,३
सौरसंबन्धरस्यान्ते	...	२८४,१७
सौवर्णं राजतं ताम्रं	...	१२६,४
सुरवासनापिण्डेषु	...	४८,१६

	पलाहीः ।	पञ्जराः ।
स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते	२८७,६
स्त्रीचाममन्त्रकं श्राद्धं	३७७,१८
स्त्रीभिर्वर्णावरैः शूद्रैः	२८,५
स्त्रीलोपाकां पशुस्थाने	२५७,४
स्त्रातोऽधिकारी भवति	१००,१८३८६,८
स्त्रानं दानं जपः श्राद्धं	२०६,६
स्त्रानं सन्ध्या जपो होमः	३०६,२
स्त्रष्टसुषृतमन्त्रं	१३८,२
स्त्रारणं कीर्तनं केलिः	७८,१८
स्त्रतसु स्त्रोतं श्रापधं	१६१,२
स्त्रदारनिरतश्चैव	२२१,३
स्त्रपितृभ्यः पिता दद्यात्	४८३,७
स्त्रगं श्रापत्यसोजस्य	२८८,२०
स्त्रशास्त्रान्यसुत्सुज्य	१५५,५
स्त्रस्त्रीय-कृत्विक-जामाद-	३४,१८
स्त्राध्यायं श्रावयेत् पित्रे	१७२,८
स्त्राहा कुर्व्याद्य मन्वानो	१५१,८
स्त्रेण भर्ता सह श्राद्धं	६५,८१४२८,७
स्त्रेण भर्ता सहैवास्याः	४२६,१८४२८,१८१

**गोविन्दानन्दनरघुनन्दनयोः
कतिपयासु मौलिकव्यवस्थासु मतपार्थक्यम् ।**

रघुनन्दनमतम् ।

- १। आर्षीयदक्षिणाया पितृ-पूर्वकता ।
- २। सामगानां गर्भाधान संस्कारे वृद्धिश्चाहं नास्ति ।
- ३। अपहृत्य सपिण्डने ज्ञते पूर्ववर्षे पुनः संवत्सरिका-भावः ।
- ४। आद्यश्राद्धे प्रार्थनामन्त्राणां पाठः। गन्धादीनाञ्च तृष्णीं दानम् ।
- ५। पञ्चश्राद्धकर्तुरन्तरा विष्टेऽपि तच्छ्राद्धसिद्धिः ।
- ६। श्राद्धकर्तुर्दामेव न्यूनपात्र स्थापनम् ।
- ७। अनुभूतिद्रव्यार्पणयोरभावे दत्ते कनिष्ठेन पूरकपिण्डे तदानीमागतेन ज्येष्ठेनापि पूरकपिण्डं नावर्त्तनीयम् ।

गोविन्दानन्दमतम् ।

- १। आर्षीयदक्षिणायाः दैव पूर्वकता ।
- २। सर्वश्राद्धिनामिव गर्भाधाने वृद्धिश्चाहस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
- ३। अपहृत्य सपिण्डनेऽपि पूर्व संवत्सरे पुनर्वाधिकं कार्यम् । पूर्वसंवत्सरेऽपि सपिण्डिनाश्च परं रात्ररादीतरकाले पुनर्वाधिककरणे प्राचीनाचार मूलकः सम्भ्रं उच्चाटितः ।
- ४। आद्यश्राद्धे प्रार्थनामन्त्रपाठ निषेधः गन्धादिदाने च पृथक् मन्त्रपाठः ।
- ५। पञ्चश्राद्धकर्तुरन्तरा विष्टे न सम्पूर्णापञ्चश्राद्धसिद्धिः ।
- ६। आर्षीयश्राद्धणवामपार्श्वे एव न्यूनपात्रस्थापनम् ।
- ७। दत्ते कनिष्ठेन पूरकपिण्डे देशान्तरादागतेनाग्रीचमज्येष्ठेन पुनः पूरकादिकं सर्वं क्रमवर्त्तनीयम् ।

कतिपयानिर्द्विष्टनाम्नामेतदुल्लिखितानामुद्देशः ।

दृश्याम् । पङ्क्त्याम् ।

- १३६ ३ केचिदित्यनेन मिताक्षरामतमुपन्यस्य दूषितम् ।
१३६ १२ न चेत्यनेन श्रीदत्तमतं दूषितम् ।
२७४ १८ केचिदिति कल्पतरुमतमुद्धाटितम् ।
३८६ ६ केचिदिति मिश्रमतं दूषितम् ।
२८७ ८ केषाञ्चिदिति मिश्रमतं दूषितम् ।
३०४ २ अन्येत्स्वित्यनेन शूलपाणिमतं दूषितम् ।
-

शुद्धिपत्रम् ।

१०	अद्दिन	अद्दिन ।
१५	भिच्चारं	भिच्चार्यम् ।
२	गोगिले	गोभिले ।
१२	१६	ते च वच्चा	...	ते च रच्चाः ।
२२	४	योऽन्नीद्	...	योऽन्नीयात् ।
३४	१५	अङ्गुठ	...	अङ्गुठ ।
५८	१	कर्त्तव्यं	...	कर्त्तव्यं ।
६८	१२	हारीत—	...	हारीत— ।
७०	१२	निर्द्दिशेत्	...	निर्द्दिशेत् ।
८५	२१	तन्वत्व	...	तन्वत्वम् ।
९०	५	अजाकर्षे	...	अजाकर्षे ।
१०५	२१	यत्तापच	...	यत्तापचपच ।
११०	७	यस्व	...	यस्व ।
११५	८	पितरा	...	पितरा ।
१२०	२०	पिच्छ	...	सपिच्छे ।
१२५	१	मात्तच्छे	...	मात्तच्छे ।
१३०	१४	सुध्याः	...	सुध्या ।
१३५	८	समवेदन्त	...	समवेदन्त ।
१४०	१०	नाद्वाचसं	...	नाद्वाचसं राजन् ।

